

Дилором АБДУЛЛАЕВА,
ЎзМУ мустақил изланувчиси
E-mail:atlanta@gmail.ru

ЎзМУ профессори, ф.ф.д. С.Азгамходжаева тақризи асосида

ГЕНДЕР МУАММОСИНИНГ АЙРИМ ЗАМОНАВИЙ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯЛАРИ

Аннотация

Мақолада замонавий жамиятда гендер муаммоларининг қўйилиши, унинг ижтимоий-фалсафий тадқиқига бағишланган айрим замонавий концепциялар таҳлил қилинган. Шунингдек, гендер муаммосининг феминизм, постмодернизм, феноменология, интеракционизм, этнометодологик концепциялардаги ўзига хос талқинлари, ўзига хос фарқли жиҳатлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: жамият, давлат, аёл, эркак, гендер, жинс, тенглик, ижтимоий ҳаёт, замонавий концепциялар.

НЕКОТОРЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОБЛЕМЫ ГЕНДЕР

Аннотация

В статье анализируются некоторые современные концепции гендерной проблематики в современном обществе, ее социально-философские исследования. Также изучаются специфические трактовки гендерной проблемы в феминизме, постмодернизме, феноменологии, интеракционизме, этнометодологических концепциях, специфические различия.

Ключевые слова: общество, государство, женщина, мужчина, гендер, пол, равенство, социальная жизнь, современные представления.

SOME MODERN PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF THE PROBLEM OF GENDER

Annotation

The article analyzes some modern concepts of gender issues in modern society, its socio-philosophical research. Also, specific interpretations of the gender problem in feminism, postmodernism, phenomenology, interactionism, ethnomethodological concepts, specific differences are studied.

Key words: society, state, woman, man, gender, sex, equality, social life, modern ideas.

Кириш: Замонавий жамиятда жинсий ўзига хосликини танлаш ҳар қандай жамиятни либераллаштириш ва инсонпарварлаштириш, шахс ҳуқуқларига риоя қилишнинг зарурий шарти сифатида тобора кўпроқ эътиборга олинмоқда. Шу билан бирга, агар бундай эркинлик инсониятнинг репродуктив қобилиятини рўёбга чиқаришга таҳдид сола бошласа, фуқаролик жамияти бефарқ қола олмайди. Ижтимоий тартибни сақлаш механизмлари нафақат жинсий ўзини идентификация қилиш, мос келадиган ташқи белгилар, эркаклар ва аёлларнинг ижтимоий ҳуқ-атворининг ўзига хос хусусиятлари асосида шахснинг маълум бир жинсга мансублиги, балки ўзини-ўзи идентификация қилиш учун ҳам муҳимдир. Гендер идентификациясининг феноменологик талқинига риоя қилувчи назариётчилар ўзаро таъсир жараёнида гендер хусусиятлари қандай намоён бўлиши ва бу жараён қандай сабаб содир бўлиши билан қизиқишади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Аёл ва эркак жинсларга хос қобилиятларни аниқлаш, ривожлантириш ва қўллаш муаммосига антик давр мутафаккирлари (Афлотун, Аристотел), ўрта асрлар (Августин, Фома Аквинский), француз маърифатпарварлари (Ж.-Ж.Руссо, Д. Дидро, Ш. Монтеске), замонавий фалсафа классиклари (Ф.Бекон, И. Кант, Г. Хегел, И.Г. Фихте) асарларида фаол ўрганилган. Ўтган асрда гендер масалаларини тушунишга Ж.Бодрийар, Ж.Делеуз, каби постмодерн анъананинг вакиллари салмоқли хисса қўшдилар. Ж. Деррида, Ж.Ф. Лётард, М. Фуко, этнометодологик ва феноменологик йўналиш тарафдорлари Г. Гарфинкел, И. Хофманлар гендер фалсафасига доир салмоқли ишларни амалга оширганлар. Мазкур тадқиқотлар ва концепцияларда гендернинг турли қирралари ўзига хос талқинлар асосида ритилган. Ушбу мақолада анализ

ва синтез, сабабийлик, тарихийлик, холислик, мантикийлик, тизимлаштириш, статистик, қиёсий таҳлил каби методлардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Гендернинг иккита асосий микроижтимоий назарияси - гендер муносабатларининг ижтимоий қурилиши ва рамзий интеракционизм Г.Гарфинкелнинг этнометодологик парадигма бўлган учинчи манба билан тўлдирилди. Инсоннинг бошқалар томонидан эркак ёки аёл сифатида тан олинishi жуда муҳимдир. Чунки, жинсни белгилаш ижтимоий мулоқотнинг зарурий шарти бўлиб хизмат қилади. К. Вест ва Д.Зиммерман фикрича: "Жинс ва жинсга мансуб тоифаларни аналитик фарқлаш "мавжудлик" жамиятдаги гендер идентификатори" каби элементлар ўртасидаги муносабатларни тушуниш ва ўзаро таъсир қилиш иши қандай амалга оширилишини тушуниш учун жуда муҳимдир[1.195].

Феноменология вакиллари кундалик ҳаётни ўз таълимотининг асоси деб билишади, бунда ижтимоий ҳаёт, тинчлик, соғлом фикр асосида инсон ўзининг барча ҳаракатларини, фаолиятини қуради, ўз ижтимоий дунёсини ўз-ўзидан равшан ҳақиқат, воқелик сифатида қабул қилади. "Жинс эса, - бу эркак ва аёл ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг кундалик дунёси бўлиб, унда ғоялар, ахлоқ, амалиётлар мужассамланган; - бу ижтимоий тузумнинг тизимли хусусияти бўлиб, уни тарқатиб бўлмайди; - у онг тузилмаларида ҳам, ҳаракат тузилмаларида ҳам доимий равишда такрорланади»[2.17]. Кундалик ҳаётда бир вақтнинг ўзида субъектив ва объектив элементлар - ижтимоий тизимлар, шахсларнинг жинсини аниқлаш бир томондан, уларнинг биологик хусусиятлари билан боғлиқ организм бошқа томондан ҳамда ижтимоий ва индивидуал онг амалий характер касб этади. Жамоатчилик фикрида ҳукмронлик қилувчи эркак ва аёл моҳияти, эркаклик ва

аёллик ҳақидаги ғоялар макон ва вақтнинг ўзгаришига қараб ўзгариши мумкин, чунки кундалик ҳаётда шахс характер хусусиятлари гендер идентификатори нафақат ассимиляция қилади ва қўпайтиради, балки ўзини ҳам фаол равишда куради гендер муносабатлари ва улар билан аёллик ва эркаклик ҳақидаги ғоялар ҳам ривожланиб боради.

Гендернинг феноменологик концепциясининг манбаларидан бири П. Бергер ва Т. Лукманнинг кундалик ҳаёт, кишиларнинг меҳнат, турмуш ва дам олиш соҳасидаги ҳаётий фаолиятига асосланган воқеликнинг ижтимоий қурилиши концепциясидир. Гендер муносабатларининг кундалик ҳаёти анъаналар ва инновациялар динамикасида шаклланади, уларнинг ўзаро таъсир қилиш механизми шахсий ва жамоавий макон ва вақт чегараларида кундалик ҳаётнинг қурилишига сезиларли таъсир қилади.

Ижтимоий феноменологлар, социологиядаги ёндашувлар, уларнинг муаллифлари анъанавий макрони танқид қилдилар - умумий семантик конструкцияларни ижтимоий дунёга (масалан, иқтисод ва сиёсат, ижтимоий тузилма ва ижтимоий функция ва бошқалар) нақсоний равишда ўтказган деб ҳисоблайдилар, кейин уларнинг фикрича, ижтимоий назариётчилар микрога муайян жамиятдаги шахсларнинг ижтимоий ҳаракатлари ҳақидаги билимларга, ҳақиқийлигига таяниб мурожаат қилишлари керак»[3.78-79].

Ушбу концепцияга кўра, одамлар доимо ўз фаолиятида назарий фикрлашлар билан эмас, балки кундалик билимлар, ярим илмий талқинлар яшайди ва ҳамма воқеликлар ва ҳодисалар кундалик ҳаётда одатдагидек қабул қилинади»[4.18]. Кундалик ҳаётда иштирокчиларнинг хулқ-атворини ўзаро когнитив ва меъёрий талқин қилиш асосида одамларнинг жинси, ёши бўйича идентификациялаш ва ўзини ўзи англашга мувофиқ ижтимоий муносабатларнинг моделларини ёзишда аёл, эркак, тадбиркор ёки олим сифатида рол ўйнаш маълум схемалари шакллантирилади. Бу одатийлаштириш, институционализация, қонунийлаштириш схемалари ижтимоий назорат механизмининг асосини ташкил қилади.

Натижада, ижтимоий воқелик шахс учун объектив, олдиндан белгиланган хусусиятга эга бўлади ва у макон ва замонда ўз хоҳишига кўра ўзгартира олмайди. Бироқ, бу субъективларо ҳақиқатдир. Кундалик ҳаёт одамларнинг биргаликдаги фаолияти маҳсули бўлиб, улар нафақат фазо ва вақт ўлчовларда жамиятни яратадилар, балки жамиятнинг, аниқроғи, бевосита атроф-муҳитнинг доимий аралашувига дучор бўладилар. Аммо инсон намоён бўлишининг ўзига хос шакли табиат бўлиб, айнан шу ижтимоий-маданий шаклланиш билан белгиланади ва уларнинг турлари қўпчилигига мос келади». Шунинг учун В.В. Феррони таъкидлайди: "Фақат борлиқнинг бирлигини эмас, балки ҳақиқатнинг қўплигини ҳам ўйлаш керак. Ҳақиқат ҳар доим дискурсивдир, чунки у турли хил таърифларда мавжуд»[5.103].

Инсоннинг хулқ-атвори ҳайвонлар билан солиштирганда, шу жумладан жинсий хулқ-атвор алоҳида хилма-хиллик билан тавсифланади.. Инсон жинсий муносабатлари низолатда "йўналтирилиши мумкин бўлган объектларга ҳам, намоён бўлиш шаклларига нисбатан ҳам қаттиқдир". Нормативлик/девиантлик эса нисбий хусусиятга эга бўлиб, у фақат ижтимоий-маданий рамзий олам нуқтаи назардан фазовий чегаралар доирасида аниқланади. "Инсон фаолиятининг тарихий маҳсули сифатида ҳамма нарсаси ижтимоийдир - қурилган оламлар ўзгарувчан бўлиб, ўзгаришлар инсоннинг аниқ ҳаракатлари билан содир бўлади»[6.37].

Рамзий оламни сақлаш ва ўзгартириш - одамларни ушбу универсум доирасида ушлаб туриш учун мавжуд

тартибни қонунийлаштирадиган мафкуравий тизимлар, шахсларни ижтимоийлаштириш бўйича амалий чоралар, оғишларнинг олдини олиш ва инкор этишнинг концептуал механизмлари мифология, дин ва фалсафадир. Жамият фаолиятининг энг муҳим шарт ижтимоийлашув жараёнида амалга ошириладиган идентификациядир, чунки "маълум бир қоида билан белгиланган дунёда шахсга берилган хусусиятлар алоҳида ўрин эгаллашни англатади»[7.96].

Шундай қилиб, воқеликнинг ижтимоий қурилиши концепцияси нуқтаи назаридан, гендер идентификациясини ва унинг жамият фаолиятидаги ролини тушуниш учун, жамият эҳтиёжларига мос келадиган, гендер оғишларига тегишли жамоатчилик фикрини шакллантириш учун янги имкониятлар очилади. Феноменологик фалсафий парадигмага кўра, воқеликнинг ижтимоий қурилиши билимнинг ихтисослашган шаклларига асосланмайди, балки табиий фанлардаги каби ва "кундалик ҳаёт ҳақидаги билим", унда мавжудликнинг ўзига хос, индивидуал шакллари, билим предметининг амалий ва назарий қизиқишларига қараб турли даражадаги фикрлаш фандан олдинги ва илмий жиҳатдан типиклаштирилади.

Гендер ижтимоий ўзаро таъсир ва тузилмалар орқали эришилган мақомни ифодалайди, турли жинсдаги одамлар ўртасидаги муносабатлар эҳтиёжларга қараб эркаклик ва аёллик тушунчаларини қамраб олади. Кундалик мулоқотда инсоннинг гендер ўзига хослиги бошқалар томонидан талқин қилинишида намоён бўлади ва ижтимоий назорат механизми билан белгиланади. Шундай қилиб, Т.О. Вест ва Д.Зиммерман фикрича, ижтимоий ҳаётда жинснинг яратилиши эркаклар ва аёллар ўртасидаги ижтимоий муносабатларга нормаллик ва табиийлик мақомини беради, уларнинг иерархик муносабатларини ташкил этишнинг қонуний усулларига айлантиради.

Гендер идентификациясининг феноменологик талқинининг иккинчи манбаи И. Хоффманнинг рамзий, драматик интеракционизмидир. Ушбу парадигма гендернинг ижтимоий қурилишининг субъектив характерини очиб беради[8.330-331]. Шахслар ижтимоий ўзаро таъсир жараёнида, бир-бирлари билан мулоқот қилишда, бир-бирига кундалик таъсир кўрсатишда, бир-бирига нисбатан, уларнинг жинсий ўзига хослиги, муносабатлар ва гендер хулқ-атвори нормаларида тўғри ва мақбул бўлган нарсалар ҳақида ғояларни шакллантириш орқали шахсларо муносабатларни курадилар.

Шунинг учун, бир хил биологик жинсда жинсий ўзини ўзи аниқлашнинг турли хил вариантлари мавжуд (гетеросексуаллар, гомосексуаллар, бисексуаллар, трансвеститлар) ва ижтимоий ўзаро таъсир муҳити идентификация навларининг шаклланиши ва тарқалишига сезиларли таъсир кўрсатади. Бу, айниқса, ёпиқ жамиятларда эркакларнинг нисбий танқислиги билан ёки аёллар, моногам оилани яратишда иқтисодий чекловлар ва бошқалар туфайли яққолроқ сезилади.. Рамзий интеракционизм доирасида шартланган гендер назарияси ўзига хос умумий позициядан келиб чиқади: "Гендер ўзига хослиги, унинг бошқа ижтимоий турлари каби, ижтимоий ўзаро таъсир жараёнида пайдо бўлади ва шахснинг ўзи билан боғлиқ бўлиб, бир вазият чегарасидан ташқарига чиқади ва ўзаро таъсирнинг турли вазиятларда доимо тасдиқланиши керак»[9.365].

Замонавий рус файласуфи Э.Л. Петренко қайд этади: "Бугунги кунда гендер жинсни ўрганишда нафақат янги илмий парадигма, балки янги қарашнинг прототиби, ижтимоий алоқалар ва муносабатларнинг янги модели сифатида қабул қилинади. Жинс мавжуд, тақрор ишлаб чиқарилади, барча ижтимоий муносабатларга, алоқаларга ва инсоннинг ички дунёсига таъсир қилади. Гендер таҳлилида ижтимоий жинс инсоният жамияти, маданияти

ва муносабатларининг барча жабҳалари функциялари сифатида қаралади"[10.3]. Шу билан бирга, табиий ва ижтимоий фанлардаги кузатиш соҳалари (табиий дунё ва ижтимоий ҳақиқат) сезиларли даражада фарқ қилади. "Буни тушуниш учун олимлар томонидан яратилган идеал объектлар ижтимоий воқелик, ўз ижтимоий дунёсида кундалик ҳаёт кечираётган одамларнинг оддий онги томонидан қурилган идеал объектлардан олиниши керак"[11.535].

Америкалик Б. Хоокснинг фикрича, феминизмнинг ижтимоий ҳаракат сифатида таърифи эркаклар билан тенглик, қарама-қарши жинс вакиллари билан муносабатлар муаммоларига эътибор қаратиш, жамиятдаги ҳуқуқий ислохотларни камситишга олиб келди. Феминизм аёлларга нисбатан зулмни тугатиш ҳаракати сифатида бизнинг эътиборимизни ҳукмронлик тизимларига ва уларнинг жинсий, ирқий ва синфий зулм билан алоқасига қаратади"[12.253].

Шундай қилиб, М. Жонсон, тизимли равишда функционалистик ёндашувдан фойдаланиб аёлларнинг оилада ҳам, иқтисодий ҳаётда ҳам ифодали ролининг аҳамияти ва ижтимоийлигини таҳлил қилишга катта эътибор беради. Лекин айни пайтда аёлларнинг тобелигининг сабаблари сифатида эркакнинг экспрессив табиати ва патриархал жамиятда шаклланган маданиятнинг хусусиятлари, бу эр томонидан таъминланган иқтисодий хавфсизлик қадриятларининг устуңлигини тасдиқлаши, оилада ташувчиси она бўлгани, шундай тарзда ўғил болалар ва қизлар тарбиялаши ва бошқаларни келтиради. М. Жонсон ҳулоса қиладики, "Чунки болалар оилада аёлнинг "заиф хотин" сифатида намоён бўлишини, улар патриархатга ҳурматли муносабатда бўлишни ўрганадилар ва аёл билан солиштирганда эркакларнинг янада кучли ва аҳамиятли томонлари кўринади"[13.357]. Эркак усуллари ва имкониятини аёлларникига қараганда самаралироқ, деб билиш маданиятга кириб боради.

П. Ленгерман ва Ж. Ниебругте-Брантлиннинг фикрича, бу нуқтаи назар амалда тасдиқланмаган, аммо улар буни тасдиқламайдилар ҳам. Унда буни қандай изоҳлаш мумкинки, бу дунё аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил қиладиган ва эгалик қиладиган эркаклар билан тенг ҳуқуқли ривожланган мамлакатларда аёллар кўп ҳолларда ўзини ўзи англаш ва юксалиш учун тенг имкониятларга эришмаган. Гуманистик экспрессив қадриятлар қарор топмаган. Шубҳасиз ўғил болалар ва

қизлар катта бўлиб, иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг ўзгармас ҳолатлари босими остида бошқаларга ҳамдардлик каби инсонпарварлик қадриятларига амал қилишдан кўра, прагматик, худбин қадриятларни афзал кўришни бошлайдилар.

Бизнингча, бу муаллифлар бунда полемик, шахс ва жамият манфаатлари диалектикасини, уларнинг тўлиқ мос келишининг мумкин эмаслигини ҳисобга олмайдилар. Жамиятнинг элементи сифатида шахс нафақат уни ўзига боғлаб турадиган манфаатларга эга жамият билан, уни амалга ошириш зарур ҳар бир шахс, балки ўзининг шахсий манфаатлари шахсий бахт ва шахсий қобилиятларни ўз-ўзини амалга оширишдан ўз шахсийлигини таъминлашга қадар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Шу сабабли, К.Б. Уорд, фикрича, кўплаб концепциялар аёлларнинг уй ҳўжалигидаги мавқеини эътиборсиз қолдиришда давом этаверади, бу эса деярли дунёдаги барча мамлакатларида "ташқилот меҳнат каби" тартибга солинган, ҳуқуқий, иқтисодий асосларини топа олмайсиз. Шу муносабат билан, тадқиқотчиларга кўра аёлларнинг эркин меҳнати жаҳон иқтисодиётига қўшган ҳиссаси ва эркаклар ҳукмронлигига доир муаммолар гендер соҳасидаги нақақат анъанавий, балки замонавий муаммолари қаторида ҳам сақланиб қолмоқда.

Ҳулоса: Дастлаб ушбу муаммонинг эътибор қаратиладиган энг муҳим томонлари объектив жиҳатдан жинслар ўртасидаги меҳнат ва ижтимоий ролларни тақсимлаш, биологик, технологик, иқтисодий ишлаб чиқаришдаги ўрни муаммолари бўлган бўлса, ҳозирги кунда субъектив ички шароитга қаратилган муаммолар эркак ва аёл шахснинг хусусиятлари, ижтимоий роллар ва мақомларни кўрсатадиган анъанавий стереотиплар, уларнинг жамоатчилик онгига мустаҳкамланишининг интересубъектив белгилари каби гендер тенгсизлигини ифода этувчи жиҳатлар сифатида эътироф этилмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда гендер тенглик масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бугунги кунга келиб соҳага оид 25 та қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати таркибида Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари қўмитаси, Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги, Республика хотин-қизлар жамоатчилиги кенгаши каби янги тузилмаларнинг ташкил этилиши Ўзбекистонда аёллар ҳуқуқлари, гендер тенглигини таъминлашнинг ягона яхлит механизмга айланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Вест К., Зиммерман Д. Жинсни яратиш // Гендер дафтарлари. Э. Здравомыслов ва А. Темкина таржималари остида. -СПб.:Дмитрий Буланин, 2000 йил.-С.195.
2. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 17.
3. Кравец А.С. Субъективная форма бытия ценностей // Вестник ВГУ. Сер.: Философия. – 2012. – № 2. – С. 78–79
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С. 18.
5. Феррони В.В. Социальная реальность и реальность другого // Вестник ВГУ. Сер.: Философия. – 2012. – № 2. – С. 103.
6. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С.37.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – С.96.
8. Goffman E. The arrangement between sexes //Theory and society. 1977. – № 4. – P. 301–331.
9. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – С. 365.
10. Петренко Е.Л. Гендер и образ современности // Общество. Гендер. Культура: Материалы Международ. научно-практич. конф. Омск, 20–21 сентября 2001 г.: В 2-х ч. – Омск: Омск. госуниверситет, 2001. – Ч. 1. – С. 3.
11. Шюц А. Формирование понятия и термин в общественных науках // Американская социологическая мысль: Тексты / Под. ред. В.И. Добренёва. – М.: Изд-во Межд. университета бизнеса и управления, 1996. – С. 535.
12. Хукс Б. Феминистская теория: от края к центру // Антология гендерной теории. – Минск, 2000. – С. 253.
13. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – С. 357.

Ra'no ABDIRAXMANOVA,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: ranoabdiraxmanova@mail.ru

TDPU dotsenti, p.f.n M.Mamaradjabov taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIGA ANIQ FANLARNI O'QITISHDA YANGI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada aniq fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan yangi pedagogik texnologiya, innovatsion texnologiyalar va ularning ahamiyati to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Mamlakatimiz ta'lim tizimida aniq fanlarni o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish dolzarb mavzudir. Yangi pedagogik texnologiyalar- bu talabalarga nafaqat bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni, balki shaxsiy fazilatlarini ham egallashga yordam beradigan va ularning bilimiga bo'lgan qiziqishini qondirishga yordam beradigan butun dunyo bo'ylab ta'lim vositasidir.

Kalit so'zlar: Ta'lim, dastur, innovatsiya, fikrlash, qiyoslash, taqqoslash, metod, yangi pedagogik texnologiya, aniq fan.

THE IMPORTANCE OF USING NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING EXACT SCIENCES TO STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

This article presents information about the new pedagogical technology, innovative technologies and their importance used in the teaching of exact sciences. The effective use of new pedagogical technologies in the teaching of specific subjects in the education system of our country is a topical issue. New pedagogical technologies are a worldwide educational tool that helps students acquire not only knowledge, skills and abilities, but also personal qualities and helps to satisfy their interest in learning.

Key words: Education, program, innovation, thinking, comparison, comparison, method, new pedagogical technology, exact science.

ЗНАЧИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ТОЧНЫХ НАУК СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

В данной статье представлена информация о новых педагогических технологиях, инновационных технологиях и их значении, используемых в обучении точным наукам. Эффективное использование новых педагогических технологий в преподавании конкретных предметов в системе образования нашей страны является актуальным вопросом. Новые педагогические технологии являются всемирным образовательным инструментом, который помогает учащимся приобретать не только знания, навыки и умения, но и личностные качества, способствует удовлетворению их интереса к обучению.

Ключевые слова: Образование, программа, инновация, мышление, сравнение, сопоставление, метод, новая педагогическая технология, точные науки.

Kirish. Bizning vazifamiz, oliy burchimiz-farzandlarimiz jismoniy ham ma'naviy jixatdan uyg'un rivojlangan, zamonaviy bilim va tajribalarni puxta egallagan, Vatanimiz va halqimiz kelajagi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan barkamol insonlar bo'lib voyaga etishi uchun qo'limizdan kelgan barcha ishlarni amalga oshirishdan iboratdir. Bugungi kunda oliy o'quv yurtlarining malakali kadrlar tayyorlashda zamonaviy o'qitish usullarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish doirasi kengayib bormoqda. Innovatsiya tushunchasi mustaqillik yillaridan kirib kelgan yangi iqtisodiy termin bo'lib, inglizcha – innovation so'zidan olingan va yangiliklar kiritish, o'zgartirishlar degan ma'noni anglatadi. Innovatsion texnologiyalar asosan pedagogik jarayon va o'qituvchi, talaba faoliyatiga yangiliklar va o'zgartirishlar kiritish demakdir. Aniq fanlarning o'qitilish sifati va samaradorligini oshirish maqsadida pedagogik texnologiyalarni zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlari asosida 3 turdagi o'quv mashg'ulotlariga: ya'ni ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda keltirilganlarni kompleks holda qo'llash tavsiya etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Innovatsion ta'lim texnologiyalari o'qituvchini bunday harakatlar, uslublar va tashkil etish shakllaridan foydalanishga yo'naltiradi. Bunda asosiy e'tibor talabani majburiy bilim faoliyatiga va ijodiy

muammolarni hal qilishda tizimli fikrlash va g'oyalarni shakllantirish qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan. M.M.Blagoveshchenskaya, V.F.Manuilov, I.V.Fedorov bunday texnologiyalarning uch turini aniqlaydi:

radikal (o'quv jarayonini yoki uning katta qismini qayta qurish);

birlashtirilgan (bir qancha ma'lum elementlar yoki texnologiyalarni yangi texnologiya yoki o'qitish uslubiga birlashtirish);

o'zgartirish (o'qitish usuli yoki texnologiyasini sezilarli darajada o'zgartirmasdan takomillashtirish).

Bunday texnologiyalarni ishlab chiqish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

1) reproduktiv ta'lim (individual ravishda belgilangan ta'lim, shaxsiylashtirilgan, shuningdek, "jamo-individual" ta'lim);

2) tadqiqot o'rganish (o'quv jarayoni kognitiv-amaliy, amaliy ma'lumotlarni izlash sifatida quriladi);

3) tarbiyaviy munozara modellarini ishlab chiqish;

4) asosida o'qitishni tashkil etish o'yin modellari (o'quv jarayoniga simulyatsiya va modellashtirishni kiritish).

Zamonaviy metodlar va ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar talabalarda mantiqiy, aqliy, ijodiy tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirish bilan birga ularning qobiliyatlarini rivojlantirish,

raqobatbardosh etuk mutaxassis bo'lish hamda ijobiy kasbiy fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Quyidagi aniq fanlarni o'qitish jarayonida qo'llanilishi ehtimoli bo'lgan metodlardan ayrimlari xususida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

“SWOT-TAHLIL” jadvali–alohida muammo yoki loyihani tashkillashtirishdek vaziyatni tahlil qilish va manbani baholash vositasi bo'lib, talabalarni tizimli fikrlash, qiyoslash, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

“BVB” jadvali–mavzu, matn, bo'lim bo'yicha izlanuvchanlik olib borish imkonini berib, tizimli fikrlash, tuzilmaga keltirish, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

“INSERT” texnikasi–talabalarda yangi axborotlar tizimini qabul qilish, bilimlarni o'zlashtirishning majmual vazifalarini yechish va o'quv materiallarini mustahkamlash hamda kitob bilan ishlashning o'quv malakalarini rivojlantirishga qaratilgan.

“BLITS-O'YIN” metodi–harakatlar ketma ketligini to'g'ri tashkil etish mantiqiy fikrlash, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma xil fikrlar va ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan.

“T-sxemasi” metodi biror bir tushuncha yoki mavzu bo'yicha o'rnatilgan tizimni qiyosiy tahlil etish, solishtirish, taqqoslash, mustaqil munosabatlarni shakllantirish uchun imkoniyat yaratishga qaratilgan.

“3*4” metodi–talabalarining erkin fikrlashi, keng doirada turli g'oyalarni bera olishi, ta'lim jarayonida yakka, kichik guruh holda tahlil etib, xulosa chiqara olishi, ta'rif bera olishiga qaratilgan.

“Charxpalak” texnologiyasi–talabalarda muayyan mavzu bo'yicha o'zlashtirilgan kasbiy axborotlarni mustahkamlash, analiz-sintez qilish, takrorlash, baholash va mustaqil ijodiy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Dars jarayonida imkon boricha talabalarni mavzuga jalb qilish, qiziqitirish, jamoa bo'lib fikrlashni shakllantirish ularni shu mavzu to'g'risida kengroq tushunchaga ega bo'lishlariga imkon yaratadi. Ma'ruza va amaliyot darslarini kompyuter xonalarida olib borish, mavzularni yoritishda va amaliyot darslarini imkon boricha talabalarni jalb etgan holda olib borish dars o'tish sifatini yaxshilaydi. Jamoa bo'lib fikrlash pedagogik ta'sir etish usullaridan biri bo'lib, ta'lim berish sifatini oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'qitish jarayonida o'qituvchi va talaba hamkorlikda ko'zlangan natijaga erishishi ko'p jixatdan tanlangan texnologiyalarga bog'liq, chunki qo'llanilgan ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlikni tashkil eta olsa, bu o'qituvchining yutig'idir. Ma'ruza va amaliyot darslarini olib borishda innovatsion va axborot texnologiyalarini qo'llash talabalarni erkin fikrlashga, mavzuni yoritishda ijobiy yondoshishga, adabiyotlardan samarali foydalanishga va pirovard natijada o'zi tanlangan kasbiga to'liq qiziqishi ortishiga olib keladi.

Tahlil va natijalar. O'qitish jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarini kengroq qo'llash uchun o'qituvchilar uchun bu borada o'quv uslubiy qo'llanmalar chop etish va ulardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qo'llaniladigan texnologiyalarning eng maqbullari va samara keltiradiganlarini tanlab olish va dars jarayonida ulardan keng foydalanish lozim. Bu asosan o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq.

Hozirgi sharoitda o'qitish jarayonida “Savol-javob”, “Aqliy hujum”, “Dialog”, “Bahs”, “Guruh bo'lib ishlash”, “Taqqimot”, “Dibat” kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlik faoliyatini shakllanishiga, talabalarni fanlarni chuqur o'zlashtirishiga hamda malakali mutaxassis bo'lib yetishishlariga olib keladi.

Ta'lim tizimining hozirgi holati noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining roli ortib borayotgani bilan tavsiflanadi. Talabalar tomonidan ularning yordami bilan bilimlarni

o'zlashtirish an'anaviy texnologiyalarga qaraganda ancha tezdir. Ushbu texnologiyalar bilimlarni rivojlantirish, egallash va tarqatish xarakterini o'zgartiradi, o'rganilayotgan fanlarning mazmunini chuqurlashtirish va kengaytirish, uni tezda yangilash, samaraliroq o'qitish usullarini qo'llash, shuningdek, har bir kishi uchun ta'lim olish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirish imkonini beradi.

An'anaviy ta'lim texnologiyalari talabalarga tugallangan shaklda uzatiladigan va assimilyatsiyani takrorlash uchun mo'ljallangan bilimlarni yetkazish va harakat usullarini tavsiflashga qaratilgan. Ushbu ta'lim texnologiyalari guruhiga quyidagilar kiradi:

Tushuntirish va illyustrativ ta'lim texnologiyasi;

Texnologiya muammoli o'rganish;

Dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyasi;

Modulli ta'lim texnologiyasi;

Katta blokli o'rganish texnologiyasi;

Ma'ruza-seminar-test tizimi;

O'yinni o'rganish texnologiyasi va boshqalar.

Zamonaviy axborot texnologiyalarini ta'lim tizimiga tadbiq etish, iqtisodiy samara berishi bilan bir qatorda, o'quv jarayonida yangi o'qitish uslublarini qo'llashga keng imkoniyatlar ochadi. Ta'lim tizimida axborot texnologiyalarini qo'llash, asosan, shaxsiy kompyuterlar va axborot texnologiyalarining pedagogik-dasturiy vositalari yaratilishi bilan bog'liq [1].

Axborot texnologiyalarining multimedia vositalari asosida o'quv-materiallarini obrazli ko'rinishda ifodalashdek muhim imkoniyat mavjud. Ma'lumotlarni matn sifatida emas, balki obrazlar vositasida taqdim etish axborot texnologiyalarining ta'lim tizimida o'ziga xos inqilobiy jarayon ekanligidan dalolat beradi. Obrazlar ko'rinishida ma'lumotlarni taqdim etish o'qitishga va fikrlashga keskin ravishda ta'sir etadi. Buning sababi, obrazlar ko'rinishida berilayotgan o'quv materiallari matn ko'rinishidagiga nisbatan inson tomonidan oson o'zlashtirilishi (chunki bilimlarning 65-70 foizi ko'rish orqali olinadi) va unga ijobiy ta'sir etishidir. Obrazlar ko'rinishida ma'lumotlarni taqdim etish matn ko'rinishidagiga nisbatan prinsipial jihatdan farq qilib, insonning fikrlashi uchun juda muhim vosita sifatida ishlatilishi mumkin. Dars jarayonini obrazlar asosida tashkil etish, bir tomondan, talabalar diqqatini maksimal darajada jalb qilishga olib kelsa, ikkinchi tomondan, matn ko'rinishida berilayotgan o'quv materiallaridan tubdan farq qiladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma'lumotlarni obrazlar ko'rinishida taqdim etish va fikrlash jarayonini tashkil etish talabalarining aqliy rivojlanish darajasini yuqoriga ko'taribgina qolmasdan, an'anaviy o'qitish o'rtasidagi nisbatni o'zgartirishga ham olib keladi. Ehtimol bunday o'qitish an'anaviy metodikaga nisbatan ma'lumotlarni inson aqliy rivojlanishining yangi shaxobchasiga mos keladigan obrazli ko'rinishda taqdim etishi, muloqot tillari bilan bog'liq muammolarni yechishga va jahondagi kommunikativ jarayonlarining rivojlanishiga olib kelishi mumkin [2]. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib o'qitish geometriya fanini o'zlashtirishda talabalarga samarali yordam beradi. Chunki, geometriya fani masalalarini yechishda eng muhim rol o'ynaydigan chizmalar va tasavvur hosil qilish o'qituvchi va talabalardan mahorat talab etadi.

Yangi pedagogik texnologiya talabaga ta'lim jarayonining subyekti, ya'ni faol ishtirokchisi, o'qituvchiga esa shu jarayonning tashkilotchisi, boshqaruvchisi sifatida qarashni taqozo etadi. Darsda talaba faol ishlovchi shaxs bo'lib, u butun mashg'ulot jarayonida egallagan bilimlarini xotirada tiklaydi, uni qisman yangi sharoitlarda qo'llaydi, aqliy faoliyat usullarini bajarib, ma'lumdan noma'lumga qarab boradi.

Yangi pedagogik texnologiyaning mohiyati talabani mustaqil fikrlashga o'rgatish, bilim olishga qiziqish va ehtiyoj uyg'otish, unga kashf etish lazmatini his ettirish demakdir.

Pedagogik texnologiya ta'limda talabalarni qiziqtirib o'qitish va bilimlarni to'liq o'zlashtirishga erishish, talabalarining o'z fikrini bayon etishga imkoniyat yaratishdir. Pedagogik texnologiya jarayonida dars o'tishda eng asosiy talab talabaning hayotiy tajribasi, avval o'zlashtirgan bilimlari va qiziqishlari asosida bilim berishni ko'zda tutadi.

Yangi pedagogik texnologiya bo'yicha o'qitishda quyidagilar ta'limning asosiy parametrlari hisoblanadi:

1. Butun o'quv vaziyati boshqarish obyekti sanaladi.

2. Ta'limni boshqarish maqsadli bo'lib, talabaning mohiyatli, ma'naviy va ruhiy kuchlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi.

3. Ta'lim jarayoni demokratik, rag'batlantiruvchi uslubda bajariladi.

4. Ta'lim jarayonining zaruriy sharti talabaning shaxsiy tashabbusini qo'llab quvvatlash, o'qituvchi shaxsining ochiqligi, ularning hamkorligi, o'zaro ishonchli munosabatlarni yuzaga keltirishdir.

Pedagogik texnologiya o'ziga xos tamoyillarga ega bo'lib, bular quyidagilardir:

1. Muayyan dars, mavzu, qism, o'quv predmetidan kutilgan asosiy maqsadni shakllantirib olish.

2. Umumiy maqsaddan kelib chiqib, darsni yoki o'quv predmetini modularga ajratib, har bir moduldan kutilgan maqsadni va modullar ichida hal qilinishi lozim bo'lgan masalalar tizimini aniqlab olish.

3. Modul ichida yechiladigan masalalarning har biri bo'yicha test savollarini tuzib chiqish.

4. Maqsadlarga etish usullari tanlanib, ularni ishlatadigan aniq joylarni belgilab olish.

5. Dars qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklarga va fanlararo aloqalarga alohida e'tibor qaratish.

Yangi pedagogik texnologiyalarga bag'ishlangan adabiyotlar va maqolalarda bir qator o'qitish usullari haqida so'z yuritilmoqda. Bu usullar innovatsion metodlar sifatida taqdim etilmoqda. Shulardan aniq fanlar o'qitishda qo'llanishi mumkin bo'lgan ayrim metodlar xususida so'z yuritamiz.

1. Modul ta'lim texnologiyasi. Bu talabalarda darslik, ilmiy-ommabop va qo'shimcha adabiyotlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmalari, ijodiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish maqsadida o'tkaziladi. Modul ta'lim texnologiyasining o'ziga xos jihati o'rganilayotgan mavzu bo'yicha talabalarning

mustaqil va ijodiy ishlashiga imkon beradigan modulli dastur tuzishdir.

2. Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi. Uning asosiy g'oyasi o'quv topshiriqlarini va faqat birgalikda bajarish emas, balki talabalarni hamkorlikda o'qishga o'rgatish, ular o'rtasida hamkorlik, o'zaro yordam va fikr almashinuvini vujudga keltirish.

3. Muammoli ta'lim texnologiyasi. Muammoli vaziyat yaratish, savollar qo'yish, masalalar va topshiriqlarni taklif qilish, muammoli vaziyatni echishga qaratilgan muhokamani uyushtirish va xulosalarni to'g'riligini tasdiqlashdir.

4. Intsrfaol metod texnologiyasi. Talabalarning ijodkorligiga tayanish, darsda erkin bahs-munozara sharoitini tug'dirish. Buning uchun guruh kichik guruhlar bo'linadi va darsdavomida shu guruhlar bilan ishlanadi.

5. Didaktik o'yinlar texnologiyasi. Dars jarayonida turli didaktik o'yinlarni ko'llash va ular orqali darsda jonlanish, faol harakat va qiziqish uyg'otish.

6. Sinov darslari. Talabalarning ma'lum bilim va ko'nikmalarini sinash maqsadida o'tkaziladigan darslar bo'lib, ular test topshiriqlari yoki nazorat varaqlari orqali o'tkaziladi.

Yangi pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga olib kirish davr talabidir. Bu ish esa o'qituvchiga bog'liq. O'qituvchi ijodkor bo'lishi, yangi pedagogik texnologiyalarning xilma-xil shakllarini, usullarini yaratib borishi, ularni ta'lim jarayonida qo'llab borishi lozim.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish nuqtai nazaridan o'qituvchilarning o'z motivatsiyasining yo'qligi, bizning fikrimizcha, nafaqat eng halokatli omil, balki o'zgartirishning eng qiyin omilidir. Universitet ma'muriy-boshqaruv apparatining barcha sa'y-harakatlari nafaqat professor-o'qituvchilar mehnatini rag'batlantirish, balki o'qituvchilarning o'z-o'zini takomillashtirish va o'z-o'zini anglashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish orqali ushbu omilni tenglashtirishga qaratilishi kerak.

O'quv mashg'ulotlarida innovatsion texnologiyalarni qo'llash vaqtini tejash bilan birga, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, fikrini erkin bayon eta olish, o'tilayotgan materiallarni tez o'zlashtirish va talaba yoshlarning aniq fanlarga qiziqishlari oshishiga imkon yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Tolipov O.O., O'smonboeva M. "Pedagogik texnologiya nazariya va amaliyot" O'z.RFA nashriyoti T.N.Qori Niyoziy nomidagi O'zPFITI, 2005 y.
2. Muydinovich R. I. (2022). The Role of Digital Technologies in Growing Secondary School Students to the Profession. Eurasian Scientific Herald, 6, 137-142.
3. Ergashev N., Meyliqulova M., Xamitova R. N., & Namozov D. (2021). Analysis of copyright software creating visual electronic learning materials. Интернаука, (18-4), 24-25.
4. Холмуродов А. Э., & Эргашев Н. Ф. (2021). Special aspects of demonstration of educational material based on visual technologies. Современное образование (Узбекистан), (7), 29-34.
5. G'ayratovich E. N. (2022). It Is A Modern Educational Model Based On The Integration Of Knowledge. Eurasian Scientific Herald, 5, 52-55.

УДК: 371.004.Т-87

Озода АБДУЛЛАЕВА,
Чирчиқ давлат педагогика университети талабаси
E-mail: o.abdullayeva1107@gmail.com
Диёрбек ТУРГУНПОЛТОВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети талабаси
E-mail: turgunpolatovdiyorbek2002@gmail.com

ТДПУ доценти Х.С.Бакиева тақризи асосида

SPECIFIC FEATURES OF ORGANIZATION OF COMMUNICATED EDUCATIONAL LESSONS THROUGH THE INTERNET TO INCREASE THE EFFICIENCY OF THE LEARNING PROCESS

Аннотация

This article discusses the peculiarities of the organization of communicative education lessons through the Internet in order to increase the effectiveness of the educational process. The importance of using innovative technologies in foreign language lessons is that they enrich students' vocabulary and grammar, improve pronunciation and are a good tool for developing oral speech.

Keywords: Pandemic, communicative education, internet, innovative technologies, audio, video, initiative, creativity, unconventional, mission, programming, differentiation, individualization.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ КОММУНИКАТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ ИНТЕРНЕТ-СЕТИ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В данной статье мы поговорим об особенностях организации уроков коммуникативного образования через интернет-сети в повышении эффективности образовательного процесса. Важность использования инновационных технологий на уроках иностранного языка обогащает словарный запас у учащихся, улучшает произношение и является хорошим средством развития устной речи, участники смогут собрать определенную иноязычную лексику, эффективно используя аудио и видеопроизведения.

Ключевые слова: Пандемия, коммуникативное образование, Интернет-сеть, инновационные технологии, аудио, видео, инициатива, креативность, нетрадиционность, миссия, программирование, дифференциация, индивидуализация.

ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ИНТЕРНЕТ ТАРМОҚЛАРИ ОРҚАЛИ КОММУНИКАТИВ ТАЪЛИМ ДАРСЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқув жараёнининг самарадорлигини оширишда интернет тармоқлари орқали коммуникатив таълим дарсларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Чет тили дарсларида инновацион технологияларни қўллашнинг аҳамияти катта эканлиги ўқувчиларда лексика ва грамматикани бойитиши, талаффузни яхшилаши ва оғзаки нутқни ривожлантиришнинг яхши воситаси эканлиги, иштирокчилар бу жараёнда маълум чет тили лексикасини тўплашлари, аудио, видео махсулотлардан унумли фойдаланиш имконияти юқори эканлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Пандемия, коммуникатив таълим, интернет тармоғи, инновацион технологиялар, аудио, видео, ташаббускорлик, ижодкорлик, ноанъанавий, миссия, дастурлаштириш, дифференциялаштириш, индивидуаллаштириш.

Кириш. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг кўпгина соҳаларда катта ўзгаришларга эришилиб келинмоқда. Бошқа соҳалар билан бир қаторда таълим соҳасида эришилаётган ютуқлар ҳам бунинг намунасидир. Мамлакатимиз тараққиётининг муҳим шарти кадрларни тайёрлаш тизимининг муккамал бўлиши, замонавий иқтисод, фан, маданият, техника ва технологиялар асосида ривожланиши ҳисобланади.

Бу борада Президентимизнинг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ги Фармонида “Жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланаётгани ислохотларни мамлакатимизнинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгарилашни таъминлайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади” деб алоҳида таъкидланган.

Маълумки, ислохотларнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи - янги педагогик технологияларни тадбиқ этиш, таълимдаги ташаббускорлик ва ижодкорликка кенг

йўл очиш, таълимнинг ноанъанавий турларини яратиш ва уни ривожлантириш. Бугунги кундаги миллий таълим — тарбиявий тизимнинг асосини ташкил этади. Технологияларнинг асосий мақсади ўқитувчи ижоди орқали ноанъанавий дарсларни ташкил этиш ва таълим самарадорлигини оширишдир. Масалан, ўқув жараёнини лойиҳалаб, муаммоли ташкил қилиб, дастурлаштириб, дифференциялаштириб, индивидуаллаштириб ташкил қилиш, ўқув фаолиятни коммуникатив топшириқлар орқали уюштириш каби янги педагогик технологиялар ҳам ўқувчиларнинг ўқув фаоллигини оширишни бош мақсад қилиб белгиланади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шу билан бирга, халқаро меҳнат бозори талаблари, интеграцион жараёнларнинг жадаллашуви, рақамлаштириш, саноатдаги технологик инкилоблар даврида замон талабларига мос малака ва кўникмаларга эга рақобатбардош ўрта бўғин мутахассисларини тайёрлашни, олий, ўрта ва касб-хунар таълим соҳасида янги тизимни — халқаро андозаларга мос профессионал таълим тизимини талаб қилди. Натижада касб-хунар, олий ва ўрта таълим

соҳаларида ҳам давлат сиёсати тубдан ўзгарди. Президентимиз томонидан соҳада туб ислохотларни амалга ошириш ва замонавий профессионал таълим тизимини барпо этишнинг мақсад ва устувор вазифалари, бир сўз билан айтганда, соҳанинг янги миссияси белгиланган берилди. Ушбу миссия моҳияти янги сифат ва форматда инсон ресурсларини ривожлантириш, ёшларда ички ва ташқи меҳнат бозори талаб қилаётган амалий квалификацияларни шакллантириш, уларнинг Ватанга муҳаббатини, халқига садоқатини юксалтиришдан иборатдир.

Мамлакатимизда мустақилликка эришгандан сўнг таълим-тарбиянинг “советча” модели ўрнига янги, ҳозирги замонда ушбу соҳада дунё миқёсида эришилган ютуқларга, ахборот коммуникация тизими, педагогик технологияларни жорий этган ҳолда таълимни амалга ошириш, таълим соҳасига янги инновационларни жорий этиш давлат сиёсати даражасида эътибор берилмоқда[1].

Ҳозирги янгиланиш даврида таълим жараёнини такомиллаштиришни амалга оширишда замонавий компьютер ва телекоммуникация технологияларини қўлланилиши ўқитувчининг фаолиятини ўқув жараёнида унинг мазмунини ва функциясини кескин ўзгартириб юборади. Янги педагогик ва интерфаол усуллардан фойдаланиш нафақат талабаларга, балки ўқитувчига ҳам таълим бериш жараёнини енгиллаштириб бермоқда. Интерфаол усуллар дейилганида эса хорижий тилларни ўргатишда ўқувчиларнинг ўзаро ўқув фаоллигини, билимларни мулоқот жараёнида ўзлаштирилишини таъминлайдиган машқлар, усул ва воситалар тушунилади. Бугунги кунда коммуникатив таълим айнан ана шу мақсад ва вазифаларга жавоб бера оладиган методик система сифатида тан олинди келинпти. Технологик воситалардан сўз билан тушунтириш самарали бўлмаган амалий ҳаракатларни кўргазмани тарзда намойиш этиш зарурати юзга келганда фойдаланилади. Бу эса чет тилини ўргатишда жуда қулай воситадир. Бу усуллардан фойдаланганда билим олиш ўқувчи учун қизиқарли машғулотга айланади. Таълим жараёнини ташкил этишнинг асосий шакли дарсдир. Ҳозирги пайтда дарснинг хилма-хил ноанъанавий шакллари жорий этилмоқда. Бундай дарслар ўқувчининг ижодий қобилиятини ўстириш, ақлий салоҳиятини кучайтириш, илмий дунёқарабини кенгайтириш ва ҳар бир янгиликни тез ва тўла қабул қила олиш кўникма ва малакаларини таркиб топтиради. Дарс жараёнида инновацион технологияларни қўллаш ўқувчиларда илмий изланишга қизиқишни уйғотади, ижодкорлик ва бунёдкорлик қобилиятини ривожлантиради. Натижада эгалланган билим, кўникма ва малакалар амалий фаолиятда татбиқ этилади, ўзлаштириш сифати ошади. Бунинг учун ўқитувчи маҳоратли бўлиши ва мавзуларнинг мазмунига қараб дарсни тўғри режалаштириши, машғулот давомида барча ўқувчиларни фаол ва онгли ишлашларига эришмоғи лозим. Чет тилларини ўқитиш масъулиятли ва завқли машғулот ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистон республикаси чет тилларни ўқитишнинг халқаро стандартларга жавоб берадиган замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда ўқувчилардан бу масалага янгича ёндашувни талаб қилади. Чет тилларни ўқитиш жараёнида ўқув ўйинлари ёки инновацион технологияларни қўллаш, ўйин тарзидаги машқлардан фойдаланиш катта аҳамиятга эга бўлиб, чет тилларни ўқитишнинг энг самарали усулларидан бири саналади, шунингдек, инновацион технологияларни қўллаш ўқувчиларида чет тили коммуникатив кўникмаларини шакллантиради. Дарсда ўйинлар эпизодик ва яқка ҳолда бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Ўйинлар чет тили жараёнига бириктирувчи ва интеграллаштирувчи хусусиятга эга бўлмоғи лозим. Чет тили дарсларида инновацион технологияларни қўллашнинг аҳамияти

катта бўлиб ўқувчиларда лексика ва грамматикани бойитиш, талаффузни яхшилаш ва оғзаки нутқни ривожлантиришнинг яхши воситаси ҳисобланади. Иштирокчилар бу жараёнда маълум чет тили лексикасини тўплайдилар, қўллаб шеърлар, ашулалар, тез айтишларни ёдлайдилар, қисқа метражли фильмлардан, аудио, видео маҳсулотлардан фойдаланиш имконияти юқори ҳисобланади. Ўқувчилар муайян натижаларга эришишда қувонч, завқ ва қониқишни ҳис этадилар[2].

Тадқиқот методологияси. Ўқувчилари ривожланишининг психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда таъкидлаш лозимки, инновацион технологияларни қўллаш ўз ўзидан эслаб қолишга кўмаклашади. Бундан ташқари, инновацион технологияларни қўллаш бу ўқувчиларнинг дарсдаги шундай фаолият турики, бу жараёнда топшириқлар ўйин шаклида ҳал қилинади, дарсларни турли кўринишдаги ўйинлар орқали ташкил этиш инсоният табиатида хос ҳисобланади, чунки ўйин – бу ҳиссиётлардан ташкил топади. Қарерда ҳиссиёт бўлса – шу ерда фаоллик, диққат ва тасаввур бўлади, у ерда фикрлаш қобилияти ўсади.

Умуман олганда, замонавий таълимни ташкил этиш, уни мукаммал ҳолатга келтиришга қўйиладиган талаблар мавжуд. Шулардан бири – қисқа вақт ичида юксак натижага эришиш. Бунда назарий билимларни ўқувчиларга етказиб бериш асосида маълум кўникма ва малакаларни шакллантиришга, ўқувчилар томонидан эгалланган билимлар даражасини баҳолаш ўқитувчи – педагогдан таълим жараёнига янгича ёндашишни талаб этади[3].

Таҳлил ва натижалар. Таълим сифати ва самарадорлигини кўтариш, такомиллаштирилган стандарт ва модернизация қилинган дастурларни ўзлаштиришни кафолатлаш, интерфаол усулларни қўллаш орқали юксак натижаларга эришиш, ўқувчини фаолликка, эркин фикр юритишга ўргатиш, ўз нуктайи назарини ҳимоя қилишга эриштириш учун нима қилмоқ, қандай чоралар кўрмоқ керак?

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун ўқитувчи фаолиятини инновацион асосда қайта кўриб чиқиш, интерфаол таълимни йўлга қўйиш долзарб бўлиб қолмоқда. Ўқитувчиларимиз бу вазиятдан чиқишда уларни ўз фаолиятига танқидий ёндашиб, психологик қайта кўриб чиқиш, уларни янги шароитда болаларга самимий муносабатда бўлиш, уларни ривожлантиришда шахсий ёндашув, ҳамкорлик, ҳамижодкорлик, индивидуаллаштириш асосида, уларни таълим-тарбия жараёнига мотивация ҳосил қилиш орқали таълим жараёнида фаол иштирокини таъминлашга барча кучларини ва эътиборларини қаратишни талаб этади. Агар ўқитувчи ўзининг фаолиятини кузатиб борса, таҳлил қилса, ўзига баҳо бера олса, ўз фаолиятига тузатишлар, янгиликлар кирита олиш имкониятига эга бўлади. Шу сабабли ҳам республикаимизда интерфаол методларни ўқув жараёнига қўллаш кенг жорий этилмоғи керак. Ўқув жараёни марказида ўқувчи шахси, унинг эҳтиёжи бўлмоғи лозим. Ўқув жараёни унинг хоҳиш, истагига қаратилган, йўналтирилган бўлмоғи талаб этилади. Шахсга қаратилган таълим ўқувчини ўқув-билув фаолиятини ташкил этишнинг ҳаракатлантирувчи, қизиқиш, эҳтиёжини, хоҳиш, истакларини рўёбга чиқарувчи куч бўлиб хизмат қилади. Инновацион, интерфаол таълим ўқитувчи ва ўқувчига доимий ижодий изланиш, зулуксиз ўз шахсини ривожлантириш, такомиллаштириш имконини беради.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, инновацион технологиялардан фойдаланиб дарсларни ташкил этиш бу нафақат вақтни тежайди, балки дарсларни қизиқарли маълумотлар билан бойитиш имкониятини янада кучайтиради. Ҳозирги техника асрида дарсларни замонавий технологияларсиз тасаввур ҳам

қилиб бўлмайди. Бугунги глобаллашув даврида талаба ва ўқувчилар учун интернет тармоқлари орқали коммуника- тив таълим дарсларини ташкил этилиши ва уларнинг билим олиш даражаси юқори кўрсаткичларда баҳоланаёт- ганлиги, турли хил илмий семинар, маърузаларнинг нафақат республика миқёсида, балки халқаро миқёсда

ташкил этиб борилиши ҳамда бугунги илмий конферен- цияни интернет тармоқлари орқали уйдан чиқмаган ҳолда ташкил этилиши ҳам Ўзбекистонда информацион технологиялардан фойдаланиш юқори даражада амалга оширилаётганига яққол мисол бўла олади.

АДАБИЁТЛАР

1. Солибоева Н.О. Миллий таълим тизимини ислоҳ қилиш ва модернизациялаш мамлакат тараққиётининг гаровидир. Образование и наука в XXI веке. 2022, 24 (5), 6-418.
2. Ачилова З.П. Коммуникатив таълим дарсларни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. 2021, 13 (2), 6-660.
3. Турғунпўлатов Д.Р. Она тили таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, 2022. 3(5), 6-267.
4. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство – Т., Чўлпон, 2005.
5. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. – Т.: Фан, 1994.
6. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения – М., 1995.
7. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии – М., 1989.
8. Бордовских Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии // Педагогика – 5, 1993.
9. Брезгина О.В. «Языковое образование» // «Об использовании информационнокоммуникационных технологий при обучении иностранному языку» // Вестник НВГУ №4/2014.
10. Abdullayeva O.O. Adabiyot darslarini tashkil etishda interfaol metodlardan foydalanish. Студенческий вестник, 16 (161). Часть 7, 2021 г. С-74-76.
11. Турғунпўлатов Д.Р. Неологизмлар (янги пайдо бўлган сўзлар) мавзусини илғор педагогик технологиялар асосида ўргатиш (Она тили, 5-синф мисолида). Academic Research in Educational Sciences. 2022, №3 (5), 495-496-6.
12. Turg'unpo'latov D. R. (2021). Nutq tovushlarining o'zgarishidagi terminlarni "Tushunchalar tahlili" metodi asosida o'rganish. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2(2).
13. Турғунпўлатов Д.Р. (2022). Мактабда лингвопоэтика санъатини герменевтик мезонлар билан ўрганиш. Хоразм маъмун академияси ахборотномаси. (1), (344-346-6).
14. Jumashova Z.B. Maqollar mavzusini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish. "Ilm-fan va ta'limda innovatsion yondashuvlar, muammolar, taklif hamda yechimlar" mavzusidagi 12-sonli respublika ilmiy-onlayn konferensiyasi. 2021-yil. 34-36-b.

Sohiba ABDULLAEVA,
O'zbekiston Respublikasi Quruqlik Kuchlari Akademiyasi dotsenti, f.f.n
E-mail: sabdullayeva@gmail.com

TDTU dotsenti Sh.R.Adilova (PhD)ning taqrizi asosida

OLIV O'QUV YURTI TALABALARINING IJODIY QOBILIYATLARI PSIXOLOGIK - PEDOGAGIK (FENOMEN) SIFATIDA

Аннотация

Pedagogik ta'limni isloh qilish nega shu qadar muhim? O'qituvchi shaxsi har qanday ta'lim tizimida markaziy bo'g'in hisoblanadi. U asosiy rol o'ynovchi shaxsdir: o'qituvchi qanday bo'lsa, o'quvchilar ham (ularning bilim, ko'nikmalari, qabul qilishlari) shunday bo'ladi. Demak, davlat iqtisodiyoti ham shunga qarab shakllanadi. Ulardan qay biri OTMga kirishi yoki jamiyatimizda bir necha yildan keyin kelajakka ishonch bilan boquvchi yuqori ma'lumotli va hech narsadan qo'rqmaydigan avlod paydo bo'lishi ham aynan ularga bog'liqdir. Hech kim o'qituvchining maktabdagi roli haqida e'tiroz bildirmaydi.

Kalit so'zlar: Yoshlar, talabalar, ijodiy qobiliyat, musiqa, san'at, oliy ta'lim, ijodkorlik, pedagogika.

ТВОРЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ПСИХОЛОГО- ПЕДОГЕННЫЙ (КАК ЯВЛЕНИЕ)

Аннотация

Почему так важно реформировать педагогическое образование? Личность учителя является центральным звеном в любой системе образования. Он-человек, играющий ключевую роль: как учитель, так и ученики (их знания, навыки, восприятие). Следовательно, соответственно формируется и экономика государства. Именно от них зависит, кто из них поступит в вузы или через несколько лет в нашем обществе появится высокообразованное и ничего не боящееся поколение, которое с уверенностью смотрит в будущее. Никто не оспаривает роль учителя в школе.

Ключевые слова: молодежь, студенты, творческие способности, музыка, искусство, высшее образование, творчество, педагогика.

CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS ARE PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGIC (AS A PHENOMENON)

Abstract

Why is it so important to reform teacher education? The personality of the teacher is the central link in any education system. He is a person who plays a key role: both the teacher and the students (their knowledge, skills, perception). Consequently, the economy of the state is formed accordingly. It depends on them which of them will enter universities or in a few years a highly educated and fearless generation will appear in our society, which looks to the future with confidence. No one disputes the role of the teacher in the school.

Key words: youth, students, creativity, music, art, higher education, creativity, pedagogy.

Kirish. Prezidentning «O'zbekiston Respublikasida 2030 yilgacha xalq ta'limi tizimini rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi farmonida konsepsiyaning asosiy maqsadi sifatida «umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari»ni aniqlash belgilangan. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda asosiy vazifa – talaba va o'qituvchilar hozirgi bog'cha va maktab yoshidagi bolalar ulg'ayganida qanday dunyoda yashashlarini tushunishlari kerak. Ta'lim sohasida qanday strategiyalarni ilgari surishimiz ham shunga bog'liq. Odatda, maktab matematika, fizika, tarix kabi fanlardan umumiy bilimlar berishi lozim hisoblanadi. Bu XVII-XIX asrlarda vujudga kelgan ta'limning bilimga yo'naltirilgan shakli bo'lib, uning asosida bolalarga barcha fanlardan umumiy bilimlarni berish yotadi. Oliy ta'limda esa xuddi shu tizim tor soha mutaxassislarni tayyorlashda qo'llanilgan. Bu tizim o'zini oqlay olmadi, XX asrda bunga ikki omil sabab bo'ldi: ma'lumotlar, axborot bazasi, ilm-fandagi kashfiyotlar va ixtirolar aql bovar qilmas darajada ko'payib ketdi, na maktab, na universitet bu o'zgarishlarning izidan quvib yeta oldi[3]. Bir paytning o'zida, jamiyatdagi o'zgarishlar tufayli zamonaviy yoshlar o'zlashtirayotgan ko'pchilik kasblar yaqin kelajakda yo'q bo'lib ketmoqda. Butun XX asr va hozirgi asr bizdan shaxsga yo'naltirilgan ta'limga o'tishni taqozo qilmoqda. Uning asosida esa ma'naviy, muloqot va kognitiv (yaratuvchan, tanqidiy, tizimli va nostandart fikrlash, keng

dunyoqarash, hissiy idrok, katta va o'zgaruvchan ma'lumotlar bazasi bilan ishlay olish qobiliyati va hokazo) sifatleri doimiy o'zgarib borayotgan muhitda shaxsning rivojlanishi yotadi. Shu sababdan pedagogik oliy ta'lim muassasalarida (maktab bitiruvchilarining sifati nuqtayi nazaridan) kimlar o'qitilishi, kim o'qitishi, nimalar, nima maqsadda va qanday o'qitilishi - bizning kelajagimiz, boringki, milliy xavfsizligimiz masalasi-dir. Muammoli o'qitish bu takomillashtirilgan o'qitish texnologiyasidir. Hozirgi oliy maktabdagi samarador o'qitish texnologiyasi - bu muammoli o'qitishdir. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoli o'qitish ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi. Muammoli o'qitish jarayonida talabaning mustaqilligi o'qitishning reproduktiv shakllariga nisbatan tobora o'sib boradi. Muammoli o'qitishning mohiyatini o'qituvchi tomonidan talabalarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi. Muammoli ta'lim texnologiyasi juda qadim zamonlardan shakllanib kelmoqda. Jumladan, qadimgi Grestiyada muammoli savol-javoblar, qadimgi Hindiston va Xitoyda muammoli bahs-munozaralardan keng foydalanilgan. Muammoli ta'limni amerikalik psixolog, faylasuf va pedagog Dj. Dyui 1894 yilda Chikagoda tashkil etgan tajriba maktabida

qo'llagan. XX asrning 60-yillarida bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borildi. 70-80-yillarga kelib, amaliyotga keng joriy etildi. Muammoli ta'limning asosiy g'oyasi bilimlarni o'quvchilarga tayyor holda berish emas, ular tomonidan dars mavzusiga tegishli muammolar bo'yicha o'quv-tadqiqotlarini bajarish asosida o'zlashtirilishini ta'minlashdan iborat[2].

J.Dyui muammoli ta'lim asosi sifatida quyidagi yo'nalishlarni belgilagan:

- Ijtimoiy;
- Konstruktiv;
- Badiy ifodaviy;
- Ilmiy tadqiqot.

O'tgan asrning 60-yillarida muammoli ta'lim L.Rubinshteyn, M.I.Maxmutov, V.Okon, I.Y.Lerner kabi tadqiqotchilarning qarashlari negizida yanada rivojlangan. S.L.Rubinshteynning "Tafakkur muammoli vaziyatdan boshlanadi" degan g'oyasi muammoli ta'limning psixologik asosi sifatida qabul qilingan.

Muammoli ta'limning bir necha turlari mavjud. M: M.N.Skatkin o'z ishlari muammoli ta'limning quyidagi turlari borlig'iga urg'u beradi[3]:

1. Bilimlarni muammoli bayon qilish (muammoli ma'ruza);
2. Muammoli topshiriqlarni bayon qilish (muammoli amaliy mashg'ulot).
3. Kichik ilmiy tadqiqotlarni olib borish (muammoli tajriba).

Muammoli ta'limning asosini muammo (yun. "to'siq", "qiyinchilik") yoki muammoli vaziyat tashkil etib, muammoli ta'lim texnologiyalari ularning yechimini topishga xizmat qiladi. Ko'p holatlarda muammo va muammoli vaziyat sinonimlardek qabul qilinadi. Aslida esa ular bir biridan farq qiladi. Mohiyatiga ko'ra muammo uni keltirib chiqargan sabablarni o'rganish, uni hal etishda ahamiyatli, samarali bo'lgan yo'l, metod va vositalarni izlash, ularning samarali ekanligini asoslovchi dalillarni to'plash, dalillarni yangicha, yangi tahlilda izohlash asosida hal qilinadi. Pedagogika sohasida ko'p holatlarda "muammo" tushunchasi tashkiliy-pedagogik, psixologik, ta'limiy va tarbiyaviy masalalarni hal qilishda qo'llaniladi. Soha nuqtai nazardan pedagogik jarayonda quyidagi xarakterdagi muammolarga murojaat qilinadi:

- didaktik xarakterdagi muammo;
- amaliy xarakterdagi muammo
- ilmiy-metodik xarakterdagi muammo;
- sof ilmiy xarakterdagi muammo

Ta'lim jarayonida muammoni qo'yish bir necha darajada kechadi.

1-daraja. O'qituvchi muammoni qo'yadi va talabalarni uni hal qilishga yo'naltiradi.

2-daraja. O'qituvchi muammoli vaziyatni bayon qiladi va talabalarning o'zlari mustaqil ravishda muammoni shakllantiradi.

3-daraja. O'qituvchi muammoni ko'rsatib bermaydi balki unga talabalarni ro'para qiladi. Talabalar muammoni anglagan holda uni o'zlari shakllantirib, muammono yechish usullarini tahlil qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarini asosiy vazifasi, har bir yoshning shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularning tashabbuskorligi va ijodkorligini kuchaytirishdir. Bunda hamkorlik pedagogikasi- bu talaba shaxsiga yo'ldir. Shaxsiga yo'naltirilgan pedagogika tamoyiliga asoslangan ijodiy hamkorlik natijasida va o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar jarayonida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini to'liq amalga oshiriladi. Ijodiy qobiliyatlar xususida so'z borganda, Rossiyalik olimlardan I.P. Volkov, "ijodiy qobiliyatlarni aniqlash va rivojlantirish - talabalarni turli xil ijodiy faoliyat bilan tanishtirish", G.S. Alsxuller - "ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish"; "ijodiy xayolot texnikasi bilan tanishtirish"; I.P. Ivanovda- " Bu ijtimoiy madaniyatni

yuksaltirishga qodir, ijtimoiy faol ijodkor shaxsni tarbiyalash" - deb ta'kidlashgan. Har bir Talabani shaxsiy xususiyati, imkoniyatiga qarab ijodiy qobiliyati, ishtiyoqi, qiziqishini samarali rivojlantirish:

- yechimi aniq bo'lgan ijodiy vazifalar berish;
- pedagogik faoliyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilishga o'rgatish;
- musiqa darslarida faoliyat turlarini samarali va qiziqarli tashkil qilishda ijodiy muxitni yaratish;
- Mutaxassislik fanlarining amaliy mashg'ulotlar jarayonida talabalardagi ijodiy qobiliyatlarni faollashtirish va yo'naltirish usullari bilan amalga oshirilishi mumkin.
- Talabalarda ijodiy qobiliyatni rivojlantirish ularning qiziqishi, xohish-istaklari bilan ham bog'liq.[1]

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuv asosida amalga oshadi. Ijodiy yondashuv esa shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini to'la amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Shunday shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalaridan biri - hamkorlikda o'qitish texnologiyasidir. Bunda ayniqsa, guruhlarda o'qitish, muammoli o'qitish, modulli o'qitish, individual ta'lim asosida o'qitish kabilar yuqori samara beradi. Hamkorlikda o'qitishning barcha texnologiyalari, o'qituvchi va talabani psixologik aloqasi uchun imkoniyat yaratadi. Shaxslararo aloqalarni demokratlashtirish talabani asosiy psixologik xususiyatlarini rivojlantirish uchun qulay vositadir. Ijodiy qobiliyatlar - bu turli ijodiy faoliyatning samarali bajarilganligini aniqlaydigan talabani individual psixologik xususiyatidir. Talabani faoliyatida turli ijodkorlik ko'rinishlari mavjud bo'lib, badiiy ijodiy, mutaxassislik fanlarini o'zlashtirish jarayonida ("Cholg'u ijrochiligi", "vokal ijrochiligi", "an'anaviy xonandalik", "dirijyorlik" fanlarini samarali o'rganish imkonini beradi; "musiqa o'qitish metodikasi" va "musiqa o'qitish texnologiyalari va loyihalash" "musiqa to'garaklarini tashkil etish "va boshqa fanlarining amaliy mashg'ulotlarida o'qituvchilik maxoratini shakllantirishda) kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rishga oid topshiriqlarni bajarishda: asarlar ijrosida, asar mazmunini ifodalashda, slaydlar tayyorlashda, dars ishlamalar tayyorlashda, ssenariylar tuzishda, musiqiy to'garaklarni rejalashtirishda musiqiy diktomasiya qilishda, musiqiy foliyat turlarini olib borishda, metod va texnologiyalardan foydalanishda va pedagogik texnikani oshirishda ijodiy qobiliyati shakllanadi, rivojlanadi, va takomillashib boradi. Bunda professor- o'qituvchining talaba bilan hamkorlikda ishlash jarayonida to'g'ri yo'nalish berishi va natijani nazorat qilib borishi muhim ahamiyatga ega. Talabalarning ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish omillari har bir mavzu, har bir darsda o'quv faoliyatining asosi bo'lishi lozim. Ijodkorlik faoliyati o'qituvchi va talaba faoliyatining barcha qirralarini qamrab olar ekan, uni samarali tashkil qilish butun ta'lim jarayonining sifatini ta'minlashga xizmat qiladi.[2]

Xulosa va takliflar. Yuqorida bildirilgan fikrlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni ijodkorlik faoliyatiga tayyorlash strategiyasini quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirish mumkin: -talabalar e'tiborini masalani hal qilishda qo'llanilgan usulning universalligi, keng qamrovligiga qaratish;

-talabalar ijodiy takomillashuvni darsning maqsadi sifatida emas, balki darsda qo'yilgan vazifani yanada samarali hal qilishga qaratilgan yangi yo'l, imkoniyat sifatida qaralishi;

-talabalar o'zlari mustaqil xulosa chiqarib topadigan yangi g'oyalar ijodkorlik darslarining asosiy mahsuli sifatida qaralishi;

-kasbiy tayyorgarlik jarayonida, berilgan topshiriqga oid axborotlarni yig'ish, tahlil va talqin qilishda, ijodkorlikni yo'lga qo'yishning muhim jihati sifatida qaralishi;

-shaxsda ijodkorlik sifatlarini tarbiyalashni ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan mashg'ulotlarining muhim jihati sifatida qaralishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Sharipova G., Najmetdinov Z., Xodjayev. "Musiq o'qitish metodikasi va maktab repertuari" Darslik, "TURON-IQBOL" - 2018 yil. 28- bet.[1]
2. Selevko G.K. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari - M, 2001y. 236 b.G.[2]
3. Shoyimova SH.S. va boshqalar. "Ta'lim texnologiyalari" darslik. Toshkent.«IJODPRINT»nashriyoti, 2020.[3]
4. Карпова Л.Г Проблема творческих способностей личности в психологии // Электронный журнал Омский научный вестник. - 2008г. - С.142-144.
5. Кондратьева Н.В. Сущность понятия «Творческие способности» // Электронный журнал Концепт . - 2015г. - Вып№9. - С. 1-8.
6. Леонтьев А.Н. О формировании способностей [Электронный ресурс]: электрон. учебник/ А.Н. Леонтьев. - Режим доступа: <https://ebooks.grsu.by/psihologia/leontev-a-n-o-formirovanii-sposobnostej.htm>
7. Маклаков А.Г. Общая психология [Электронный ресурс]: электрон. учебник / А.Г. Маклаков. - Режим доступа: [https://www.gumer.info/bibliotek Buks/Psihol/makl/23.php](https://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Psihol/makl/23.php)
8. Перерва О.Ю. Понятия «творчество» и его сущность // Электронный журнал Успехи современного естествознания. - 2004г. - Вып№7. - С. 126-128.

Санжар АБДУРАХМОНОВ,

Ёшлар муаммоларини ўрганиш ва истиқболли кадрларни тайёрлаш институти таянч докторанти.

E-mail: sanjarfotih@gmail.com

Сиёсий фанлар доктори Ф.Ахмедов тақризи асосида

ДЕМОКРАТИЯНИНГ ГЕНДЕРЛАШУВИ ШАРОИТИДА АНЪАНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА ГЕНДЕР ТЕНГЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада анъанавий қадриятлар трансформацияси ва уларнинг феминистик ғоялар билан интеграциялашуви муҳокама этилган. Бунда асосий эътибор, мазкур трансформация жараёнида анъаналарнинг гендер тенгликни рад этадиган жиҳатлари ижтимоий ва инсон ҳуқуқлари контекстида қайта баҳолалишига қаратилади. Шунингдек, феминистик қарашларнинг анъанавий қадриятлар тизимига мослашуви ҳам тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: гендер тенглик, анъаналар, трансформация, феминизм, ислом, оила, таълим.

THE ISSUES OF GENDER EQUATION AND TRANSFORMATION OF TRADITIONAL VALUES IN THE CONDITION OF GENDERIZATION OF DEMOCRACY

Abstract

This paper discusses the transformation of traditions and their integration to feminist ideas. A main focus is given to re-evaluation of features of traditions that oppose gender equality in the context of human rights and social context. It also analyzes the adaptation of feminist ideals to the system of traditional values.

Keywords: gender equality, traditions, transformation, feminism, Islam, family, education.

ВОПРОСЫ ГЕНДЕРНОГО УРАВНЕНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ ТРАДИЦИОННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЕНДЕРИЗАЦИИ ДЕМОКРАТИИ

Аннотация

В данной статье обсуждается трансформация традиций и их интеграция в феминистские идеи. Основное внимание уделяется переоценке особенностей традиций, противостоящих гендерному равенству, в контексте прав человека и социального контекста. Также анализируется адаптация феминистских идеалов к системе традиционных ценностей.

Ключевые слова: гендерное равенство, традиции, трансформация, феминизм, ислам, семья, образование.

Кириш. Ғарб илмий доираларида феминистлар анъаналарга гендер тенглик ўрнатишдаги асосий тўсиқ сифатида қарашли улар тўғрисида эссенциалистик қарашларни шакллантирди. Умуман гендер дискриминацияга алоқадор бўлмаган анъана ва қадриятлар ҳам гендер тенгсизликнинг “рағбатланти-рувчиси” сифатида баҳоланади. Бу, ўз навбатида, феминистлар ва анъаналар ўртасидаги мулоқотни йўққа чиқаришга хизмат қилади. Ғарбдан ташқаридаги жамиятлар учун феминистик ғоялар муқобил ечим сифатида хизмат қилиши ғояси аста секин шаклланаётган бўлса-да, бироқ анъаналарнинг гендер тенгсизликка муқобил ечимлар бериши ҳақидаги тасаввурлар умуман мавжуд эмас. Бунда анъаналарнинг тарсформацияси, яъни ҳеч бўлмаганда, гендер тенгсизликни рағбатлантирмайдиган ҳамда муайян қадриятлар тизими доирасида маълум даражада феминистик ғояларни қўллаб-қувватлайдиган анъаналарни сақлаб қолиш ва ривожлантириш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Илмий адабиётларда анъанавий қадриятларнинг гендер тенгликка муқобил сифатида ёки феминистик ғояларнинг анъанавий қадриятларга муқобил бўла олиши тадқиқ этилмаган. Деярли барча адабиётларда “анъанавий қадриятлар гендер тенгликка қарши” тамойили гегемон дискурсга айланган ва таҳлиллар шу йўналишда олиб борилган. Масалан, Дюк Университети профессори, ҳуқуқшунос Катерин Бартлет феминистик қарашлар билан анъаналар ўртасидаги муносабатни ривожланиш контекстида тадқиқ этади. Унга кўра, феминистлар ривожланишни анъаналарга ва ўтмишга қарши ҳодиса сифатида таърифлашни таъкидлаб, улар ўртасида “муроса” ўрнатиш муҳимлигини илгари суради[1]. Антрополог Раёно

Тўраева Марказий Осиё минтақаси аёллари ўзгаришлар агенти сифатида пост-совет даврда юз берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва глобаллашув манзарасида қайта анъанавийлашиш шароитида анъанавийлик ва замонавийлик ўртасида “ўз йўлини топаётганликлари”ни таъкидлайди. Олима минтақада юз берган қайта анъаналашув тўсиқ эмас, балки уларнинг гендер ролларини қайта трансформациялашуви имкони дея баҳолайди[2]. Бошқа бир тадқиқотчи эса, анъанавий қадриятлар жамият аъзоларининг бир қисмининг фойдасига ишласа, бир гуруҳининг (масалан аёлларнинг) манфаатларига зарар етказишини ҳамда улар ижтимоий ва ҳуқуқий контекстда мувозанатлаштирилиши, яъни бундай қадриятлар инсон ҳуқуқлари, демократия ва барчанинг тенг ҳуқуқлилигига кўра амал қилиниши керак дейди [3]. Антрополог Силвия Ватук мусулмон феминист ҳаракатларига тегишли бўлган умумий жиҳат – секуляр феминистлардан фарқи ўлароқ ўз ҳуқуқларини мамлакат конституцияси ёки инсон ҳуқуқлари асосида эмас балки Қуръонга асосланиб талаб қилиши ҳақида ёзади. Унинг фикрича, мусулмон феминист аёллари Қуръон ва суннатда белгиланган тамойил ва кўрсатмаларга таянган ҳолда мавжуд исломий ҳуқуқ тизимини ислоҳ этишни истайдилар[4]. Бунга сабаб, исломий тамойиллар ва кўрсатмалар патриархал муносабатлар нуктаи назаридан талқин этилганлиги ва аёлларнинг ҳуқуқлари эркаклар манфаатидан келиб чиқиб изоҳланишида. Эътиборли жиҳати, кўпгина тадқиқотчилар мусулмон феминист аёллари ҳаракатлари асосий моҳияти айнан исломий кўрсатмалар секуляр ғарбона феминистик қарашларга муқобил сифатида қўлланилаётганини, аёлларнинг ҳуқуқларини камчитувчи ҳолатлар кўпроқ исломдан илгариги маданий тартибларга бориб

такалиши ва умуман ислом билан алоқаси йўқлигини[5] эътироф этишидир.

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақолада анализ, синтез, қислаш усуллари ҳамда турли илмий ва даврий нашрлар материалларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Бугун Ғарбда феминистик ҳаракатлар ҳаддан ортиқ фаол бўлсалар, Ғарб бўлмаган жамиятларда аёлларнинг ҳуқуқлари ва тенглиги борасида ислохотлар олиб боришга ирода этишмайди. Буни биз айниқса мусулмон мамлакатларида кузатишимиз мумкин. Чунки бу борадаги фарқ мусулмон ва Ғарб мамлакатлари ўртасида яққол намоён бўлади. Бу ерда зўравонлик Ғарбдагидек ижтимоий муҳитнинг кенг фазосига тўлиғича ўрнашиб олмаган бўлсада, бироқ оила ичидаги ҳолати бўйича ҳеч ҳам ундан қолишмайди. Гарчи мусулмон мамлакатларида Ғарб мамлакатларидагидек турли туман тадқиқотлар олиб борилмаса ҳам, қолаверса бундай ҳолатлар ошкор этилиши мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобланилиши унинг мавжудлигини рад қила олмайди. Бундай муаммолар оиланинг ички сири сифатида кўрилиши ҳам бунга сабабдир. Бир сўз билан айтганда, аёллар муаммоси кўпчилик мусулмонлар томонидан анча эҳтиёткорлик билан қабул қилинади. Кўпинча у исломга умуман алоқадорлиги бўлмаган хурофотлар билан чалкаштириб юборилади.

Шу боис бўлса керак, ислом ўзга дунё қаршида аёлларнинг ҳуқуқларини камситувчи образ сифатида намоён бўлади. Айни шу мавзу мусулмон мамлакатларининг ўзидан кўра Ғарбдаги мусулмонлар томонидан очик мунозара қилинапти. Мусулмонларнинг аёлларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда орта қолишида асосий сабаб бу уларнинг эътиқодлари учун ижтимоий насок бўлиб қолиши кўрқувидир, - дея давом этади Хина Зубейри. – “Оиладаги зўравонлик” тушунчаси кўпгина мусулмонлар томонидан унинг феминистлар идеалларини эслатиши ва анъанавий исломий матнларда дуч келинмаганлиги сабабли шуҳали тарзда қабул қилинади. Яна бошқа сабаби шуки, кўпчилик ушбу муаммони оммавий муҳокамага олиб чиқишмайди. Чунки бу ислом зўравонликини қувватловчи дин деган стереотипни қайтадан жонлантиради деб қабул қилинади. Шу сабабли, Лондонлик Доктор Аҳмад Суфён: “Оиладаги зўравонликини диний муаммодан кўра ижтимоий ёки маданий муаммо деб қаралиши керак”, - дея таъкидлайди. Бу билан Доктор Аҳмад Суфён бутун мусулмон дунёси учун бош оғриғига айланган муаммони ҳал қилишнинг фавқуллоҳда самарали ихчам механизмини таклиф қилди. Чунки мусулмон мамлакатларидаги аёлларнинг ҳолати маданий, ижтимоий-иқтисодий ва диний тасаввур ва тартибларнинг тартибсиз амалиёти натижаси сифатида баҳоланишига имкон яратади.

Шундай экан, мусулмон мамлакатларидаги аёллар муаммоси диний моҳиятдан кўра, ижтимоий-маданий тартиблар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб чиқади. Шундай бўлсада, бугун мусулмон мамлакатларида диний талқиндаги эркак ва аёлларнинг алоҳида хусусий маънодаги мақомлари жамиятнинг барча соҳаларига умумий тадбиқ этилиб келинмоқда. Бу эса аёлларнинг ҳуқуқлари борасидаги ҳар қандай уринишга “феминист” ёрлиғининг ёпиштирилишига ва Ғарб мафкураси сифатида баҳоланишига олиб келмоқда[7,8].

Шундан бўлса керак, биз кўриб чиқаётган контекстда, бугунги кўпгина либерал мусулмонлар (уларнинг кўпчилиги Ғарб мамлакатларида истиқомат қилишади ёки таълим олишган) ушбу зиддиятни ҳал қилиш зарурати пишиб етилди дея ҳисобламоқдалар. Бу аслида феминистларнинг ўз доғмаларини тикиштиришлари туфайли бўлмасдан, балки мавжуд муаммони мусулмон аёллар манфаатлари билан жамият ва дин манфаатлари муштарақлигига эришиш заруратидан келиб

чиққандир. Чунки улар ўзлари ўз атрофидаги рўй бераётган воқеалар ривожининг феминистик амалиётида қандай ҳалокатли тус олаётганига тўғридан-тўғри гувоҳ бўлиб турибдилар.

Ўйлашимизча, хавотирлар асосли. Бугунги кунда Британияда оиласида зўравонликка дучор бўлган мусулмон аёллар ҳимояси учун “ётоқхона”лар сони ортиб бораётгани ачинарли ҳолдир. Худди шундай мақсадларга хизмат қилувчи Миллий Закоат Жамғармасига ёрдам сўраб мурожаат қилганлар 18 ёшдан тортиб 72 ёшгача бўлиб, руҳий ва жисмоний, жинсий, оиладаги зўравонликлар ва мажбурий никоҳ қурбонларидир. Муаммонинг кўлами ҳозирча бизга ноаниқ. Бироқ фаолларнинг таъкидлашича, мурожаатлар сони қутилган миқдор(биргина Манчестрдаги ётоқхонага 54 та муслима жойлашган. Яна шундай масканларнинг иккитаси Лондон ва Бирмингемда мавжуд)дан ортиб кетган[9].

Яна бир қизиқарли жиҳати шундаки, мурожаатларнинг кўпчилиги Бангладеш ва Покистон каби маданий анъаналар диний тасаввурлар билан кучли чагишиб кетган мамлакатлар вакиллари бўлишган. Бир қатор тадқиқотлар буни тасдиқлайди. Масалан, тадқиқотчилар Насрен Ахтар ва Даниэл Метроларнинг фикрича, Покистондаги аёлларга қаратилган зўравонликлар кишлоқ жойларда кенг тарқалган исломдан олдинги қабилавий одаларга бориб тақалади[10]. Фикримизча муаммонинг “этниқ” хусусияти ҳам эътиборга олинishi лозим бўлган муҳим омиллардан ҳисобланади. Чунки феминистлар ислом билан тўқнаш келганда ҳамиша эҳтиётсизликдан ва муаммони тўлиқ англаб етмасдан барчаси учун уни айбашдан нарига ўтмайди. Бунда уларнинг шунчаки ўз ғояларини қайсарларча ҳимоя қилишдан бошқа нарсага қодир эмасликлари фош бўлиб қолади. Муаммони ҳал қилишга келганда эса ечим муаммонинг ўзида бўла туриб бошқа кескин воситаларни ишга солиши волонтиризмдан ўзга нарса эмас.

Муаммони гендер тенглик асосида ҳал этиш ягона муносиб ечим бўла олмайди, балки у ечимнинг бошқа механизмларидан маҳрум қилиб қўяди.

Умуман олганда, ҳар бир жамият оиладаги зўравонлик муаммосини ҳал қилишнинг ўзига хос тарихий шартланган ечимларини беради. Мисол учун Сингапур тажрибасини олайлик. Ажралишлардан азият чекаётган мамлакатни мамлакат миқёсида ташкил этилган турли дастурлар ушбу муаммодан самарали тарзда ҳалос қилиб келмоқда. Никоҳ ёшига ёки турмуш қуриш арафасидаги ёшлар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориш ёки ажралиш арафасида турган ёш оилаларга Мажбурий маслаҳатлашув дастурлари жорий қилиниши ижобий натижаларни бермоқда. Сингапур Ижтимоий ва Оила ривожланиши Вазирлиги маълумотларига қараганда, никоҳланганлар ўртасидаги ажралишлар 2003 йилдаги 14 фоиздан 2008 йилда 11.4 фоизга қисқарган. 2004 йилдан йўлга қўйилган Мажбурий маслаҳатлашув дастурларида 27 минг жуфтлик иштирок этган. Деярли ажралиш арафасида турганларнинг 44 фоизи ўз фикрларини ўзгартиришган[11]. Бу статистикаларнинг барчаси мамлакатдаги мусулмон аҳолисига тааллуқли бўлиб, биз одаланиб қолган зерикарли бир томонлама талқин қилинаверидагидан манзарадан бутунлай фарқ қилади. Гарчи бу биз кўтарган муаммога бевосита дахлдор бўлмасда, бивосита умумий аҳволни тасаввур қилишимизга ёрдам бериши шубҳасиздир. Негаки юқорида бот-бот келтириб ўтилган статистик маълумотларга таянсақ ажралишлар сони бевосита оиладаги зўравонликлар билан алоқадорлигидан келиб чиқсак, Сингапурдаги ҳолат ўзаро тушунтириш ва маслаҳатлашув дастурлари сабабли зўравонликлар статистикасининг камайишини ҳам аңлатишини эслатиб ўтмоқчимиз.

Гапимизни аввалида шуни алоҳида таъкидлаб ўтишни истардикки қуйида биз мурожаат қиладиган воқелик бевосита феминизм таъсири билан боғлиқ бўлмай, бошқа омиллар – ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ва у яратган шарт-шароитларга бевосита дахлдор бўлиб, буни қуйида ўзингиз ҳам англаб етасиз. Биз гапирмоқчи бўлган ҳолат ҳамиша Ғарбдаги инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари ва феминистлари томонидан аёвсиз танқид қилинадиган мусулмон дунёсидаги сўнгги йилларда юз берган эврилишлар билан боғлиқ. Бу эврилишлар илгари мисли кўрилмаган ўзгаришлар – аёлларнинг ҳаётини яқинлаштириш фаоллиги ортиши ва ижтимоий ривожланишнинг асосий ҳаракатлангирувчи кучларидан бирига айланиши жараёнини ўзида ифода этганлиги билан диққатга сазовордир. Буни биз Форс кўрфазидида нефтга бой мамлакатлар – Саудия Арабистони, Қатар ва Бирлашган Араб Амирликлари, шунингдек, ислом оламининг бошқа вакиллари – Миср, Туркия, Бангладеш, Индонезия, Покистон каби малакатлардаги ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг аёлларнинг тақдирида сезиларли ижобий рол ўйнаганлигида кўришимиз мумкин. Бу ўзгаришлар биринчи навбатда аёлларнинг олий маълумотлилиқ даражаси ортишида рўй берди. Бугун Жазоир, Баҳрайн, Йордания, Қувейт, Ливан, Уммон, Қатар, Саудия Арабистони ва Тунисда аёлларнинг университетлардаги иштироки миқдори эркеклар миқдоридан ортиб кетди... Ушбу жадаллик нафакат оммавий ва унинг суръати ҳақида маълумотлар ноаниқ, шунингдек у давом этапти. Мисол учун Туркияда университетда ўқиётган аёллар сони тезкор ўсиб бормоқда. Уларнинг даражаси 10 йил олдин эркеклар даражасига қўра 75 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозир бу 85 фоизга етган. Мисрда эса ўн йиллар илгари университетда ўқиётган эркекларнинг тўрттасига учта аёл тўғри келган бўлса, ҳозир бу миқдор дэярли тенглашган. Табиий ресурсларга бой мамлакатларда вазият бундан ҳам жадалроқ. Бирлашган Араб Амирликларида университетларда ўқийдиган аёллар сони эркекларникига қараганда 3 марта кўпроқ. Саудия Арабистони университетларида гендер фарқлар ўн йиллар олдин йўқолган эди. Бироқ

мутлоқ миқдор ўсишда давом этапти: университет ёшига етган гуруҳдаги аёлларнинг қамиди тахминан 50 фоизи амалда университетга қатнайди... Бу миқдор Хитой, Ҳиндистон ва Мексикадагидан анча юқори.

Буларнинг барчаси нимани англатади? Аёллар таълими оила ичида чуқур илдиз отиши ва одатий ҳолга келиши вақтида ўзгаришларнинг навбатдаги тўлкини тўлиқ сафарбарликда эди: аёлларнинг кўпчилиги ишга қатнаётганди. Сўнгги ўн йилликда дэярли 40 миллион мусулмон аёллар ишчилар сафига қўшилдилар: уларнинг 9 миллиони Араб дунёсида, 8 миллиони Индонезияда, 7 миллиони Покистонда, 7 миллиони Бангладешда, 2 миллиони Туркияда ва бир миллиони Малайзияда... Натижада меҳнат бозорининг янги қисми ҳамда чексиз истеъмол гуруҳи пайдо бўлди. Бироқ иш яқунланмади. Аёл ва эркекларнинг меҳнат бозоридаги иштироки ўртасидаги йирик гендер фарқ сақланиб қолди: мисол учун Бирлашган Араб Амирликларида эркекларнинг 92 фоизи қиёслаганда ишга яроқли аёлларнинг тахминан 47 фоизи ишламоқда. Агар келаси 15 йил давомида Яқин Шарқ ва Шимолий Африка бўйлаб аёлларнинг бандлиги сони ишда банд бўлган эркекларнинг учдан икки қисмига етса, бу минтақавий ЯИМни 20 фоиз ва ундан кўпроғига олиб чиқиш қудратига эга бўлади[12]. Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, иқтисодий ривожланиш ижтимоий ҳаётдаги кескинликни қамайтириши билан бирга жинслар ўртасидаги зиддиятларни ҳам юмшатар экан. Албатта, бу тенгсизликка мутлоқ тарзда барҳам бериш иложсиз нарса, лекин уни минимал даражада ушлаб туриш ҳам улкан ютуқ ҳисобланади.

Хулоса ва тақлифлар. Демократиянинг гендерлашуви жараёни кечаётган бир вақтда феминистик ғояларнинг турли маданиятлар қадриятлар тизимига интеграциялашуви амалга ошириш муҳимлигини англаган ҳолда ана шу қадриятларнинг ҳам трансформацияга учраши қонуний тус олиши жараёнини тадқиқ этиш муҳим. Хусусан, бу ҳозирги замонда ривожланиш муаммолари интеграциялашган шаклда намоён бўлаётган пайтда жуда долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Bartlett, K., T. Tradition, Change, and the Idea of Progress in Feminist Legal Thought. //Wisconsin Law Review, 1995, p. 304. (303-343).
2. Turayeva, R. Women as Change Agents: Gender in Post-Soviet Central Asia. Women of Asia: Globalization, Development, and Gender Equity (1st ed.). London. Routledge. 2018. P. 16. (464)
3. Maluleke, M.J. Culture, tradition, custom, law and gender equality. // Potchefstroom Electronic Law Journal/Potchefstroomse Elektroniese Regsblad. VOLUME 15, No 1, 2012. P. 18 (2-22).
4. Vatuk, S. Islamic Feminism in India: Indian Muslim Women Activists and the Reform of Muslim Personal Law. // Modern Asian Studies, Vol. 42, No. 2/3, 2008, p. 491 (489-518)
5. Akhtar, N. and Métraux, D.A. PAKISTAN IS A DANGEROUS AND INSECURE PLACE FOR WOMEN. // International Journal on World Peace, Vol. 30, No. 2, JUNE, 2013, p. 35 (35-70).
6. Чыкынова, А. В Кыргызстане 50% мужчин и 30% женщин считают, что муж имеет право бить жену – минздрав. // Кыргызское телеграфное агентство. Июль 14, 2015. <https://kyrtag.kg/ru/news/v-kyrgyzstane-50-muzhchyn-i-30-zhenshchyn-schitayut-cto-muzh-imeet-pravo-bit-zheny-minzdrav>
7. Kucinskas, J. A Research Note on Islam and Gender Egalitarianism: An Examination of Egyptian and Saudi Arabian Youth Attitudes. // Journal for the Scientific Study of Religion, Vol. 49, No. 4, DECEMBER, 2010, p. 763. (761-770).
8. Vatuk, S. Islamic Feminism in India: Indian Muslim Women Activists and the Reform of Muslim Personal Law. // Modern Asian Studies, Vol. 42, No. 2/3, 2008, p. 491 (489-518)
9. Bano, R. High demand for hostels for Muslim women.//www.bbc.co.uk. December 1, 2013. <https://www.bbc.com/news/uk-england-24578426>
10. Akhtar, N. and Métraux, D.A. PAKISTAN IS A DANGEROUS AND INSECURE PLACE FOR WOMEN. // International Journal on World Peace, Vol. 30, No. 2, JUNE, 2013, p. 35 (35-70).
11. Recent Muslim marriages in Singapore see decline in divorce rate. // Tribune. April 8, 2015. <https://tribune.com.pk/story/866323/recent-muslim-marriages-in-singapore-see-decline-in-divorce-rate>
12. Zahidi, S. Women in the Muslim world taking the fast track to change. // www.mckinsey.com. March, 2015.

Саида АГЗАМХОДЖАЕВА,
Доктор философских наук, профессор НУУз
E-mail: saida19610@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-7006-7767

ЖАМИЯТ ВА ШАХС: СОЦИОГЕНЕЗНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақолада жамият-дин-шахс триадасидаги алоқаларнинг социогенезиси, унда шахс «мен»и марказий ўринда туриши очиб берилди. Теофалсафий қарашларнинг илк кўринишлари «ибтидоий фалсафа»га бориб тақалиши, анимистик, тотемистик, шаманистик ва мистик тасаввурлар «жамоавий биз», аслида «жамоавий мен» феноменини шакллантиргани таъкидланади. Ибтидоий кишиларда «мен» тушунчаси «жамоавий биз» ёки ибтидоий коллективизм орқали ифода этилган. «Биз» ва «мен» уйғунлиги ўзаро аҳилликни, иттифокни ва нихоят жамиятнинг шаклланиши таъминлаган, деган фикр асосланади.

Калит сўзлар: тасаввур, таълимот, диний догматизм, социогенез, жамоавийлик, жамоавий тўда, мистицизм

SOCIETY AND INDIVIDUAL: SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF COTIOGENESIS

Abstract

The article reveals the sociogenesis of relations in the triad of society-religion-individual, in which the individual's «Ego» is in the central place. It is emphasized that the first manifestations of theo-philosophical views go back to «primitive philosophy», animic, totemic, shamanic and mystical phenomena form the phenomenon of «collective we», in fact «collective I». In primitive people, the concept of «Ego» is expressed through «collective we» or primitive collectivism. The idea that the harmony of «we» and «I» ensured mutual harmony, union and, finally, the formation of society.

Key words: atrocity, doctrine, religious dogmatism, sociogenesis, collectivism, collective gang, mysticism

ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИОГЕНЕЗА

Аннотация

В статье раскрывается социогенез отношений в триаде общество-религия-человек, в которой центральное место занимает индивидуальное «Я». Подчеркивается, что первые проявления теофилософских воззрений восходят к «первобытной философии», а анимические, тотемические, шаманские и мистические явления образуют феномен «коллективного мы» и «коллективного я». У первобытных людей понятие «я» выражается через «коллективное мы» или первобытный коллективизм. Идея о том, что гармония «мы» и «я» обеспечивает взаимную гармонию, союз и, наконец, становление общества.

Ключевые слова: воображение, учение, религиозный догматизм, социогенез, коллективизм, коллективное стадо, мистика.

Диний тасаввурлар курук жойда эмас, балки жамият ва ундаги ижтимоий муносабатлар қўйнида шаклланиши ҳам илмий, ҳам теологик асосланган. Дин тарихи, унинг асосчилари ҳаёти ва тарғиб этган теологик парадигмаларининг ёйилиши ҳақида қўплаб асарлар ёзилган, чоп этилган. Аммо жаҳон динларида «мен» концепцияси шаклланишининг социогенезиси масалалари ҳали етарли очиб берилмаган. Ушбу муаммо қўпинча дин социологияси, психологияси ва мистицизми билан боғлиқ мавзуларда тилга олинади, бироқ биз учун унинг социогенезиси муҳимдир.

«Мен» психологик, динда эса мистицизм билан боғлиқ мавзу. Ижтимоий-фалсафий тадқиқотлар ушбу ёндашувлар билан чекланиб қололмайди, унга муаммонинг жамият ҳаёти, ижтимоий муносабатлар, жамият, шахс ва индивид алоқалари билан боғлиқ жиҳатлари муҳимдир. Жамият ҳақидаги дастлабки фикрлар ва билимлар антик даврларда учраса-да, улар ҳали яхлит таълимот бўлмагани учун мутахассислар унинг шаклланишини XVIII аср билан боғлашади [9, 89]. Айнан шу даврда Т.Гоббс, Ж.Локк ва Ж.Ж.Руссонинг фалсафий таълимотлари жамиятни маълум бир яхлитликда қарашга ундади. Аниқроқ қилиб айтганда, жамият асосини нима ташкил этади, моддий борлиқми ёки дин? теология тарафдорлари таъкидлаганидек, худо, онг ва ғоями? Агар моддий асос бўлса, нега у борлиқни ва онгни, ғояни аввал шакллантирмади? Унгача у қаерда ва қандай шаклда мавжуд эди? Агар худо, онг, ғоя бўлса, уларнинг генезиси

нимада? Моддий асоссиз улар мавжуд бўлиши мумкинми? Моддий асос бирламчиси ёки маънавийми? деган саволлар оламнинг асоси нима деган жумбоқни келтириб чиқардики, ушбу дилемма, зиддият тафаккур эгаларини материалист ва идеалистларга ажратиб юборди. Лекин жамиятнинг асоси нима деган саволга жавоб топиш осон эмас эди, чунки XVIII асргача табиий билимлар объектив оламнинг бирламчи эканини назарий-фалсафий эмас, балки эмпирик изланишлар билан тасдиқлашга интилди. Бу эмпирик изланишлар назарий-фалсафий асосланишга, таълимотлар сифатида шаклланишга муҳтож эди [9, 90].

Жамият шаклланиши негизда, генезисда нима ётади, деган савол ўз навбатида жамият ва шахс социогенезисига оид фундаментал фикрларни ҳам аниқлашга имкон беради. Дин ижтимоий онг шаклларида бири сифатида ана шу социогенездан, унинг негиздан униб чиқади. Бу эса, ўз навбатида, диндаги «мен» концепциясининг нафақат тарихий, шунингдек, фалсафий-антропологик асосларини ҳам англашга ёрдам беради.

Жамият ва шахс социогенезиси ретроспектив таҳлилни рад этмайди, балки бундай таҳлил мавзунинг қадимий ва инсон ҳаётининг негизлари билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Жамият ва шахс алоқаларисиз социогенез йўқ, ҳар қандай социогенез ўз навбатида ана шу алоқаларга бориб тақалади. Хўш, бу алоқалар нима? Уларнинг социогенездаги ўрни қандай?

Диний фалсафа ва теология дунёнинг яратилишини Худо билан боғлайди. Ушбу догмани у турли йўллар ва фикрлар билан химоя қилади, бироқ у жамиятнинг шаклланиши, социогенез борасида ожиздир. Социогенез аниқ кўриниб турган, объектив муносабатлар ва реал халқ, шахс ёки гуруҳларнинг ижтимоий фаолияти натижасидир. Ушбу реалликнинг негизи нима эканини диний фалсафа ва теология излаб ўтирмайди, жавоби тайёр – Худо. Ваҳоланки, реал воқелик, объектив муносабатлар уларнинг субстанциясига мувофиқ келадиган жавобни тақозо этади. Илм-фан бу борада ўзининг аниқ сўзларини айта олади ва уларни исботлашга қодир.

Социогенез муаммоларини махсус ўрганган академик Ю.И.Семенов, инсоният ва жамиятнинг шаклланишига оид турли илмий баҳсларни, назарий қарашларни таҳлил қилади. Унинг фикрича, ибтидоий тўдадан кишилиқ жамияти пайдо бўлгунча жуда катта давр ўтган. Бу даврни етарли таҳлил қилиш, очиб бериш анча қийин бўлса-да, маълум бир археологик ва палеонтологик топилмалар меҳнат, онг, жамоавий бирлик, бошқариш, фаолият турларининг дифференциаллашуви, экзогамия, эндогамия, нуклеар оилаларнинг шаклланиши, илк диний тасаввурларнинг юзага келиши, кишининг ўзини ва ўзгаларни англашга ҳамда фарқлашга ўтиши кабиларни ўрганиш орқали социогенезни англаш мумкин [7, 8-9]. Бу ўринда у аввало меҳнат омилини тилга олади. У Ф.Энгельснинг «Маймуннинг одамга айланиш жараёнида меҳнатнинг роли» асарига таянишни кўрсатади. Дарвиннинг эволюция назарияси ва Энгельснинг ушбу асари пайдо бўлгандан бери социогенез ҳақида баҳслар тугамайди, улар бир-бирини рад этувчи икки йўналишга, яъни табиатшунослар ва илоҳиятшуносларга ажралган. Агар табиатшунослар социогенез ва шахс билан боғлиқ «мен» феноменини табиий биологик, материалистик ва эмпирик нуқтаи назаридан рационал изоҳласа, илоҳиятшунослар кўпроқ диний догмаларга, рухий сенситив кечинмалар орқали иррационалга таянади. Тўғри, кейинги пайтларда илмий қарашларни илоҳий қарашлар билан уйғунлаштиришга, иррационални рационалга яқинлаштиришга интилиш кузатишмоқда. Биринчиси шахс «мен»ни улуғлайди, унга ишонади, иккинчиси трансцендентни улуғлайди, одамга эмас, унга кўпроқ ишонади. Бироқ уларнинг иккаласи ҳам «мен»дан воз кечмайди. Уларнинг тадқиқот усуллари, эмпиризмга муносабатлари ва реал воқеликка таъсири ҳамон турличадир. Шунинг учун уларни уйғунлаштиришнинг илмий методологик асоси мавжуд эмас. Шахс «мен»и уларнинг иккаласини уйғунлаштиришга асос бўлиши мумкин. Социогенез ушбу «мен» шаклланишининг босқичларини, омиллари ва тамойилларини ифода этади, чунки жамият тараққиёти босқичлари тўдадан қабила ва уруғ-жамоага, улардан иқтисодий, сиёсий ва этник бирликка, улардан миллий бирликка ва миллий «биз»га, либерал-демократик тамойиллар орқали шахс «мен»ига ўтиб келган. Бугун ушбу «мен» глобаллашув таъсирида умуминсоний «мен»га ўтишга тайёргарлик кўрмоқда. «Мен» концепциясининг социогенездаги шаклланишини шундай тажрибий кўринишда, тизимда ифодалаш мумкин. Шундай тизимни яратишга асос бўлган омиллар бор. Социогенез ушбу омилларни аниқлаштириш ва «мен» феномени негизидаги фундаментал ва субстанционал жиҳатларни билишга имкон беради.

Жамият ва шахс социогенезини таниқли америкалик этнограф Л.Морган илк уруғчилик ва кейинги уруғчилик жамияти тизимида қарайди [5, 83]. Илк уруғчилик даврида ибтидоий алоқалар (масалан, полигамия) «мен» деган тушунчадан мутлақ узок эди, ибтидоий жамоавий қараш инстинкти моҳиятан «биз» тарафдори эди. Жамоавий тўданинг фикри, ўрнатган тартиби, табуси ҳар қандай «мен» даъвосини бартараф

этишга қодир эди. Тўғрироғи, «мен» ҳиссининг ўзи у даврга хос эмас эди. Жамоавий инстинкт одамнинг тур сифатида яшаб қолишининг яқка-ю ягона шарти эдики, бунини ибтидоий кишилар билган, англаган. «Зоологик индивидуализм»ни чекламай, уни жамоа мақсадида йўналтирмай одамнинг тур сифатида яшаб қолиши амри маҳол эди. Ю.И.Семенов ёзганидек: «Зоологик индивидуализмни чегаралаш социологик ва биологик омиллар ўртасидаги курашлардан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас эди. Ибтидоий тўда социологик ва биологик омиллар ўртасидаги курашда биологик омилни социологик омил томонидан чеклаш босқичи бўлган. Шунинг учун у соф ҳайвоний, биологик бирлик бўлиши мумкин эмас эди» [7, 16]. Аммо зоологик индивидуализмни илк ибтидоий тўда босқичи бартараф этолмаган, уни ибтидоий жамоа – «ибтидоий коммуна» ўзига бўйсундирган. Бу жамоалар, коммуна, матриархат ва патриархат босқичларидаги кишилиқ уюшмаларидир. Ибтидоий тўда даврининг ибтидоий коммуна даврига ўтиши онгда жамоавий фикр (ибтидоий «биз», жамоавий «биз»)нинг шаклланиши билан боғлиқ эди.

Тафаккур, фалсафа ва дин тарихи, этнографик изланишлар кўрсатадики, диний фалсафанинг негизи жамиятда қарор топган турли ибтидоий, иррационал тасаввурларга бориб тақалади. Таниқли француз этнографи ва файласуфи К.Леви-Стросснинг фикрича, XIX аср охирига келиб, кишилар жамият ва инсон ҳақидаги тасаввурларини бойитиш учун аввал биологияга, кейин социология, тарих ва фалсафага мурожаат эта бошладилар. Кейин уларда антропологияга бўлган кизикиш кучайди. Антропологидан ҳаёт ҳақидаги чуқур фикрларни, мушоҳадаларни, жамиятнинг бугуни ва келажаги ҳақидаги фикрларни кутишмоқда [2, 30]. Файласуф фикрига кўра, замонавий цивилизация «примитив», «архаик» жамиятлардаги тасаввурлардан мутлақ холи эмас. Тотемизм билан боғлиқ «диний антропология», агар уни ибтидоий кишилар учун реаллик, ҳақиқат деб билсак, бу «ҳақиқат ташқарида эмас, балки киши ичида» [2, 108], яъни ибтидоий кишилар ўйлаб топган иллюзиядир. Бу фикр қолган илк ибтидоий диний тасаввурлар анимизм, фетишизм, шаманизм, мистицизмга ҳам тааллуқлидир.

Анимистик тасаввурларни Э.Б.Тайлор чуқур тадқиқ этган. У йиққан этнографик ва антропологик материаллар бутун ибтидоий ҳаёт тарзидаги қарашларни анимизмга бориб тақалишини кўрсатади. Жон ва рух ҳақидаги илк диний тасаввурлар кишилар онгидаги табиат билан яхлитлик, умумийлик ҳақидаги примитив тасаввурлар билан боғлиқдир. Э.Б.Тайлор уни тотемистик тасаввурлардан олдинроқ пайдо бўлган, шу боис кишилар онгидан, «ибтидоий фалсафаси»дан чуқурроқ жой олган [8, 12-13], деб ҳисоблайди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ибтидоий кишилар табиатнинг қудратли қучларини осмон ва ер, қуёш ва ой, ёмғир ва шамол, момақалдиқроқ ва чакмоқ кабиларни илоҳийлаштириб, уларда рух мавжуд деб билар эдилар. Табиийки, ибтидоий одамлар нафақат табиатнинг буюк мавжудликларини, балки рельефнинг айрим алоҳида қисмлари тоғлар ва дарёлар, адир ва ўрмонлар каби одам эътиборини тортувчи нарса ва жисмларга ҳам илоҳий муносабатда бўлганлар. Ҳаттоки, кўп йиллик дарахтлар, каттароқ харсангтош, жарликларга ўхшаш нарсалар ҳам ибтидоий одамлар тасавурида жонли, тафаккурли, сезувчан ва ҳаракат қилувчи, шунингдек, яхшилик ва ёмонлик келтириши мумкин, деб тушунилган. Шундай бўлгач, ҳар қандай воқеа ҳодисаларга эътибор билан муносабатда бўлиш тақозо этилган, қурбонлиқлар қилинган, руҳлар ҳаққига дуо қилиб, маросимлар уюштирилган [6, 21].

Жони, руҳи бор нарсалар ўз «мен»ини англаши, уни турли хатти-ҳаракатларида, имо-ишораларида ифода

этиши лозим эди. Шундай белгиларни қадимий ривоятлар, афсоналар, эртақларда кўришимиз мумкин. Масалан, яхудий халқлари ривоятларидан бирида илоҳий куч ер ағдараётганида бир мавжудот чиқади ва унга жон бахш этади. Ушбу илк одам жон, рух олган заҳоти ўзини намоён эта бошлайди. Ёки ўзбек халқ эртаги «Нўхат полвон»ни олинг. Нўхатни еб қўйган қари кампир ҳамилалар бўлиб, бир тирноқча келадиган, жажжи ўғил туғади. Бу ўғил туғилган заҳоти ўз «мен»ини ифода этиб ота-онаси хизматига киришади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Хуллас, анимизм замонавий дин, диний-фалсафий таълимотларнинг барчасида ақидавий қисми ташкил этади. Жумладан, жаҳон динлари саналмиш буддизм, христианлик ва исломда ҳам рухлар ҳақидаги таълимот мавжуд [6, 21].

Хўш, анимистик тасаввурлар қайси жиҳатлари билан диний фалсафада «мен» шаклланишига ёрдам бериши? Бизнинг фикримизча, бу қуйидагиларда акс этади. Биринчидан, анимистик тасаввурлар интравертив хусусиятга эга бўлгани учун жон ва рухни инсон индивидуализми билан боғлайди. Бир қарашда, анимизмда ибтидоий коммунитаризм мужассам, аслида эса барча анимистик тасаввурлар шахс ичига, унинг маънавий-рухий оламига қаратилган воқелиқдир. Ибтидоий кишига жон ва рух берган нарса – дарахт, сув, қуёш, ҳаво, нафас, жониворлар, ташқи куч фақат ички сенситив кечинмалар орқалигина авлодлардан авлодларга ўтувчи ҳодиса сифатида сақланиб қолиши мумкин эди. Буни ибтидоий кишининг ўзи англамаган бўлиши мумкин, бироқ воқеалар мантиқи, социогенетик таҳлил уларнинг перманент тарзда давом этишидан дарак беради. Акс ҳолда, анимистик тасаввурлар кейинги монотеистик қарашларга ўтмаган ва уларнинг шаклланишига таъсир этмаган бўларди. Иккинчидан, анимизм ибтидоий кишининг шахсий ҳаёлий тажрибаси билан уйғунлашиши керак эди. Ҳаёлотга берилиш илк кишиларни ғайритабиий кучлар мавжудлигига ишонтирган. Ҳаёлот олами билан реал ҳаёт уйғунлиги илк кишиларнинг гносеологик тасаввурлари эдики, бу психологик-когнитив жиҳат хануз диний тасаввурларда, шахснинг ўз «мен»ини ҳаёлий «мен»дан излашга ундаб келади. Диний таълимотлардаги доғматизмга берилиш, ўз кечинмаларига ғайриҳаётий асослар кидириш ва идрок кучини трансцендент билан боғлаш ҳамон учрайди. Бу аслида ички «мен»га эмас, балки ҳаёлий «мен»га интилиш, ундан нажот излашдир. Учинчидан, жон ва рухнинг борлиги ҳақидаги фикрларни бадий ижод, мистицизм, спиритизм тарфдорлари меросидан истаганча келтириш мумкин. Данте, Гёте, Жеймс, Рерих каби шоирларнинг барчаси, тасаввуфчиларнинг сўзлари омма онгига таъсир этиб жон ва рухнинг мавжудлигини реал воқеликка айлантирган. Улар назарида жон ва рух ҳар доим ҳам «мен»га даъвогар эмас, аммо авлодлар ўртасидаги алоқалар умумий, «трансцендентал мен» орқали мулоқотга айланади.

«Тотем» сўзи «унинг уруғи» деган маънони англатади. Тотемистик тасаввурлар «одамнинг ҳайвонот ёки ўсимликнинг муайян турларига қариндошлик алоқаси бор» деган эътиқодни англатади. Мутахассисларнинг таъкидлашича, маълум бир жамоанинг аввалда асосий озиқа манбани ташкил қилган ҳайвон ёки ўсимликка нисбатан эътибори кейинчалик вужудга келган қабилалар диний тасаввурларининг асосий шаклларида бирига айлانган бўлиши мумкин. Уруғдош қабилалар ўзарини умумий белгилари ва тотемлари бўлган ҳайвон ёки ўсимликдан келиб чиққан деб билар эдилар [6, 19]. Археологик ва этнографик манбалар ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Лекин бизни ушбу манбаларнинг талқини ёки таснифи эмас, балки диний-фалсафий таълимотлардаги «мен»нинг шаклланишига таъсири кизиқтиради. Тотемизм «қариндош-уруғларнинг бошқалардан ажра-

лишига, «ўзимизники», яъни «бир тотемга тегишли» деган аниқ таассурот пайдо бўлишига сабаб бўлди. Айнан тотемга хос бўлмаган бегоналар бу жамоа урф-одати ва меъёрларидан четда ҳисобланган» [6, 20]. Тотемизм «биз»ни шакллантирган. «Биз» эса ўзидан ўзи эмас, балки таққослаш, қиёслаш натижасидир. Бошқа «биз» жамоада шаклланган «биз»нинг антиподи ёки, К.Леви-Стросс ибораси билан айтганда, «узок биз»дан фарқлаш усули эдики [2, 94], бу усул кейинчалик этнослар, миллатлар, ижтимоий бирликлар шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Социогенез ибтидоий тотемистик «биз»дан анланган, рационал, ижтимоий бирлик томон борилганини кўрсатади. Ибтидоий «биз»ни ибтидоий жамоавий «мен» тарзида тасаввур этиш мумкин. Ушбу жамоавий «мен» айрим шахсларнинг эмас, балки умумжамоавий фикрни, тасаввурни ифода этган. Кишилар ҳали индивидуал «мен»ни фарқлашга ўтишмаган, бунинг учун «интеллектуал силжиш» зарур эди [6, 102]. Вақт ўтиши билан қариндошлик тизимининг мустаҳкамлини бориши жараёнида биринчи даражали тотем тартиби ҳақида тасаввур илгари сурилади. Зооантроморф кўриниши билан аралашган ҳолда одам билан унинг тотеми қариндошлиги орасида оилавий муносабатлар, яъни одам вафот этгач, унинг ўз тотемига айланиши ёки аксинча, қайта инсон шаклига келиши ҳақидаги тасаввурлар пайдо бўлган. Булар ҳаммаси ўтган ота-боболар рухларига сиғинишнинг кучайишига ва илоҳий кучларга, бир томондан, ишончнинг ошишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан, тотемга бўлган муносабатларнинг ўзгаришига, мисол учун тотемни озиқа сифатида истеъмол қилишнинг тақиқланишига олиб келди [6, 102]. Ушбу одатларнинг социогенез босқичларида турлича намоён бўлишини кўрамыз. Тотемни эъзозлаш, илоҳий-лаштириш нафақат жамоавий «мен»нинг, шунингдек, индивидуал «мен»нинг, аввал тор субъектив, кейинчалик эса ижтимоий «мен» даражаларида намоён бўлишига замин тайёрлади. Тотем моҳиятан «жамоавий мен» симболи, ифодаси эди. Унинг таъсирини бутун тарихий-маданий ривожланиш жараёнларида, айниқса, диний таълимотлар, тасаввурлар, диний фалсафий қарашларда кузатиш мумкин.

Жамият ва дин ўзаро бир бирга боғлиқ, бу боғлиқлик спиритизм ва шаманизм орқали шаклланган. Жамоавий дунёқараш, ҳатто, фалсафа (Э.Б.Тайлор бу илк қарашларни «ибтидоий фалсафа» деб атаган) жамиятдан ташқарида намоён бўлиши мумкин эмас. Спиритизм ва шаманизм тарзидаги илк диний тасаввурлар нафақат қавмларни, шунингдек, кейин юзага келган этнослар, халқлар ва миллатларни бирлаштирди, умумий ғояни, дунёқарашни шакллантирди. Сехргарлик, спиритизмга мойиллик инсон руҳини қавмга, этносга, миллатга тааллуқли умумий воқеликка айлантирди. Тўғри, жамоанинг барча аъзолари ҳам сехргарлик ёки шаманизм билан шуғулланавермаган, аммо ушбу илк диний тасаввурлар атрофида яшаш, ўзини ана шу тасаввур ҳимоячиси сифатида сезишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этган. Ғоявий умумий бирлик, жамоа символлари ва эътиқод рамзларини эъзозлаш кишиларни бирлаштирган, ушбу бирликдан кечиш ёки ундан чиқиш айрим шахснинг «мен»и учун фожиа эди. «Бўлинганни бўри ер», «Дам(нафас олишдан демокчи)дан кечсанг ҳам, жамъ(жамоа демокчи)дан кечма» каби халқ мақоллари жамоадан чиқмоқчи бўлган кимсаларга оғохлантириш тарзида яратилган. Уларда индивид «мен»и «жамоавий мен» ичидадир. Сехргар уюштирадиган тадбирлар, шаманизмга хос хатти-ҳаракатлар, ақидалар ана шу икки «мен»ни уйғунлаштирувчи эътиқод, қараш сифатида келгани учун ҳам тадқиқотчилар илк диний тасаввурлардан, «ибтидоий фалсафа»дан «мен» кидирмайдилар. Аслида эса «жамоавий мен»нинг ёки «биз»нинг ўзи

«мен»ни англаш учун ҳам асосдир. Биз жамоавий тартиблар, қарашлар ва тасаввурларни ўрганиб, кузатиб «мен»га хос хислатларни ҳам англаймиз. Шунинг учун, бизнинг фикримизча, жамият тараққиётида, социогенезда муҳим рол ўйнаган коллективизмни индивидуализмга, «биз»ни «мен»га антипод сифатида қарши қўймаслик, улардаги уйғунликни, муштаракликни ифода этувчи жиҳатларни изламоқ керак. Бу «биз» билан «мен» ўртасидаги фундаментал фарқлар борлигини инкор қилмайди. Социогенез масалаларини тадқиқ этган Ж.Локк, Ж.Ж.Руссо, О.Конт, Г.Спенсер, И.Гердер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, П.Сорокин, Т.Парсонс асарлари кўрсатадики, жамиятнинг ҳар бир ривожланиш босқичида «мен» масаласи ошқора ёки пинҳона тарзда муҳокамага қўйилган, чунки ушбу файласуфлар асарларининг ўзи улар «мен»нинг ифодаси эди. Айнан уларнинг ҳаёти, дунёқараши, гносеологик изланишлари «мен»га тааллуқли муаммоларни қисман бўлса-да, англашга ёрдам беради.

Дин ва диний фалсафа жамият тараққиётига мутлақ бефарқ эмас, балки уларда социогенезга бевосита тааллуқли шундай ғоялар борки, улар кишиларни келажакка, тараққиётга оптимизм билан қарашга ундайди. Масалан, буддавийликдаги «Нирвана», насронийлик ва исломдаги «беҳишт» ёки «жаннат» тушунчалари шундай

оптимизм уйғотиб келади. «Жамият тараққиётини, деб ёзади фалсафа фанлари доктори, профессор М.Хажиева, бундай теомифологик талқин қилиш кишиларни эзгу амаллар билан, келажакка ишониб яшашга даъват этиши билан ибратлидир. Диннинг, аввало, ахлокий ҳодиса экани, кишилар қалбида келажакка маълум бир умидлар уйғотиши дидактик хусусиятга эга. Ҳатто, дин маълум бир догмага асосланса, ушбу догма орқали кишиларда келажакка муносабатлар уйғотса-да, жамият тараққиёти доимо унинг диққат марказида туради. Кишилар ўзининг келажакки, қарғи бораётгани, нималар уни кутаётгани ҳақида ўйламаслиги мумкин эмас эди. Тўғри, беҳиштни ҳам, жаннатни ҳам, Нирванани ҳам кўрган одам йўқ, аммо кишилар қалбида улар нимагадир, қандайдир пок ижтимоий макон борлигига ишониб яшашга ишонч уйғонган. Жамият тараққиёти аслида ана шундай ишонч орқали таъминланган» [10, 9]. Демак, диндаги теомифологик ғоялар ҳам жамият тараққиётига маълум даражада таъсир этади, социогенез нуқтаи назаридан, шахсни, кишиларни келажакка, эзгуликка ишониб яшашга ундаши билан аҳамиятлидир. Бу динларнинг шахсда оптимизмни шакллантирувчи ижтимоий эволюцион хусусиятларга эга воқеликлар эканини ҳам кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Боас Ф. Ум первобытного человека. – М.: Госиздат, 1996.
2. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994.
3. Леонтьев А. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М.: Мысль, 1963.
4. Липс Ю. История древних цивилизаций. – СПб.: Полигон, 1999.
5. Морган Л. Древнее общество. Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. – М.: Ленанд, 2021.
6. Мўминов А., Йўлдошхўжаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М., Абдусатторов А., Орипов А. Диншунослик. Дарслик. – Тошкент: Mehnat, 2004.
7. Семенов Ю. Как возникло человечество. – М.: Наука, 1966.
8. Тайлор Э. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989.
9. Философия. Основные идеи и принципы. Под общ. ред. А.Ракитова. 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990.
10. Хажиева М. Жамият ва инсон фалсафаси. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Маънавият, 2021.

УДК:37.018.1

Нилуфар АЛЛАМУРАТОВА,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. Тақризи асосида

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE USE OF NATIONAL VALUES IN FORMING THE AESTHETIC THINKING OF YOUNG PEOPLE IN THE UZBEK FAMILY

Annotation

Historically formed past spiritual heritage and moral-aesthetic ideals are gaining special importance in every state's activities based on national values. This kind of thinking is combined with the concepts of the Uzbek people or the Uzbek family in the minds of our people, and in reality it is being philosophically inculcated in the minds of young people. The Uzbek family, created by our ancestors for centuries, is showing us all that it is developing in parallel with its multifaceted world civilization by the new century. These views, based on the unique aesthetic thinking of the Uzbek family, have long been the basis for young people to live faithfully to national values and follow the teachings of our ancestors. Our national values, which have been formed over the centuries, have served as a program for future generations during each passing century, during its historical immortality and enrichment with literature.

People of the world think of the Uzbek family first of all in the Central Asian region, its ancient cities Samarkand, Bukhara, Khiva and a number of other cities. In this holy land of ours, child education carries out its activities with a high spirituality justified directly from history in their maturity. Our achievements, such as customs, traditions, culture, art, literature and ideology, which shape the aesthetic thinking of young people today, will serve for tomorrow based on their sustainability. In this way, strengthening the spiritual world of young people with national values will have a positive effect.

Key words: Youth, national values, spirituality, morality, ideology, aesthetic thinking, moral ideal, Uzbek family, national idea, social life, ancestors, cultural heritage, information, security, social space.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ МОЛОДЕЖИ В УЗБЕКСКОЙ СЕМЬЕ

Аннотация

Исторически сложившееся прошлое духовное наследие и нравственно-эстетические идеалы приобретают особое значение в деятельности каждого государства, основанного на национальных ценностях. Такое мышление сочетается в сознании нашего народа с представлениями об узбекском народе или узбекской семье, а на деле философски внедряется в сознание молодежи. Узбекская семья, веками созданная нашими предками, к новому столетию показывает нам всем, что развивается параллельно с ее многогранной мировой цивилизацией. Эти взгляды, основанные на уникальном эстетическом мышлении узбекской семьи, издавна являются основой для того, чтобы молодые люди жили верой и правдой национальным ценностям и следовали учению наших предков. Наши национальные ценности, формировавшиеся веками, служили программой для будущих поколений в течение каждого уходящего века, в период его исторического бессмертия и литературного обогащения.

Люди мира думают об узбекской семье прежде всего в Среднеазиатском регионе, его древних городах Самарканде, Бухаре, Хиве и ряде других городов. На этой нашей святой земле воспитание детей осуществляет свою деятельность с высокой духовностью, оправданной непосредственно историей в их зрелости. Наши достижения, такие как обычаи, традиции, культура, искусство, литература и мировоззрение, формирующие сегодня эстетическое мышление молодежи, будут служить завтрашнему дню на основе их долговечности. Таким образом, укрепление духовного мира молодежи национальными ценностями будет иметь положительный эффект.

Ключевые слова: молодежь, национальные ценности, духовность, нравственность, мировоззрение, эстетическое мышление, нравственный идеал, узбекская семья, национальная идея, общественная жизнь, предки, культурное наследие, информация, безопасность, социальное пространство.

ЎЗБЕК ОИЛАСИДА ЁШЛАР ЭСТЕТИК ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Хар бир давлатнинг миллий қадриятларга таяниб фаолият олиб боришида тарихан шаклланган ўтмиш маънавий мерос ва ахлокий-эстетик идеаллар ўзига хос аҳамият касб этиб келади. Мана шундай тафаккур халқимизнинг онгида ўзбек халқи ёки ўзбек оиласи деган тушунчалар билан уйғунлашган ҳолда воқеликда ёшларнинг онгига фалсафий тарзда сингдирилиб келинмоқда. Аждодларимиз томонидан асрлар давомида яратилган ўзбек оиласи янги асрга келиб ўзининг кўп томонлама жаҳон цивилизацияси билан параллел ривожланаётганлигини барчамизга кўрсатиб бермоқда. Ушбу қарашлар ўзбек оиласининг ўзига хос эстетик тафаккур асосида ёшларни миллий қадриятларга содиқ, ота-боболаримизнинг панду-ўғитларига амал қилиб яшашига азалдан асос бўлиб келган. Бизнинг асрлар давомида шаклланган миллий қадриятларимиз ўтган ҳар бир асрда ўзининг тарихан боқийлиги, воқеликда адабият билан бойиб бориши асносида келажак авлодлар учун дастуруламал вазифасини ўтаб келмоқда.

Ўзбек оиласи деганда бутун жаҳонда аввало Марказий Осиё минтақаси, ундаги қадимий шаҳарлар Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа бир қатор шаҳарларни дунё аҳолиси кўз ўнгига келтиради. Бизнинг бу муқаддас заминимизда фарзанд тарбияси, уларнинг камолотида бевосита тарихдан ўзини оқлаган юксак маънавият билан ўз фаолиятини амалга оширади. Бизнинг бутун ёшлар эстетик тафаккурини шакллантирадиган урф-одат, анъана, маданият, санъат, адабиёт ва

мафкура сингари ютуқларимиз ўзининг бардавомлиги асосида эртанги кун учун хизмат қилади. Бу йўлда ёшларнинг маънавий оламини миллий қадриятлар билан мустаҳкамлаш ўзининг ижобий самарасини беради.

Калит сўзлар: Ёшлар, миллий қадриятлар, маънавият, ахлоқ, мафкура, эстетик тафаккур, ахлоқий идеал, ўзбек оиласи, миллий ғоя, ижтимоий ҳаёт, аجدодлар, маданий мерос, ахборот, хавфсизлик, ижтимоий макон.

Кирриш. Ўзбек халқи асрлар давомида фарзанд тарбияси билан шуғулланиб келиши жараёнида бевосита ота-бобо ва момоларнинг миллат тарихида сайқалланган миллий қадриятлари билан ёшларни тарбиялаб келган. Бундай қадриятлар негизида ёшларнинг фалсафий дунёқарашида шарқ халқларига хос бўлган ижтимоий макон шаклланиб, унда бир-бири билан параллел равишда ривожланган ўзбек этносининг мафкуравий ғоялари мужассамлашган. Ўзбеклар азалдан болажон халқ бўлиб, улар ёшлар эстетик тафаккурида боланинг эртанги кунда ижобий характер касб этадиган миллий қахрамонлар тимсоллари орқали эртақлар, масаллар ва афсоналарни сингдириб келган. Ўзбек оиласининг муҳим жиҳатларидан бири шуки, “ёшларда оилага меҳр-муҳаббат ва ахлоқий қадриятларга ҳурмат қанчалик кучли бўлса, уларнинг маънавий камолотга бўлган эҳтиёжлари ҳам мустаҳкам, барқарор бўлади. Айни пайтда эстетик ва ахлоқий тарбия жамият тараққиётининг муҳим омили ҳисобланади”[1]. Буларнинг барчаси комил инсонни тарбиялашда ўзига хос фалсафий дунёқараш ва ахлоқий идеал билан амалга ошади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Тарихнинг сабоқлари ўзбек оилаларида барча фуқаролардан ҳозирги замон воқеаларига фалсафий мушоҳада нуктаи назардан мурожаат қилишни, ўтмишимизнинг бой ва сермазмун бўлган қирраларини ёрқин эстетик далиллар асосида кўрсатиб беришни талаб этмоқда. Айниқса, эндигина ҳаётнинг ачиқ-чучугини кўраётган ёшлар ўз тарихининг буюклигини тушуниб етишлари, воқелика илмий ёндашишлари муҳим аҳамият касб эта бошлади. Аждодларимизнинг жаҳон эстетик тафаккури ва инсоният маънавияти ривожига қўшган ҳиссаси шунчалик салобатлики, улар барчамизда миллий ифтихор ҳиссини уйғотади. Хусусан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, “ўзбек халқининг бой тарихини, маданиятини, миллий қадриятларини, ватандошларининг дарду ташвишларини яқиндан билмаса, уларни юрагидан ўтказмаса, қандай қилиб Ўзбекистонни дунёга танитиши мумкин”[2]. Биз ёшларимизни бой тарихий меросимиз билан қуроллантиришимиз, миллий қадриятларимизни ўз ҳолича келажак авлодга етказиб беришдаги самарали меҳнатларини янада кучайтиришимиз даркор.

Ўзбек оиласида ёшлар эстетик тафаккурини ривожлантиришда маданий-маънавий меросни ўрганиш ва ундан самарали фойдаланиш сиёсий, ғоявий, мафкуравий аҳамият касб этаётган ҳозирги даврда миллий эстетик маданиятимиз, халқимизнинг маърифий бойликлари негизларига алоҳида эътибор бериш, шарқ мутафаккирлари, олимлари ва ёзувчиларининг фалсафий, ижтимоий-руҳий қарашларини тадқиқ қилиш, уларнинг тарихий-фалсафий фанлар ривожига қўшган ҳиссаларини ўрганиш, ҳозирги замон ижтимоий фанлари олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади.

Кейинги йилларда халқимиз маънавий мероси ва эстетик тафаккурини қайта тиклашга кенг имкониятлар яратилди. Жумладан, Имом Исмоил Бухорий, ат-Термизий, Хожа Абдухлоқ Ғиждувоний, Ахмад Фарғоний, Мансур Мухаммад ал-Мотрудий, Абу Хомид Мухаммад Ғаззолий, Бурхониддин ал-Марғилоний, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Махмуд аз-Замахшарий, Хожа Ахмад Яссавий, Амир Темур, Хожа Ахрор Валий каби мутафаккирларнинг номлари абадийлаштирилди. Айрим соҳаларда кам ўрганилган эстетик маданият ва дунёқарашимиз, айниқса, кўплаб урф-одатлар, расм-русумлар, анъаналар, миллий байрамларимиз, миллий ғуруримиз

истиқлол шарофати ила қайтадан тикланди. Тарихимиз ҳар бир соҳасини қайтадан кўриб чиқилиб, жадидларнинг асл маъноси фаровон жамият барпо этиш эканлиги ўрганилмоқда. Бехбудий, Ахмад Дониш, Фурқат, Чўлпон, Абдулла Қодирий шунингдек, халқ озодлиги ҳаракатчилари Мадаминбек, Дукчи Эшон, Солиҳбек додхо, Абдумалик Тура сингариларнинг Ватан, унинг гуллаб-яшнаши учун қурбон бўлганликларининг ўзи бугунги куннинг гўзал бўлишига имконият яратишга қўйилган асос бўлди. Бу аждодларимизнинг бой эстетик тафаккурини бугунги ёшларнинг онгида миллий ғояга содиқлик руҳида камол топтириш, замонавий билимларни ўргатиш бизнинг бош мақсадимиз бўлмоғи лозим.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ёшлар эстетик тафаккурини шакллантиришдаги муаммолардан бири ўтмишга бўлган муносабатни олимларимиз томонидан тадқиқ этилишида ҳалигача ечимини топиши керак бўлган масалалар мавжуд. Аслини олганда, ўзбек оиласидаги миллий-эстетик қадриятларимиз узок тарихга бориб тақалади. Ўзбек халқи Марказий Осиёда энг бой ва қадимий эстетик ва маънавий меросга эга халқ, чунки, унинг аждодлари уч минг йил давомида минтақанинг энг қулай серхосил, серқуёш ва серсув қисмини инсоният моддий ва маънавий маданиятининг улкан масканларидан бирига айлантирганлар. Бизга мерос сифатида ўнлаб маданият ва маърифат марказлари, минглаб фалсафий, эстетик, адабий, дунёвий ва илмий асарлар қолдирганлар. Хусусан, Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”, Имом Исмоил Бухорийнинг ҳадислар китоби “Жомеъ ас-сахих”, Алишер Навоийнинг “Авлиё ул-анбиё”, Ислоҳ динининг муқаддас китоби “Қуръони Карим”, Шарофиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ибратнинг “Фарғона тарихи” ва бошқа нодир китоблари ёшларимиз қалбидан айни пайтда чуқур жой олиши лозим. Бу асарлардаги фалсафий билимлар ва эстетик қарашлар ёшлар эстетик тафаккури тараққиётида ўзига хос мактаб вазифасини бажаради.

Бугун ёшларимиз олдида шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, аждодларимиз босиб ўтган йўлни танқидий баҳолаб, давлатчилигимиз негизларини аниқлаб буюк эстетик тафаккуримиз томирларига, ўрганилмаган қадимий меросимиз илдишларини топиб, ўтмишдаги бой анъаналарни янги Ўзбекистон ёшларига ҳолисона етказиб бериш, ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган ҳар бир ўзгаришни эстетик тафаккур қонун-қоидалари асосида вужудга келтириш даркор. Жамиятда “соғлом турмуш асосида ёш авлод тарбияси фақат жисмоний жиҳатдан чиниққан, камол топган ёшларнигина эмас, шунингдек, шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий маънавий қадриятлар асосида тарбия топган инсонни кўзда тутмоғи лозим. Демак, янги Ўзбекистонда олиб борилаётган барча ислохотлар инсон қадри учун йўналтирилган маънавият, ахлоқийлик ва маданиятнинг мустаҳкам пойдеворини қуришга қаратилмоқда”[3]. Шундай экан, жаҳонда ахборотларнинг ёшлар онгига хавфини олдини олишда ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жаҳдаларига огоҳлик ва серғаклик билан эстетик муносабатни шакллантириш ўзига хос тарихий аҳамият касб этади.

Ҳозирги вақтда республикаимизда ёшларнинг эстетик дунёқарашини юксалтириш борасида тарих, фалсафа, маънавият, маданият, ахборот хавфсизлиги соҳаларида ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Зеро, юксак эстетик маданият ва маънавият фуқаролар учун эзгуликка, инсонийликка, нурли истиқболга элтувчи яккаю-ягона

йўлдор. Айни пайтда давлатимизнинг энг муҳим ва жиддий муаммоларидан бири етук малакали ёшларни тарбиялаб вояга етказишдир. Янги Ўзбекистоннинг келажиги, унинг истиқболли ёшларини эстетик руҳда тарбиялаш, соғлом қилиб ўстириш, уларнинг онгини ўтмиш таъсиридан озод миллий ғоя руҳида ривожлантириш мустақил мамлакатнинг долзарб вазифасидир.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбек оиласи жаҳон халқлари орасида ўзига хос ёшлар эстетик тафаккурини шакллантирадиган оилалардан саналади. Унинг муҳим жиҳати шундаки, фарзанд тарбиясида эстетик тафаккур шаклланишида маънавийт асосий белги бўлиб, бевосита ахлоқ билан уйғунлашиб кетади. Бизнинг миллий ахлоқимиздаги бу белгилар бошқа халқлар ахлоқий қарашларида муайян тарзда намоён бўлади. Жумладан, миллий ахлоқимизда эстетик тафаккур - миллий ҳис, туйғу, руҳият ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи, замона тақозоси билан бошқа юртга сафарга боргудек бўлсак ва ўша ерда миллий куй, қўшиқни эшитгудек бўлсак, бизнинг вужудимизни ажиб бир ҳис, туйғу қамраб олади ва ундан руҳий ҳузур оламиз, қаноат ҳосил этамиз. Яъни эстетик тафаккуримиз маънавий озукалади. “Глобаллашув даврида халқимиз миллий металитетидан келиб чиққан ҳолда азалий қадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимиз, миллий маданиятимиз бойлигини сақлаб қолиш энг долзарб масалалардан саналади. Шунинг учун бугунги кунда тарбия тизимимизда миллий ғоя асосида ёшлар ва халқимиз орасида четдан бўладиган ҳар қандай таъйиқларга қарши кураша оладиган мафкуравий иммунитетни кучайтириш лозим. Биз жамиятда четдан бўладиган турли ғоявий ва мафкуравий таъйиқларга ҳамиша огоҳ бўлишимиз, одамларда Ватанимизга, жамиятга нисбатан ижтимоий муносабатларни шакллантиришимиз даркор”[4]. Ижтимоий маконда содир бўлаётган бундай ҳолатларнинг келиб чиқишини олдини олиш бизнинг бош мақсадимиз бўлмоғи, ёшларнинг эстетик тафаккурида маданий меросимиз ва келажакка юксак ишонч туйғусини камол топтирмоғи лозим.

Ёшларимизда маънавиятни ривожлантиришда Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг илмий мероси ва фалсафий манбаларда ўзбек миллий қадриятлари қадрланган, ўзбекона ахлоқ, одобга оид эстетик тафаккур ва маънавий фазилатлар борасида қўллаб қимматли фикр айтилган. Ўзбек оилаларида шаклланган юксак эстетик тафаккурнинг муҳим қўриниши ижтимоий ҳаётда намоён бўлиб келмоқда. Ёшларимиздаги мустаҳкам эътиқод, ахлоқнинг кучлилиги, динга нисбатан юксак эътиқоди кучли бўлиши ўзига хос маънавиятнинг белгисидир. Бугунги кунда “юртимиздаги ҳар қайси инсон, ҳар қайси оиланинг энг эзгу орзу-мақсадлари, ҳаётини манфаатлари авваламбор унинг фарзандлари тимсолида намоён бўлади, рўёбга чиқади. Албатта, бу борада юртимизда улкан ишлар қилинмоқда ва улар амалда ўзининг ижобий натижасини бермоқда”[5]. Барча соҳалардаги ислохотларда ёшларнинг ролини ошириш, миллатнинг истиқболли учун бирлашиш масалалари ўзига хос аҳамият касб этмоқда.

Ўзбек оиласида шаклланган бугунги миллий маънавият ва қадриятлар ўтмиш эстетик тафаккур ҳамда ахлоқнинг давоми бўлиб уларга дўстлик, ўртоқлик, меҳмондўстлик, одамгарчилик, инсонпарварлик, ахлоқий теранлик, тadbirkorлик, фазилатлилик, саҳийлик, хушмуомалалилик, жамоа ичида ўзини тута билишлик, ҳаёлилик, сизлаб муомала қилиш, озодалик, хушчақчақлик, хушфёзлик, мардлик, самимийлик, лутфи қарамлик, рўзгорпарварлик, ширинсўзлик, ташаббускорлик, она-юрт ва халқига муҳаббатлилик, инсофлилик, диёнатлилик, ростгўйлик, ҳалоллик, ору-номуслилик, тўғрилиқ, режалилик, поклик, сабр-андишалиқ, вазминлик,

ҳожатбарорлик, ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, меҳнатсеварлик, ўтмишга ҳурмат, инсофлилик, иймонлилик, миллий гурур, мустақилликни қадрлаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик сингари бир қатор маънавий - ахлоқий фазилатлар қиради. Уларнинг ёшлар эстетик тафаккурида миллий касб этиши ўзига хос маънавий жараён ҳисобланади.

Ўзбек оиласидаги юксак эстетик тафаккур унинг маънавий дунёсида миллий жиҳатлар билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган. Ўзбек оилаларининг миллий маънавияти, эркак ва аёлларнинг ўзига хос шарқона ахлоқий фазилатлари, ота-она, фарзандлар, қўни-қўшнилар, маҳалла-қўй алоқалари, ҳалоллик, иймон, виждон билан боғлиқ маънавияти фақат ўтмиш садоси эмас, балки ҳозирги кун учун ҳам ҳосидир.

Бу борада жаҳон билан ҳамнафас бўлиб, ўз олдига қўйган мақсадларини амалга ошириш йўлида илдам қадам ташлаётган Ўзбекистон ўзининг тарихи ва ўтмиш фалсафий меросига асосланиб, етук шахсни тарбиялаш жараёнида эстетик тафаккурни замонавий фан-техника ютуқлари билан бойитиб, барча соҳалардаги ислохотларда миллий ўзлигини англаган камол инсонни камол топтиришга интиломда. Барча соҳаларда бўлаётган ижобий ўзгаришлар, ўз навбатида, ёшлар эстетик оламини бойишига, унда воқеликка нисбатан нафис ҳис-туйғуларни, гўзал инсоний фазилатларни, миллий ва мафкуравий қарашларни эстетик руҳда шаклланишига олиб келмоқда.

Ўзбек оиласидаги маънавий-маърифий муҳитда ахлоқий-руҳий қиёфаси ўзгарди. Унда дунёвий ва диний қадриятлар уйғунлиги шаклланди. Бу жараён куйидаги ҳолатларнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатмоқда:

- инсоннинг дунёга келганидан бошлаб шахс сифатида эстетик тафаккур ривожланиши учун барча имкониятларнинг жамиятимизда мавжуд эканлиги;

- шахс ва унинг ижтимоий фаоллиги, сатъ-ҳаракатлари учун барча шарт-шароитларнинг қонун доирасида белгилаб берилганлиги;

- меҳнатга бўлган муносабатда янги эстетик муҳитнинг шаклланиши ва ҳар ким ўз меҳнатини қадрини ўзи баҳолай олишининг имконияти яратилганлиги.

Ўзбек оиласида эстетик тафаккурни шакллантиришда, аввало, воқелик гўзаллиги ва чиройини англаб етиш, жамиятимиз нафосат олами соҳасидаги муаммоларни ечимини излаб топиш, ижтимоий тафаккуримизда ҳаётни теран идрок этиш, мустақил фикрлай олиш ва рўй бераётган ҳодисаларни ҳолисона баҳолаш олиш қобилиятини кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, ёшлар эстетик тафаккурини баҳолашда жамиятда баъзи бир эстетик муаммолар ҳам мавжудлигини англаш лозим.

Оилада ёшлар эстетик тафаккурини миллий руҳда тарбиялашда куйидаги эстетик муаммоларни бартараф этиш жоиздир:

1. Эстетик тафаккурни тарбия билан узвийлигини таъминлаган ҳолда ёшлар дунёқарашини гўзаллик сари чорлаш, унда эртанги кунга ишонч ҳиссини миллий гурур, миллий ифтихор, Ватанга муҳаббат, юртга садоқат, элга ҳурмат туйғулари билан боғлаш;

2. Барча яратилаётган санъат асарлари ва маънавий мерослардаги қўринишларда инсонпарварликни ўзида ифодалаган эстетик тафаккурни шакллантириб, ёшлар эстетик онгини эзгулик ва гўзаллик туйғуси асосида қарор топтириш;

3. Ёшларда барча ер юзидаги инсонларни миллати, ирки, дини, тили, жинси, ижтимоий келиб чиқиши, эгаллаган мавқеидан қатъий назар ҳурмат қилиш ҳиссини шакллантириш;

4. Ҳар бир ота-она эндигина дунёга келган гўдакнинг қалбидаги соф ҳиссиётни эстетик тафаккур ва маданият идеаллари билан бойитиб, унда мусаффо табиат ҳавосидан бошлаб, фаровон турмуш ва гўзал ҳаёт барпо этиш ҳиссиётини эстетик руҳда тарбиялаши лозим.

Буларнинг барчаси ижтимоий ҳаётимизда амалга оширилаётган ижтимоий-сийсий ишларнинг эстетик тафаккур билан ҳамоҳанглиги, уйғунлиги, бирлигини кўрсатади. Эстетик тафаккурнинг жамиятда ранг-баранг бўлиши ёшлар онгида табиат гўзаллиги, жамият фаровонлиги ва инсон камолотини хилма-хил бўлишига олиб келади. Шу боисдан, ёшлар сифатида шаклланаётган инсон қалбига эзгулик нурлари, саховат илдизлари, комиллик унсурлари, инсонпарварлик туйғуларини эстетик тафаккур ва миллий ғоя руҳида сингдириш мақсадга мувофиқдир. Биз юртимизда бўлаётган ислохотларда инсон қадрининг улуғланиши, бу жараёнда ёшларга алоҳида эътиборнинг ўзига хослигини барчанинг қалбида кучайтиришимиз ва янги ахлоқий идеалларга бой тарбияни ривожлантиришимиз лозим.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).** Жамиятда ёшлар эстетик тафаккурини ривожлантириш асосида тарихимизнинг миллий қадриятларини чуқур ўрганиш, айниқса, миллий маданиятимизнинг қадриятларга боғлиқ жиҳатларини кенг қўллаш ишларимизда ифодалаш долзарб масала саналади. Ўзбек оиласидаги миллий қадриятларимизни келажак авлодларга ўз ҳолича етказиш, ёшларнинг эстетик тафаккурини ўзлгимиз билан бойитиш муҳим жараён саналади. Бундай фаолиятда барчамиз миллий менталитетимиз томирларини теран англаган, ҳолда эстетик тафаккурнинг инновацион томонларини кучайтиришга доир фаолиятимизни янги ахлоқий йўлга қўйиб, замонавий гўзал маданиятимизни жаҳон дурдоналари билан бойитиш масалаларига алоҳида эътиборимизни қаратишимиз лозим. Бу борадаги ишларнинг бардавомлигини таъминлашда тарихнинг аччиқ ҳақиқатларини илмий ёндашиш, миллий қадриятларимизга нисбатан ихлосмандлик туйғусини камол топтириш бизнинг бош мақсадимиз бўлмоғи лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Muhammadievich, Gaybullaev Otabek. "The role of the family in the development of the aesthetic culture of youth". *International Journal of Intellectual Cultural Heritage* 1.2 (2021): 42-49.
2. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. –Т.: Ўзбекистон, 2-жилд, 2018. 284-бет.
3. Ғайбуллаев О. М. Янги Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 23. – С. 396-403.
4. Muhammadievich, Gaibullaev Otabek. "Methods Of Using National Ideas And Values In The Struggle Against Spiritual Threat In Society." *Journal of Positive School Psychology* 6.2s (2022): 326-332.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. – 464 бет.

УДК.001.12.

Фарзона АЛИМОВА,
ТГПУ им. Нусрати к.пед.н., доцент кафедры «Химия и методика её преподавания»
E-mail: farzona-alimova@rambler.ru

Рецензент: Н.И. Бозоров -старший научный сотрудник ИХФП АН РУз, доктор химических наук (DSc)

A CRITERIA APPROACH TO EVALUATING THE RESULTS OF PROJECTIVE ACTIVITIES

Annotation

The need for an objective assessment of labor results is a necessary condition for the success of any human activity, and the more diverse this activity is, the more difficult it is to evaluate it. The system of accurate and qualitative assessment plays a key role in the management of the educational process. One of the variants of evaluation activity is the technology of criterion evaluation. The introduction of criteria-based assessment provides a transition to an active approach in the organization of the educational process, which is focused on the development of student competencies. This article examines the essence and content of the criterion evaluation of the results of projective activity - individual educational products.

Keywords: projective activity, individual work, diagnostics, evaluation of results, criteria, criteria evaluation, achievement levels.

LOYIHALASH FAOLIYATI NATIJALARINI BAHOLASHNING MEZONLARI

Annotatsiya

Mehnat natijalarini ob'ektiv baholashga bo'lgan ehtiyoj har qanday inson faoliyatining muvaffaqiyati uchun zarur shartdir va bu faoliyat qanchalik xilma-xil bo'lsa, uni baholash shunchalik qiyin bo'ladi. Aniq va sifatli baholash tizimi o'quv jarayonini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Baholash faoliyatining variantlaridan biri bu mezonlarni baholash texnologiyasidir. Mezonlarni baholashni joriy etish o'quv jarayonini tashkil etishda faol yondashishga o'tishni ta'minlaydi, bu talabning vakolatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu maqolada loyihalash faoliyati natijalarini - individual ta'lim mahsulotlarini mezon asosida baholashning mohiyati va mazmuni muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: loyihalash faoliyati, individual ish, diagnostika, natijalarni baholash, mezonlar, mezonli baholash, erishish darajalari.

КРИТЕРИАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОЦЕНИВАНИЮ РЕЗУЛЬТАТОВ ПРОЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Потребность в объективной оценке результатов труда – необходимое условие успешности любой деятельности человека, и чем разнообразнее эта деятельность, тем сложнее оценить ее. Системе точного и качественного оценивания принадлежит ключевая роль в управлении образовательным процессом. Одним из вариантов оценочной деятельности является технология критериального оценивания. Введение критериального оценивания обеспечивает переход к деятельному подходу в организации учебного процесса, который ориентирован на развитие компетенций учащегося. В данной статье рассматриваются сущность и содержание критериального оценивания результатов проективной деятельности-индивидуальных образовательных продуктов.

Ключевые слова: проективная деятельность, индивидуальная работа, диагностика, оценка результатов, критерии, критериальное оценивание, уровни достижения.

Введение. Контроль знаний, обучающихся является одним из основных элементов оценки качества образования. Преподаватели ежедневно контролируют учебную деятельность учащихся. Современный подход к оценке результатов в общем образовании является более критичным. Сами подходы и выбор критериев оценки стали значительно более тщательными. В то же время более осторожно начали подходить к возможности использования результатов оценки в целях педагогической или селективной диагностики.

Чтобы быть использованными с той или иной целью, результаты оценки должны иметь три качества: они должны быть «валидными» (четко соответствовать образовательным программам), объективными и стабильными (не подвергаться изменениям, независимым от времени или от характера экзаменующего), доступными (время, научные силы и средства на их разработку и проведение должны быть доступны данному государству) [1].

Роль учителя в процессе формирования у обучающихся умения адекватно оценить свою деятельность колоссальна, ведь это процесс длительный и кропотливый. Педагог должен не только создать благоприятные

условия в момент оценивания, то есть исключить «чувство тревожности» у обучающихся, но и наглядно демонстрировать, что и каким образом он оценивает. Система оценивания должна быть прозрачной, открытой для всех участников образовательного процесса. Только в таком случае у учащегося начнет складываться представление об алгоритмах оценивания. Важно дать понять обучающимся, что оценки не появляются из неоткуда, а являются качественными характеристиками их образовательной деятельности [2].

Обзор литературы. Методика критериального оценивания является наиболее подходящим способом формирования у обучающихся умения самооценки и взаимооценки, так как она позволяет наглядно представить критерии и уровни достижений, по которым можно оценивать результат деятельности. Кроме того, данная методика позволяет обучающимся совместно с педагогом разрабатывать оценочные карты, что также способствует развитию умения оценить себя ведь каждый человек должен знать, что конкретно в любой, в том числе и в учебной, деятельности он должен оценить, а также уметь выделять критерии, то есть предметные задачи.

При организации процесса критериального оценивания должны учитываться ряд психологических и педагогических особенностей. Выявление психолого-педагогических основ оценивания учебных достижений учащихся является тем основанием, на котором строятся все остальные аспекты исследования. Учет психолого-педагогических особенностей учебно-познавательной деятельности обучающегося находит отражение в исследованиях ряда ученых таких, как Б.Г. Ананьев, Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, С. Л. Кабыльницкая, А.В. Запорожец, Д.Б. Эльконин, А.Н. Давыдов, Ш. А. Амонашвили, Р.С. Немов, Е. Д. Божович, Н. Ф. Талызина, Н.В. Кузмина, Г.А. Цукерман, И.А. Зимняя, Н. Ф. Виноградова, А.Б. Воронцов, В.Д. Щадриков, М.И. Кузнецова и других [3].

В современных исследованиях таких авторов, как А.А. Красноборова, Е.А. Селищева, В.Л. Синебрюхова, А.П. Тряпицына, Л.А. Пинский, С.Б. Велединская, Р.Х. Шакиров, О.И. Дудкина и др. обоснована необходимость использования критериального оценивания [4-6].

Реализация проектной деятельности предполагает не только решение проблемных задач (в том числе в ходе группового взаимодействия), но и учет индивидуально-психологических особенностей каждого участника проекта, его интересов и т.д. В связи с этим для оценивания результатов практики, развивающей коммуникативные и творческие способности, а также самостоятельность студентов, наиболее целесообразным становится использование технологии критериального оценивания, которая позволяет анализировать учебный процесс, делать его прозрачным и открытым, объективно оценивать знания обучающихся в соответствии с выделенными критериями, развивать навыки самооценки, обеспечивать обратную связь между преподавателем и студентом, определять уровень сформированности конкретных компетенций каждого студента на определенном этапе обучения и корректировать индивидуальную траекторию развития [7].

Методология исследования. Технология критериального оценивания подразумевает не только анализ преподавателем достижений студентов и суммирование полученных ими баллов, но и обсуждение результатов самими студентами с целью объективации оценивания и возможности последующей корректировки.

В контексте нашего исследования рассматривалось критериальное оценивание индивидуальных проектных работ будущих преподавателей химии на основе цифровых образовательных ресурсов [8].

Индивидуальный проект представляет собой учебный проект, выполняемый учащимся самостоятельно под руководством педагога в рамках одного или нескольких учебных предметов с целью продемонстрировать свои достижения в самостоятельном освоении содержания и методов избранных областей знаний и видов деятельности, способность проектировать и осуществлять целостную и результативную деятельность.

Задачами выполнения индивидуального проекта являются:

- обучение планированию (уметь чётко определить цель, описать шаги по её достижению, концентрироваться на достижении цели на протяжении всей работы);
- формирование навыков сбора и обработки информации, материалов (уметь выбрать подходящую информацию, правильно её использовать);
- развитие умения анализировать, развивать креативность и критическое мышление;
- формирование и развитие навыков публичного выступления;
- формирование позитивного отношения к деятельности (проявлять инициативу, выполнять работу в срок в соответствии с планом)

Результатами индивидуального образовательного продукта проективной деятельности будущих преподавателей химии мы рассматривали создание дидактических материалов подготовки к занятиям и их проектирование. В частности, это могут быть обзорные материалы, творческая работа, стендовый материал, компьютерная анимация, мультимедийная презентация, веб-квесты и другое.

Вывод об уровне сформированности навыков проективной деятельности делается на основе оценки всей совокупности основных элементов проекта (продукта и пояснительной записки, отзыва, презентации) по каждому из заранее выработанных критериев.

Необходимо отметить, что составление оценочных критериев носит весьма субъективный характер, так как учитель может либо добавлять, либо убирать критерии оценки, опираясь на уровень обученности учащихся и масштаб выполняемого проекта [9].

При этом результаты индивидуального проекта должны отражать следующее, рис.1

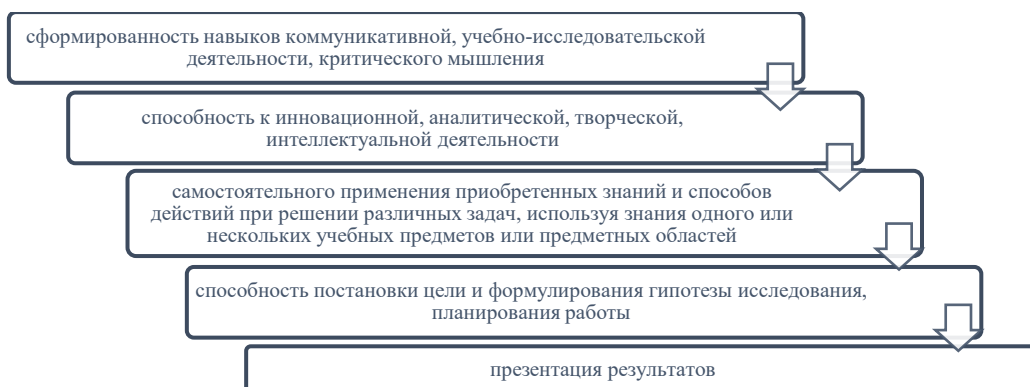

Рис.1. Критерии оценивания результатов проективной деятельности

Анализ и результаты. Одним из интереснейших методов критериального оценивания является метод проектов. В проективной деятельности формируются ключевые компетентности будущих педагогов по химии, развивается мотивация студентов самостоятельного

поиска, творческого подхода, грамотного использования возможностей цифровых ресурсов в обучении химии. Четко прописанные критерии были основными элементами анализа проектных работ студентов. В проектной работе оценивались не только знания, но и

коммуникативные умения, работа с информацией, с программными средствами, личностные качества студентов [10].

В проводимом нами исследовании по подготовке к проективной деятельности будущих преподавателей химии с использованием цифровых образовательных средств выделялись также и приоритетные для химии основные учебные умения- интеллектуальные, практические, рефлексивные. В оценочной диагностике проективной деятельности использовались тесты, проверочные работы, индивидуальные задания. Каждое задание оценивалось по критериальному принципу.

Студенты представляли свои результаты в виде мультимедийной продукции, видеофильмов, творческих работ. Итогами проективной деятельности считались не столько предметные результаты, сколько интеллектуальное, личностное развитие студентов, рост их компетенции в выбранной для проекта сфере, формирование инфокоммуникационных умений и самостоятельно работать, уяснение сущности творческой проектной работы, которая рассматривается как показатель успешности (неуспешности) исследовательской деятельности.

Выводы и рекомендации. Комплексное использование критериальных подходов позволяет преподавателю оценивать не только конечный результат, но и сам процесс работы над проектом. Для эффективной организации процесса критериального оценивания

необходимо учитывать ряд психолого-педагогических особенностей учебно-познавательной деятельности учащихся:

- самостоятельность, проявляющаяся в собственном желании быть готовым и способным расширять свои знания;

- умение находить пути решения личностно-значимых учебных задач, адекватно оценить свои учебные достижения;

- стремление учащегося к выбору индивидуальной образовательной траектории и поиску способов ее построения;

- заинтересованность в их оценке (осуществление взаимооценивания); формирование критического и теоретического мышления;

- избирательность, становление устойчивого внимания (повышение концентрации внимания), целенаправленность восприятия;

- особое внимание в оценивании необходимо уделить личностному приращению достижений студента.

Использование критериального оценивания позволяет преподавателю успешно реализовать проектную работу студентов, активно включиться им в работу над проектом, сознательно относиться к результатам, что даёт возможность определять собственные образовательные интересы и ставить образовательные задачи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Красноборова А.А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся: диссертация ... кандидата педагогических наук - Пермь, 2010.- 217 с.
2. Казакина М.Г. Самооценка личности школьника и педагогические условия ее формирования - Санкт-Петербург: Ленинград, 2007. - 179 с.
3. Кенжетаева Р.О. Профессиональная подготовка будущих педагогов к критериальному оцениванию учебных достижений учащихся начальных классов Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) .Алматы, 2021.- С.26-27
4. Селищева Е.А. Влияние критериальной системы оценивания учебных достижений учащихся 7-8 классов на их личностные характеристики: дис. ... канд. пед. наук. - М., 2014. – 143 с
5. Синебрюхова В.Л. Подготовка студентов педвуза к реализации контрольно-оценочной деятельности учителя начальных классов: дис. ... канд. пед. наук. – Сургут: Сургут Гос. пед. ин-т, 2000. - 152 с.
6. Оценивание учебных достижений учащихся: методическое руководство / сост. Р.Х. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкина. – Б.: Билим, 2012. – 80 с.
7. Мельникова А.Ю. Критерии оценивания результатов проектной практики иностранных студентов... Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2018. 7 (196) –С.76-86
8. Алимova Ф.А. Учебная платформа “Подготовка к проективной деятельности и критериального оценивания проектов”. Свидетельство DGU №15431 от 06.04.2022
9. Данилов Д. Д. Технология оценивания образовательных достижений (учебных успехов) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
10. school2100.com/school2100/nashi_tehnologii/tehnologi ya_ocenivaniya.pdf
11. Alimova F. A. Problems with using the possibilities of digital educational resources in studying chemistry //Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. – 2022. – Т. 2. – №. 1.5 Pedagogical sciences.

УДК: 378:37.012.8(575.1)37.091.31:004

Умида АХМЕДОВА,
Фаргона давлат университети ўқитувчиси
E-mail: axmedovaumidaxon22@gmail.com

Доцент, н.ф.д.(DSc), Д.М.Махмудова тахрири асосида

CREATION OF BEHAVIORAL SITUATIONS IN COMPUTER SCIENCE TRAINING

Abstract

The article describes the advantages of using problematic educational technologies in the development of student gear activities in the process of computer science training. The principle of separation of methods for creating problem situations and problem tasks is scientifically based.

Keywords: creative activity, problem situation, problem task, problem issue.

СОЗДАНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ

Аннотация

В статье описываются преимущества использования проблемных образовательных технологий в развитии познавательной деятельности учащихся в процессе обучения информатике. Принцип разделения методов создания проблемных ситуаций и проблемных задач научно обоснован.

Ключевые слова: творческая деятельность, проблемная ситуация, проблемная задача, проблемный вопрос.

ИНФОРМАТИКА МАШҒУЛОТЛАРИДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАРНИ ЯРАТИШ

Аннотация

Мақолада информатика машғулотида жараёнида талабалар кесарти фаолиятини ривожлантиришда муаммоли таълим технологияларини қўллашнинг авзалликлари баён қилинган. Муаммоли вазиятларни яратиш усуллари ва муаммоли топшириқларни ажратиш олиш муҳимлиги илмий асосланган.

Калит сўзлар: креатив фаолият, муаммоли вазият, муаммоли топшириқ, муаммоли масала

Кириш. Таълим тизимини модернизациялаш ва уни шахс имкониятларига тўлиқ мослаштиришга қўмаклашувчи замонавий таълим тизимининг асосий вазифаларидан бири таълим оловчиларда ташаббускорлик, мустақиллик, креативлик сифатларини қарор топтириш ва ривожлантиришдан иборат этиб белгиланган. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, мутахассислар тайёрлаш тизимини модернизациялаш, педагогик фаолият самарадорлигини таъминлашнинг асосий шартларидан бири – уларда касбий фаолиятга нисбатан креатив ёндашувини ривожлантиришдан иборат.

Дарҳақиқат, “жамият ҳамда фан-техника тараққиётининг бугунги босқичида мутахассислар тайёрлаш жараёнига, таълим ва тарбия жараёни, унинг мазмуни, шакли, метод ва воситаларининг таъсирини таҳлил этганда, бўлажак мутахассисларда креатив фаолиятга бўлган эҳтиёж қуйидагилар билан белгиланишини кўрсатади” [1]:

биринчидан, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш таълим тизими, методологияси ва ўқув жараёни технологиясини тубдан янгиланиш талаб қилади. Бундай шароитда бўлажак информатика ўқитувчисининг фаолияти педагогик янгиланган яратиш, илгор тажрибаларни ўзлаштириш ва улардан фойдаланиш қўникмаларини эгаллашдан иборат. Бу эса ўз-ўзидан бўлажак педагогларда креатив фаолиятни ривожлантириш заруриятини келтириб чиқаради;

иккинчидан, таълим мазмунини инсонпарварлаштириш ўқитишнинг янги ташкилий шакллари, технологияларини излаш, яъни таълимга инновациялар киритишни тақозо қилади. Таълим жараёнига инновациялар киришининг муҳим шартларидан бири эса ўқитувчининг инновацион тайёргарлиги, ижодкорлиги ва креатив фаоллиги билан тавсифланади;

учинчидан, педагогик янгиланиш ўзлаштириш ва уни амалиётга татбиқ этишга нисбатан бўлажак ўқитувчиларда фаол майлларни ривожлантириш кабилар

тадқиқот муаммосининг ижтимоий, психологик-педагогик жиҳатдан долзарблигини ифодалайди.

-Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Америкалик файласуф Дж.Дьюи талаба устунлигини тикловчи дидактик концепцияни XIX аср охири – XX аср бошида тақдир қилди. Бу концепцияда муаммоли таълимнинг назарий асосларига алоҳида эътибор қаратилган. Дьюи болаларнинг қундалиқ муаммоларини ечишда билиш ва фаолият жараёнларини бирлаштирди. Бундай ҳаракат жараёни қуйидаги бешта кетма-кет бажариладиган поғоналарда болалар томонидан янгиланган ихтиро қилинади: 1) муаммони ҳис қилиш; 2) уни аниқлаш ва таърифлаш; 3) мумкин бўлган ечимларни тақдир қилиш; 4) бу ечимлардан тўғри хулоса чиқариш; 5) олинган натижани қабул қилиш ёки қабул қилмасликни аниқловчи кейинги кузатиш ва экспериментлар [2].

Таниқли олим Б.Б.Айсмонтиас муаммоли ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларини, яъни ютуқ ва камчиликларини қуйидагича изоҳлайди.

Ютуқлари: “Билимларни ўзлаштиришдаги юкори даражадаги мустақиллик, таълим оловчиларнинг мустақил дунёқарашини шакллантиришга ёрдам беради; Талабанинг шахсий мотивациялари, билишга доир қизиқишларини шакллантиради; Талабаларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантиради; Талабаларнинг диалектик тафаккурининг шаклланиши ва ривожланишига ёрдам беради, улар томонидан ўрганилаётган ҳодисалар ва қонуниятлардаги янги алоқадорликни юзага чиқарилишини таъминлайди” [3].

Камчиликлари: “Амалий қўникма ва малакаларни шаклланишда бошқа таълим типларига қараганда кам даражада қўлланилади; Бошқа таълим турларига қараганда бир хил ҳажмдаги билимларни ўзлаштириш учун кўп вақт талаб этилади” [3].

Л.С.Рубинштейннинг фикрича муаммоли вазиятни англаш бошланғич фаза ҳисобланади. Муаммони

англагандан кейин фикр турли ва жуда кўп қиррали йўллар билан амалга ошадиган ечимга ўтади. Масалани (вазифани) ҳал қилишнинг йўллари ва усуллари унинг тавсифига ҳамда субъектнинг шу масала бўйича етарли гипотеза ўзининг текширилиши ва назорат қилинишини талаб қиладиган белгиланган ечим (қарор)нинг англаниши сифатида белгиланади [4].

А.М.Матюшкин “ҳамма топшириқларда ҳам муаммоли таълим самарадорлиги ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди деб ҳисоблайди, чунки келтирилган тажрибада назарий материалдан олдин ёки ундан кейин бериладиган масалалар ҳақида гап кетмоқда. Бу масалалар муаммоли ҳолатни юзага келтирмайди. Демак, янги билимни ўзлаштиришга эҳтиёж туғдирмайди” [5].

Н.У.Бикбаева фикрига кўра, масала – бу боғлиқли, ихчам ҳикоя бўлиб, унда баъзи катталикларнинг қийматлари киритилган бўлиб, уларга боғлиқ ва масала шартда улар билан маълум муносабатлар орқали боғланган бошқа катталикларнинг қийматлари изланади [6].

Т.В.Кудрявцевнинг фикрича “муаммоли таълим талабалар учун муаммоли вазиятларни яратиш (ташқил этиш), талабалар ва ўқитувчининг биргаликдаги фаолияти жараёнида ушбу вазиятларни англаш, “қабул қилиш” ва бу вазиятларни ҳал қилишдан иборат” [7].

-Тадқиқот методологияси. Кўриниб турибдики, талабаларнинг креатив фаолиятини ривожлантиришнинг зарурлиги ўзаро фаол муносабатлар таъсирида ривожланадиган кўникмаларни шакллантириш имконини беради. Бу эса олий таълим муассасаларидаги таълим муҳити, ўқитиш шарт-шароитлари ва методларининг интерфаол тавсиф касб этишини таъминлашни талаб қилади. Шу мақсадда информатика дарсларида муаммоли таълим технологияларини қандай қўллаш мумкин деган саволга жавоб излаймиз. Чунки, Олимларнинг фикрича креатив семинар машғулотида компетентли тайёргарлик кўриш учун “семинар машғулотида креатив мазмунга эга бўлиши, муаммолилик принципага таяниши лозим, мазкур принципнинг ўзига хос хусусиятлари таркибда қуйидагиларни таъкидлаб кўрсатиш мумкин: – муаммоли семинар саволларини индивидуаллаштириш (бунда гуруҳдаги ҳар бир талабага муаммоли маърузанинг муайян қисмларини чуқурлаштиришга қаратилган муаммоли савол ишлаб чиқилади); – семинар иштирокчиларининг барчаси (аксарият қисми) ўз чиқиши билан иштирок этиши учун меъёрий регламент ишлаб чиқиш; – чиқишларнинг мантикий ва далилларга бой бўлишига эришиш (ўз фикрларини мантикий, тушунарли, аниқ, саводли тилда баён қилиш, ўз нуктаи назарини химоя қилишда далиллар келтириш, исботларни

шакллантира билиш); – семинар вақтида тингловчиларни юқори фаоллиги; – вақт ресурсларидан максимал даражада самарали фойдаланиш; – семинар машғулотида самарадорлигини микдорий (квалиметрик) баҳолаш; – креатив чиқишларни тайёрлаш ва амалиётга жорий этишни қўллаб-қувватлаш” [8] зарурлигини таъкидлаганлар.

- Таҳлил ва натижалар. Шунинг учун информатика машғулотида жараёнида муаммоли вазиятни яратиш учун қўлланиладиган муаммоли топшириқ ва муаммоли масала ҳақида фикр юритсак, у муаммоли вазиятни яратиш воситаси сифатида кўрилиб, формал шаклда берилиши мумкин. Муаммоли масала талабаларнинг талаблари ва имкониятига қаратилган бўлиб, унинг берилишида ўз аксини топган бўлади:

Агар битта ҳарф ёки рақамни кодлаш учун бир байт хотира керак бўлса, унда бир бит билан нимани кодлаш мумкин? Ҳақиқатан ҳам, бу ҳолда, ҳарф ёки рақамнинг 1/8 қисмини кодлаш учун 1 бит кераклигини тасаввур қилиш мантикий эмасми? Бу масалани ечишда ўқитувчи эвристик суҳбат орқали мунозара ташқил қилади ва юзага келган зиддиятни ҳал қилади.

Навбатдаги муаммоли вазиятни яратишнинг қуйидаги мисоли иккилик санок тизимини ўрганишни бошлашдан олдин ўқилиши мумкин бўлган ноодатий мазмундаги ҳазил шеърдан фойдаланишга асосланган:

У 1100 ёшда.

У 101-синфда ўқийди.

Унинг портфелида 100 та китоб бор.

Буларнинг барчаси ҳақиқат, бемаънилик эмас.

У ўнлаб оёқлари билан

Кўчаларни чангитиб қадам ташлаганда,

Унинг ортидан ҳар доим кучукча юрарди

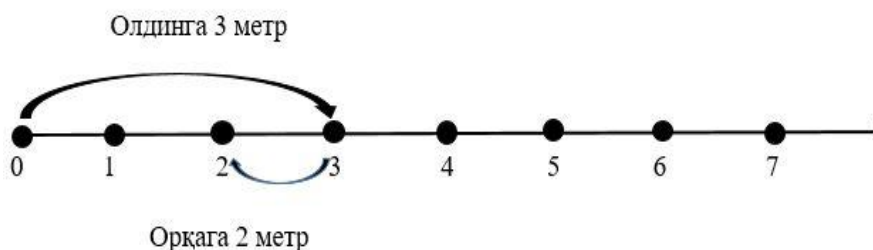
Кучукнинг думи битта, лекин оёқлари юзта.

Мазкур муаммоли масалада талабалар шеърда тасвирланган вазиятни жуда жонли тарзда муҳокама қила бошлайдилар, қаҳрамон ҳақида энг фантастик тахминларни илгари сурадилар, ўқитувчи фақат тахминларни диққат билан кузатиши, далилларни тортиши, муҳокамани тўғри йўналишга йўналтириши керак. Бу жараённинг натижаси талабада иккилик ва бошқа санок система-ларини ўрганиш заруриятини ҳис қилиш билан якунланиши лозим.

“Математик мантиқ ва алгоритмлаш асослари” курсинидан қуйидагича масалаларни алгоритминини тузиш жараёнида муаммоли вазиятларни ҳосил қилиш мумкин:

Шиллиққурт тепага чиқяпти. Унинг ҳаракати шундайки 1 дақиқада 3 метр тепага чиқса 1 метр пастга тушади. 7 метрли симёғочни тепасига чиқиш учун шиллиққурт қанча вақт сарфлайди [9].

Масалани алгоритминини тузинг (2.2-расмга қаранг).

2.2-расм. Шиллиққуртнинг ҳаракати.

0 нукта шиллиққуртнинг бошланғич нуктаси. Ҳар бир метр нукта билан белгиланган. Масала алгоритминини ёзиб чиқамиз:

1-қадам. Олдинга 3 метр;

2-қадам. Орқага 1 метр. Натижада шиллиққурт 2 нуктага келади (1-расмга қаранг);

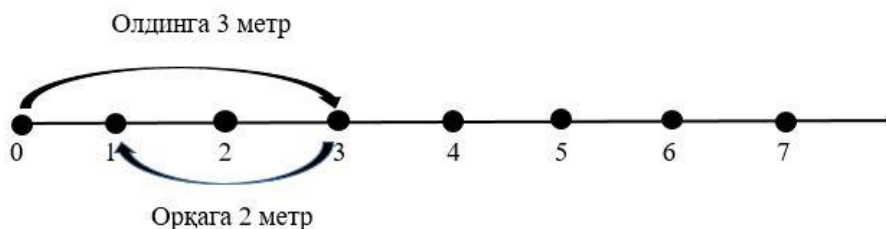
3-қадам. Олдинга 3 метр;

4-қадам. Орқага 1 метр. Натижада 4 нуктага келади;

5-кадам. Олдинга 3 метр. Натижада 7 нуқтага келади.

6-кадам. Тамом.

Алгоритмдан кўриниб турибдики 6-кадамда тугайди. Одатда муаммоли вазият шу ерда. Кўпчилик талабалар яна давом эттиради. Бу масалани алгоритмини тузиш жараёнида талабада мантикий фикрлаш ривожланади. Одатда бундай қизиқарли топшириқларни алгоритмини тузиш талабаларда фанга қизиқишни (2.3-расмга қаранг)

2.3-расм.Шиллиққуртнинг ҳаракати.

- **Хулоса ва таклифлар.** Муаммо ва камчиликлар туфайли кучли билим ва кўникмалар шаклланади. Муаммоли таълимнинг камчиликлари ўқув жараёнида талабага ҳар доим қийинчиликлар туғдиради ва талабани ўрганишга мажбур қилади. Шунинг учун анъанавий таълимга қараганда тушуниш ва ечимларни излаш учун

кўпроқ вақт талаб этилади. Ўқитиш ўқитувчидан катта педагогик маҳорат ва кўп вақтни талаб қилади ва айнан шу шартлар муаммоли таълимдан кенг фойдаланишга имкон бермайди. Аммо шу билан бирга муаммоли таълим замонавий таълим талабларига жавоб беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Новоселов С.А. Львова Л.И. Структурно-функциональная модель подготовки учащихся к инновационной деятельности в области техники и технологий // Педагогическое образование в России. 2016. –С 26-31.
2. Махмудова Д.М. Муаммоли таълим технологиялари асосида талабаларнинг креатив фаолиятини ривожлантириш методикаси. Монография. “ФАН” нашриёти, Т., 2022, 150 б.
3. Айсмонтас Б. Б. Теория обучения. Схемы и тесты. «Владос пресс», М. 2002
4. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности. К философским основам современной педагогики / С.Л.Рубинштейн // Вопросы философии. – № 4. – 1989.– С.51-60.
5. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 168 с.
6. Раҳматова Ф.Ғ. Интеллектуал ёшлар ватанимиз келажаги // Ta'lim, fan va innovatsiya, 2021/1-son, 70-бет.
7. Махмудова Д.М. ва бошқалар. Комплекс сонла мавзуларини ўқитишда муаммоли вазиятларни яратиш // ARES. 2021. – Б. 21-26.
8. Зайниддинов Х.Н., Махмудов А.Х., Максудова Л.И., Шодмонова Ш.С., Эргашов М. Креатив семинар машғулотларининг асосий кўрсаткичларини баҳолаш технологияси ва алгоритми ҳақида / «Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишда инновацион технологиялар-ни тадбиқ қилиш масала-лари». Республика илмий-амалий конференция материаллари.Т.: МКХТТКМО ва УҚТИ, 2014
9. Azamatov A.R. Algoritmash va dasturlash asoslari. O'quv qo'llanma. – Т.: Cho'lpon nashriyoti. 2010. – 232 б.
10. Махмудова Д.М. Информатика машғулотларида креатив тасаввурни ҳосил қилиш усуллари // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. БухДУ. – Бухоро, 2022. – № 2. – Б. 246-249.

УДК: 373.21:796 (575.1)

Умидбек АХУНОВ,
Андижон давлат университети доценти в.б.
E-mail: umidjon.axunov.79@mail.ru

АДУ профессори, п.ф.д З.Э. Азимова тақризи асосида

ХАРАКАТЛАР ТЕАТРИ ВА УНИ МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМДА АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳаракатлар театрининг мактабгача таълим ўқув-тарбия жараёнида тутган ўрни, унинг бола ривожланиш соҳаларидаги дидактик имкониятлари, тарбиячи функциялари, шунингдек ҳаракатлар театрининг муайян ҳаракат турларини бирлаштириши ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: ҳаракатлар театри, педагогик фаолият, машғулот, тарбиячи, боланинг ривожланиш соҳаси, ижодкорлик, инклюзив таълим, ўйин, спорт тўғрақлари, педагогик усул.

ТЕАТР ДВИЖЕНИЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается роль театра движений в образовательном процессе, его дидактический потенциал в сфере развития ребенка, воспитательные функции, а также функции театра движения интеграции отдельных видов движений.

Ключевые слова: театр движений, педагогическая деятельность, занятие, воспитатель, сфера детского развития, творчество, инклюзивное образование, игра, спортивные кружки, педагогический метод.

THEATER OF MOVEMENTS AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR ITS IMPLEMENTATION IN PRESCHOOL EDUCATION

Annotation

This article discusses the role of the theater of movements in the educational process, its didactic potential in the field of child development, educational functions, as well as the functions of the theater of movement for the integration of certain types of movements.

Key words: theater of movements, pedagogical activity, lesson, educator, child development sphere, creativity, inclusive education, game, sports clubs, pedagogical method.

Кириш. Ҳаракатлар театри турли спорт тўғрақлари учун мос келиб, уларда нафақат спортнинг маълум бир тури, балки бошқа спорт турлари элементларини бирлаштирган ҳолда креативлик, ижодкорлик каби қобилиятларни қўллаш орқали умумий мақсад асосида бирлашиш учун қўл келади. Спорт тўғрақларидаги болалар мактабгача таълим ташкилоти гуруҳидаги болага нисбатан жисмоний жиҳатдан нисбатан бир хил бўлади, улар берилган топшириқларни юқори шижоат билан бажарадилар. Ҳаракатлар театрини лойиҳалаштиришда бу жиҳатларни ҳисобга олиш уларнинг иштиёқини оширади. Ҳаракатлар театри барча мақсадли гуруҳларда битта умумий ғоя орқали боланинг турли хил кўникма ва қизиқишлари бирлашишини таъминлайди.

Ҳаракатлар театри нафақат ўқув машғулотлари учун, балки махсус гуруҳлар ёки машғулотлар учун ҳам педагогик жиҳатдан мос келади. Масалан, жисмоний ривожланишида камчилиги мавжуд, жисмоний машқларни ўзлаштиришда муаммоси бор, хулқ-атворида муаммоси бор болалар, шунингдек инклюзив таълим шароитида қўл келади.

Методлар. Ҳаракатлар театри турли хил профиллактика ва реабилитация гуруҳ болалари учун самарали восита ҳисобланади. Ҳаракатлар театри орқали бу гуруҳдаги болаларнинг психомоторик жиҳатдан ривожланиши таъминланади. Ҳаракатлар театри интегратив курсларни ташкил қилиш имкониятини беради. Масалан ногирон ва ногирон бўлмаган бола учун жисмоний фаолликни ошириш машғулотлари ёки

маданиятлараро йўналтирилган лойиҳа ҳафталиклари учун ҳам концептуал жиҳатдан мос келади [2].

Ҳаракатлар театрига хос асосий хусусият – унда бериладиган топшириқ ёки “роллар”дир, яъни ҳар бир боланинг қизиқиши ва қобилиятига қараб уларни ривожланишлари учун турли хил топшириқлар бериш орқали имконият яратиб берилади. Бундан ташқари ҳаракат барча бола учун ҳаракат ва ифода воситаси ҳисобланади. “Театр санъати болаларга ҳам, катталарга ҳам қизиқ ва тушунарли, чунки у биринчи навбатда ўйинга асосланган. Театр ўйинлари болаларнинг бадиий дидини шакллантирадиган энг ёрқин ҳиссий воситалардан биридир” [3].

Ҳаракатлар театрида тарбиячининг вазифалари турли-туманлиги, серкирралиги билан тавсифланади. Бунда тарбиячи қуйидаги педагогик фаолиятни амалга оширади:

болаларга ҳаракат техникаларини ўргатиш;
болаларнинг тасаввурлари, фантазияларини ривожлантириш ва бир вақтнинг ўзида рағбатлантириш;
болаларнинг турли жисмоний ҳаракат бўйича тажрибасини орттиришга эришиш;
ижтимоий жараёнларни йўлга қўйиш;
ўйин сахналарига ўз фикрларини билдиришлари ва турли хил ривожлантирувчи ғоялар беришларига имконият яратиш.

Ҳаракатлар театри анъанавий машғулотларга нисбатан тарбиячи учун баъзи педагогик фаолиятларни амалга оширишда қийинчилик туғдиради. Болаларни

рағбатлантириш, ҳаракатлар театри давомида болалар фаолиятига аралаштириш шулар жумласидандир. Тарбиячи бунинг учун жараёни охиригача кутиши лозим бўлади, шу жиҳатдан олиб қараганда тарбиячи ҳаракатлар театри якунини кутиш ва кузатиш орасидаги мувозанатни сақлаши лозим бўлади.

Натижалар. Анъанавий жисмоний тарбия машғулотларидан фарқли равишда ҳаракатлар театрида вақт ва кетма-кетлик нуқтаи назаридан ўқув машғулоти бarcha тафсилотларигача режалаштириб бўлмайди. Маълум ўқитиш усуллари ҳам тез-тез ўзгартириш ва хавфсиз “ҳаракат йўллари”дан воз кечиш керак бўлади. Тарбиячи учун масъулиятни болага топшириш ҳам кўпинча осон кечмайди. Умуман олганда, ҳаракатлар театри тарбиячиларга юқори талабларни қўяди. Бола сингари улар ҳам доимо ноодатий ҳолатларга дуч келишларига ва ноаниқликларни қабул қилишларига тўғри келади.

Ҳаракатлар театри дидактик жиҳатдан анъанавий машғулотларга нисбатан ноаниқлик билан тавсифланади. Бу эса мазкур концепциянинг кўп қирралилиги ҳамда кўплаб педагогик имкониятларга эғалигини кўрсатади. Ҳеч қайси вазият, ҳеч қайси ўйин, ҳеч қайси сахна биринчи марта бўлгани каби такрорланмайди. Хатто бир хил топшириқлар ҳам ҳар доим янги натижаларга олиб келади, чунки шу орқали ҳар бир бола ўз ғояларини ривожлантиради.

Баъзан болаларнинг ўзлари ўйлаб топадиган ғайриоддий ҳаракат ва ифода этиш имкониятларини кўриб ҳайратда қолади киши. Ўз ғояларини амалга оширган болаларнинг қувончи ва ғурурини ҳам ҳис қилиш мумкин. Бу эса ҳаракатлар театри соҳасида ўқитишнинг қизиқарли ва қониқарли бўлишининг сабабидир. Шу билан бирга очиклик ва креатив жараёндаги ноаниқлик билан иш юритиш ҳар доим ҳам осон эмас.

Баъзи педагоглар ноаниқ ҳаракатларни бажаришда ўзларига ишонишмайди ва олдиндан таниш бўлган ўқитиш ҳамда ҳаракат усулларига таянишни афзал кўришади. Баъзилари эса ўзини креативликка мажбурлаш билан ўзларини босим остида қолдирадilar, агар улар тасаввур қилгандек натижа чиқмаса, кўпинча биринчи босқичдан кейинққ умидсизликка тушиб қоладilar.

Эмпатия муҳим педагогик қобилият ҳисобланади. Бу, айниқса, ҳаракат театрида муҳим аҳамиятга эга, чунки тарбиячи кўпинча фақат болалар нуқтаи назаридангина тасвирланаётган ўйинни тушуниши мумкин. Шахсий фикрлар ва ҳис-туйғуларни яширмаслик мантиқан доим тўғридир. Тарбиячи ўз шахсий ёндашувлари ва фикрлари билан ўйинни олиб бориш орқали ҳаракатлар театрини янада жонли ҳамда ҳаққоний ўтишига сабаб бўлади. Бу эса креатив жараёнинг муваффақияти учун зарурий шарт бўлган ишончли муҳитни яратиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳаракатлар театри нафақат болалар учун, балки тарбиячиларнинг ўзлари учун ҳам шахсий ривожланиш имкониятларини беради. Масалан: улар ўзларининг креатив фикрлаш ва ҳаракат услубларини ривожлантириш, болалар билан ижодий алоқаларни ўрнатиш, ўзи ва болаларнинг ҳис-туйғуларига нисбатан сезгирликни ривожлантириш, хавфли вазиятларни ҳал қилишда хотиржамлик ва болаларнинг ҳаётида ишончли шахс бўлиш каби имкониятлар мавжуд.

Ҳаракатлар театри мактабгача таълим ташкилотларда амалий машғулот сифатида амалга оширилади. Бошқа машғулотлар сингари у ҳам болаларга ўйнаш, ҳаракат қилиш, жисмоний машқлар билан шуғулланиш ва ўрганиш имкониятини беради. Ҳаракатлар театрининг муваффақияти ва самарадорлиги мавжуд шарт-шароитларга боғлиқ. Бундай шарт-шароитларга ҳаракатлар театри учун вақтнинг етишмаслиги, меъёридан ортиқ ёки кам боланинг мавжудлиги, жиҳозларнинг етишмаслиги

сингари камчиликлар киради. Бирок, ҳаракатлар театри концепцияси кўп жиҳоз ва материаллар талаб қилмайди. Тажрибага таяниб шуни айтиш мумкинки, қамрови ўн ва йигирмагагача болалардан иборат бўлган гуруҳлар билан ишлаш қулайдир. Оптимал шароитларга эришиш албатта қийин, шунга қарамай ҳаракатлар театрининг бошланиш нуқтаси сифатида машғулот мақсади, жойи, вақти, техник ва ташкилий шартларни санаб ўтиш мумкин. Қуйида улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтилади:

1. Машғулот мақсадлари. Машғулот жараёнида мақсад белгилаш устувор аҳамият касб этади. Педагогик мулоҳазалар ҳаракатлар театрининг умумий ва хусусий мақсадларини кўриб чиқиш ва таҳлил қилишни тақозо этади. Умумий мақсад сифатида боланинг жисмоний ва ижодий жиҳатдан шахсий ривожланиши белгиланса, хусусий мақсад сифатида жисмоний ҳаракатлар, креативлик ҳамда театр санъати элементларини узвий боғлаган ҳолда боланинг жисмоний ва ижодий қобилиятларини шакллантириш белгиланади.

2. Машғулот жойи. Машғулот жойининг талабларига кўра спорт ёки гимнастика зали ташқаридан кўринмайдиган ёпиқ бўлиши керак. Акустик товушлар (кўчадан келадиган шовқин, бир неча спорт заллар) ва ёруғлик манбалари (ёрқин неон нури, кун ёруғлиги) жараёнга катта таъсир ўтказиши мумкин. Кун ёруғлиги ҳамда тинч муҳит энг қулайдир. Зал полининг сифати ҳам муҳимдир. Болалар ялангаёқ ёки гимнастика шиппакларида шуғулланишлари учун полининг илиқ бўлгани яхши (ёғоч паркет ёки шунга ўхшаш). Шунингдек, машғулотни ташкил этишда моддий жиҳозлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кичик ва катта жиҳозлар, кундалик материаллар ва психомотор ускуналар билан етарли даражада жиҳозланган спорт зали, албатта эски, нуқсонли ускуналар билан жиҳозланган гимнастика залидан кўра кўпроқ имкониятларга эга.

3. Машғулот вақти. Ҳаракатлар театри вақт нуқтаи назаридан анъанавий машғулотларга нисбатан мураккаблик туғдиради ва у ўз навбатида такрорлашни тақозо этади. Бу эса вақт етишмаслигига олиб келади.

4. Техник шартлар. Техник шартлар мусика тизими ва ҳаракатга ҳамроҳ бўладиган асбобларни (кўл барабанлари, тимпани ва бошқалар) ўз ичига олади, лекин уларни ўрнига ўз ҳаракатлари орқали шовқин яратиш ҳам ишлашлари мумкин (қарсак чалиш, штамплаш ва бошқалар).

5. Ташкилий шартлар. Ташкилий шартларга ҳаракатлар театри воситасида ташкил этилаётган машғулотларни тайёрлашдан ташқари ҳоналарни, ўтказиш вақтини режалаштириш ва мувофиқлаштириш, керакли материалларни тайёрлаш киради.

Ҳаракатлар театри болалардаги қуйидаги ривожланиш соҳаларини қамраб олади: моторик, креативлик, ҳиссий, ижтимоий, эмоционал ва когнитив ривожланиш соҳалари:

моторик ривожланиш соҳасига болаларнинг ҳаракатга бўлган эҳтиёжларини қондириш, турли ҳаракат тажрибаларини тўплаш, моторик кўникма ва қобилиятларини яхшилаш киради. Мувофиқлаштириш кўникмасини ривожлантириш учун фарқлаш, ритмик ёки мувозанат сақлаш қобилияти каби кўникмалар алоҳида аҳамиятга эга;

креатив ривожланиш соҳасига болаларнинг элементар ўйин ва тасвирлашга бўлган эҳтиёжларини қондириш, креатив шуғулланишнинг турли хил имкониятларини тажрибадан ўтказиш ва креатив қобилиятларни ривожлантириш киради, масалан: маҳсулдорлик, муаммоларни ҳал қилиш ёки ўзига хослик каби. Ҳаракатлар креативлиги нуқтаи назаридан, асосан, ҳаракат билан боғлиқ топшириқлари берилиши мақсадга мувофиқ;

сезги ривожланиш соҳаси сезгиларнинг умумий сенсбилизациясини, турли тана ва ҳиссий тажрибаларни ўтказишни, шунингдек, аниқ идрок этиш қобилиятини ривожлантиришни ўз ичига олади. Жисмоний тарбияда синаб кўриш ҳисси, ҳаракат ҳисси, мувозанат ҳисси, эшитиш ва кўриш ҳисси муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, идрок машғулотнинг ижтимоий ва ҳиссий жиҳатларига ҳам тегишли бўлиши мумкин;

ижтимоий ривожланиш соҳаси болаларнинг элементар ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, турли хил ижтимоий тажрибаларни қўллаш ва ижтимоий кўникмаларни ривожлантиришни ўз ичига олади. Мисол тариқасида ҳамкорлик қилиш, мулоқот қилиш, низоларни ҳал қилиш, қатъиятлик ёки ижтимоий масъулиятни ўз зиммасига олиш. Бундан ташқари, эмпатияни ривожлантириш мумкин, бу турли роҳларда тез-тез иштирок этиш орқали амалга ошириш мумкин;

эмоционал ривожланиш соҳаси болаларнинг ҳаракат, ўйин ва ифода эҳтиёжларини бошдан кечириш, ҳис этиш борасида турли хил тажрибаларни қўллаш ва тажриба, завқланиш каби эмоционал кўникмаларни ривожлантиришни қамраб олади. Болалар асосан ижобий тажрибага эга бўлишлари керак, аммо индивидуал ҳолатларда ҳаракат техникасининг машаққатли амалиёти ёки гуруҳнинг объектив танқиди каби салбий тажрибаларни истисно қилиб бўлмайди. “Ижобий” ва “салбий” тажрибалар билан шуғулланиш жуда муҳимдир;

когнитив ривожланиш соҳаси болаларнинг турли хил интеллектуал тажрибаларини рағбатлантиришни, шунингдек диққатни жамлаш қобилияти, мавҳумлик ёки акс эттириш қобилияти каби умумий когнитив қобилиятларни ривожлантиришни ўз ичига олади. Когнитив мақсадни белгилаш ҳам биринчи навбатда ҳаракат топшириқлари билан боғлиқ бўлиши керак.

Мунозара. Ҳаракатлар театри дидактик жиҳатдан қуйидаги мақсадларни амалга ошириш воситаси сифатида кенг қўлланилади:

ижро ва рақс кўникмалари, қобилиятлари; ритмик-музика қобилиятлар (“ҳаракат музикалийлиги”);

тажриба қилиш истаги ва импровизация қилиш қобилияти;

ҳаракат тушунчаси, ҳаракат хотираси ва ҳаракат фантазияси;

ижодий қобилият (шу жумладан тегишли билимлар);

тақдирот кўникмалари ва тақдиротнинг интенсивлиги.

Ҳаракатлар театрининг таркибини: идрок этиш, ҳаракат қилиш, ўзаро таъсир қилиш, ўйнаш ва яратишнинг марказий усуллари ташкил этади. Ҳаракатлар театрининг бош мақсади болалардаги жисмоний сифатларни шакллантириш, уларни жисмоний ҳаракат билан шуғулланишига йўналтириш ва уларда креативликни ривожлантириш. А.Абдуллаев ва Ш.Хонкелдиевлар жисмоний сифат тушунчасига қуйидагича таъриф берганлар: “...инсоннинг организмда турли даражада шаклланган куч, тезкорлик, чидамлик, чакқонлик, тана бўғинлари ҳаракатчанлиги ва мускуллар эгилувчанлигини жисмоний сифатлар” [1] деб аталади. Ҳаракатлар театри айнан болалардаги мазкур жисмоний сифатларни ривожлантиради. Жисмоний сифатларнинг намоён бўлишига қараб, уларга нисбатан “кучли”, “чакқон”, “тезкор” ва ҳ.к. деб баҳо берилади. Ўз навбатида жисмоний сифатлар болалардаги жисмоний тайёргарлик кўрсаткичларининг ортишига хизмат қилади.

Ҳаракатлар театри қуйидаги ҳаракат турларини бирлаштиради ва турли вариатив имкониятларни дидактик жиҳатдан таъминлайди:

1-жадвал

Кундалик ҳаракат	Спортга ҳос ҳаракат	Ижро этиш ҳаракати	Рақсли ҳаракат	Музикалий ҳаракат
Имо-ишора, мимика, белгилар, гавдани тутиш, кундалик ҳаракатлар, ҳаракат шакллари ва машғулотлари, кундалик материаллар ва объектлар билан ўйин	Ҳаракат кўникмалари масалан: енгил атлетикадан ёки гимнастикадан, функционал ҳаракатнинг таҳлиллари, спорт турлари элементларидан шаклланган ўйин ғоялари	Цирк санъатига ҳос бўлган ҳаракатлар: акробатика, жонглёрлик, масҳарабозлик, пантомима, чирок ва соя театри, нафас, овоз, матнлар, никоб ва костюм	Рақс услублари масалан: жазз, замонавийлик, хип-хоп, болалар рақси, эркин рақс турлари, расмий ҳаракат турлари ва мавзуга оид ассоциациялар	Гапириш, қўшиқ айтиш ва қарсак чалиш ўйинлари, ҳаракат қўшиқлари, овоз (ёки шовқин) ва товуш ўйинлари, оддий асбоблар билан музикалий импровизациялар

Хулоса ва тақлифлар. тарбиячилар ҳаракатлар театрини режалаштириш ва амалга оширишда ўз вазифаларини фаол бажаришлари ва шу билан бирга ўзлари ҳам турли хил ҳаракатни ўйлаб топишлари, уни ривожлан-

тиришдан завқ олишлари керак. Иккинчидан, бола ғоялари учун ҳам йўл бериб, уларга мустақиллик, эркинлик бериш ҳам керак бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш. Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти. Дарслик. – Т. ЎзДЖТИ нашриёт-матбаа бўлими, 2005. – 51 (231).
2. Neubert, N. Kreative Bewegungserziehung - Bewegungstheater (Wo Sport Spaß macht) Paperback – 19 Jan. 2004. – P. 34 (204).
3. «Театрализация в детском саду» Консультация для родителей и педагогов по театрализованной деятельности. <https://ds97sar.schoolrm.ru/parents/tips/15814/204065>.

UDK:10 (09):045

Shahnoza BOYBEKOVA,
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Shahrisabz pedagogika instituti dotsenti B.N.Omonov taqrizi asosida

HADIS ILMINING QADRIYAT SIFATIDA SHAKLLANISHI VA IJTIMOY HAYOTGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada hadis ilmini o'rganishning yangi bosqichini shakllanishi va diniy qadriyatlarning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyati masalasi tahlil etilgan. Qadriyatlar shakllanishi, turlari va namoyon bo'lishi xususiyatlari tarixiylik va zamonaviylik, diniylik va dunyoviylik jihatdan o'rganilgan. Mazkur ish hadis ilmining qadriyat sifatida shakllanishi jarayonini asoslashning kichik bir urinishi bo'lib, milliylik va diniylik kontekstida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: diniy qadriyat, inson va jamiyat, tarixiy, zamonaviy, hadis ilmi, ta'lim, tarbiya.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУКИ ХАДИСОВ КАК ЦЕННОСТЬ И ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ

Аннотация

В статье анализируется становление нового этапа в изучении хадисов и значение религиозных ценностей в жизни человека и общества. Формирование, виды и проявления ценностей изучены с точки зрения истории и современности, религии и светскости. Данная работа представляет собой небольшую попытку обосновать процесс становления науки о хадисах как ценности, которая раскрывается в контексте национальности и религии.

Ключевые слова: религиозная ценность, человек и общество, историческое, современное, хадисоведение, образование, воспитание.

THE FORMATION OF THE SCIENCE OF HADITH AS A VALUE AND IMPACT ON SOCIAL LIFE

Annotation

The article analyzes the formation of a new stage in the study of hadith and the importance of religious values in human and social life. The formation, types, and manifestations of values have been studied in terms of history and modernity, religion and secularism. This work is a small attempt to justify the process of formation of the science of hadith as a value and is revealed in the context of nationality and religion.

Key words: religious value, man and society, historical, modern, science of hadith, education, upbringing.

Kirish. Istiqlol yillarida xalqimiz hayotida muhim o'zgarishlar ro'y berdi, davlat va jamiyat qurilishida tub islohotlar amalga oshirildi. Umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan hayot qurish, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish, jahon sivilizatsiyasi andozalariga mos keladigan qadriyatlar tizimini shakllantirish ushbu jarayonning tarkibiy qismiga aylandi. Aynan ana shu davrda mamlakatimizda qadriyatlar va inson qadri masalasiga alohida e'tibor qaratilgan boshlandi.

Jamiyat taraqqiyotining muayyan bosqichlarida ijtimoiy hodisalar munosabat xilma-xil tarzda namoyon bo'ladi. Ijtimoiy jarayonlar ta'sirida kishilarning qadriyatlar to'g'risidagi qarashlari o'zgarib boradi. Tarixiy zaruriyatga qarab goh u, goh bu qadriyatlar ijtimoiy taraqqiyotning oldingi safiga chiqadi. Masalan bugungi kunda pandemiya salomatlikning qadri yanda oshirishdi, inson sog'ligi, hayoti asosiy qadriyat ekanligi ko'rsatib berdi. Umuman olganda qadriyatlar kundalik turmushda ham ilm-fanda ham voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy-ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushunchadir.

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yosh avlodni har tomonlama yetuk shaxs etib tarbiyalash masalasi har bugungi kunda umummilliy, umumdavlat miqyosidagi vazifa bo'lib, islohotlarning asosiy mezoniga aylandi. Bizga ma'lumki, tarbiya-avlodlararo ijtimoiy-tarixiy va hayotiy tajribani uzatishga xizmat qiluvchi uzluksiz jarayon hisoblanadi. O'zbekistonda ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash maqsadida: -"jaholatga qarshi ma'rifat" ulug'vor g'oya asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik,

tinchlik va insoniylik kabi fazilatlar azaliy qadriyatlarimiz ifodasi ekanligini keng yoritish, islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosini chuqur o'rganish asosida yoshlarning ongini tafakkurini shakllantirish, jamiyatda milliy va diniy qadriyatlarimizga yot bo'lgan g'oyalarga nisbatan kurash muhitini shakllantirish, diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligini rivojlantirish asosida ta'lim sifatini oshirish kabilar sohaning ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilandi. "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2019-yil 4-sentabrdagi Prezident Qaroriga muvofiq yosh avlodni Vatanga muhabbat ruhida, ilm-ma'rifatli, intellektual barkamol avlod etib tarbiyalash, uning diniy va dunyoviy qarashlarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qo'yildi [1]. Bizga ma'lumki, din ma'naviy yaqinlik va ruhiy hamohanglikni ta'minlash funksiyasiga ko'ra, integratsiyaning muhim omili hisoblanadi. Din, jamiyat va davlat munosabatlari tizimida manfaatlar uyg'unligini ta'minlashda ham dinning ulkan ijtimoiy guruhlarini uyushtira olishi, birlashishini ta'minlovchi mafkuraviy vazifasi alohida ahamiyat kasb etadi. Din qadim-qadimdan insoniyat uchun zarur bo'lgan ma'naviy qadriyatlarni o'zida aks ettirib, ezgulik, mehr-oqibat, poklik, halollik, do'stlik va birodarlik g'oyalarini amalga oshirishga xizmat qilib keladi. Ko'pgina milliy qadriyatlarning zavol topmasdan yashab kelayotgani ham dinning ana shu xususiyatlari bilan bog'liq. Dunyodagi barcha dinlar ezgulik g'oyalariga asoslanadi. Ular odamlarni to'g'rilik, soflik, shafqat va bag'rikenglikka undaydi, birovga ozor bermaslikka, yomon ishlardan tiyilishga, nafs ko'yiga tushib, adashmaslikka chaqiradi.

Integrativ yoki funksionalistik yondashuvning asoschilaridan biri E.Dyurkgeymning fikricha, din xuddi

yelim kabi kishilarni umumma'naviy qadriyatlar, e'tiqod, urf-odat va an'analar asosida birlashtirishga, yaxlit bir majmuaga aylantirishga xizmat qiladi. E.Dyurkgeym, ayniqsa, diniy sig'inish masalasiga alohida e'tibor beradi. Uningcha, din sig'inish orqali jamiyatni bir butun qiladi, shaxsni ijtimoiy hayotga tayyorlaydi va itoat etishga undaydi, ijtimoiy yaxlitlikni mustahkamlaydi, an'analarni qo'llab-quvvatlaydi, kishida qanoat hosil qiladi [2].

Ma'lumki, din ilmlari ichida eng sharaflisi Qur'oni karimga oid ilmlar bo'lsa, undan keyingi darajada hadis va unga taalluqli ilmlar turadi. Hadis ilmini rivojlanishida O'rta Osiyolik mashhur muhaddislar ma'naviy merosi muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday buyuk muhaddislardan biri Imom Ismoil al-Buxoriydir. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy - taniqli muhaddis olim (muhaddislik - hadislar haqidagi fan, payg'ambarimiz Muhammad s.a.v.ning islom dini uchun xos so'zlari va ishlari haqidagi xabarlar) va ahamiyatiga ko'ra Qur'ondan keyingi o'rinda turuvchi "Al Jomiy as Sahih" kitobining muallifi.

Keyinchalik bu sohada juda ham ko'plab kitoblar yozilgan. Alloh taolo yurtimizni Islom nuri bilan munavvar qilgandan keyin yerli xalq aholisi Islomni yaxshi o'zlashtirib oldi. Islom tufayli hayotning barcha sohalarida ulkan muvaffaqiyatga erishildi. Islom soyasi ostida bu diyor gullab yashnadi. Xalq esa dunyoning o'sha vaqtidagi peshqadamlaridan biriga aylandi. Agar tarixga nazar soladigan bo'lsak, hayotning barcha sohalarida ko'zga ko'ringan arboblardan dunyoga dong'i ketgan buyuk shaxslar, jumladan, hadis ilmi bobida ham buyuk muhaddislar yetishib chiqdilar. Ularni nomma-nom sanab chiqish mushkul. Faqat eng mashhurlaridan ba'zilarini zikr qilish bilan kifoyalanamiz. Isxoq bin Rohavayh al-Marvaziy, Abdulloh bin Muborak al-Marvaziy, Imom Nasaiy, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Doromiy Samarqandiyar butun Islom olamida hadis ilmining peshvolari, deb tan olingan. Umuman, hadis ilmi bo'yicha hech bir musulmon yurti bizning yurt oldiga tusha olmaydi. Dunyo bo'yicha eng mo'tabar hadis kitoblari oltita bo'lib, shundan beshtasiga hamma yakdil itifoq qilgan. Bular Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Imom Termiziy va Imom Nasaiyning kitoblari. (Shulardan Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Nasaiylar yurtimiz farzandlaridir.) Oltinchi o'ringa uchta kitob da'vogarlik qiladi. Ulardan birining egasi bo'lmish Imom Doromiy Samarqandiy ham bizga hamyurtidir.

Zero, bugungi kunga qadar asarlari mashhur bo'lib kelayotgan Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Nasafiy, Imom Marg'iloniy, Imom Zamaxshariy hamda boshqa buyuk olim va mutafakkirlarimiz aynan shu zaminidan yetishib chiqqanlar. Ayniqsa, Davlatimiz rahbarining bevosita tashabbusi bilan Qashqadaryo viloyatidagi "Abu Muin Nasafiy" majmuasini tubdan yangilash, Surxondaryo viloyatida Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Samarqand viloyatida Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Buxoro viloyatida "Mir Arab" Oliy madrasasining ochilishi, Toshkent shahrida "O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi"ni hamda "O'zbekiston Islom akademiyasi"ni tashkil etilishi hamda "Qur'oni karim musobaqasi"ning tuman (shahar), viloyat va respublika bosqichlarini yuqori darajada o'tkazilayotgani diniy sohada olib borilayotgan islohotlarning amaliy ifodasi hisoblanadi. Diniy ta'lim sohasidagi islohotlar qatorida Buxoro viloyatida "Mir Arab" Oliy madrasasi hamda Toshkent shahrida O'zbekiston Islom akademiyasi faoliyatining boshlanishi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-martdagi qarori asosida Samarqand viloyatidagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi hududida yangi oliy diniy ta'lim muassasasi – "Hadisshunoslik" maktabi tashkil etilayotganini alohida qayd etish zarur.

Imom Buxoriyning «Sahih»lari Qur'ondan keyingi eng ishonchli kitob, deb tan olingan. Xususan, bizning milliy ma'naviyatimizda ota-onani behurmat qilish u yoqda tursin, hatto yuziga tik qarash, gap qaytarish ham gunoh hisoblanadi. Bu haqda biz uchun ibrat bo'larli hadislar mavjud: «Kimki ota-onasining roziligini olgan bo'lsa, tangri uning umrini uzaytiradi»; «Otaga itoat qilish-tangriga itoat qilishdir. Uning oldida gunoh qilish tangri oldida gunohkor bo'lish bilan barobardir»; «Ota-onalarning keksalik vaqtida har ikkisini yoki biri bo'lmaganda boshqasini rozi qilib, jannatiy bo'lib olmagan farzand xor bo'lsin, xor bo'lsin va yana xor bo'lsin».

Hadislarda insonni komillik sari shakllantirishning ahamiyati shundaki, ularda qanay fazilatlar va xususiyatlarga ega bo'lgan odam yaxshiyu, qaysi birlari yomon ekanliklari ham ko'rsatilgan [3].

Musulmon sharqida ayollarga hurmat va e'tibor ham muqaddas kitoblarda o'z ifodasini topgan. «Jannat onaning oyoq ostidadir» hadisi juda teran mazmunga ega bo'lib, ayol zoti jannat tushunchasidan ham yuqori qo'yilgan.

Islom axloqiy qarashlarida har bir kishining o'z mehnati, kasb-hunari bilan yashashga ham qonun qilib qo'yilgan. Payg'ambarimiz: «Mehnat qilishdan uyalming, mehnat qilish – ibodat qilishga barobar», deydilar. Qur'oni karim va hadislar odamzot aql-idrokini muhofaza qilishi bilan ham katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Qur'oni karim va hadislar tarbiyaviy ahamiyati insonlarni ilm-fanni egallash, ma'rifatli bo'lishga chaqirishda ham namoyon bo'ladi. Beshikdan to qabrgacha ilm izlash lozimligini qayd etilishining o'zi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Hadislardagi «Sadaqaning afzali mo'min kishi ilm o'rganib, so'ng boshqa mo'minlarga ham o'rgatishdir»; «Ilm ibodatdan afzaldir»; «Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar» kabi har bir kishini ma'rifatga chorlovchi so'zlarning ahamiyati beqiyosdir.

-Tadqiqotning metodologiyasi (Research Methodology). Islom kishilarni faqat diniy bilimlarnigina emas, balki shu bilan birga dunyoviy ilmlarni ham chuqur egallashga chaqirishi bilan ham ahamiyatlidir. Din ruhiyatimiz tarbiyachisi, ilm-dunyoni va oxiratni bilish quroli, inson unisini ham, bunisini ham egallamo'g'i kerak. Har ikki ilmni egallagan kishi ikki dunyosini obod qiladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotining barcha bosqichlarida yosh avlodga beriladigan ta'lim sifati va mazmuni, uning hajmi, muayyan ijtimoiy tuzumning iqtisodiy talabi va ehtiyoji, fan-texnika taraqqiyoti darajasi, madaniyati holati bilan belgilanib kelingan. Yurtimizda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirishda milliy qadriyatlar bilan bir qatorda diniy qadriyatlarning ham ahamiyati katta. Xalqimizning buyuk ajdodlarimiz merosidan bahramand bo'lishi, islom dinining insonparvarlik falsafasi va ezgu g'oyalari yoshlar qalbidan joy olishi uchun mamlakat ta'lim tizimi sohasida ko'plab ishlar olib borilmoqda. Mamlakatimizning rivojlanishi, dunyo miqyosida davlatlararo hurmat-e'tiborga sazovor bo'lishi, kelajak avlodni yanada yuksak ma'naviyatli, zamonaviy, intellektual bilimli, ilmiy salohiyatga ega, har tomonlama yetuk jamiyatga munosib hissasini qo'sha oladigan shaxs sifatida shakllantirishni talab qiladi.

Bugungi kunda qadriyatlarning qadrsizlanishi dolzarb muammoga aylanib bormoqda. To'g'ri, qadriyatlar qotib qolgan tushuncha emas. Ular ham boyib takomillash boradi. Ammo, asl qadriyalarni yo'q qilish ularni unutib yuborish hisobidan bo'lmasligi lozim. «Har bir tarixiy bosqich, insoniyat hayotining har qanday davri o'ziga xos qadriyatlar va qadriyat tizimlariga ega bo'lishi, bu omilning davlatlar va millatlar tarixi hamda taqdirida ulkan ahamiyatga ega ekanligi taraqqiyotning umumiy qonuniyatidir» [4].

-Xulosa va takliflar. Hadis ilmi va dini qadriyatlarni chuqur o'rganish aksiologiyaning bugungi kundagi dolzarb masalalarini har tomonlama keng va chuqur o'rganish,

zamonaviy dunyoqarash va ilmiy tafakkurni shakllantirishga yordam beradi. Diniy e'tiqod asosini tashkil etuvchi diniy bilimlarni mustahkam shakllantirmasdan milliy va diniy qadriyatlarni yuksaltirib bo'lmaydi. Bu kabi vazifalarga quruq so'z bilan erishib bo'lmaydi. Ijtimoiy institutlarni o'rni va ahamiyatini oshirish, tarbiya jarayoniga zamonaviy yondashuvlarni joriy etish bilan bir qatorda milliy va diniy qadriyalarimizdan foydalanish lozim.

Bizningcha hadislardagi milliy va diniy qadriyatlar aks etgan targ'ibot materiallarini ijtimoiy tarmoqlarda ko'paytirish;

- kino va teatrlarda, hadislardagi umuminsoniy g'oyalarni aks etgan asarlarni sonini oshirish, shuningdek, multifikatsion materallarini ham ko'paytirish;

-jamoat joylarda odob-axloq, insoniylik kabi g'oyalar aks etgan ko'rgazmali materiallar va rolliklarni yanada ko'proq ko'rsatish;

- «Hadis va hayot » rukni ostidagi jamoatchilik bilan aloqalar o'rnatishning yangi mexanizmlarini shakllantirish;

- mazkur yo'nalishdagi adabiyotlar va elektron materiallarni nashr etishni tizimli yo'lga qo'yish;

-Bugungi kunda din bilan bog'liq ziddiyatlarning ortishining sabablaridan biri ilmsizlik deb hisobladigan bo'lsak, diniy ta'lim-tarbiyaning ham yangicha konsepsiyasini yaratish lozim.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4436 Qarori, 2019 yil 4 sentabr
2. Narbekov A.V. "Dinshunoslik asoslari", Toshkent-2007
3. Nurmatova M. Shaxs kamolotida axloqiy va estetik qadriyatlar uyg'unligi-T.: "Universitet", 2009. 17-bet.
4. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi-T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2011. 5-bet.

Манзура БОЛТАЕВА,
ст. преподаватель Бухарский государственный университет
E-mail: boltaevamanzura961@gmail.com

На основании отзыва М.Р. Саидовой доцента БухГУ, кандидата филологических наук.

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ОВЛАДЕНИИ РУССКИМ ЯЗЫКОМ

Аннотация

В статье рассматривается процесс организации самостоятельной работы студентов в овладении русским языком. В статье обосновывается идея необходимости иного подхода к организации самостоятельной работы по русскому языку, который в первую очередь ориентирован на личность студента. Особое внимание уделяется роли преподавателя в организации процесса самостоятельной работы.

Ключевые слова: Самостоятельная работа, продуктивная учебная деятельность, электронное портфолио, творческая активность.

ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN MASTERING THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract

The article discusses the process of organizing students' independent work in mastering the Russian language. The article substantiates the idea of the need for a different approach to the organization of independent work in the Russian language, which is primarily focused on the personality of the student. Particular attention is paid to the role of the teacher in organizing the process of independent work.

Key words: Independent work, productive educational activity, electronic portfolio, creative activity.

RUS TILINI O'ZLASHTIRISHDA TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISH

Annotatsiya

Maqolada rus tilini o'zlashtirishda talabalarning mustaqil ishlari tashkil etish jarayoni ko'rib chiqilyapti. Maqolada rus tilida mustaqil ishini tashkil etishga boshqacha yondashuv zarurligi haqidagi g'oya asoslanadi, bu birinchi navbatda talabaning shaxsiyatiga qaratilgan. Mustaqil ish jarayonini tashkil etishda o'qituvchining roliga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: Mustaqil ish, samarali o'quv faoliyati, elektron portfolio, ijodiy faollik.

Введение. На современном этапе системы образования студенту необходимо из пассивного потребителя знаний превратиться в активного их творца [1]. Он должен уметь формулировать проблему, анализировать пути ее разрешения, найти оптимальный вариант и доказать его правомерность. В связи с этим возникает необходимость переориентации на активные методы овладения знаниями с учетом возможностей и потребностей личности. Одним из таких методов выступает активизация самостоятельной работы студентов. В последнее время самостоятельная работа приобретает особый статус [2]. Она предусматривает большую самостоятельность студентов, индивидуализацию заданий, наличие консультационных пунктов и ряд педагогических новаций, касающихся как содержательной части заданий, так и характера консультаций и контроля.

Анализ литературы по тематике. Подготовка проведения самостоятельной работы состоит из нескольких этапов. Прежде всего, это подготовительный этап. На данном этапе преподаватель составляет программу с выделением тем для самостоятельной работы студента. Весьма полезно будет предоставить студентам учебно-методические материалы (учебные или учебно-методические пособия). На следующем этапе – организационном – определяются цели работы, форма организации (индивидуальная или групповая), проводятся установочные консультации по работе, оговариваются сроки подачи промежуточных результатов и форма подачи отчетов по самостоятельной работе. Для обеспечения большей эффективности самостоятельной работы студента наиболее значимым является мотивационно-деятельный этап. На данном этапе

преподаватель должен сформировать у студентов положительную мотивацию к самостоятельной деятельности, самоконтролю и самокоррекции своей деятельности.

Залогом успешного образовательного процесса в области изучения русского языка является грамотно организованная самостоятельная работа учащихся. Продуктивная самостоятельная работа учащихся приобретает важное значение при обучении русскому языку. Роль преподавателя состоит в том, чтобы правильно направить познавательную деятельность студентов, которую они выполняют самостоятельно.

Методология исследования. Самостоятельная работа является обязательным звеном процесса обучения, которое специально планируется и предусматривает прежде всего индивидуальную работу учащихся в соответствии с установкой преподавателя или программы обучения. В современной методической литературе самостоятельная работа студентов рассматривается, с одной стороны, как вид учебной деятельности, который осуществляется без непосредственного участия преподавателя, но под его руководством, а с другой стороны – как средство вовлечения студентов в самостоятельную познавательную деятельность. Самостоятельная работа студентов при обучении русскому языку будет успешной только в том случае, если она заранее спланирована, является неотъемлемой частью учебно-воспитательного процесса, организуется систематически.

Огромная роль в организации самостоятельной работы принадлежит, естественно, преподавателю, так как он должен правильно определить содержание и объем материала, который выносится на самостоятельную работу.

При планировании самостоятельной работы необходимо исходить из ведущего методического положения, которое обосновывается в методической литературе: в ходе самостоятельной работы осуществляются главные функции обучения – закрепление знаний и переработка их в устойчивые умения и навыки.

Для развития самостоятельной учебной деятельности недостаточно просто «снабдить» студентов набором материалов для самостоятельного освоения. Им необходима помощь в развитии навыков этой деятельности, необходимо сформировать у студентов устойчивую мотивацию к самостоятельному учению. Следовательно, задача педагога при организации СРС – обеспечить студентов необходимыми рекомендациями и инструментами для самостоятельного выполнения тех или иных учебных задач[3].

Приоритетная роль учащегося в самостоятельной работе не снижает роль преподавателя, а наоборот делает его задачу более сложной, повышает требования к нему как организатору этого процесса. Задача преподавателя заключается в том, чтобы правильно направить и организовать познавательную деятельность студентов, которую они выполняют самостоятельно. То есть преподавателю необходимо создать ситуацию развития, обеспечивающую учащемуся свободу и ответственность в выборе и принятии решений, независимость действий в решении учебных задач, сочетающуюся с принятием ответственности за результат. Основная задача преподавателя состоит в том, чтобы сформировать у учащегося потребность и культуру самостоятельной продуктивной учебно-познавательной деятельности, то есть научить учащихся учиться.

К числу некоторых инструментов, которые помогают эффективно организовать СРС при изучении русского языка, можно отнести электронное портфолио студентов и обеспечение текущего контроля выполняемых учебных задач. При этом последнее должно быть связано и с самооценкой, и с взаимооценкой по конкретным, понятным студентам критериям.

Одним из инструментов для развития чувства ответственности в рамках обучения можно назвать электронное портфолио, которое позволяет наглядно

видеть накопленный результат, а также ведение своеобразного «дневника результатов», в котором отражаются конкретные баллы за выполненные контрольные или тестовые задания по уровням [4]. Подобный дневник может сыграть свою роль и в случае, если результаты в нем отражают поступательное движение от одного блока задач к следующему, более сложному, а также в ситуации, когда студент выполняет одинаковые задачи, однако видит, каким образом варьируются результаты по их выполнению. Иными словами, необходимо обеспечить студентам возможность мониторинга своих собственных результатов в зависимости от намеченных целей. Можно выделить в структуре организации самостоятельной учебной деятельности обучающихся несколько элементов, наличие которых можно отнести к основному условию ее результативности: 1) предварительное тестирование; 2) определение конкретных учебных целей и задач; 3) банк рекомендаций по планированию самостоятельной учебной деятельности и выполнению определенных задач; 4) банк учебных материалов и задач; 5) банк контрольных вопросов и тестов для осуществления текущего самоконтроля и мониторинга получаемых результатов; 6) итоговое тестирование.

Выводы и предложения. Научная обоснованность процесса организации самостоятельной работы студентов в процессе овладения русским языком обуславливается следующими положениями:

- аксиоматичностью самостоятельной работы как инвариантного компонента единого комплекса аудиторных и внеаудиторных занятий по русскому языку;
- спецификой русского языка в любой педагогической системе как цели и средства образования и обучения;
- в ходе самостоятельной работы осуществляются главные функции обучения: закрепление знаний и переработка их в устойчивые умения и навыки;
- вторичная языковая личность обучаемого формируется главным образом в процессе его самостоятельного овладения иноязычными знаниями в ходе самостоятельной работы.

LITERATURE

1. Никитина Г.А. Формирование профессионально-методических навыков студентов в рамках СРС / Г. А. Никитина // Организация самостоятельной работы студентов. Материалы докладов V Международной очно-заочной научно-практической конференции "Организация самостоятельной работы студентов". Саратов: Техно-Декор, 2016. С. 183-188.
2. Мильберт Г.Е. Самостоятельная работа студентов в условиях реализации Болонского процесса//Проблемы современной филологии и лингводидактики: сб. науч. тр. Вып. 8. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2017, С. 151.
3. Очилова М.О., Эргашева Г.Б. Основы организации самостоятельной работы учащихся // Молодой ученый. №8. 2014. С. 852-854.
4. Ананьина Н.В. Организация самостоятельной работы студентов в условиях реализации ФГОС //Образование. Карьера. Общество. – 2013-2014. № 4-1(40).-С.51-55.
5. Болтаева М.Ш., Болтаева М.Ш. Инновационные методы преподавания русского языка и литературы// Республиканская научно-практическая конференция «Замонавий тилшуносликнинг миллий юксалиш ва илмий тафаккур тараккиятидаги урни». Бухара: Дурдона, 2021. С.213-218.

Shakhnoza.GOZIYEVA,
*Lecturer, Department of Language Practice,
Uzbek State University of World Languages*

Reviewer, PhD. Ismatullayeva N., Tashkent State University of Oriental Studies

ESSENCE, CONTENT AND CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT “INCLUSIVE EDUCATION” IN THE CONTEXT OF FOREIGN STUDIES

Abstract

The right to education is the most important socio-cultural human right, since education is the area of public life that can have the greatest impact on human development. The study of inclusive education is one of the new, most pressing problems in the field of pedagogy. This article analyzes the content and features of the concept of “inclusive education”, approaches to the problem of inclusive education.

Key words: Inclusion, inclusive education, integration, socialization, integrated education, adaptation, ideology of inclusion.

ХОРИЖИЙ ТАДҚИҚОТЛАР КОНТЕКСТИДА “ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМ” ТУШУНЧАСИНИНГ МОҲИЯТИ, МАЗМУНИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Таълим олиш ҳуқуқи инсоннинг энг муҳим ижтимоий-маданий ҳуқуқидир, чунки таълим инсон тараққиётига энг катта таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ижтимоий ҳаёт соҳасидир. Инклюзив таълимни ўрганиш педагогика фанида янги, энг долзарб муаммолардан ҳисобланади. Ушбу мақолада “инклюзив таълим” тушунчаси мазмуни ва хусусиятлари, инклюзив таълим муаммосига оид ёндашувлар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Инклюзия, инклюзив таълим, интеграция, ижтимоийлашув, интеграциялашган таълим, мослашиш, инклюзивлик мафқураси.

СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ “ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ” В КОНТЕКСТЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Право на образование является важнейшим социокультурным правом человека, поскольку образование является той сферой общественной жизни, которая может оказать наибольшее влияние на человеческое развитие. Изучение инклюзивного образования является одной из новых, наиболее актуальных проблем в области педагогики. В данной статье анализируются содержание и особенности понятия “инклюзивное образование”, подходы к проблеме инклюзивного образования.

Ключевые слова: Инклюзия, инклюзивное образование, интеграция, социализация, интегрированное образование, адаптация, идеология инклюзии.

At the present stage of the rapid socio-economic development of the world community, in the development of science, technology and culture, each state pays special attention to improving the requirements, content, form and methods of education in the education system. The concept of international education until 2030, “Development of inclusive, quality education, science, technology and innovation”, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and other internationally accepted legal acts provide for an inclusive approach to education. The implementation of these measures plays an important role in integrating inclusive education with the general education system, optimizing the educational process.

In modern conditions, inclusive education is a promising form of education for all children, because the process of inclusive education involves the organization of educational activities that adequately meet the educational needs of each child. At the same time, the possibilities of socialization of students, the ways of their communication with society will be significantly expanded, and the necessary conditions will be created for the integration of each child into society.

The study of inclusive education is one of the new, most pressing problems in the field of pedagogy. Based on the study of research on the problem, their scientific analysis, it became clear that the educational environment of young people with disabilities should always be good, moderate,

always with special attention, not left out of sight of adults for the integration of every child into society.

Scientific theories and directions based on experiments related to the psychological characteristics of a person arose in Western Europe and the USA. Despite different interpretations of the mental nature of a person, these theories to a certain extent contributed to the development of the educational psychology of children with disabilities. In this regard, one can recognize the scientific research of J.Bruner, J.Piaget, A.Wallon, S.Hall, K.Buhler, E.Durkheim, D.Locke and others.

The analysis shows that the gradual transition of foreign countries to inclusive education is associated with a change in society's attitude towards children with disabilities, increased attention to their education and the level of development.

Inclusive education - derived from the English word inclusive, inclusion - means to harmonize, involve, inclusive, and in Latin - to include, involve, that is, to overcome barriers between children with special needs and ordinary ones. Inclusive education is one of the issues that have risen to the level of public policy. It is an educational system that is an inclusion in the learning process aimed at adapting to social life, regardless of the developmental characteristics or economic difficulties faced by adolescents who need special attention.

The ideology of inclusiveness, on the one hand, is formed by understanding the diversity of people and the value of differences between people. On the other hand, in contrast to the previous approach, which defined the concept of inclusion as an "individual model", the categorical apparatus, called the "social model" of inclusion, had a significant impact. Inclusion aims to meet the educational needs of everyone and helps to unleash the potential regardless of the possible limitations associated with physical health. Inclusive education (Inclusif - including, include - conclude, include, involve) involves the modernization of the education system, which is based on the idea that people with disabilities can and should be actively involved in society.

The concept of "inclusive education" is considered in foreign literature from different positions:

- as a philosophical category, its fundamental foundations are the recognition by society and the school of the uniqueness and dignity of each child, regardless of individual differences (A.Renzaglia);

- as a full and adequate interaction of students with disabilities and their peers, as well as teachers in the educational process and in extracurricular activities in secondary schools (D.L.Voltz);

- as an educational process and practice that provides the necessary support in general education schools located near the place of residence (R.Arends, C.A.Kochar, L.L.West, J.M.Taymans, Y.R.Shemesh);

- as the only natural learning environment in which all children learn on the basis of a single curriculum, the necessary support is provided to children with disabilities directly in the general classroom, all children are recognized as unique and accepted by each other, planning and implementation educational strategies are implemented by the student team (D.L.Ryndak, L.Jackson, F.Bilingsley);

- as an integral part of the modern educational paradigm, which has its own mission, philosophy, values, methods and activities, is understood as the basis of the organization within the school, its goals, system of views and daily activities (H.Levin);

- as an optimized and widely integrated integration of children with disabilities in secondary schools, it is not seen as an obstacle in the process, but as the starting point and goal of all pedagogical activity (A.Sander);

"Inclusive" and "integration" are two stages of the same process, in which the needs of special education form the basis of all pedagogy (T.Booth, M.Ainscow, D.Kingstone).

Identification of the most important features of inclusive education allows the author to define the concept of "inclusive education" from the point of view of axiological, cultural and procedural approaches. "Inclusive education is a multifaceted pedagogical phenomenon, which is based on the recognition of the identity, dignity and diversity of all children and the elimination of all forms of discrimination, the effective integration of each child into the general education system".

World experience shows that the development of an inclusive education system as a form of integration of children with special educational needs is a long-term strategy that requires patience and tolerance, consistency, phased approach and an integrated approach to its implementation. However, in the broadest sense, integration (lat. integratio - connection) is a process of development, achieving unity and integrity within a system based on the interdependence of its individual specialized elements.

According to N.N.Malofeev, real integration in the upbringing of children with special needs involves the creation of optimal conditions for each child in general education institutions.

According to V.V.Kurkunov, anomalous children receive more external incentives for development in co-

education, taking into account the creation of adequate learning conditions for children with disabilities.

R.Dimenstein and I.Larikova emphasize that one of the main aspects of integrated education is the right direction of education for a particular child. This direction does not depend on the form of organization of the educational process, the type of class, group, school in which the child is currently located. A child can be guided along the path of integration in a variety of ways, but it is important that each stage enhances his or her integration potential. Increasing the integration potential of the environment includes the training and retraining of teachers, special work with parents. These organizational, educational and pedagogical activities are aimed at increasing the integration potential of the educational institution and the system as a whole.

Thus, inclusion is the leading trend of the current stage of development of the education system, which does not contradict the principle of holistic learning in the system of general and special education. As a result, a child with special educational needs should enjoy the right to education in any type of educational institution and receive the necessary specialized assistance.

Education performs two major civilizational functions of personality development: its spiritual, moral, artistic, cultural development and socialization, as well as its economic function - the reproduction of qualified labor resources for social production.

According to A.Yu.Shemanov, in the modern cultural space there are two approaches to the problem of inclusive education. The first approach is based on the social model of understanding others and protecting their rights, including protection from discrimination. The motto of this approach is to approach the problem of others here from the point of view of the methodology of social constructivism, which allows criticizing society, purposefully changing it and actively influencing public policy, despite differences in the cultural world and their values.

It should be noted that the social model of inclusion can serve as the object of its own criticism. Firstly, helping others involved in the learning process is not always acceptable (for example, these may be children with visual, hearing and mental retardation). Secondly, the very ideology of inclusiveness implies that people are "normal" but otherwise disabled and incompetent, which undermines the idea of community, solidarity and equality of groups.

In general, within the framework of this approach, cultural differences are accepted as a condition for further development and interaction. As a result of the introduction of the methodology of social constructivism, society itself and its institutions are welcomed, adding sufficient social activity to it, thereby contributing to its growth, development and self-expression on equal terms. A striking example of this approach, the researchers call "Restless Dance Company" Australian integrated theater, which is attended by people with intellectual disabilities. The principle of operation of this theater is as follows: the characteristics of people with disabilities will be a source of inspiration for a dance composition, which is plucked by partners.

The second approach to inclusion studies the process of formation and development of an individual within a certain cultural landscape, the process of his or her socialization, taking into account the specifics of society, ideas, norms and values.

Within the framework of this approach, the division into norm and pathology, as well as problems associated with abilities and disability, became the subject of discussion.

In our opinion, both of these approaches are now accepted as an effective process for foreign countries to promote the formation, adaptation, socialization, self-awareness of social subjectivity in the implementation of

inclusive education. From the above considerations, it must be concluded that all children can succeed if they receive the necessary support. This makes it possible to communicate in an atmosphere of empathy, tolerance, social justice and

cooperation. In the future, successful socialization and education of children with disabilities and children with disabilities will ensure their full participation in society.

REFERENCES

1. Arends, R. Learning to teach / R. Arends - New York: McGraw-Hill
2. Booth T., Ainscow, M., Kingstone, D. Index for inclusion developing play, learning and participation in yearly years and childcare / T. Booth, M. Ainscow, D. Kingstone. - CSIE, 2006.
3. Bruner J. S. Personality dynamics and the process of perceiving. In: R. R. Blake & G. V. Ramsey (eds.). Perception: an approach to personality. New York: Ronald, 1951, 121—147.
4. Bühler, Karl, Psychologe, Meckesheim (Rhein-Neckar-Kreis) 27. 5. 1879, † Los Angeles (Kalifornien) 24. 10. 1963
5. Émile Durkheim // Indiana Philosophy Ontology Project
6. Incheon declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea. <http://unesdoc.unesco.org>).
7. Levin, H. M. Doing What Comes Naturally: Full Inclusion in Accelerated Schools. In Inclusion and School Reform: Transforming America's Schools / H. M. Levin // in D. K. Lipsky, Gartner, A. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Company, 1997.
8. Loreman, T. Inclusive education: Supporting diversity in the classroom (2nd ed.) Text. / T. Loreman, J. Deppeler, D. Harvey. London and New York: Routledge, 2010. - 302 p.
9. John Locke: Problems and Perspectives, ed. J. W. Yolton. Cambr, 1969.
10. Renzaglia, A. The impact of teacher education on the beliefs, attitudes, and dispositions of preservice special educators / A. Renzaglia // Teacher Education and Special Education. - 1997. - Vol. 20. - P. 360-377.
11. Ryndak, D. L., Jackson, L., Billingsley, F. Defining school inclusion for students with moderate to severe disabilities: What do experts say? / D. L. Ryndak, L. Jackson, F. Billingsley // Exceptionality. - 2002. - Vol. 8(2). - P. 101-116.
12. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. — Педагогика - Пресс, 1999. — С. 173.
13. Wallon, H. (1957/1968). La mentalité primitive et la raison dans l'oeuvre de Le'vy-Bruhl. Enfance, 21, 111–117.
14. Холл С. История одной кучи песку // Холл С. Очерки по изучению ребенка. - Б. м.: Пучина, 1925. С.125–141.
15. Sander, A. Konzepte einer inklusiven Pädagogik / A. Sander // Zeitschrift für Heilpädagogik. - 2004. - Vol. 5. - P.240-244.
16. Voltz, D. L. What matters most in inclusive education: A practical guide for moving forward / D.L. Voltz // Intervention in School and Clinic. - 2001. - Vol. 37(1). - P. 23-30.
17. Дименштейн Р., Ларикова И. Интеграция или ин-клюзия? Споры о словах и нерешенные проблемы об-разования особых детей [Электронный ресурс] / Ди-менштейн Р., Ларикова И.: — www.osoboedetstvo.ru/rights/idprav/files/integr_kratk_5_pravl.doc.
18. Коркунов В. В. Концептуальные положения развития специального образования в регионе: от теоретических моделей к практической реализации: моно-графия. Урал.гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 1998.
19. Основы педагогических технологий. Краткий толковый словарь. — М.: Книга, 1995.
20. Малофеев Н. Н. Инновационные тенденции развития специального образования в Российской Федерации / Н. Н. Малофеев // Специальное образование: традиции и инновации: материалы II межд. науч. -практ.
21. Шеманов А.Ю. Политика инклюзии и этническая идентичность в контексте проблемы открытости другому // Обсерватория культуры. 2016. Т. 13, № 6. С. 652—659.

Dilshodbek DUSHABAEV,

Toshkent davlat pedagogika universiteti Jismoniy madaniyat kafedrasi dotsenti

TVChDPI dotsenti A.Abdulaxatov taqrizi asosida

TALABALARNING JISMONIY TARBIYA JARAYONIDA AYLANMA MASHGULOTLARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI USULLARI

Аннотация

Ushbu maqolada Ta'limning hozirgi bosqichida o'quvchilar va talabalar jismoniy tarbiyasida guruhli yondashuvlardan o'quvchilarning individual imkoniyatlari va qobiliyatlariga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan o'qitish va tarbiyalash usullariga o'tish salomatlik holatini yaxshilashga yordam beradi va jismoniy tayyorgarligini oshirish. Jismoniy tarbiya amaliyotida bu usul aylanma mashq usuli hisoblanadi. Bunday tashkilotning samaradorligi shundan iboratki, sinflar zichligi sezilarli darajada oshadi, chunki barcha talabalar bir vaqtning o'zida va bir vaqtning o'zida mustaqil ravishda, o'z imkoniyatlari va sa'y-harakatlariga mutanosib ravishda mashq qilishadi.

Kalit so'zlar: Talaba, aylanma mashqlari, ta'lim-tarbiya, mashg'ulot, sport, jismoniy tarbiya, ijtimoiy qadriyat, harakat qobiliyati, pedagogika, o'quvchilar, talabalar.

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБОРОТНЫХ СРЕДСТВ В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной работе переход от групповых подходов в физическом воспитании учащихся и студентов на современном этапе образования к личноно - ориентированным методам обучения и тренировки, основанным на индивидуальных возможностях и способностях учащихся, поможет улучшить состояние здоровья. и увеличите физическую подготовку. В практике физического воспитания этот метод является методом циркулирующих упражнений. Эффективность такой организации такова, что интенсивность занятий значительно возрастает, потому что все учащиеся тренируются в одно и то же время и в одно и то же время самостоятельно, пропорционально своим возможностям и усилиям.

Ключевые слова: Студент; упражнения на подвижность; обучение-тренировка, тренировка, Спорт, Физическое воспитание, Социальная ценность, способность двигаться, педагогика, учащиеся.

EFFECTIVE METHODS OF USING WORKING CAPITAL IN THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS

Annotation

In this paper, the transition from Group approaches in the physical education of students and students at the present stage of Education to personality-oriented teaching and training methods based on the individual capabilities and abilities of the students will help to improve the state of Health. and increase physical training. In the practice of physical education, this method is the method of circulating exercise. The effectiveness of such an organization is such that the intensity of the classes increases significantly, because all students train at the same time and at the same time independently, in proportion to their capabilities and efforts.

Keywords: Student; exercises of turnover; education-training, training, Sports, Physical Education, Social Value, ability to move, pedagogy, pupils, students.

Kirish. Jismoniy faollik talaba yoshlar tarbiyasining eng muhim elementidir. U o'z-o'zidan o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lib, ko'plab funktsiyalarga ega bo'lib, ularning asosiysi o'quvchilar salomatligini har tomonlama rivojlantirish va shakllantirishga qaratilgan. Talabaning o'qish davridagi umumiy madaniyati va kasbiy tayyorgarligining ajralmas qismi bo'lgan jismoniy madaniyat ta'limning gumanitar tarkibiy qismining majburiy bo'limi bo'lib, uning ahamiyati ma'naviy va jismoniy kuchlarni uyg'unlashtirish, shakllantirish orqali namoyon bo'ladi. salomatlik, jismoniy va ruhiy farovonlik, jismoniy barkamollik kabi ijtimoiy qadriyatlar.

Ta'limning hozirgi bosqichida o'quvchilar va talabalar jismoniy tarbiyasida guruhli yondashuvlardan o'quvchilarning individual imkoniyatlari va qobiliyatlariga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan o'qitish va tarbiyalash usullariga o'tish salomatlik holatini yaxshilashga yordam beradi. va jismoniy tayyorgarligini oshirish.

Tadqiqot dolzarbligi. Jismoniy tarbiya amaliyotida bu usul aylanma mashq usuli hisoblanadi. Bunday tashkilotning samaradorligi shundan iboratki, sinflar zichligi sezilarli darajada oshadi, chunki barcha talabalar bir vaqtning o'zida va bir vaqtning o'zida mustaqil ravishda, o'z

imkoniyatlari va sa'y-harakatlariga mutanosib ravishda mashq qilishadi.

Tadqiqotning maqsadi – oliy o'quv yurti talabalarini jismoniy tarbiya jarayonida doiraviy mashq qilish usulini qo'llash samaradorligini eksperimental asoslash.

Tadqiqot maqsadlari:

1. Universitet talabalar o'rtasida harakat qobiliyatlarining rivojlanish darajasini ochib berish.

2. Doiraviy mashg'ulot usulini qo'llash asosida oliy ta'lim muassasasi talabalarining umumiy jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirish metodikasini ishlab chiqish.

3. Oliy o'quv yurtlari talabalarining umumiy jismoniy tayyorgarligi darajasini oshirish uchun ishlab chiqilgan to'garak mashg'ulotlari komplekslarining samaradorligini asoslash.

Ishda quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanilgan:

- ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- pedagogik test;
- pedagogik eksperiment;
- matematik statistika usullari.

Xususan, quyidagi pedagogik testlardan foydalanilgan: tik turgan holda uzunlikka sakrash; baland turnikda yuqoriga

tortish; oldinga egilib o'tirish; 3 x 10 m masofaga makkisimon yugurish.

Tadqiqot natijalarini statistik qayta ishlash shuni ko'rsatdiki, tadqiqot boshida eksperimental va nazorat guruhlarida o'rtasida sezilarli farqlar yo'q edi.

Universitet talabalarining harakat qobiliyatlari ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, o'rganilgan to'rtta ko'rsatkichdan uchtasida eksperimental va nazorat guruhlarida talabalarining motor qobiliyatining boshlang'ich xususiyatlari sezilarli farqlarga ega emas ($P > 0,05$).

Shunday qilib, eksperimental va nazorat guruhlaridagi o'quvchilarning dastlabki funktsional xususiyatlari va motor qobiliyatlari ko'rsatkichlari sezilarli farqlarga ega emas edi.

Eksperimental guruh o'quvchilarining harakat qobiliyatlarini rivojlantirish uchun yuklama va dam olishni aniq taqsimlash bilan tartibga solinadigan mashqlar jarayoni bo'lgan aylana mashqlari tizimi taklif qilindi.

Mavzuning o'rganganlik darajasi. Muallif 8 ta mashqdan iborat 3 ta aylana mashq ishlab chiqdi. Komplekslar tezlik-kuch, kuch va muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga olgan. Mashqlar standart vaqt ichida (40 soniyada) bajarish sharti bilan tanlangan. 8 ta mashqdan ikkitasi qo'shimcha og'irliklar (to'ldirilgan to'plar va oyoqlarda og'irliklar) bilan bajarildi. Mashqlar orasidagi dam olishning davomiyligi dastlabki ikki haftada 45 soniyani tashkil etdi va keyinchalik har ikki haftada 5 soniyaga qisqardi. Davralar orasidagi dam olish vaqtлари dastlabki ikki haftada 2 daqiqadan 30 soniyagacha bo'lgan, so'ngra har ikki haftada 30 sekundga qisqartirilgan. Doiralari soni 2-3 ta edi.

Birinci, to'rtinchi va oltinchi stantsiyalarda aylana mashg'ulotlarning uchta kompleksining har biri pastki ekstremitalarning mushaklari uchun mashqlarni o'z ichiga oladi; ikkinchi, beshinchi, sakkizinchi stantsiyalarda - pastki ekstremitalarning mushaklari uchun mashqlar; uchinchi va ettinchi stantsiyalar magistraning mushaklari uchun. Aylanma mashg'ulotlarning ishlab chiqilgan komplekslari asosiy qism oxirida har bir darsning tuzilishiga kiritildi va 20-30 daqiqa davom etdi.

Tadqiqot natijalari. O'tkazilgan pedagogik tajribadan so'ng tajriba guruhi o'quvchilarining nuqtadan uzunlikka 9 sm ga sakrashda, yuqoriga ko'tarilishda 2,2 martaga, 3 x 10 m masofaga makkisimon yugurishda tajriba guruhi talabalarining ustunligi aniqlandi.

Tajriba guruhi talabalarida o'rtasida deyarli barcha nazorat mashqlari bo'yicha ko'rsatkichlarning o'sishi nazorat guruhi talabalariga nisbatan yuqori.

Shunday qilib, tajriba guruhida natijalarning o'sishi 3,3% dan 31,1% gacha, nazorat guruhida - 1% dan 25,1% gacha. Shu bilan birga, eksperimental guruhda eng yuqori o'sish sur'atlari yuqoriga ko'tarilishda (31,1%), nazorat guruhida esa - o'tirganda magistralni oldinga egishda (25,1%), yuqoriga tortishda (17,1%) sodir bo'lishi aniqlandi. %), bu esa qo'llaniladigan metodikaning o'quvchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligiga ijobiy ta'siridan dalolat beradi.

Tadqiqotni ilmiy va amaliy ahamiyati. Demak, ta'lim jarayonida jismoniy tarbiya modelidan aylana mashq usulidan foydalanish pedagogik eksperimentda qatnashgan o'quvchilarda jismoniy sifatning yanada jadal rivojlanishiga yordam beradi. Eksperimental va nazorat guruhlarida talabalarining boshlang'ich funktsional xususiyatlari va visita qobiliyatlari ko'rsatkichlari sezilarli farqlarga ega emas edi.

Ishlab chiqilgan aylana mashqlari komplekslari 8 ta usuldan iborat bo'lib, ular tezlik-kuch, tezlik va muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga olgan; bu mashqlar to'plamlaridagi yuklamalar har ikki haftada stantsiyalar va doiralari orasidagi dam olish oralig'ining qisqarishi tufayli o'zgarib turadi.

Jismoniy tarbiya modelidan o'quv jarayonida aylanma mashq usulidan foydalanish pedagogik tajribada qatnashgan

o'quvchilarda jismoniy sifatning yanada jadal rivojlanishiga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari va pedagogik amaliyot jarayonlarida Andijon shahar mashinasozlik kasb-hunar kollejida jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish tadbirlariga talabalarni jalb etish jarayonlari o'rganilgan.

Ta'lim muassasasida olib boriladigan jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish ishlaridan jismoniy tarbiya darslari, sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar, sport musobaqalari va sport bayramlari hamda ommaviy tashkil etiladigan turizm mashg'ulotlarini kiritish mumkin.

Ta'lim muassasasidan tashqari jismoniy tarbiya tadbirlariga bolalar va o'smirlar sport maktabidagi sport to'garaklarida sport tayyorgarliklari mashg'ulotlari xamda yashash joylarida, mahallalarda va oilada jismoniy tarbiya tadbirlari kiritildi. Sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar sport turlari bo'yicha yuqori malakali sportchi tayyorlash vazifalarini hal etadi. Yashash joylarida va oilada tashkil etiladigan jismoniy tarbiya tadbirlari talabalarni jismoniy rivojlantirishga ma'naviy va ahloqiy barkamol inson qilib tayyorlashga xamda mehnat faoliyatiga tayyorlashga qaratilgan bo'ladi.

Ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya o'qituvchilari va sinf rahbarlari rahbarligida tabiat qo'yniga sayrlar uyushtirildi. Bunda talabalarni jismoniy harakat malaka va ko'nikmalarini shakllantirish, tabiat omillari yordamida chiniqtirish, jismoniy fazilatlarni rivojlantirish amalga oshirildi.

Yashash joylarida sport turlari bo'yicha mashg'ulotlar va musobaqalar o'tkazish, milliy xalq o'yinlari bo'yicha bellashuvlar tashkil etildi. Oilada jismoniy tarbiya tadbirlariga ertalabki badantarbiya, jismoniy va sport mashqlari bilan mustaqil shug'ullanish, oilaviy tabiat qo'yniga safarlar, chiniqtirish uchun quyosh, havo, suv muolajalari qabul qilish, ijodiy, foydali mehnat obodonlashtirish, dala ishlari, chorvadorlik bilan shug'ullanish mumkin.

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi bo'yicha adabiyotlar tahlili ishlarida talabalarining sog'lomlashtirish va jismoniy rivojlantirishda jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining ahamiyatini keng yorituvchi adabiyotlar, darsliklar, uslubiy, ilmiy va o'quv qo'llanmalar, risolalar, tavsiyanoma va yo'riqnomalar, tarixiy qo'lyozma va arxiv materiallari hamda gazeta va jurnallar materiallari o'rganildi. INTERNETdan horijiy mamlakatlar va mamlakatimizning etuk mutaxassislarini mavzuga oid tajriba va malakalari bo'yicha eng so'ngi materiallar olindi.

Murabbiylar, ota onalar, talabalar bilan jismoniy tarbiya va sportga oid suhbatlar, munozaralar, uchrashuvlar o'tkazildi, anketalar olindi. Testlar tashkil etildi. Talabalar shaxs xususiyatlari, ularning dunyoqarashlari, jismoniy tarbiya va sportga bo'lgan e'tibori, axloqiy fazilatlari, ma'naviy va ma'rifiy tarbiya jarayonlaridagi faoliyati tahlil etildi.

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari tashkil etishda tajriba va nazorat guruhlarida tashkil etildi. Tajriba guruhlariga ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya tadbirlarida faol ishtirok etuvchi va talabalar va o'smirlar sport maktablarida sport to'garaklarida shug'ullanuvchi hamda yashash joylari va oilada jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanuvchi talabalar kiritildi.

Nazorat guruhiga esa jismoniy tarbiya tadbirlariga faol qatnashmaydigan talabalar kiritildi. Tajriba va nazorat guruhi a'zolariga bir hil shakldagi jismoniy harakatlarni o'rgatish va bir hil miqdordagi jismoniy yuklamalarni bajarish tashkil etildi.

Kollejda jismoniy tarbiya darslariga talabalarining 98,9% jalb etilgan, qolgan talabalar jismonan zaif va kasalligi munosabati maxsus tibbiy guruhga kiritilgan. Maxsus tibbiy guruh talabalarida davolovchi jismoniy mashqlar va engil harakatli o'yinlar hamda sayrlar bilan shug'ullanadilar.

Talabalar bilan jismoniy tarbiya darslari, sport to'garaklaridagi mashg'ulotlar oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan jismoniy tarbiya dasturi asosida tashkil etiladi. Sport musobaqalari va bayramlari kollej ma'muriyati hamkorligida ishlab chiqilgan reja asosida tashkil etiladi.

Ilmiy tadqiqot uslublaridan tibbiy biologik tahlilda kasb-hunar kollejida talabalar jismoniy rivojlanishini tibbiy nazorat qilish tashkil etildi. Tibbiy nazoratda talabalar sog'ligi darajasi, kasalliklar tashxisi xamda kasalliklarning turlari, xususiyatlari o'rganildi. Talaba va talabalar tibbiy guruhlariga ajratilishi va ular bilan davolash jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish jarayonlari tashkil etilishi o'rganib chiqildi.

Ilmiy tadqiqotimiz natijalarining son ko'rsatkichlarini tahlil etishda matematik statistik usul qo'llanildi. Tajriba va nazorat guruhi talabalari jismoniy rivojlanishini amaliy nazorat me'yorlari bilan baholash tashkil qilindi. Bunda natijalarning son ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqlar, o'rtacha arifmetik ko'rsatkichlar, variatsiya va korrelyatsiya koefitsientlari va ko'rsatkichlarni og'ish darajalari o'rganildi.

Ilmiy tadqiqotlarimiz natijalarida shuni ko'rish mumkinki ta'lim muassasida tashkil etiladigan jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish ishlarida faol ishtirok etuvchi tajriba guruhi a'zolari bo'lgan talabalar, kasb-hunar

egallashda va fanlar bo'yicha nazariy bilimlarni egallashda ham ijobiy natijalarga erishadilar.

Shu bilan birga ularning organizmining jismoniy rivojlanishi, organizm sistemalari faoliyatining takomillashuvi ro'y beradi. Jismoniy tarbiya, sport, sog'lomlashtirish tadbirlari talabalarni jismonan barkamol ma'naviy etuk inson hamda, axloqiy pok, vatanparvar va kasbiy mahorati etuk kasb egalari bo'lib voyaga etishlariga katta zamin yaratadi.

Jismoniy tarbiyadan ishlar –yashash joylarida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, ertalabki badantariya, tabiat omillari yordamida chiniqtirish, foydali mehnat bilan shug'ullanish.

Ta'lim muassasasida jismoniy tarbiyani jamoasi-ta'lim muassasasi direktori, ma'naviyat bo'yicha direktor o'rinbosari, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport murabbiylari, tarbiyachilar, «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati etakchilari, sportchi talabalar

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusiga oid ilmiy maqolalar va tezislar tayyorlangan, ular bilan Respublika va viloyat miqyosidagi ilmiy anjumanlarda ishtirok etilgan. Maqolalar to'plami nashr etilgan.

Magistrlik dissertatsiyamiz ilmiy tadqiqot va pedagogik amaliyot natijalaridan quyidagi umumiy xulosa qilish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Каримов И. Биз куриш, яратиш йўлидан бораверамиз. Тошкент. 1995
2. Каримов И. Ислохотларни амалга оширишда катъиятли бўлайлик. Тошкент. 1996
3. Каримов И. Баркамол авлод орзуси. Тошкент. 1998
4. Каримов И. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Тошкент. 2002
5. Каримов И. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Тошкент. 2001.
6. Каримов И. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Тошкент. 2005.
7. Каримов И. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш бизнинг олий мақсадимиз. Тошкент. 2008
8. Каримов И. Юксак маънавият энгилмас куч. Тошкент. 2008
9. Каримов И. Иқтисодий инқироз ва унинг салбий оқибатларини юмшатиш чора ва тadbirlari. Тошкент. 2009
10. Бальсевич В. Х., Запорожанов В. А. Физическая активность человека. Киев : Здоро-вье, 2007. 242 с.
11. Виленский М.Я., Горшков А. Г. Физическая культура и здоровый образ жизни сту-дента : учеб.пособие. М.: КноРус, 2013. 240 с.
12. Давиденко Д. Н., Карпов В. Ю. Здоровый образ жизни и здоровье студентов : учеб.пособие. Самара: СГПИУ, 2004. 112 с.
13. Романенко В.А., Максимович В. А. Круговая тренировка при массовых занятиях фи-зической культурой. М. : Физкультура и спорт, 2008. 143 с.
14. Титова Т. Круговая тренировка с индивидуальным подходом // Спорт в школе. 2006.

Нигора ДЖУРАЕВА,
ЎзМУ «Фалсафа ва мантиқ» кафедраси (PhD) ўқитувчиси
E-mail: nigoradjurayeva@mail.ru
Аваз ДЖУРАЕВ,
ТДТУ филиали «Ижтимоий фанлар» кафедраси доценти

ф.ф.д. (PhD) Амиров А.О. тақризи асосида

THEORETICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF PARADIGMS OF CIVILIZATIONS

Abstract

The need for theoretical approaches to the study of the process of paradigm development of civilization is obvious. For, knowing the principles and patterns of social reality, we acquire our own method of overcoming the crisis of our time and the paradigm of civilization. We will be able to determine where our paths lead and what is the meaning of our aspirations. In this article, the author analyzes theoretical approaches to the development of the civilizational paradigm. In particular, the author conducted a systematic analysis of the holistic and reductionist approaches.

Key words: paradigm, civilization, approach, holism, reductionism, world-system approach, local approach, Eastern paradigm of civilization, Western paradigm of civilization.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ ПАРАДИГМ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Аннотация

Необходимость теоретических подходов к изучению процесса парадигмального развития цивилизации очевидна. Ибо, познавая принципы и закономерности социальной действительности, мы приобретаем собственный метод преодоления кризиса нашего времени и парадигмы цивилизации. Мы сможем определить, куда ведут наши пути и в чем смысл наших устремлений. В данной статье автором проанализированы теоретические подходы к развитию цивилизационной парадигмы. В частности, автор провел системный анализ холистического и редукционистского подходов.

Ключевые слова: парадигма, цивилизация, подход, холизм, редукционизм, мир-системный подход, локальный подход, Восточная парадигма цивилизации, Западная парадигма цивилизации.

SIVILIZATSIYALAR PARADIGMALARINING SHAKLLANISHIGA OID NAZARIY YONDASHUVLAR.

Аннотация

Sivilizatsiyaning paradigma taraqqiyoti jarayonini o'rganishga teoretik yondashuvlar zarurligi aniq. Zero, ijtimoiy voqelikning tamoyillari va qonuniyatlarini bilgan holda, biz zamonamiz inqirozini yengishning o'z uslubimizga va sivilizatsiya paradigmasiga ega bo'lamiz. Biz yo'llarimiz qayerga olib borishini va intilishlarimiz nimani anglatishini aniqlay olamiz. Ushbu maqolada muallif tsivilizatsiya paradigmasining rivojlanishiga nazariy yondashuvlarni tahlil qiladi. Xususan, muallif xolistik va reduksionistik yondashuvlarni tizimli tahlil qilgan.

Kalit so'zlar: paradigma, tsivilizatsiya, yondashuv, holizm, reduksionizm, jahon-tizimli yondashuv, mahalliy yondashuv, sivilizatsiyaning Sharq paradigmasi, G'arb tsivilizatsiya paradigmasi.

Introduction. At present, when the priority is a person, his interests and values, the issues of the state and future fate of human civilization play a very important role. It is the current appearance of a person, the level of his consciousness, upbringing that are the real coefficient of the paradigm of civilization, of which he is a part. It should be noted that theoretical approaches to the formation of paradigms of civilizations as models of the progressive development of mankind are an important ontological and epistemological aspect. Among the theoretical approaches to the paradigm of civilizations, the following are of particular interest: linear or stage-progressive, non-linear - cultural or civilizational, as well as holistic and reductionist approaches to the study of this issue.

Literature review. The works of M. Weber [1], N.Danilevsky [2], P.Sorokin [3], A.Toynbee [4] studied in detail the historical cultural foundations of the model of civilization. N.Elias [5], who examined the cultural and ethical aspects of the development of civilization, introduced the method of figurative sociology, which makes it possible to understand the universal patterns of social development up to the present time. The American thinker S. Huntington in his research argues that the conflicts of the modern global world are not completed and not exhausted, but have moved to the plane of confrontation between the paradigms of civilizations.

Synergetic methodological analysis of the development of paradigms in history was carried out in the scientific works of I.Prigozhin [6], G.Hacken [7]. D.Dewey [8], M.Kagan [9], M.Yaroshevsky [10] considered the civilizational paradigm through the prism of a pragmatic approach that is relevant today in all spheres of human life.

Research Methodology. The article uses the methods of comparative studies, analysis, synthesis, extrapolation, analogy, dialectical, synergetic, organismic methods of scientific knowledge.

Analysis and results. We also single out two theoretical approaches of A.V. Goryunov[11: 3-11] to the civilizational paradigm:

1. The world is a systems approach at the center of the history of paradigm systems. This approach is distinguished by the fact that it traces

- the presence of temporary boundaries of existence;
- the presence of spatial boundaries;
- historical systems have relative autonomy, self-sufficiency.

2. A local approach, in which paradigms are traditionally distinguished on the basis of cultural uniformity, primarily in the spiritual sphere - in traditions, mentality, religion, value system.

Representatives of the holistic approach considered civilizational processes in integrity and consistency. We see such approaches in the philosophical views of K. Jaspers, O. Anderle, O. Spengler, representatives of the French Annales school - M. Blok, L. Fevre, F. Braudel, C. Eisestadt and others.

One of the thinkers of the 20th century, Karl Jaspers, is the creator of a unique stage approach to world-historical development. The central idea of this approach is the idea of unity, the integrity of human existence, based on the holistic theory. Jaspers argued that human existence has a purpose and purpose, which is achieved in accordance with the idea of integrity. The philosopher adhered to the holistic method, the structure of which is connected with the historical "axial time". In order to understand the meaning of history and comprehend the essence of the development of mankind, it is necessary to see a holistic picture of human civilization. Jaspers was convinced that all world civilizations have common ideological roots, which means that their destinies are interconnected. In his opinion, human existence has a common great spiritual history. Thus, in order to save human civilization from its own destructive pressure, an alliance of different cultures is needed on a single spiritual and historical basis for all.

We consider it particularly important to note that the trend in the methodology of the history of the civilizational development of human existence by Karl Jaspers is an attempt to get rid of Eurocentric dangers, as well as taking into account the role of Eastern civilizations in the course of history.

Let's carry out a comparative analysis of two civilizational development paradigms:

The Western paradigm of civilization differs from the Eastern one in the following ontological and epistemological aspects:

- consciousness is aimed at the embodiment of the principle of meritocracy, individualism,
- determination of the primary role of private property relations,
- problems of gender identification,
- the discrepancy between the traditional values adopted by the Western European Charter and the values that modern Western society implements in the young mind,
- the emergence of a new ethics.

The Eastern paradigm of civilization differs from the Western one in the following ontological and epistemological aspects:

- consciousness is directed to a rational approach to collective resources, collectivism,
- determination of the primary role of managerial relations,
- the phenomenon of mutual influence of power and property in human existence,
- paternalism in spiritual life.

Jaspers singled out the ability of people to universal communication as the basis for the unity of civilizational history. Reflecting on the modern human destiny, the thinker raises questions of science, technological progress of the European industrial civilization and the situation in the world as a whole. The past will not give an answer to the future, but should answer the question of what chances, as well as risks for the modern civilizational model, are fraught with the past: "However, the future cannot be explored. Only that which has reality is accessible to investigation, that is, that which has already happened. The future is hidden in the past and present, we see and imagine it in real possibilities. In essence, our worldview is always based on awareness of the future" [12: 15]. Based on the fact that traditions are a certain basis of human consciousness, reflecting the historical course of events, Karl Jaspers considers human memory to be the means

that is aimed at studying and researching historical changes. The consequence of this attitude is the objectification of the internal subjective representation of historical phenomena and events and the substitution of reality in the process of cognition.

We believe that in the formation of theoretical approaches to the paradigms of civilizations, various factors, such as cultural, spiritual, material, economic, worldview, geographical and others, play a special and important role. For example, Arnold Toynbee spoke about the cultural and spiritual factor in the development of civilization, who argued that human history acts as a set of many different civilizations with peculiar traditions, customs, worldview, and collective archetypes. In this aspect, he singled out Indian, Egyptian, ancient, Chinese, Arabic, Far Eastern, medieval, European, etc. We agree with the philosopher's conviction that each model of civilization is unique. However, from the point of view of epistemology, it is important to emphasize that there is a single logic for the development of various paradigms of civilizations associated with the spiritual sphere. A. Toynbee applied this epistemological approach, making it "a comprehensive methodological tool in the knowledge of the history of social development"[13], which has multiple paths. Moreover, he tried to explain the problem of the unequal development of societies and states, as well as their choice of different paths to progress.

A non-systemic approach (reductionist) to the paradigm of civilizations can be traced in the views of P. Sorokin, who calls him the theory of sociocultural supersystems. For the philosopher, civilization is a socio-cultural integrity. The core of this integrity are values, moral norms, as well as culture in general. On the outskirts of civilization are foreign cultural formations with their own social organization. In the theoretical study of P. Sorokin, the paradigm of civilization appears as a complex socio-cultural system consisting of three levels: sensual, ideational, idealistic, which are repeated in a triple rhythmic sequence, replacing each other ("the Cretan-Mycenaean paradigm gave way to the Greek model") in a heterogeneous phase order development of world history. Supersensible, sensual and rational forms of thinking are in unity and are inseparable from each other. The human consciousness, which generates the civilizational matrix, connects these three levels of truth: feelings, faith, reason. Along with this, in his concept we see the transformation of the levels of the civilizational system, as well as the cyclical nature of cultural processes in it.

O. Anderle, objecting to the theoretical approach of P. Sorokin, argued the groundlessness of a rigid separation of cultural and social systems and studying them as separate from each other, having their own laws and phenomena of the civilizational paradigm. After all, the cultural component of a person has a special influence on the social development of a person, moreover, they are interconnected parts of one whole. At the same time, O. Anderle believes that it is necessary to draw a line between living (functioning) and dead cultural systems, and believes that after death, "they leave the property on the basis of which they can be reconstructed"[14: 56].

An important difference between the non-systemic approach and the holistic approach is the idea of the processes of birth - rise - breakdown - decline - death that are common for each civilization. In particular, P. Sorokin, objecting to the theoretical approaches of O. Spengler, N. Danilevsky and A. Toynbee, writes that the holists represent the death of civilization as the disappearance of all groups and cultural systems from the stage of historical development. But P. Sorokin argues that civilizations that we consider dead, disappeared, still live in our social reality: "... many other Greco-Roman cultural and social systems are still the subject of study, an object for inclusion in our civilization, culture, institutions, in our mentality, behavior and attitudes. They

exist, function and affect us to a much greater extent than last year's bestseller or yesterday's hobbies and fashions" [14: 53].

P. Sorokin is also convinced that the path of development of civilization is multivariate and cannot be reduced to a one-variant cycle. "Large cultural systems such as science, great philosophical systems, religion, artistic culture, ethics, law, economics and politics, but above all, the speculative, sensual and integral cultural supersystems that I single out are truly immortal and can undergo any number of fluctuations in the processes transformation, decline and rebirth"[14: 53-54].

We traced the urbanistic accent in the bosom of the materialistic approach to civilization among the philosophers Ibn Khaldun, G.Child, R.Redfield. In particular, the ideas and views of the Arab philosopher Ibn Khaldun, who was born in Tunisia (1332-1406), can be considered progressive in developing the problem of the civilizational development paradigm. The Arab thinker believed that the main purpose of history is to study the social existence of a person, which is based on mores, customs, collective spirit and others. For the philosophy of the Middle Ages, such a vision of historical existence was a completely new worldview. The great thinker from Seville analyzes: "History has its own special object, namely: civilization and human society, moreover, it considers various subjects that can serve to explain the facts related to the essence of society ... Our reasoning represents a new science that will receive significance, both for its originality and for the enormity of the benefits that it can bring" [15: 75]. The Arab thinker was the first scientist to include the concept of civilization in scientific circulation. Moreover, Ibn Khaldun is the first scientist who considered the paradigm of the development of history from a civilizational point of view, asserting the unity of society, man and history, as well as their subordination to laws and order. The teachings of Ibn Khaldun are based on a systematic holistic approach. Labor, the philosopher is rightly convinced, is a kind of system-forming factor in society, and the social division of labor is the reason for the social differentiation of people. Labor and reason are important characteristics inherent in human civilization and capable of qualitatively changing the human essence.

The actor's approach of ibn Khaldun in the disclosure of civilizational development is manifested in relation to labor

as an essential feature inherent in man. The social order in society is determined by the system-forming factor - labor. In the Arab thinker, we trace another idea, in our opinion, relevant to modern reality. Thus, the philosopher pursues a fundamental thought related to the processes of synergetics, namely: "if the development and flourishing of cities cause an increase in consumerism, then consumerism itself, having become the fundamental principle of society, leads to its death" [15: 153]. Thus, he concludes that consumerism makes the existence of society unpromising, and this leads civilization to decline and death. It should be noted that the cyclic concept of ibn Khaldun, the first original theory of the development of the paradigm of civilization, in which historical cycles - birth, formation, development, breakdown, decline and death, emphasize the continuity between the deceased and the new model of civilization.

The multidimensional nature of the civilizational approach is focused on the knowledge of social values inherent in a particular society, in which "cultural memory" is singled out as an important concept, which plays an epistemological, axiological and educational role in paradigm progress.

Conclusion. An important aspect in the process of self-organization of the paradigm is the study of the cyclic processes of civilization, manifested in the form of crises in various spheres of human existence: the economy, the social system. In an industrial civilization, new rhythms of cyclical development associated with human activity are observed.

Thus, in our opinion, the postulation of the inevitability of passing through the same stages of paradigm development by all civilizations can become a source of senseless attempts to squeeze historical events into certain periods that may not be inherent in all societies. Each culture is unique and inimitable, goes its own way of development. As a complex socio-cultural system, civilization is determined by the variety of composite values that predetermine the prospects for its development. Thus, we have considered such approaches to the study of the development of the paradigm of civilizations as holistic and reductionist theoretical approaches, as well as the modern synergetic approach.

REFERENCES

1. Вебер М. Избранные произведения. -М.,1990
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. -М., 1991
3. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. -М., 1992
4. Тойнби А. Постижение истории. -М., 1991.
5. Элиас Н. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. -М., 2001.
6. Пригожин И. Определено ли будущее. -Ижевск: ИКИ, 2005. - 240с.
7. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу. -Ижевск: ИКИ, 2002. -272 с.
8. Дьюи Дж. Реконструкция в философии. Проблемы человека. -М.: Республика, 2003. -278с.
9. Каган М.С. Философская теория ценности. -СПб.: Петрополис, 1997. -130с.
10. Ярошевский М.Г. История психологии. -М.: Академия, 1976. -348с.
11. Горюнов А.В. Современная модель социальных изменений. Опыт экспликации // Социологические исследования. - 2011. - № 2. - С. 3-11.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М.: Издательство политической литературы, 1991. - С. 155.
13. Морозова Л.А. Теория государства и права. - М.: Эксмо, 2010. - 510с. Электронный ресурс <https://iknigi.net/avtor-lyudmila-morozova/46960-teoriya-gosudarstva-i-prava-lyudmila-morozova/read/page-6.html> (дата обращения: 12.03.2021, 09:59)
14. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке: Очерки общей теории. - М.: Наука, 1990. - С. 56.
15. Раппопорт Х. Философия истории. (В ее главных направлениях). - СПб.: Ф.Павленков, 1898. - С. 75.

Xushnud JUMANIYOZOV,
Nizomiy nomidagi TDPU dotsenti.
E-mail: xushnud1967@mail.ru

TTESI Ijtimoiy fanlar kafedrasida professori G. Masharipova taqrizi asosida

ANALYSIS OF THE ROLE OF GEOPOLITICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

This article analyzes geopolitical factors such as territory, climate, fertile lands, natural reserves, and transport logistics in the development of the international relations system. The natural-geographical, socio-economic, logistical possibilities of the Central Asian countries are also highlighted. The natural-geographical environment, socio-economic development, logistic possibilities of the countries located in the region were considered. In the analysis of the role of geopolitical factors in the improvement of the system of international relations, the methods of analysis and synthesis, historicity and logic, comparative comparison, and generalization are appropriately used.

Key words: Central Asia, Organization of Islamic Cooperation, geography, logistics, national interest, geographical environment, geopolitical factor, geopolitical actor, demography.

АНАЛИЗ РОЛИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАЗВИТИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье проанализированы вопросы влияния границ, климата, плодородных почв, природных ресурсов, транспортной логистики как геополитических факторов на развитие системы международных отношений. Отражены природно-географические, социально-экономические, логистические возможности центрально азиатских государств. При анализе роли геополитических факторов в развитии системы международных отношений использованы методы анализа и синтеза, историчности и логичности, сопоставительного анализа и обобщения.

Ключевые слова: Центральная Азия, Организация исламского сотрудничества, география, логистика, национальные интересы, географическая среда, геополитический фактор, геополитический актор, демография.

XALQARO MUNOSABATLAR TAKOMILIDA GEOSIYOSIY OMILLAR ROLI TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalqaro munosabatlar tizimi takomilida hudud, iqlim, unumdor yerlar, tabiiy zihirlar, transport logistikasi kabi geosiyosiy omillar masalasi tahlil etilgan. Shuningdek Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy, logistik imkoniyatlari yoritilgan. Mintaqada joylashgan davlatlarning tabiiy-geografik muhiti, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, logistik imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Xalqaro munosabatlar tizimi takomilida geosiyosiy omillar rolini tahlil qilishda analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy taqqoslash, umumlashtirish metodlaridan o'rinli foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Islom hamkorlik tashkiloti, geografiya, logistika, milliy manfaat, geografik muhit, geosiyosiy omil, geosiyosiy akor, demografiya.

Kirish. Insoniyat tarixidan ma'lumki, jahonning qaysiki hududida bo'lmagan vujudga kelgan har bir davlat, saltanat, sivilizatsiya ma'lum bir tarixiy sharoitda, qator tabiiy, geografik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, diniy omillar sabab yuz berib kelgan. Ijtimoiy taraqqiyotning yuksalib borishi, turli saltanatlar, davlatlarning paydo bo'lishi, milliy manfaatlarining mintaqa doirasidan quloq otib chekka chiqishi sabab xalqaro mayonda jamiyat hayotining turli sohalarida munosabatlar yo'lga qo'yildi. Natijada ushbu ko'rinishdagi rang-barang tuzdagi omillarning rolini, ahamiyatini tahlil qilish, shuningdek ularga egalik qilish, nazoratda ushlab muhim strategik vazifa sifatida qarala boshlandi. Negaki qayd etib o'tilgan ona tabiatning bebaho ne'matlarining yer yuzasida turlicha joylashuvi, ularning ham makonda, ham zamonda cheklanganligi, o'sib borayotgan insoniyat manfaatlarining esa cheksizligi bois bu masalalarning dolzarbligi yanada oshib bormoqda. Shu sabab xalqaro munosabatlar tizimida geosiyosiy ta'limotlar, nazariyalar va omillarning tutgan o'rni, ularning ijtimoiy taraqqiyotga qiladigan belgilovchi ta'sirini yoritish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2016 yil 18 oktyabrda Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashi 43 sessiyasidagi nutqida nutqida shunday ta'kidlagan edi: "Islom olami ulkan iqtisodiy, investitsion salohiyat, energetika resurslariga ega. Ulardan to'g'ri

foydalanish, Islom hamkorlik tashkilotiga a'zo davlatlarning xalqaro savdo-iqtisodiy, moliyaviy, investitsion hamkorligini kengaytirish, mamlakatlarimizni birlashtiradigan transport yo'llarini tashkil etish yuksak iqtisodiy taraqqiyot ko'rsatkichlariga erishish imkonini beradi va bu pirovard natijada boshqa barcha sohalarining rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qiladi" [1]. Shu sabab yangi ming yillikka kelib xalqaro maydonda davlatlarning geografik joylashuvi, geosiyosiy jihatlarini muhokama qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi.

Xalqaro munosabatlar maydonida yuz bergan o'zgarishlarning geosiyosiy jihatlarini bilish, o'rganish, tahlil qilish, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish murakkab vazifa bo'lib muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki yangi ming yillik arafasida sodir etilgan siyosiy o'zgarishlar negizida qator geosiyosiy omillar bo'lib ular shubhasiz, dunyoning geografik-siyosiy tuzilishini va xaritasini tubdan yangilanishiga olib keldi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Markaziy Osiyo qadimdan G'arb va Sharqni birlashtirgan Buyuk Ipak chorrahasida joylashgan. Hududimiz o'zining tabiati, iqlimi, unumdor yerlari, qazilma boyliklari bilan keng e'tibor qozonib kelgan. Shu sabab ham uzoq o'tmishda, ham bugungi kunda ijtimoiy siyosiy fanlarning muhim tadqiqot mavzusi bo'lib kelmoqda.

Xalqaro munosabatlar tizimida O'zbekistonning o'ziga xos o'zni – hududi, iqlimi, tabiiy zahiralari, aholisi, iqtisodiyoti, qishloq ho'jaligi, transport-logistik imkoniyatlari mustaqillik yillarida keng qamrovli o'rganila boshlandi. Uning ilmiy-nazariy va metodologik muammolari mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoevning Farmonlarida, asarlari va ma'ruzalarida bayon etilgan[2].

Geosiyosiy omillarni nazariy jihatdan alohida mavzu sifatida tahlil etish yangi tarixga kelib boshlangan bo'lsada, geosiyosiy omillarga tayanib ish ko'rish, ular bilan hisoblashish, shu asosda faoliyat yuritish uzoq tarixga borib taqaladi. Dastlabki geosiyosiy omillar masalalari Qadimgi Yunon va Rim mutafakkirlari, Sharq allomalari asarlarida o'z ifodasini topgan[3]. Bu davr olimlari o'z tadqiqotlarida geosiyosiy atamalarini ishlatishmasada davlatchilikda tabiiy makonlarni, daryolarni, dengiz yo'llarining ahamiyatini ko'p ishlatishgan. Aristotelning fikricha farovon davlat uni o'rab olgan tashqi omillarsiz, tashqi muhimsiz vujudga kelishi mumkin emas. Aynan Gerodot tomonidan "Geografiya – tarixning xizmatkori", "Qadimgi Misr madaniyati Nilning tufasi" degan fikr ilgari surilgan edi[4].

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy fanlar qat'idan geosiyosat alohida tadqiqot sohasi sifatida ajralib chiqdi. Jumladan, nemis olimi F.Ratsel, shved davlatshunosi R.Chellen, amerikalik admiral A.Mexen, ingliz geograf nazariyotchisi X.Makkinder, nemis olimi K.Xausxofer, amerikalik N.Spikmen va rus iqtisodchi olimi P.N.Savitskiylar mashhur klassik geosiyosatshunolar hisoblanishadi. Ular bugungi geosiyosatda ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'ziga xos munozaralarga sabab bo'layotgan qator konsepsiyalar va nazariy kategoriyalarni o'z vaqtida o'rta tashlaganlar: quruqlik va dengiz «hukmdor»lari o'rta doimiy qarama-qarshilik bo'lishi g'oyasi; «Buyuk quruqlik» nazariyasi; insoniyat tarixiga daxldor makonlarga ega bo'lgan markaz – xearland muammosi; jahon siyosatida strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalish – rimland masalasi; yetakchi xorijiy davlatlarning geosiyosiy ittifoqchiligi nazariy asoslash; davlatlarning strategik xomashyo resurslariga egaligi, uning davlat, mintaqa va global geosiyosiy munosabatlardagi o'zni va boshqalar[5].

Ushbu muammoni R.M.Alimov, R.Z.Jumayev, N.Jo'raev, T.A.Jo'raev, Sh.Paxrutdinov, F.Tolipov, U.Ubaydullaev, N.Umarova, S.S.Safoev, A.O.Fayzullaev, T.Fayzullaev, I.Ergashev, B.Xo'janov, S.Sharapovalar O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari geosiyosatidagi o'ziga xos tutgan o'rnini tahlil qilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmonida ko'rsatib o'tilganidek "Mamlakatning xalqaro munosabatlardagi teng huquqli sub'ekt sifatidagi rolini oshirish, Markaziy Osiyoda xavfsizlik, savdo-iqtisodiy, suv, energetika, transport va madaniy-gumanitar sohalaridagi yaqin hamkorlikni sifat jihatidan yuqori bosqichga olib chiqish" eng asosiy ustuvor vazifa sifatida belgilangan[6]. Ushbu savollarga javob izlashda xalqaro munosabatlarning rivojlanish tarixiga murojat qilish muhim ahamiyat hisoblanadi.

Shu sabab tarixiy jarayonlar rivojida geosiyosiy omillarning rolini tahlil qilish, xalqaro munosabatlar rivojini tahlil qilishda geosiyosiy aktorlar va yondashuvlarning ilmiy ahamiyatini yoritib berish, xalqaro munosabatlar takomilida klassik geosiyosatning asosiy g'oyalari va tamoyillarining tutgan o'rnini tahlil qilish, xalqaro munosabatlar takomilida O'zbekiston omili o'rganish qizg'in masalalar qatoridan joy olgan.

Mustaqillikning dastlabki yillarida ro'y bergan o'zgarishlar uzoq yillar mobaynida hukm surib kelgan «kuchlar muvozanati» siyosati asosida qurilgan xalqaro munosabatlar tizimini qayta ko'rib chiqish va ularni yangicha

yondashuv asosida shakllantirish zaruratini taqozo etmoqda. Jadal rivojlanayotgan va o'zgarayotgan dunyoda bir tomondan xalqaro barqarorlikka qarshi yangi tahdidlar maydonga chiqmoqda, ikkinchi tomondan esa ba'zi xalqaro mintaqaviy nizolar va xavflarning xususiyatlari tubdan o'zgarimoqda. Binobarin, ayni shunday bir sharoitda sayyoramizning juda katta maydonida kuchlar nisbati jihatdan Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar qaysi yo'ldan borishlariga bog'liq. Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarning sifat jihatidan yangicha tarkibini shakllantirish jarayonida vujudga kelayotgan geosiyosiy muammolarning ko'pchiligi aynan O'zbekistonning Yevrosiyoda va umuman butun dunyoda olib borayotgan tashqi va ichki siyosatiga ko'p narsalar bog'liq bo'lib qolmoqda. Uinston Cherchil yosh siyosatchiga shunday maslahat qilgan edi: "Tarixni o'rganing. Unda Siz kelajakning barcha savollarga javob topasiz" [7].

Shuni nazarda tutadigan bo'lsak, bugun ya'ni mustaqillik sharoitida xalqaro munosabatlar rivojini tahlil qilish, tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqish O'zbekistonning yangi taraqqiyot strategiyasi bilan bog'liq vazifalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Shunday ekan geosiyosiy omillar roli masalasining dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

Birinchidan, insoniyat yangi ming yillikka qadam qo'ygan bo'lsada xalqaro maydonda turli geosiyosiy, mafkuraviy tortishuvlar, to'qnashuvlar bir daqiqa bo'lsada to'xtayotgani yo'q. Turlicha mazmundagi manfaatlar to'qnashuvi, jangu-jadallar xalqaro aloqalarda o'zaro ishonch va hamkorlik munosabatlariga putur yetishiga, qarama-qarshilik va nosog'lom raqobat kuchayishiga sabab bo'lmoqda. Xalqaro tartibot qaror topishining ko'p yillik tarixi tahlili shunday dalolat beradiki bu jarayonda qulay geografik makon, tabiiy zahiralari, strategik yo'llar, geostrategik vazifalar yechimi muhim ahamiyat kasb etgan.

Ikkinchidan, Tarixiy jarayonlar rivojida geosiyosat va geosiyosiy omillarning rolini tahlilini yangicha dunyoqarash asosida yo'lga qo'yish vaqti allaqachon kelib bo'ldi. Negaki sobiq ittifoq davrida bu fan agressiv faoliyatni tahlil etuvchi fan sifatida olib qaralganligi bu sohada to'g'ridan-to'g'ri tadqiqotlar ochiq holatda olib borilmadi. O'zbekiston o'z davlat mustaqilligini yo'lga kiritgach xalqaro munosabatlarining to'loqonli sub'ekti sifatida maydonga chiqdi. Mamlakatimiz ahil qo'shnihilikka asoslangan tashqi siyosatida o'z milliy manfaatlarini inobatga olgan xalqaro maydonga chiqmoqda. Bunday amaliy siyosatni yo'lga qo'yishda geosiyosiy jarayonlar tarixi, unday kelib chiqadigan xulosalar, tavsiyalar amaliy ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, kishilik jamiyatining, milliy davlatchilikning rivojlanib kelishini tahlil etishda tarixiy, geografik, iqtisodiy, madaniy, diniy va shu kabi omillar bilan birga geosiyosiy uslublar va aktorlarning ilmiy ahamiyatini tahlili ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Negaki bigungi tamaddun milliy qobiqlar ichida, muayyan bir alohida olingan mintaqada amalga oshuvi mumkin bo'lmaydi.

To'rtinchidan, insoniyat tarixining ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida geosiyosiy jarayonlar rivojini davrlashtirish muammolari sobiq ittifoq davrida mutlaqo tahlil etilmagan. Mustaqillikka erishganimizdan keyingi yillarda ham bu soha oid fundamental tadqiqotlar kam uchraydi.

Beshinchidan, klassik geosiyosatning ijtimoiy-siyosiy fanlarning alohida sohasi sifatida vujudga kelishini ta'min etgan tarixiy sharoitni tahlili, shuningdek xalqaro munosabatlar takomilida, xalqaro tartibot tizimining yo'lga qo'yilishida klassik geosiyosatning asosiy g'oyalari va tamoyillarining tutgan o'rnini tahlilini olib borish zarur. Albatta bu insoniyat tarixining takomil bosqichlarini tahlil etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ijtimoiy-siyosiy nazariyalar rivojiga katta hissa qo'shadi.

Oltinchidan, O'zbekiston qadimdan geografik jihatdan muhim transport-kommunikatsiyasi tizimida muhim o'rin tutib

kelgan. To'g'ri mamlakatimiz buyuk ipak yo'lining muhim chorrahalarida joylashganligi, bugungi kunda uning mavqeini tiklash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bizning hududimiz Xitoyni Eron, Old Osiyo, Kichik Osiyo va Shimoliy Afrika bilan, Hindistonni Rossiya va Sharqiy Yevropa bilan bog'lanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu hududlarga e'tibor beradigan bo'lsak ushbu mintaqalar misolida jahonning eng yirik moliya markazlari, eng yirik xom-ashyo bazalari, eng yirik ishlab chiqaruvchilar, eng yirik savdo markazlarini ko'rish mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan muammolarni politologik jihatdan ilmiy-nazariy tahlil etish va bu borada ma'lum bir tavsiyalarni taqdim etish har qachongidan ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Buni bir tomondan, hozirgi kunda dunyoda yuzaga kelayotgan geografik-siyosiy vaziyat, ikkinchi tomondan, Markaziy Osiyo davlatlarning Yevroosiyo hamjamiyatidagi hamkorligi va uning ahamiyati nafaqat sho'ro zamonlari, balki hatto mintaqa respublikalarining mustaqilligi qaror topgan yillarga qaraganda ham sezilarli darajada oshishi bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda ko'z o'ngimizda dunyoning geosiyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy, axborot-kommunikatsiya manzarasida chuqur o'zgarishlar ro'y berayotgan, turli mafkuralar tortishuvi keskin tus olayotgan bir vaziyatda, barchamizga ayonki, fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish har qachongidan ko'ra muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday ekan, bugungi murakkab mafkuraviy jarayonlarni ilmiy-amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilish va baholash, ularning ustuvor yo'nalishlarini, kimga va nimaga qarshi qaratilganini aniqlash, aholi turli qatlamlariga ta'sirini o'rganish, milliy manfaatlarimizga, hayot tarzimizga zid bo'lgan zararli g'oyalar va mafkuraviy xurujlarning mohiyatini ochib berish, fuqarolarimiz qalbida milliy tafakkur va sog'lom dunyoqarash asoslarini mustahkamlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar. Mintakada o'z manfaatlariga ega bo'lgan davlatlarning Markaziy Osiyoga va bu yerda kechayotgan integratsiya jarayonlarga nisbatan yondashuvlari ma'lum bir tamoyillar asosida olib borilmokda. Markaziy

Osiyo mintaqasidagi geosiyosiy jarayonlar tahlili yuzasidan quyidagi taklif va xulosalarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari o'z hududlarida joylashgan tabiiy ziharlarni qayta ishlab chiqarish salohiyatlarini oshirishlari talab etiladi. Bu esa o'z navbatida fan va texnologiyalar sohasiga oldiga ma'suliyatli vazifalarni qo'yadi. Bu mahsulotlarga jahon bozorida bo'lgan ehtiyojni qondirish zarur. Shundagina mintaqadagi geosiyosiy omillarborasidagi ustunlik uchun kurash oldi olinadi.

Ikkinchidan, keng ko'lamli xalqaro hamkorlik O'zbekistonning barqaror rivojlanishi uchun eng yaxshi kafolatdir. Bunday hamkorlik bironta davlatning mintaqada monopol ustunligiga imkoniyat bermaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek "O'zbekiston Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti, Shanxay hamkorlik tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi kabi xalqaro tuzilmalar bilan aloqalarni yangi bosqichda davom ettirmoqda. Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki bilan hamkorligimiz tiklandi, Yevropa investitsiya banki bilan sheriklik aloqalari o'rnatildi. Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, Osiyo taraqqiyot banki, Islom taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilma investitsiyalar banki bilan o'zaro hamkorlik samarali tus olmoqda" [8].

Uchinchidan, mintaqa mamlakatlari o'rtasida ahil qo'shnichilikka asoslangan munosabatlarni yangicha bosqichga ko'tarish, yanada yuksaltirish tashqi ta'sirlarga munosib javob beradi. Jahonning yetakchi davlatlari bu mintaqada ustunlik uchun emas, o'zaro hamkorlikka asoslangan, manfaatli hamkorlikka asoslangan faoliyat olib borishlariga imkoniyat yaratish lozim.

To'rtinchidan, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuv haqida gap ketganida, eng avvalo, xalqaro tashkilotlar faoliyatida faol ishtirok etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek xalqaro tashkilotlar amaliy faoliyatini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Obro'li xalqaro tashkilotlarp ishidagi o'z ishtiroki bilan O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik, tinchlik va totuvlikni ta'minlashning keskin muammolariga jahon jamoatchiligi e'tiborini qaratish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent: "O'zbekiston" NMIU,2017.-37 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent: "O'zbekiston" NMIU,2017.
3. Аристотель. Политика. В кн.: Мыслители Греции.От мифа к логике. -М.: Эксмо-экспресс, 1999. – 481 с. Платон. Государство // Соч. В 3 т. М.: Мысль, 1971. Т.3. Ч.1. 172 с.
4. Аристотель. Соч.: В 4 т. Т. 4. С. 596.
5. Jumaniyozov X.S. Geosiyosat asoslari: o'quv qo'llanma. T.:2021. 34-38 b.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2022 — 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida. PF-60. 28.01.2022.
7. Safoev S.S. Markaziy Osiyodagi geosiyosat.T.:2005.13-b
8. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. –Toshkent: "O'zbekiston" NMIU,2018.

Юнусжон ИСОМИДДИНОВ,
Самарқанд чет тиллар институти катта ўқитувчиси
E-mail: yuisomiddinov@mail.ru).

СамДЧТИ доценти, Р.Комилов тақризи асосида

PHILOSOPHICAL PARADIGMS IN THE FIGHT AGAINST CORRUPTION

Annotation

In this article, we will talk about the philosophical paradigms in the fight against corruption, the initial concerted schemes used to define the leading system of ideas, views and concepts about the fight against corruption, the tactics and strategies of their implementation, postulates and standards.

Key words: Historical space, ancient, medieval, new and most recent period, by subjects – individual, collective, moral-spiritual influence, Singapore, Sweden, internal control, external management, electoral system, general measures, etc.the G.

ФИЛОСОФСКИЕ ПАРАДИГМЫ В БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются философские парадигмы в борьбе с коррупцией, исходные концептуальные схемы, используемые для определения ведущей системы идей, взглядов и концепций по борьбе с коррупцией, постулаты и нормы о тактике и стратегии их реализации.

Ключевые слова: Историческое пространство, древний, средневековый, новый и новейший период, по субъектам - индивидуальное, коллективное, морально-духовное воздействие, Сингапур, Швеция, внутренний контроль, внешнее управление, избирательная система, общие меры и др.

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ ҚУРАШ БОРАСИДАГИ ФАЛСАФИЙ ПАРАДИГМАЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада коррупцияга қарши кураш борасидаги фалсафий парадигмалар, коррупцияга қарши кураш ҳақидаги ғоялар, қарашлар ва тушунчаларнинг етакчи тизимини белгилаш учун ишлатиладиган дастлабки концептуал схемалар, уларни амалга оширишнинг тактикаси ва стратегияси ҳақидаги постулатлар ва стандартлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Тарихий макон, қадимги, ўрта аср, янги ва энг янги давр, субъектлари бўйича – индивидуал, жамоавий, ахлоқий-маънавий таъсир, Сингапур, Швеция, ички назорат, ташқи бошқарув, сайлов тизими, умумий чоратадбирлар ва ҳ.к.

Кириш. Республикамизда коррупцияга қарши кураш муаммосига эътиборнинг кучайиши аввало бир вақтнинг ўзига содир бўлаётган ижтимоий - иқтисодий, сиёсий ва маънавий ўзгаришлар даврида давлатнинг ижтимоий ишларни бошқаришдаги роли объектив равишда ошганлиги билан боғлиқдир.

Бугунги кунда коррупция феноменини чуқур ўрганиш жуда долзарб бўлиб, бу ана шу ҳодисанинг моҳиятини унга хос белгиларни аниқлашни республикада коррупция пайдо бўлиши ва ривожланишига унинг ижтимоий-сиёсий иқтисодий вазиятга таъсир кўрсатишга имконият туғдирувчи ҳолатларни ҳар томонлама тадқиқ этишни истикболга оид муайян тахминларни ишлаб чиқаришни назарда тутди.

Коррупцияни олдини олиш нафақат Республика-мизда, балки жаҳон ҳамжамияти олдида турган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли дунё мамлакатлари коррупцияга қарши умумий қоралаш муҳити орқали курашаётган бир пайтда унга қарши курашиш чораларини излаб топиш шу соҳада амалий, назарий ва илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ва тарғиб этиш асосий вазифамиз эканлигини англаб етишимиз лозим.

Кишилар жамият ҳаётида юз бераётган барча жараёнларни кузатар экан, уларга нисбатан хайрихоҳ ёки қарши ёки бефарқ муносабатда бўлаётганликларини кўришимиз мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда коррупцияга қарши кураш масаласида ҳам шундай муносабат мавжудлигини кузатиш мумкин. Бироқ, коррупциянинг жамият тараққиётининг кушандаси эканлигини англаган одамлар, бу илатга қарши кураш

бўйича бир қатор тактик усулларни қўллаш ва стратегик йўналишларини белгилаб олиш борасида илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган ишланмаларни фалсафий парадиг-малар шаклида ишлаб чиққан ҳолда ҳаётга жорий қилишга ҳаракат қилмоқдалар.

Адабиётлар таҳлили. Коррупциянинг давлат ҳавфсизлигига таъсири ва коррупцион жараёнларининг дунё давлатлари ва маданиятларига таъсирини инобатга олган ҳолда Д.Кауфман, С.Мелман, Р.Реникка[1] каби муаллифлар ўрганишган.

Таркибий-функционал жиҳатдан классик олимлар Р.К.Мертон, институционал жиҳатларини Г.А.Алмонд, М.Вебер, М.Дюверже[2], С.П.Хантингтон[3], кабилар тадқиқ этишган.

Бундан ташқари, коррупция ҳодисасини ижтимоий-фалсафий, сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан таҳлил қилишда россиялик қатор олимлар ҳамда тадқиқотчиларнинг роли катта. Улар қаторига П.Андрукович, Ю.Благовешченский, И.Винюков, С.В.Ванюшкина, В.М.Есипова, В.О.Правников, В.В.Куликова, М.Левина, А.С.Малчинова, Э.Н.Мисловский, В.А.Номоконова, С.З.Павленко, В.И.Попова, А.Пономаренко, Э.С.Сазонова, С.С. Сулакшина[4] ларнинг илмий изланишларини келтириш лозим.

Коррупцияга қарши кураш борасидаги фалсафий парадигмалар деб коррупцияга қарши кураш ҳақидаги ғоялар, қарашлар ва тушунчаларнинг етакчи тизимини белгилаш учун ишлатиладиган дастлабки концептуал схемалар, муаммоларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш моделлари, тадқиқот усуллари, уларни амалга ошириш-нинг тактикаси ва стратегияси ҳақидаги постулатлар ва

стандартлар тизимига айтилади. Бу борада яратилган фалсафий парадигмаларни;

а) тарихий макон ва замонда жойлашган ўрнига қараб – қадимги, ўрта аср, янги ва энг янги даврдаги;

б) жазоларни қўллаш усул ва воситаларига қараб – қилмишига яраша қонунларда белгиланган тартибда жазолаш;

в) субъектлари бўйича – индивидуал, жамоавий;

г) ахлоқий-маънавий таъсирига қараб – жамоа олдидан уялтириш, тадбирларига қўшмай изза қилиш ва бошқа шу қабилага ажратиш мумкин. Бу парадигмаларни қуйидаги давлатлар мисолида кўриш мумкин. Сингапурнинг коррупцияга қарши курашдаги фалсафий парадигмаси ва уни амалга ошириш стратегияси. Сингапурнинг коррупцияга қарши кураш стратегияси ўзининг қатъийлиги ва изчиллиги билан ажралиб туради. Бу мамлакатдаги фалсафий парадигма "коррупцияни назорат қилиш мантиғи" га асосланиб: "коррупцияни йўқ қилишга уринишлар ҳам рағбатлантирувчи, ҳам шахсни коррупциявий ҳаракатларни содир этишга ундаш учун имконият яратадиган шароитларни минималлаштириш ёки йўқ қилиш истагига асосланган бўлиши керак"[5], – деган ғояга асосланади. Бу парадигмада: биринчидан, мансабдор шахсларнинг ҳаракатларини тартибга солиш; иккинчидан, бюрократик процедураларни соддалаштириш;

учинчидан, юксак ахлоқий-маънавий меъёрларга риоя қилиш устидан қатъий назоратни кучайтириш масаласи илгариланган эди.

Швециянинг коррупцияга қарши курашдаги фалсафий парадигмаси ва уни амалга ошириш стратегияси. XIX асрнинг ўрталарига қадар Швецияда коррупция ривожланган мамлакат эди. Бундан қутилиш йўлини ўзида акс эттирувчи фалсафий парадигманинг ўзига хос хусусиятлари: биринчидан, меркантилизм ва унинг оқибатларини тугатиш; иккинчидан, барча поғонадаги мансабдорлар учун юксак даражадаги ахлоқий-маънавий нормаларни ишлаб чиқиш ва уларга амал қилишни таъминлаш; учинчидан, мустақил ва адолатли суд тизимини яратиш қабила билан тавсифланади. Шунга кўра мамлакатни модернизация қилишда меркантилизмни йўқ қилиш бўйича чора-тадбирлар кўрилади. Ўшандан бери давлат томонидан тартибга солиш фирмаларга қараганда кўпроқ уй хўжаликларига қаратилди, бунда эътибор таққиллаш ва рухсатномалар беришга эмас, балки имтиёзларни солиқлар юқини камайтириш ва шу қабила орқали беришга қаратилди.

Методология. Коррупция – ижтимоий ҳавфи шунчаликки, у энг аввало давлатчиликнинг асосларини емиради. Хатто муайян даражага етганда миллий ҳавфсизликни келтириб чиқаради.

Коррупция муаммоси БМТ Европа кенгаши шунингдек Америка давлатлари ташкилоти Европа иттифоқи ва бошқа халқаро уюшмалар томонидан кўриб чиқилган.

Коррупция бутун дунё муаммосидир. Ундан бирон-бир давлат қутила олган эмас. Унинг кўринишлари шунчалик хилма-хилдирки, хатто турли туман кўринишдаги маданий анъанага айланиб қолган дейиш мумкин.

Ички давлат ҳужжатларидан фойдаланиш имконияти очилди, мустақил ва самарали судловга асосланган адолат тизими яратилди. Шу билан бирга, Швеция парламенти ва ҳукумати маъмурлар учун юқори ахлоқий меъёрларни ўрнатди ва уларни бажариш бошланди. Натижада, бир неча йил ўтгач, ҳалоллик амалдорлар(бюрократия) ўртасида ижтимоий нормага айланди. Юқори мартабали амалдорларнинг иш ҳақи дастлаб ишчиларнинг иш ҳақидан 12-15 баравар ошиб кетди, аммо вақт ўтиши билан бу фарқ икки бараварга камайди[6]. Бугунги кунда Швеция дунёдаги энг паст

коррупция даражасига эга давлатлардан бири саналади. Булардан ташқари бундай парадигмаларни амалга оширишни Гонгконг, Португалия, Малазия, Эстония каби мамлакатлар мисолида қўллаб келтириш мумкин. Ҳозирги кундаги коррупцияга қарши кураш бўйича фалсафий парадигмалар: муаммо ва ечимлар. Бугунги кунга қадар педагогика, психология, фалсафа, бошқарув назариясида бирон бир шахснинг идеал даражадаги амалдор бўлишига қафолат берадиган маълум усуллар мавжуд эмас. Бироқ, коррупция даражаси жуда паст бўлган қўллаб мамлакатлар мавжуд. Бундан ташқари, давлатлар тарихида коррупцияни камайтиришга қаратилган ҳаракатлар муҳим ютуқларга олиб келганлиги ҳақида мисоллар ҳам бор. Масалан, Эстония, Сингапур, Гонгконг, Португалия, Швеция шундай давлатлар қаторига қиради. Бу эса, ўз навбатида коррупцияга қарши кураш бўйича муайян фалсафий парадигмаларга асосланган усулларнинг мавжудлигини кўрсатади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги кунда коррупцияни камайтириш борасида учта фалсафий парадигма ёндашув борлиги кўзга ташланади. Биринчиси, коррупцияга алоқадор бўлганларни қилмишига яраша жиноий жавобгарликка тортиш учун янги қонунлар қабул қилиш ва уларнинг ижросини қатъий тарзда амалга оширишни таъминлаш. Иккинчиси, амалдорларнинг коррупция батқоғига ботиб кетмаслиги учун қонда ва қонунларни бузмасдан туриб, уларнинг даромадларини қўпайтиришга имкон берадиган иқтисодий механизмларни яратишни йўлга қўйиш. Учинчиси, бозорлар ва рақобатнинг родини ошириш орқали коррупциядан олинадиган даромадлар улушини камайтириш. Мазкур фалсафий парадигмаларни амалга оширишнинг умумий илмий амалий механизмлари жумласига қуйидагилар қиради.

1. Ички назорат. Бунга давлат бошқарув аппаратида мавжуд бўлган ички механизмлар ва рағбатлантириш омиллари қиради. Буларга мансабдор шахсларнинг ўз вазифаларини бажариши учун аниқ стандартларнинг ишлаб чиқилганлиги ва уни бажариш юзасидан ходим устидан қатъий назорат ўрнатилишни таъминлашнинг мавжудлиги қиради. Назоратни таъминлаш учун кўпинча автоном ишлайдиган махсус бўлимлар ташкил қилинади. Масалан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари кўпинча ижро этувчи ҳокимият раҳбарига, шунингдек бюрократик аппаратга бўйсунсада, аммо шу билан бирга сезиларли даражада ички назоратни амалга ошириш бўйича ўз ваколотларига эга бўлади. Шу туфайли коррупцияга қарши курашнинг фалсафий парадигмаларини амалга оширишнинг асосий усули бўлган ички назорат бугунги кунда асосий, салмоқли, самарадор ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда.

2. Ташқи бошқарув. Бунга ижро ҳокимиятидан юқори даражада мустақилликка эга бўлган механизмлар қиради. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2003 йилда қабул қилинган "Коррупцияга қарши конвенцияси"да коррупцияга дахлдорлиги учун огоҳлантириш, коррупцияда иштироки учун жиноий таъқиб ва тергов ҳамда амалиёт операцияларини ишга солмаслик, жиноят йўли билан топилган маблағларни қайтариш мақсадида хатлаш, мусодара қилишга йўналтириш бўйича амал қиладиган механизмлар кўрсатиб ўтилган. Бундай механизмлар қаторига кирувчи мустақил суд тизимининг мавжудлиги ва унинг қонунни бузган бюрократни осонгина ва самарали суд қилиши, амалда коррупциянинг потенциал жозибадорлигини кескин пасайтиради. Шу билан бир қаторда сўз ва оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги бюрократик аппаратда коррупция ҳолатларини назорат қилишнинг энг самарали воситаларидан бири ҳисобланади. Ташқи назорат эркин бозор иқтисодиёти ва либерал демократик давлатларга хосдир. Бу биринчи навбатда, бозорнинг нормал ишлашини

таъминлаш учун аниқ коидалар, механизмларни яратиш ва ишга тушуриш, иккинчи навбатда соғлом рақобат муҳитини таъминлайдиган самарали ҳуқуқий тизимини шакллантиришни талаб этилиши билан боғлиқлиги билан тавсифлаш мумкин. Либерал демократия ўз мақсадларига эришиш учун сайлов тизими, қонун устуворлигига, мустақил суд тизими, ҳокимиятнинг тақсимланишига ва «чеклаш ва мувозанат»ни сақлаш тизими таянади. Ушбу сиёсий институтларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида коррупция устидан ташқи назорат механизмлари бўлиб хизмат қилади. Бироқ, либерал демократиянинг барча коидалари ҳам коррупцияга қарши курашиш учун бир хилда аҳамиятга эга эмас. Масалан, ҳокимиятнинг тақсимлаш принциплари. Ваколатларнинг тақсимланиши уларнинг горизонтал равишда бир-бирларини назорат қилишларини рағбатлантиради. Масалан, парламент демократиясида вакиллик ҳокимияти ҳукуматни ишдан бўшатиш ваколатига эга. Бошқа томондан, президентлик демократиясида ҳокимият тармоқлари янада функционал равишда бўлинади. Шунга қарамай, президентлик республикаларида коррупция одатда парламентдаги каби юқори, бу, эҳтимол, президентга импичмент эълон қилиш процедурасининг оғирлиги билан боғлиқ. Бундан ташқари, ваколатларни ҳудудий даражага кўра тақсимлаш ва шу билан ижро этувчи ҳокимият ваколатларининг кўп қисмини маҳаллий ўзини ўзи бошқариш даражасига ўтказиш давлат органлари сонининг самарали қисқаришига олиб келади. Бу ҳукуматнинг ахборот шаффофлигини оширади ва коррупцияни камайтиради. Шунга қарамай, максимал даражада марказсизлаштиришни таъминлайдиган давлатнинг федерал тузилиши кўпинча бир хил фаолиятнинг турли қирраларини турли даражадаги мансабдор шахслар томонидан тартибга солинишига ва бинобарин, унитар давлатларга нисбатан кўпроқ коррупцияга олиб келади.

3. Сайлов тизими. Демократик мамлакатларда сайланган вакилларни коррупция учун жазолашнинг асосий усули, уларни кейинги сайловларда ҳокимиятдан четлаштириш ҳисобланади. Бу шуни англатадики, сайловчининг ўзи танлаган кишиларнинг ҳалоллиги ва жавобгарлиги даражаси учун жавобгардир. Коррупцияга қарши қурол сифатида сайловларнинг юқори самарадорлигига қарамай, уларнинг таъсири жуда суст. Бир қатор муаллифларнинг таъкидлашича, сайлов жараёнидаги камчиликлар коррупция доирасига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Агар сайловлар қонунбузарликсиз ўтказилган бўлса ҳам, уларнинг ўзи сайловчиларни у ёки

бу номзодга мафкуравий сабабларга кўра овоз беришни рағбатлантириши мумкин, бунда унинг шахсан ўзи, бўйсунувчилари ёки умуман ўз партияси коррупциясини эътиборсиз қолдиради. Бу амалда тасдиқланган гипотеза ҳисобланади.

Фикримизча, коррупцион муносабатлар типологияси қуйидаги турларини кўрсатиш мумкин:

1. порахўрлик – инсонларнинг ўз манфаатларини кўзлаб, жамиятда иккинчи ёки учинчи шахслар билан тил бириктириши асосида қонунларга зид фаолият олиб боришидир.

2. Протекционизм – мансабдор шахс томонидан ёлланган фойда олиш мақсадида кимнидир эҳтиёжлари эвазига ўзининг манфаатларини амалга ошириш механизми.

3. Хуфия лоббизми – қонун чиқарувчи ҳокимият органлари ҳузуридаги йирик бизнес ташкилотлари ва агентликлари тизими.

4. Фаворитизм – катта мансабдор шахсдан ҳомийлик ва алдаш, ноконуний имтиёзларни олиш.

5. Непотизм – даромадли манбаларни қариндошларига, танишлари ва дўстларига тарқатиш мақсад қилинган лавозимлар, мартабалар, кўчмас мулк ўзларининг қучлари ва ишбилармонлик алоқаларини қучайтириш учун ҳаракат қилади.

6. Сиёсатдаги коррупцион ҳолатларга бевосита сиёсатчи ёки ҳокимият эгасининг ўз мақсадлари йўлида лавозимдан фойдаланиб, коррупцияни амалга ошириши.

7. Раҳбар шахснинг ўз манфаати йўлида бойитиши, ваҳоланки, учинчи шахслар фойдасига ташкилот маблағларидан (бюджет маблағи, давлат мулки, манбалари) фойдаланиш соҳасидаги ваколатларидан фойдаланган ҳаракатлар (давлат қорхоналарини атайлаб арзон нархларда хусусийлаштириш). Мамлакат имтиёзлари ва субсидиялардан нотўғри фойдаланиш ва бошқалар).

Мазкур салбий иллатларнинг давлат ва жамият бошқарувига таъсирини коррупцион омиллар эканлигини қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Хулоса. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, мажоритар тизим энг катта индивидуал жавобгарликни таъминлайди ва бир нечта вакилларни ёки очик партиялар рўйхати билан сайланадиган сайловчилар номзодларнинг бенуксонлигига бўлган эътиборини сезиларли даражада оширади. 4. Умумий чора-тадбирлар. Коррупцияга қарши кураш бўйича ҳозирги кундаги фалсафий парадигмаларни амалга ошириш бўйича қўлланиладиган умумий чора-тадбирларга қуйидагиларни киритиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Kaufmann D., & Kraay A., Governance and Growth: Causality which way? – Evidence for the World, in brief. Washington, DC: World Bank. 2003. Reinikka, R., Svensson, J., Fighting corruption to improve schooling. Journal of the European Economic Association, 3(2–3), 2005. – P. 259–267.
2. Реформа государственного управления: международный опыт. Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2003. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
3. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
4. Терещенко И.А. Личность, общество, государство в проблеме борьбы с коррупцией // Обозреватель - Observer – № 3. – 2009. – 0,5 п.л.
5. ВЦИОП — Сингапурская стратегия борьбы с коррупцией (недоступная ссылка). Дата обращения: 25 сентября 2006. Архивировано 29 апреля 2005 года.
6. Lindbeck A. Swedish lessons for post-socialist countries. — Institute for International Economic Studies, Seminar Paper No. 645. — Stockholm: 1998. [11] (англ.)
7. Sayduloevich, Ulugmurodov Elyor. "ISLAMIC CULTURE: THE ESSENCE AND WAYS TO IMPROVE IT." Academia Globe: Inderscience Research 3.03 (2022): 208-212.
8. Улуғмуродов Э.С. "Диний кадрятлар ва тасвирий санъат интеграциясининг ёшлар эстетик тафаккурига таъсири." Oriental Art and Culture II (2020): 52-59.
9. Улуғмуродов Э.С. "Философский анализ ценностей ислама в формировании эстетического мышления молодежи." общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история. 2020.

Шахноза ИСРОИЛОВА,
ЎзМУ мустақил изланувчиси
E-mail: isroilovashaxnoza86@gmail.ru

ЎзМУ доценти, ф.ф.н. А.Ташанов тақризи асосида

ҒАРБ ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРИДА “АДОЛАТ” ҒОЯСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада Қадимги Юнонистонда адолат ҳақидаги илк фалсафий қарашлар Анаксимандр, Анаксимандр, Гераклит, Демокрит каби натурфалсафа вакиллари, кейинчалик Сукрот, Афлотун, Арасту каби файласуфлар ҳам Рим ҳуқуқий вакилларининг қарашлари ўрганилган. Шунингдек, Ўрта асрлар Ғарб фалсафасининг Фома Аквинский, Т.Мор каби вакилларининг адолатга доир қарашлари ҳамда Янги давр фалсафаси вакиллари И.Кант, Ж.Локк, Ф.Бекон, Б.Спиноза, В.Гегель каби файласуфларнинг адолат ғоясига доир таълиқлари ҳам таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: адолат, тенглик, шахс, жамият, давлат, натур фалсафа вакиллари, антик фалсафа вакиллари, Рим файласуфлари, Янги давр Ғарб фалсафаси вакиллари.

РАЗВИТИЕ ИДЕИ «СПРАВЕДЛИВОСТИ» В ЗАПАДНОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Аннотация

В статье рассматриваются первые философские взгляды на справедливость в Древней Греции, представители натурфилософии, такие как Анаксимандр, Анаксимандр, Гераклит, Демокрит, более поздние философы, такие как Сократ, Платон, Аристотель, а также взгляды представителей римской юриспруденции. А также взгляды на справедливость представителей средневековой западной философии, таких как Фома Аквинский, Т. Мор, и интерпретации идеи справедливости такими философами, как Ф. Бэкон, И. Кант, Дж. Локк, Б. Спиноза, В. Гегель, представители западной философии Нового времени

Ключевые слова: справедливость, равенство, человек, общество, государство, представители натурфилософии, представители античной философии, римские философы, представители западной философии Нового времени.

THE DEVELOPMENT OF THE IDEA OF "JUSTICE" IN WESTERN PHILOSOPHICAL THOUGHT

Annotation

The article discusses the first philosophical views on justice in Ancient Greece, representatives of natural philosophy such as Anaximander, Anaximander, Heraclitus, Democritus, later philosophers such as Socrates, Plato, Aristotle, as well as the views of representatives of Roman jurisprudence. As well as the views on justice of representatives of medieval Western philosophy, such as Thomas Aquinas, T. More, and the interpretation of the idea of justice by such philosophers as F. Bacon, I. Kant, J. Locke, B. Spinoza, W. Hegel, representatives of Western philosophy new time

Key words: justice, equality, man, society, state, representatives of natural philosophy, representatives of ancient philosophy, Roman philosophers, representatives of Western philosophy of modern times.

Кириш. Адолат ғояси жамоатчилик онгида одамларни ўз муносабатларини уйғунлаштиришга чакирувчи фикр сифатида қабул қилинади. Бу ғоя ибтидоий жамиятдаёқ мавжуд бўлиб, у озик-овқат тақсимлашда тенглик, кексаларни ҳурмат қилиш ва шунчаки илохий тартиб, инсоният жамиятининг ўрнатилган қоидаларига риоя қилиш ҳақида эди. Бу ғоя жамиятда умумий меъёрни бузганлик учун қаттиқ жазо, умумий нафрат, алоҳида ҳолларда ҳатто ўлим ҳам адолат белгиси бўлган.

Адолат ғояси жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида табиат жараёнларини, шахслараро муносабатларни, умуман борлиқни тушунишни ўз ичига олади, бу эса дунё тартиби, деб тушунилади. Адолат - бу очик-ойдин, миннатдор хатти-ҳаракат, шунинг учун жамиятнинг ҳар бир аъзоси, ҳатто у ҳали бу ҳақда билмаса ҳам, жамиятда қандай позицияни эгаллаши мумкинлиги билан рози бўладиган адолатли, деб тан олинади керак. Бошқача айтганда, адолат жамият аъзоларининг ўз фаолиятини бошқаларга зарар етказмасдан амалга ошириш онгидир. Бу виждон ҳақида бўлиб, у “нима қилмаслигимиз кераклигини айтади, лекин нима қилишимиз кераклигини айтмайди.

Адолат ғояси тарахий ривожланиш ва тафаккур маҳсули сифатида иносият тараққиётининг муҳим омилларидан биридир. Унинг ривожланишида турли

тамаддунлар, халқла ва давлатлар ҳамда мутафаккирлар муносиб ҳисса қўшганлар. Ғарб фалсафий тафаккурида ҳам адолат ғояси энг кўп ўрганилган ғоялардин биридир.

Адабиётлар таҳлили. Адолат ғояси фанлараро хусусиятга эга бўлсада, адолатнинг асосий мазмуни файласуфлар томонидан ўрганилган. У нафақат Қадимги Юнонистонда фалсафанинг гуллаб-яшнаган даврида тасвирланган, балки махсус таҳлил ва тадқиқотлар ҳам ўтказилган. Сократгача бўлган фалсафада адолат тушунчаси аллақачон бўлган ва Ксенофонт томонидан ёзиб олинган Сукротнинг адолат ҳақидаги суҳбатларни унутмаслигимиз керак. Адолат концепцияси Афлотуннинг ижтимоий-фалсафий асарларида, айниқса унинг “Давлат” диалогиди, ҳатто “Адолат тўғрисида” деган тегишли субтитрга эга бўлган диалогиди муҳим рол ўйнайди. Адолат муаммосига бағишланган классик матн Аристотелнинг “Никомах ахлоқи”нинг бешинчи китоби-дир.

Сўнгги антик, ўрта аср ва замонавий европа мутафаккирларининг асарларида адолат тўғрисидаги мунозара янада батафсил ва махсус йўналтирилган соҳа бўлиб қолди. Адолат илохий тушунчаси сифатида Августин Аврелий томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унинг Худо шахри ҳақидаги ғоялари, шунингдек, Фома

Аквинский томонидан адолат қароргоҳи ҳақидаги ғоялар ишлаб чиқилган.

Янги давр файласуфлари Т.Гоббс адолатни тушунишда контрактуалистик анъананинг асосчиси бўлди. Д. Юм ва Ж.-Ж. Руссо асарларида мулкий муносабатларни тартибга солувчи ва фуқароларнинг умумий иродасини амалга ошириш сифатидаги адолат ҳақидаги қарашлар келтирилган. Адолат ҳақидаги фикрларнинг муҳим сегментини Т.Море ва Т.Кампанелладан бошлаб, К.Фурегача бўлган янги европалик утопикларнинг асарларида учрайди. Муҳим тушунчаларни утилитарлар (Ж.Сент-Мил) ва позитивист Г.Спенсер ҳам тақлиф қилган. Ушбу ёндашувнинг асосчиси П.А. Сорокин, "Ижтимоий-маданий ўзаро таъсирнинг тузилиши" ҳақида ёзган. Агар ижтимоий - бу одамларнинг ўзаро боғлиқлиги, улар фаолиятининг биргаликдаги фаолияти бўлса, маданият - бу одамларнинг биргаликдаги фаолиятининг йўлларини яратадиган нарсас. Рус мутафаккирлари Я.Козелский, Н.Новиков, Э.Десницкий ўз таълимотларида адолат ва эзгулик ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни таъкидлаб, унинг сиёсатдаги генезисини инкор этганлар. Америкалик олим Б.Франклин адолатни ахлоқ ва демократик ахлоқ нуқтаи назаридан ўрганди.

Методология. Мақолада Ғарб фалсафий тафаккурида адолат ғоясининг ривожланишини ўрганишда бир қатор илмий тадқиқот усуллардан фойдаланган, жумладан: муаммоли - хронологик – адолат ғояси ривожининг тарихий жиҳатлари, идеал сифатида уни инсон ва жамият ҳаётида таъминлаш, унинг давлат институти фаолиятида ҳам турли шакллари ва усулларининг пайдо бўлишининг тарихий ривожланишини аниқлашга қаратилади. Қиёсий-тарихий услуб асосида адолат ғоясининг такомиллашиб бориши, ижтимоий муносабатлар такомиллашиб бориши сари уни амалда таъминлашда қийинчиликларнинг ортиб боришини таъкидлаш мумкин. Шунингдек, мақолада, мантиқий усул асосида бугунги реал воқеликдаги адолат ғоясининг ижтимоий-маънавий борлиқдаги амалга оширилиши, улар ўртасида аниқ муносабатларни аниқлашга эришган. Мақолада бу каби усуллардан биргаликда фойдаланиш адолат ғояси ва унинг маънавий ҳаётимиздаги мавжуд муаммоларини аниқроқ ва чуқурроқ текширишга имкон берган.

Натижа ва таҳлиллар. Илк антик жамиятда фалсафа натурфалсафа сифатида ривожланди, бу ижтимоий меъёрлар ва табиат ўртасидаги чамбарчас боғлиқликдан далолат беради. Масалан, Анаксимандр жамият ва коинот, адолат ва "нарсалар дунёси тартиби"ни чамбарчас боғлаб, қуйидаги фикрни асослаб берди: "Бир насада нимадан пайдо бўлса, улар заруратга кўра йўқолади"[1.44]. Анаксимандрнинг "Апейрон", Гераклитнинг "логос"лари оламдаги ягона ва умуминсоний, ўзгарувчан нарсалар оламидаги доимий ва ўзгармас тартибни билдирган ҳолда қадимги юнонлар орасида нарсаларнинг табиатини ифодалаган. Умумжаҳон адолати (адолатли жазо) ғояси шундан келиб чиқди, бу энг чуқур эътиқодлардан бири эди: одамлар, табиат элементлари ва ҳудоларнинг ўзлари космик адолатга бўйсундилар. Шунини таъкидлаш керакки, адолат умуминсоний роль ўйнаб, қадимги юнон тафаккурида кейинчалик ҳар томонлама ривожланиб борган "тақдир" тушунчаси билан жуда чамбарчас боғлиқ.

Адолат ғоясининг ривожланишига Гераклит жуда муҳим ҳисса қўшган бўлиб, у умумбашарий ўзгариш тамойили ҳақиқатнинг ўзи қонуни эканлигини таъкидлади; аксинча, ҳаётда инсоннинг ҳамма нарсаси нисбийдир, шунинг учун "Худо олдида ҳамма нарсаси гўзал, яхши ва адолатли, одамлар бир нарсани адолатсиз деб биладилар, иккинчисини адолатли деб биладилар"[2.48]. Демокрит эса адолатни табиатнинг ўзи билан бирликда

қўрган. У инсоннинг ҳулқ-атворини ақл ва ахлоқ нуқтаи назаридан баҳолаган, масалан: "адолат - бурчни бажаришидир", "пора олган ҳеч қачон адолатли бўлмайди", "фақат адолатсизликдан нафратланган ҳудоларга фойдаланидир". "адолат тожи - рухнинг жасорати" ва бошқалар унинг адолат ҳақидаги мулоҳазаларининг намунаси.

Қадимги юнон мактаблари томонидан адолатга янги қарашлар киритилади. Бу мактаблар адолатни чегараланган ҳолда кўриб чиқади, уни "табиатга кўра адолат" ва "қонунга кўра адолат" тушунчаларига ажратадилар. Софистлар адолатни ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларни баҳолаш деб тушунадилар. Софистлар асосий фикрга келдилар: ягона адолат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бу тушунча нисбийдир ва кўпинча субъектив ҳисобланади. "Ҳар қандай шаҳарга адолатли ва гўзал кўринадиган нарсас, яъни у учун (шундай), у бунини ўйлайди". Масалан, бу мактабнинг кўзга кўринган вакили Трасимах (милоддан аввалги V-IV асрлар) адолат қучлига фойдали, деган фикрни илгари сурган.

Сукрот адолатни тушунишда марказий таълимоти софистларнинг таълимотига қарама-қарши эди, у адолатнинг ягона ва умумий тушунчаси мавжудлигини ва у ахлоқ ва билим билан боғлиқлигини, чунки адолатни билиш жуда мумкин, деб таъкидлади. Адолатсизлик инсоний хатодир, деб ҳисоблайди, у адолат ғоясини индукция ёрдамида ўрганиб чиқди, кейинчалик у "Сукротча усул" деб номланди. У адолат ва ҳақиқат бир хил маънога эга эканлигини таъкидлади. Сукротнинг фикрича, давлат «адолат» тушунчаси билан узвий боғлиқ бўлиб, у давлатнинг ўзини-ўзи ривожланишига ижобий таъсир кўрсатувчи ҳар қандай бошқарув шаклида бўлиши керак.

Сукротнинг шоғирди бўлган Афлотун адолат ҳақида устознинг анъаналарини давом эттирди. У адолат ва ижтимоий тартиблар ўртасидаги муносабат ҳақидаги ғояни асослаб берди, адолат инсоннинг индивидуал қарашларига боғлиқ эмаслигини ва бутунлай объектив хусусиятга эга эканлигини аниқлади. Афлотун инсон қалбидаги уч қисмни - ақл билан боғлиқ бўлган ақлни, иродани - жасорат билан, ҳис-ғуйғуларни - вазминлик билан ажратиб, бу барча фазилатларнинг уйғун комбинацияси сифатида адолатга алоҳида ўрин ажратди. Адолат - умумий, ижтимоий-сиёсий қадр-қиммат ва бу қадр-қиммат шаклланади. Афлотун ижтимоий қарашларининг элитистик табиати, хусусан, адолат тушунчаси у энг юксак деб ҳисоблаган ғояга бўйсундирилган эди; у ҳар бир фуқаро учун зарур бўлган давлат манфаати асосий қадрият бўладиган ижтимоий тузилмани яъни умумий манфаатни ёқлади.

Афлотун "Давлат" асарида бутун эркин аҳолини учта синфга бўлишни тақлиф қилди: деҳқонлар ва ҳунармандлар, жангчилар ("қўриқчилар") ва ҳукмдорлар ("файласуфлар"). Шу билан бирга, у синфлар ўртасида жуда қаттиқ чегараларни ўрнатди, уларнинг ўтиши фақат ушбу ўтишни оқлайдиган фазилатларни очиб берадиган шахслар учун мумкин. Бу Платоннинг ижтимоий ва сиёсий аристократияси ва унинг идеал давлатидир. Адолатнинг бундай талқинида одамларнинг аниқ чегараланган тенгсизлиги мавжуд бўлиб, бу ерда ҳар бир каста ўзига хос хусусиятларга эга, аниқроғи "ҳар бири ўзига ҳосидир".

Аристотел фалсафий билимларга ўзининг адолат ҳақидаги махсус тушунчасини киритади, унинг фуқаролик ва сиёсий тамойиллар билан чамбарчас боғлиқлигини асослади. Аристотел одил судловни иккита асосий тоифага ажратди, улар кейинчалик классикага айланди ва бугунги кунда юридик ва иқтисодий адабиётларда долзарб бўлиб қолди: 1) тенглар учун тенглар томонидан қасос олишни назарда тутувчи адолатни тенглаштириш, яъни "алмашинув предметини ташкил этувчи тенглама"; у

одамларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишни назарда тутмайди, лекин уларнинг тенглиги назарда тутилади; 2) тақсимловчи адолат; бу ҳолда, товарларни тақсимлашда бир киши кўпроқ, иккинчиси камроқ олади (бу айниқса синфий жамият мавжуд бўлган цивилизациялар учун ҳосилдир).

Аристотелнинг фикрича, адолат умумий ўлчов бўлиб, уни қўллаш учун одамларда баъзи умумий хусусиятларни гавдалантиришни талаб қилади. Баъзи ҳолларда, унинг зарурий шарти - бу одамларнинг қайсидир асосда тенглиги, бошқаларида эса мутаносиблик, аммо барча алоҳида ҳолатларни бир хил қоида, принципнинг "Прокрус тўшаги" га қўйиб бўлмайди. Шунинг учун у умумий қоида вазифасини бажарадиган адолат билан бир қаторда, у муайян ишда одил судловнинг махсус шаклини ажратиб кўрсатади ва уни ўзи "ҳақиқат" деб атайдди. Унинг "ҳақиқати" "адолатнинг энг юқори даражасидир"[3.97]. У одил судловнинг индивидуал жиҳатларини кўриб чиқишни мақсад қилган ва у буни алоҳида ҳолат сифатида белгиланган. Шунингдек, у ҳуқуқ нафақат қонун, балки табиат томонидан ўрнатилган ва умумий адолатга асосланган "табиий қонун" эканлигини ва у бутун инсоният учун бир хил эканлигини аниқлади. Аристотел, бизнингча, адолат фақат бир фазилатни ифодалаш эмас, балки уларнинг барчасини қамраб олишига ҳақли равишда эътибор қаратган. У «...адолат (адолат) тўлиқ фазилатдир, аммо эътиборсиз эмас, балки бошқа [шахс] билан боғлиқ деган ғояни ишлаб чиқди. Шунинг учун адолат кўпинча фазилатларнинг энг улуғи бўлиб туолади.

Эпикур адолат ҳақидаги фалсафий қарашларни ривожлантиришда давом этди; уни инсоннинг "табиий табиати" деб тушунди. Жисмоний саломатлик, руҳнинг бенуксонлиги, ахлоқий идеалга интилиш адолатнинг асосидир. Адолатни ўрганар экан, Эпикур абадий ва ўзгармас адолат йўқ, деган хулосага келади, чунки бу тушунча нисбийдир ва бу адолатли бўлиши мумкин бўлган ҳолатларнинг намоёнидир, аммо бошқа ҳолларда эмас.

Қадимги Рим фалсафий тафаккурида адолат, биринчи навбатда, ҳуқуқий категория сифатида қабул қилинган. Цицерон адолатни табиий ҳуқуқ категорияси сифатида асослади, чунки у ақл ва табиатдан келиб чиққан. Масалан, Улпианнинг "ҳалол яшаш, ҳеч кимга ёмонлик қилмаслик, ҳар кимга ўзиникини бериш" деган адолат формуласи қадимги юнон файласуфларининг ғоялари билан маъно жиҳатдан ҳамоҳангдир. Улпиан бу талқинни адолат ва шахсий ҳуқуқларнинг асоси деб ҳисоблаган.

Фома Аквинский адолатга ўзининг таърифни беради. У насронийликнинг мафкурачиси сифатида адолатда илоҳий томонни акс эттиради. Аристотелнинг адолатни тақсимлаш ва тенглаштириш ҳақидаги таълимотига қўшилиб, у уларда илоҳий донолик билан уйғунлашган ўзида хос "табиий қонун" ни кўради. Демак, "абадий қонун" унинг тушунчасида қандайдир абадий адолатдир, ана шу мустаҳкам боғлиқликда дунёни бошқариш тамойили, барча тирик мавжудотларнинг мавжудлиги туғилади. Фома Аквинский талқинидаги "абадий" ва "табиий" ҳуқуқ ўртасидаги тафовутларни қайд этиб, унинг меросини тадқиқ этувчи полшалик файласуф Й.Боргош унинг "абадий қонуни Худонинг Ўзида мужассам ва моҳиятан у билан бир хил" эканлигини таъкидлайди. табиий ҳуқуқ "инсон онгига пайвандланган, уларда акс эттирилган абадий қонун қоидалари"ни ифодалайди. Илоҳий ва инсоний адолатга бўлган бундай ёндашув ҳозирги кунгача неомистик адолат тушунчасининг асосини ташкил этади. Демак, шуни таъкидлаш мумкинки, адолат Ф.Аквинскийнинг

фикрича, фақат "илоҳий тартиб" бўлиб, унда ижтимоий ва ерга доир жиҳатлар мавжуд эмас.

Ғарб фалсафасининг ҳукмрон тузум билан кураш даври ўзи билан "адолат" тушунчасини ижтимоий-амалий қўллашда ҳам, назарий талқин қилишда ҳам янги лаҳзаларни олиб келди. Адолат ҳақидаги ғояларининг шаклланишига 17-18-асрлардаги адолатнинг фалсафий ва ижтимоий тушунчалари қатта таъсир кўрсатди, уларда илк инқилоблар даври, бу давр Ғарб мафкурасининг нисбатан прогрессив хусусиятлари ва шу билан бирга, 19-асрнинг иккинчи ярмига олиб келган муқаррар чекловлар ва 20-асрда демократик мазмунни йўқотиш ва синфий бошқарувни очик ҳимоя қилишга замин ҳозирлади[4.108-109].

Демак, янги давр файласуфларидан бири Френсис Бекон адолатнинг сиёсий адолат деган янгича тушунчасини киритади ва унда давлат манфаатларини кўрди. "Илмларнинг кадр-қиммати ва кўпайиши" рисоласида "Ҳокимият ва давлат адолатнинг қўшмачалари, ҳоло; агар бошқа йўл билан адолатни амалга ошириш мумкин бўлса, унда уларга эҳтиёж қолмас эди. Шунингдек, Ф.Бекон "фақат адолат борлиги туфайли инсон инсон учун худо бўлиб, бўри эмас", деб таъкидлайди[5.66]. Адолат туғма туйғу бўлиб, айнан шу туйғу одамни ҳайвондан, соф биологик, табиий мавжудотдан ажратиб туради. Бу ерда биринчи марта адолатни тушунишда, жамоат манфаати ҳақидаги таълимотга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Адолат - бу жамоат манфаати учун ғамхўрлик, лекин бу яхшилик ҳали ҳам ҳокимиятга тегишли.

Гюго Гротийс ўзининг адолат ҳақидаги тушунчасини келтиради: "Уруш ва тинчлик қонуни тўғрисида" рисоласида у урушни асосан ҳуқуқ нуқтаи назардан кўриб чиқади. Унинг таъкидлашича, табиий ҳуқуқ нафақат одамлардан, балки Худодан ҳам мустақил бўлган қонунларни акс эттиради, чунки ҳатто Худо ҳам баъзи қоидаларни бекор қила олмайди, бу $2 \times 2 = 4$. Унинг фикрича, адолат генезисида объектив қонунларни бирлаштириб, уни илмий билимларнинг предметига айлантирган ҳолда, адолатнинг ўзида Худо ғоясининг мавжудлигини инкор этиш ҳали ҳам қийин, дейиш мумкин. Унинг тушунчасига кўра, адолат инсон мавжудлигининг энг олий тамойили бўлиб, ахлоқий ва ҳуқуқий масалаларни ўз ичига олади. Ҳуқуқий адолат хусусий мулкни ҳимоя қилиш, шартномалар, мажбуриятларни бажариш ва бошқаларни ўз ичига олади. Унинг адолат ҳақидаги талқинини таҳлил қилиб, у ижтимоий-сиёсий тузумга қарши туришини ва фақат бойлар манфаатларини ифодалашини аниқлаш бошлайди.

Кейинчалик Гроций ва Бекон таълимоти ижтимоий-сиёсий билим соҳиблари Т.Гоббс ва Б.Спиноза томонидан ривожлантиришда давом этди. Улар адолат ғоясини давлат билан яқиндан солиштирдилар. Т.Гоббс давлатни одамлар яратган, уларнинг онги туфайли у адолат ва қонун орқали, жамоат манфаатига эришиш учун очилади, деб ҳисоблаган. Шу билан бирга, у "адолат, яъни келишувларга риоя қилиш - бу бизнинг ҳаётимизга зарар келтирадиган ҳар қандай ишни қилишдан қайтарувчи ақл қоидаси бўлиб, шундан келиб чиқадики, адолат табиий қонундир" деб аниқлайди[6.130].

Ахлоқ ва сиёсатни адолатли тушунчалар сифатида бир бутунга боғлаб, у шундай таъкидлайди: "Априори исботлаш усули сиёсат ва ахлоқда қўлланилиши мумкин, яъни. адолат ва адолатсизлик фанларида, чунки биз ўзимиз иккаласининг моҳиятини ёки бошқача айтганда, адолат тамойилларини, яъни қонунлар ва келишувларни билиш учун мезон бўлиб хизмат қиладиган тамойилларни яратамиз". Т.Гоббс адолатнинг қуйидаги шакллари ажратиб кўрсатди: 1) нарсаларнинг эквивалентлигига мос келадиган коммутатив, унинг шартномалар тузишда

фойдаланилади; 2) одамларга бир хил ҳуқуқлар берилганлигини тақсимловчи маъно. Т.Гоббс ғоялари таъсирида бўлган Б.Спиноза ҳам адолатни, давлат ва жамиятни чамбарчас боғлаб, "Адолат ва адолатсизлик фақат давлатда намоён бўлади" деб таъкидлаган[7.108]. Дж.Локк адолат борасидаги концепцияга ўзининг тушунтиришини киритди, у уни икки соҳага ажратди, улар маълум маънода оммавий, моҳиятан қарашларга эга: 1. табиий инсон табиати, унинг моҳияти мулкка имманент интилиш, меҳнат қобилияти ва шахсий дахлсизлик талаби; 2. инсоннинг табиий интилишларини ҳимоя қилиш учун тегишли қонунларни ўрнатиш, бошқача айтганда, бошқарувнинг буюк санъати тамойилини амалга ошириш.

Инглиз инқилоби нафақат ижтимоий-сиёсий соҳада, балки маънавий-маданий соҳада ҳам муҳим босқич бўлди. Мутафаккирлар онгида бу илғор демократик ғояларнинг синфий маъноси, ўз навбатида, ижтимоий омиллар билан белгиланса-да, баъзан умуминсоний қадриятларга, табиий инсоний табиатнинг атрибутларига айланган[8.20-21]. Девид Юм ўзининг адолат талқинини таклиф қилди, у ўзидан олдингиларидан мавҳум натуралистик мойилликлари билан фарқ қилади. "Итоаткорлик адолат бурчини сақлаб қолиш учун ўйлаб топилиши керак бўлган янги бурчдир; ва адолат ришталари содиқ фуқароларнинг ришталари билан тўлдирилиши керак"[9.593], деб ёзади у.

Маърифат даврида "адолат" тушунчаси мазмун жиҳатдан бойиб боради, унинг маъноси ўша давр ижтимоий қарашлари билан уйғунлашади. Бу ерда адолат индивидуал маънолар, шахслараро муносабатлар ғояси билан тўлдирилади. Шу билан бирга, адолат ғояси кўплаб мамлакатларда интернационализм руҳида намоён бўлди. Демак, немис олими Г.Лессинг инсонпарварлик асоси адолатга эришишдир, деган фикрни илгари сурган.

И. Кант адолатни мавҳум деб ҳисоблади, у шундай деб ёзган эди: "Ҳеч бир олим ҳуқуқшунос ҳақиқий ижтимоий муносабатлар ҳақидаги билимларга таяниб, қонун талаби адолатлими, деган саволга жавоб бера олмайди. Одил судлов муаммоларини қонун доирасида ҳал қилиб бўлмайди, уларни ахлоқ соҳасига ўтказиш керак. Шу билан бирга, ҳеч бир судья бошқаларнинг ҳуқуқларини адолат нуктаи назаридан баҳолай олмайди. Адолат фақат виждон судига тегишли[10.144]. Ахлоқ генезиси «соф ақл нуктаи назаридан» ифодаланади, чунки одамлар тенг ва индивидуалдир. И.Кант ҳам адолатни эркинлик тушунчаси билан чамбарчас боғлади, унинг фикрича, бу тушунча шахслараро муносабатларни шакллантириш жараёнида асосий ҳисобланади.

Ҳуқуқ ғоясида асосий нарса - бу эркинликка асосланган адолат, дейди Г.В.Ф. Гегел. У эркинлик ва

хусусий мулкнинг чамбарчас боғлиқлигига ишора қилади, бу ерда мулк тенгсизлиги адолатли бўлган, аммо тенгсиз муносабатларга аниқлик киритиш адолатдир. Гегел адолатни Конституцияда мустаҳкамланиши керак бўлган ҳуқуқнинг генезиси билан боғлиқ деб ҳисоблаган, "оқилона ирода ... ўзини англаш ва тушунишга келади", яъни "мавжуд адолат, эркинлик ҳақиқати сифатида"[11.312].

Ф.Ницше адолат ҳақида алоҳида фикр билдирди, бу антидемократик эътиқодларда намоён бўлади; анъанавий қадриятларни бутунлай йўқ қилишга, адолат, тенглик, тинчлик, ҳақиқат, ахлоқни бутунлай инкор этишга чақирди. У бу ҳақда шундай ёзган эди: "Бу буюк сўзларнинг барчаси фақат курашда, баннерлар каби, ҳақиқат сифатида эмас, балки бутунлай бошқача нарсанинг ажойиб номлари сифатида баҳоланади". У ҳар қандай сифатда адолатнинг намоён бўлишини, ундан ҳам кўпроқ адолатни бузадиган, уни бир хил фаолият кўламоқ айлантирадиган демократияни инкор этди.

Француз тадқиқотчиларининг жамоатчилик фикрлари ҳам ўзига хосдир. Гелвций жамиятнинг синфий бўлинишига қарши, демократик қарашлар тарафдори эди. У адолат ҳақиқати жамият манфаатида ётади, деб таъкидлади. Яна бир француз мутафаккири Ж.-Ж. Руссо адолатнинг генезисини "ижтимоий шартнома назарияси"да ва "ҳар доим адолатли ва жамоат манфаати учун ҳаракат қиладиган ва ақл кучига ишонишда намоён бўладиган" умумий иродада қўриб чиқди[12.167]. Унинг адолат ҳақидаги ғоялари Франция инқилоби руҳининг ривожланишига таъсир кўрсатди.

Хулоса. Ижтимоий бутунлиқнинг барқарорлигини таъминлаш зарурати ғояси сифатида адолат ғояси ибтидоий одамларнинг эътиқодлари билан тасдиқланган. Бироқ, ҳар бирининг ўзини ўзи англаш имконияти адолат тушунчасида ҳар доим ҳамманинг манфаатлари, яхлитликни сақлаш ва ҳар бир кишига тегишли бойликни кўпайтириш ғояси билан боғлиқ. Шу сабабли, "адолат" тоифаси индивидуаллаштириш, шахсий манфаатларни кондиришни ҳулқ-атвори йўналтиришнинг ягона мезонига айлантириш қанчалик жоиз эканлигини кўрсатади, бу ахлоқий онгда доимо адолатсиз, эгоизм сифатида баҳоланади.

Ғарб мутафаккирларнинг айрим вакиллари ижтимоий фикр тарихида биринчи марта адолат концепциясини энг аниқ мазмун билан тўлдиришди (сиёсий, иқтисодий, диний зулмининг барча шакллари йўқ қилиш, гендер тенглиги, шахар ва қишлоқ ўртасидаги қарама-қаршиликни йўқ қилиш). мамлакатда ақлий ва жисмоний меҳнат, меҳнат, дам олиш, таълим учун тенг имкониятлар яратишни асослаб бердилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Титов В.Н. Идея социальной справедливости в древнегреческой философии//Диалог. 2002. №6. - С. 44
2. Титов В.Н. Идея социальной справедливости в древнегреческой философии//Диалог. 2002. №6. - С. 48
3. Аристотель. Этика. Политика. М.: Мысль. 1998. - С. 97
4. Степанянц М.Т. Добродетель справедливости в контексте разнообразия культур//Материалы международной научной конференции «Глобализация и справедливость». М.: РУДН. 2007. - С. 108-109
5. Самсонова Т.Н. Справедливость равенства и равенство справедливости: из истории западноевропейской мысли XVI-XIX вв. М.: Мысль. 1996. - С. 66.
6. Гоббс Т. Левиафан. Изб. произв. В 2-х т. Т. 2. М.: Онега. 1991. - С. 130.
7. Самсонова Т.Н. Справедливость равенства и равенство справедливости: из истории западноевропейской мысли XVI-XIX вв. М.: Мысль. 1996. - С. 67.
8. Локк Дж. Второй трактат о гражданском правлении. Т. 2. М.: Наука. 1985. - С. 20-27
9. Юм Д. Эссе «О происхождении направления». М.: Наука. 1991. - С. 593.
10. Кант И. Критика чистого разума. М.: Наука. 2009. - С. 144.
11. Гегель Г. Философия права. М.: Мысль. 1990. - С. 312.
12. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. М.: Наука. 1998. - С. 167.

Фируза КИРГИЗБАЕВА,
*Ведущий специалист в Министерстве
инновационного развития отдела
«Инвестиции в науку и инновационную деятельность»
E-mail: nilufar2627@mail.ru
Тарих фанлари номзоди, Д.Аберкулов тақризи асосида*

ШОС: ПЛОЩАДКА ДЛЯ ВЗАИМОПОНИМАНИЯ И ДИАЛОГА

Аннотация

Статья посвящена истории и развитию, целям и задачам Шанхайской Организации Сотрудничества. Автор описывает институциональные структуры ШОС, а также раскрывает цели и задачи их создания, которые они выполняют. Подробно останавливается на последнем саммите и принятом на ней важных предложений по решениям ключевых проблем глобального мира. В статье особое внимание уделено взаимоотношениям стран ШОС с Республикой Узбекистан, мероприятиям проведённым за период председательства Узбекистана в данной организации.

Ключевые слова. Шанхайская Организация Сотрудничества (ШОС), Региональная антитеррористическая структура (РАТС), Центральная Азия, Китай, Россия, безопасность, борьба против 3 зол.

SCO: A PLATFORM FOR MUTUAL UNDERSTANDING AND DIALOGUE

Annotation

The article touches upon the topic of the history and development of the Shanghai Cooperation Organization, and also talks about the goals and objectives of this organization. The author describes the institutional structures of the SCO, as well as the purpose of their creation and the tasks they perform. We dwell in detail on the last summit and the important proposals adopted at it on solving the key problems of this organization. The article pays special attention to the relations of the SCO countries with the Republic of Uzbekistan, and the events held during the period of Uzbekistan's chairmanship in this organization.

Key words. Shanghai Cooperation Organization (SCO), Regional Anti-Terrorist Structure (RATS), Central Asia, China, Russia, security, fight against 3 evils.

ShHT: O'ZARO TUSHUNISH VA MULOQOT PLATFORMASI

Annotatsiya

Maqola Shanxay Hamkorlik Tashkilotining tarixi va rivojlanishi, maqsad va vazifalariga bag'ishlangan. Muallif ShHTning institutsional tuzilmalarini tavsiflaydi, shuningdek, ularni yaratishning maqsad va vazifalarini ochib beradi, ular amalga oshiradi. U so'nggi sammit va unda global dunyoning asosiy muammolarini hal etish bo'yicha qabul qilingan muhim takliflar haqida batafsil to'xtalib o'tadi. Maqolada ShHT davlatlarining O'zbekiston Respublikasi bilan aloqalari, O'zbekistonning ushbu tashkilotga raisligi davrida amalga oshirilgan ishlarga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar. Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT), Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi (MATT), Markaziy Osiyo, Xitoy, Rossiya, xavfsizlik, 3 yovuzlikka qarshi kurash.

Вступление. В XXI веке в международных отношениях всё более значительную роль играют региональные международные организации, что говорит о взаимосвязанности государств, в потребности совместного решения задач экономического развития и обеспечения безопасности.

Шанхайская организация сотрудничества служит именно той платформой, которая решает подобные задачи совместно и эффективно. ШОС становится более гибкой, мобильной, адекватно реагирующей на системно-структурные изменения в экономике, особенно на фоне устаревших глобальных институтов международных отношений. В обозримой перспективе её масштаб и потенциал сделают её трансрегиональным институтом. ШОС сохранит свою привлекательность для стран в качестве эффективной площадки для сотрудничества и диалога и сыграет существенную роль в мировых процессах.[12]

Анализ и результаты. Шанхайская организация сотрудничества создана 15 июня 2001 года в городе Шанхае (КНР), в начале в данную организацию входили Республика Казахстан, Республика Кыргызстан, Китайская Народная Республика, Российская Федерация, Республика Таджикистан и Республика Узбекистан. В июне 2002 года эти же страны подписали Хартию

Шанхайской Организации сотрудничества, которая вступила в силу 19 сентября 2003 года.

Именно в Хартии ШОС указаны основные цели и задачи данной организации.

➤ Укрепление добрососедства и развитие дружеских контактов между странами и их народом;

➤ Поддержания и укрепления мира и безопасности в странах участниц организации, развитие демократических ценностей;

➤ Коллективно противодействовать угрозам 3-х зол: терроризму, сепаратизму и экстремизму во всех его проявлениях, борьба с незаконным оборотом наркотиков и оружия, а также незаконной миграцией;

➤ Развитие политического, экономического, транспортного, культурного и др. сфер сотрудничества, который даст импульс для укрепления дружеских контактов.

В Шанхайской Организации Сотрудничества высшем органом для принятия решений является Совет глав государств (СГГ), который собирается один раз в год для принятия решений по всем важным вопросам.

Совет глав правительств ШОС (СГП) встречаются ежегодно для обсуждения стратегии многостороннего сотрудничества и первоочередных направлений развития, а также принимает бюджет организации.

В организации существует две постоянно действующих органа – Секретариат в Пекине (КНР) и Исполнительный комитет Региональной антитеррористической структуры в Ташкенте (Узбекистан). Совет глав государств назначает Генерального секретаря и Директора Исполнительного комитета организации сроком на три года.

Исполнительный комитет Региональной антитеррористической структуры (РАТС) ШОС является постоянно действующим органом с штаб-квартирой в Ташкенте (Узбекистан), основными задачами данной структуры является комплексная борьба против трех зол (терроризм, сепаратизм и религиозным экстремизмом).

В ШОС существует неправительственная структура Деловой совет, который был учрежден 14 июня 2006 г. в городе Шанхай (Китай), и объединяет наиболее авторитетных представителей бизнес-сообществ государств-членов ШОС с целью углубления экономического сотрудничества. Так же существует межбанковское объединение ШОС, созданный по решению Совета глав правительств 26 октября 2005 года с целью наращивания механизма финансирования и банковского обслуживания инвестиционных проектов.

Сегодня ШОС является крупнейшей в мире региональной организацией. Общая территория входящих в ШОС стран превышает 34 млн км² (более 60 процентов территории Евразийского континента). Общая численность населения стран организации насчитывает свыше трех миллиардов человек, что составляет почти половину населения планеты. В свою очередь экономика стран ШОС составляет более 20 процентов мировой экономики.

Шанхайская организация сотрудничества является весоной и авторитетной организацией, несмотря на молодой возраст, в состав государств-членов входит две самых густонаселенных государств мира (Китай и Индия), два мощных экономик мира (Китай и Индия), 5 ядерных государств (Индия, Иран, Китай, Пакистан, Россия), 2 самых больших потребителя энергии в мире (Китай и Индия).

Государствами-членами ШОС являются: Республика Казахстан, Республика Кыргызстан, Республика Таджикистан, Республика Узбекистан, Российская Федерация, Китайская Народная Республика, Индия, Исламская Республика Пакистан и Исламская Республика Иран.

Государствами-наблюдателями ШОС являются: Исламская Республика Афганистан, Республика Беларусь, Республика Монголия.

Партнерами по диалогу ШОС являются: Азербайджанская Республика, Республика Армения, Королевства Камбоджа, Федеративная Демократическая Республика Непал, Турецкая Республика, Демократическая Социалистическая Республика Шри-Ланка.

В сентябре 2022 года на Саммите в Самарканде было принято решение о начале процедур по предоставлению Республике Беларусь полноправного члена организации, а так же предоставление странам Арабской Республике Египет, Государству Катар, Королевству Бахрейн, Государству Кувейт, Мальдивской Республике, Объединённым Арабским Эмиратам и Республике Союз Мьянма – статуса партнеров по диалогу.

Хочется отметить, что в 2021-2022 годах в ШОС председательствовала Республика Узбекистан. За данное время были проведены свыше 80 мероприятий. Только в июне-августе 2021-2022 года Ташкент послужил площадкой для совещания министров обороны, внутренних дел, энергетики, промышленности, сельского хозяйства, здравоохранения, иностранных дел и секретарей советов безопасности стран – участниц ШОС. Состоялись Экономический форум, Форум глав регионов

государств – членов ШОС, Форум женщин, заседание Совета Межбанковского объединения. Впервые инициированы мероприятия министерского уровня по информационно-коммуникационным технологиям, вопросам сокращения бедности, промышленности, а также по физической культуре и спорту, Форум народной дипломатии, Туристический форум, Форум традиционной медицины, конкурс стартап-проектов среди молодых талантов, чемпионат по киберспорту и многое другое. Среди приоритетных направлений остаётся работа с молодежью, повышение её социально-политической активности. В столице нашей страны в июне прошло заседание Молодежного совета ШОС.[10]

За данный период на новый уровень вышли экономическое и инвестиционное сотрудничество Узбекистана со странами участниками ШОС. В 2021 г. товарооборот с странами ШОС вырос на 24% и составил \$21,2 млрд., экспорт вырос на 29% до \$7,2 млрд. и импорт вырос на 21% до \$13,9 млрд.[5]

В 2021 г. на страны ШОС пришлось 50,2% от общего внешнеторгового оборота Узбекистана, 43,5% от общего экспорта и 54,5% от общего импорта.[5]

Доля стран ШОС в общем объеме экспорта (без учета золота 4,1 млрд. в 2021г.) вырос до 57,8%, а в общем объеме товарооборота до 55,6%.[5]

Наибольшие доли товарооборота Узбекистана в рамках объема внутренней торговли со странами ШОС приходятся на Россию – 35,7% и Китай – 35,2%, а также Казахстан – 18,5% и Кыргызстан – 4,5%.[5]

По экспорту наибольшие доли приходятся уже на 5 стран: Китай – 34,9%, Россия – 28,8%, Казахстан – 16,3%, Кыргызстан – 10,9%, Таджикистан – 6,9%. Основной объем импорта поступает из России – 39,3%, Китая – 35,4% и Казахстана – 19,7%.[5]

По итогам января-июля 2022 года по сравнению с аналогичным периодом прошлого года товарооборот Узбекистана с странами ШОС вырос на 25,3% и составил \$14,0 млрд., экспорт вырос на 24,4% до \$4,6 млрд., импорт на 27,3% до \$9,4 млрд. Отрицательное сальдо в торговле также выросло на 27,3% до \$4,7 млрд. [5]

Шанхайская организация сотрудничества вышла на новый уровень своего развития, ярким примером этому послужила проведенная в Самарканде 15-16 сентября 2022 года 22 саммит данной организации.

На саммите приняли участие главы 14 государств, а также представители ведущих мировых организаций.

На саммите было принято рекордное количество соглашений, концепций, программ и иных решений – всего 44 документа. В том числе решения:

- Комплексный план действий на 2023-2027 гг. по реализации положений Договора о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов ШОС;

- Концепция государств-членов ШОС по развитию взаимосвязанности и созданию эффективных транспортных коридоров;

- «Дорожная карта» по постепенному увеличению доли национальных валют во взаимных расчётах государств-членов ШОС;

- подписание Меморандума об обязательствах Ирана в целях получения статуса государства-члена ШОС;

- начало процедуры приёма Республики Беларусь в члены ШОС;

- предоставление Мальдивской Республике, Бахрейну, Объединённым Арабским Эмиратам, Республике Союз Мьянма, Государству Кувейт статуса партнера по диалогу ШОС;[11]

Одним из главных документов принятого на Самаркандском саммите, является Комплексный план по

реализации Договора о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств-членов ШОС на 2023-2027 годы. Этот стратегически важный документ был подготовлен по инициативе Президента Республики Узбекистан. Документ включает в себя фактически все направления многопланового сотрудничества в рамках ШОС и устанавливает конкретные меры по дальнейшей консолидации политического взаимодействия, промышленной кооперации, партнерства в энергетической, инвестиционной, транспортной, сельскохозяйственной, информационно-телекоммуникационной, таможенной и других сферах, в области логистики, расширению культурно-гуманитарных обменов, а также ответственные за их реализацию ведомства.

Стратегия, реализуемая на пространстве ШОС под руководством Президента Шавката Мирзиёева, основывается на таких основных принципах, как конструктивность, прагматизм и инициативность.[9]

«Самаркандский дух» – воплощение сотрудничества, взаимопонимания и дружбы после трёхлетней пандемической паузы, вызвавшей серьёзные нарушения торговых, экономических и производственных связей, страны и народы ШОС нуждаются в прямом общении.[4]

В своей статье Мирзиёев Ш.М. так пояснил о выборе места для проведения встреч глав государств ШОС: «Исторически Самарканд был плавильным котлом идей и знаний, в котором «варилась» общая цель – жить лучше, быть успешнее и стать счастливее.»[4]

Самарканд издревле считался духовно, экономически, культурно и научно развитым городом, здесь мирно сосуществовали разные культуры, традиции, религиозные верования и философские взгляды. Самарканд славился своей толерантностью и взаимоуважением ко всем этим верованиям и взглядам, и принцип «Самаркандского духа» имеет глубокие исторические корни, приобретающий современный характер, которое выражается для сохранения безопасного, процветающего и равноправного общества.

Хочется отметить, что одно из основных тем на саммите была проблема безопасности и борьба против преступности. Афганская проблема до сих пор остается в центре внимания не только ШОС, но и в центре внимания мирового сообщества. Саммит отметил, что установление мира в Афганистане не только имеет региональное

значение, но имеет ключевое влияние на стабильность в мире.

Узбекистан на протяжении долгих лет был инициатором и на практике ввел прагматичную политику установления мира в Афганистане. Ярким подтверждением этому может послужить, проведенная по инициативе Президента Республики Узбекистан Мирзиёева Ш.М. международной конференции «Центральная и Южная Азия: региональная взаимосвязанность. Вызовы и угрозы» где одной из главных тем было решение Афганской проблемы.

В рамках саммита была подписана трехстороннее Соглашение о строительстве железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан. А также Президент Республики Узбекистан Мирзиёев Ш.М. призвал поддержать государств-членов ШОС и международные организации о строительстве железнодорожного коридора Термез – Мазари-Шариф – Кабул – Пешавар. Реализация этого проекта даст мощный импульс для развития логистической, экономической и инвестиционных сфер не только Центральной Азии но и для всех участников Шанхайской организации сотрудничества в целом.

Резюме и предложения. Из выше сказанных можно сделать следующие выводы:

Во-первых: ШОС это открытая, не военная и не направленная против третьих стран организация, поддерживающая мир и безопасность на земле, чтобы все народы и нации сосуществовали благополучном и процветающем пространстве.

Во-вторых: ШОС постоянно расширяется, повышается авторитет, привлекательность и динамизм его развития. Например в 2017 году в ШОС вступили Республика Индия и Исламская Республика Пакистан, а в 2022 году Исламская Республика Иран.

В-третьих: у государств-членов ШОС более 22% совокупного мирового ВВП, также в данную организацию входят такие экономически мощные страны как Китай и Индия, данная платформа помогает странам с развивающейся экономикой более тесного сотрудничества с этими странами и перенять их опыт развития.

ШОС основана на принципах взаимодовверия, справедливости, солидарности, динамизма, открытости, инициативности, прагматизма, которые показывают истинную цель этой организации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Самаркандская декларация совета глав государств-членов ШОС // [Электронный ресурс]: <http://rus.sectscsco.org>.
2. Хартия Шанхайской Организации Сотрудничества // [Электронный ресурс]: <http://rus.sectscsco.org>.
3. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на заседании Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества // [Электронный ресурс]: <https://president.uz>. Дата обращения: 16.09.2022.
4. Мирзиёев Ш.М. Самаркандский саммит ШОС: диалог и сотрудничество во взаимосвязанном мире – МНЕНИЕ // [Электронный ресурс]: www.aa.com.tr. Дата обращения: 12.09.2022.
5. Как Узбекистан торгует со странами ШОС. // [Электронный ресурс]: <https://review.uz>. Дата обращения: 13.09.2022
6. Колегова О.Ю. Ключевые сферы международного сотрудничества в рамках ШОС. МГИМО. 19454, Россия, 2017 г.
7. Колегова О.Ю. Контент-анализ нарратива стран-участниц Шанхайской Организации Сотрудничества: основные выводы. Вестник Брянского государственного университета. 2018 г.(4)
8. Муритшина К.Г. Страны Центральной Азии и расширение ШОС. Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. 2018. №5 (103).
9. Насиров А. Самаркандский саммит послужит новым этапом в развитии ШОС // [Электронный ресурс]: <https://yuz.uz>. Дата обращения: 14.09.2022.
10. По итогам Самаркандского саммита подписан солидный пакет документов // [Электронный ресурс]: <https://president.uz>. Дата обращения: 16.09.2022.
11. Хасанов У. профессор Университета мировой экономики и дипломатии МИД Республики Узбекистан // [Электронный ресурс]: www.valdaiclub.com. Дата обращения: 07.11.2019.
12. Чжоу Цзюнь. Шанхайская Организация Сотрудничества как региональная организация. Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 1(239) 2016 г.
13. Чжоу Цзюнь. Шанхайская Организация Сотрудничества: история создания. Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. 3(227) 2015 г.

Маъруф КУБАЕВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси стажёр-тадқиқотчи
E-mail: kubayevmaruf35@gmail.com

ТДПУ профессори Б.М. Умаров тақризи асосида

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONAL ANTISOCIAL BEHAVIOR

Annotation

In this article, the characteristics of the manifestation of antisocial behavior in the individual, the socio-psychological aspects and the factors influencing it are considered on the basis of various theoretical approaches. There are also socio-psychological classifications of the phenomenon of destructive behavior and conclusions and suggestions on the subject.

Keywords: Non-social behavior, external and internal influences, theory, social norms, destructive behavior, socialization.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИЧНОГО АНТИСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В данной статье на основе различных теоретических подходов рассматриваются особенности проявления асоциального поведения у личности, социально-психологические аспекты и факторы, влияющие на него. Имеются также социально-психологические классификации феномена деструктивного поведения выводы и предложения по этой тематике.

Ключевые слова: несоциальное поведение, внешние и внутренние воздействия, теория, социальные нормы, деструктивное поведение, социализация.

ШАХСДА ҒАЙРИИЖТИМОЙ ХУЛҚ-АТВОР ЮЗАГА КЕЛИШИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК АСПЕКТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада шахсда ғайриижтимоий хулқ-атвор намён бўлиш хусусиятлари, ижтимоий-психологик жиҳатлари ҳамда унга таъсир этувчи омиллар турли назарий ёндашувлар асосида кўриб чиқилади. Шунингдек, деструктив хулқ-атвор феноменини ижтимоий-психологик таснифлари ва мавзуга оид хулоса ва таклифлар келтирилган.

Калит сўзлар: Ғайриижтимоий хулқ-атвор, ташки ва ички таъсирлар, назария, ижтимоий меъёр, деструктив хатти-ҳаракат, ижтимоийлашув.

Инсон хулқи мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса бўлиб, уни ўрганишда тизимли ёндашув ва эҳтимол тутилган жараёнлар ҳақидаги замонавий тасаввурларга эга бўлиш талаб қилинади. Ҳар бир ахлоқий ҳодисанинг моҳияти унинг шахс хулқининг умумий тўзилишидаги ўрни билан боғлиқ. Индивидуал ривожланиш жараёнида ахлоқий тизимлар индивидуал ахлоқий стратегиянинг мураккаб мажмуига айланади ва шахснинг ахлоқий типини ҳосил қилади.

Америкалик тадқиқотчи Х.Уолкнернинг ёзишича, ғайриижтимоий хулқ сабаблари икки гуруҳга - ижтимоий ва биологик сабабларга ажратилади[1]. Бироқ, ахлоқ - одоб меъёрлари (қоида)дан оғувчи хулқнинг кўплаб кўринишларини таҳлил қилиш мазкур муаммони бошқачароқ, яъни тизимли-интеграциялашган (бирлашган) ҳолда ўрганиш зарур, деган хулосага олиб келади.

Ижтимоийлик ёки биологиклик омилларига «руҳийлик» номи тизим ҳосил қилувчи омилни киритиш ҳамда инсон хулқининг сабабий боғланишлари (детерминацияси) билан боғлиқ барча муаммолар мажмуини ижтимоий-психологик- биологик сабаблар деб аташ зарур. Бунда «психологик» жиҳатнинг ўртада жойлашгани унинг ҳам ижтимоий, ҳам биологик омил учун бирлаштирувчи функцияга эгаллигини аниқлатади.

Ғайриижтимоий хулқ сабаблари ҳақида сўз борар экан, аввало, муаммони таҳлил қилишнинг асосий принципларини келтириб ўташимиз.

Ғайриижтимоий хулқ, нормадаги хулқ каби, кўп омиллидир. у бир ёки хатто бир қанча сабабларнинг оқибати ҳисобланмайди. Бироқ, алоҳида олинган индивидуал ахлоқий кўринишнинг кўп омиллар билан боғлиқлиги ва эҳтимолли хусусияти уни ўрганиб бўлмаслигини билдирмайди. Бу ўринда шахснинг типик

индивидуал-психологик хусусиятлари ва ахлоқий қарашларини аниқлаш устун аҳамиятга эга. Ижтимоий ва биологик омиллар ўз-ўзича эмас, балки жиноятчи хулқнинг типини ҳосил қилувчи унинг шахсий-психологик ҳислатларида бирлашган ҳолда ғайриижтимоий хулқнинг аниқловчиларига айланади.

Ғайриижтимоий хулқ ижтимоий ижобий хулқдан йўналишининг мазмуни бўйича ҳам, психорегуляцион хусусиятлари бўйича ҳам ажралиб туради. Шахс хулқи унинг эҳтиёжлари, анланган ва анланмаган майллари тизими, олдида мақсад қўйиш ва унга эришиш хусусиятлари билан ажралиб туради[2].

Аксарият жиноятчиларнинг хулқига ижтимоий қадриятларга мослаша олмаслик (деадаптация) ва ўзини ўзи бошқаришдаги нуқсонлар ҳосилдир. Индивидуалнинг ўзини ўзи бошқариш имкониятлари паст даражада бўлганида, ғайриижтимоий майллари, одатлари нафақат назорат қилинмайди, балки уларнинг ўзлари хулқнинг мақсад ҳосил қилувчи механизмларига айланади.

Ғайриижтимоий хулқ индивидуалнинг ўз ижтимоий масъулиятини ҳимоя қилиш (ўзини оқлаш) мотивацияси, умум қабул қилинган ижтимоий қадриятларнинг қадрсизланиши асосида амалга оширилади. Инсон хулқи унинг эҳтиёжлари ва йўналганлик соҳаси, қабул қилган қадриятлар тизими, умуминсоний маданиятдан баҳрамандлик даражаси билан боғлиқдир. Инсон ҳайвондан фарқи равишда қандайдир ягона хулқ тизимларига маҳкум эмас, у кўп функциялидир. Унинг хулқини аниқ инстинктив (туғма) майллари эмас, балки ижтимоийлашув даражаси юзага келтиради.

Ғайриижтимоий хулқ – можароли хулқ бўлиб, доимо жамиятда, ижтимоий гуруҳларда, шахс билан ижтимоий гуруҳ, айрим шахслар ўртасида ва, ниҳоят,

шахсининг ўзидаги ички зиддиятларга асосланган. Инсон хулқидаги ташқи ҳолатлар тизими унда шаклланган ички рухий шарт-шароитлар тизими орқали намоён бўлади. Ушбу ички рухий шарт-шароитларга қуйидагилар қиради:

- қадриятлар тизими;
- ахлоқий йўналганлик;
- хатти-ҳаракатнинг умумлашган усуллари;
- ўзини ўзи тартибга солишнинг психодинамик хусусиятлари.

Инсон хулқида на объектив, на субъектив омилларни алоҳида ажратиш мумкин. Ижтимоий омиллар одамлар хулқида бевосита ички шахсий, индивидуал-психологик ҳодисалар орқали таъсир кўрсатади.

Шахс қанчалик кам ижтимоийлашган бўлса (бу, одатда, жиноятчи шахсининг ўзига хос хусусиятидир), биологик омилларнинг устун (доминанта) бўлиш эҳтимоли шунчалик юқори бўлади. Тадқиқотчи олим В.Хофманнинг фикрича инсон онгининг ривожланиши қанчалик чекланган бўлса, унинг хулқида иерархик жиҳатдан қуйи турадиган мотивация даражалари шунчалик катта роль ўйнайди[3].

Криминолог олим З.С.Зарипов ва И. Исмаиловлар жиноий хулқ шаклланиш жараёнини қуйидаги тоифаларга ажратишади: а) шахс эҳтиёжи ва манфаатлари бузилиши билан боғлиқ жиноий хулқ шаклланиш жараёни; б) шахс эҳтиёжи (манфаати) ва имконияти ўртасидаги фарқ (карама-қаршилиқ) билан боғлиқ жараёнлар; в) шахс маънавий ва ҳуқуқий тасаввурининг, қадриятлар ва ижтимоий йўналишининг бузилиши билан боғлиқ жараёнлар; г) қарор қабул қилиш ва амалга оширишдаги нуқсон ва камчиликлар билан боғлиқ жараёнлар.

Жиноий хатти-ҳаракат жараёни қуйидаги асосий қисмларни ўз ичига олади: мотивация, қарор қабул қилиш ва уни амалга ошириш. Ҳар қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хатти-ҳаракат бу шахсдаги ўзига хос хусусиятлар билан ташқи муҳитнинг ўртасидаги алоқанинг натижаси деган фикрга асосланган ҳолда муайян жиноий хатти-ҳаракат жараёнини қуйидагича тасвирласа бўлади:

Рус олими Г. А. Аванесов инсон хатти-ҳаракатига салбий таъсир этувчи қуйидаги биологик шарт-шароитларни ажратади:

жинсий бузилиш ва жиноятларнинг сабабига айланадиган биологик эҳтиёжлар патологияси;

асаб тизимининг қўзғалувчанлигини кучайтирадиган, ноадекват реакцияни келтириб чиқарадиган ва ҳаракатларни ижтимоий назорат қилишни қийинлаштирадиган асаб-рухий касалликлар (психопатиялар, невротениялар, касаллик ва соғлиқ чегарасидаги ҳолатлар);

турли хил психосоматик, аллергия, захарвандлик билан боғлиқ касалликларга олиб келадиган ва қўшимча жиноий омил бўлиб хизмат қиладиган психофизиологик зўриқишлар [4].

Рухий аномалия (нормадан оғиш)лар эса ирсий (генетик) илдизларга эга бўлиб, асабий-рухий бузилишлар фақат ноқулай муҳит таъсиридагина жиноий хулқнинг сабаби бўлиши мумкин.

XX асрнинг 20-йилларидаёқ психиатрлар (Антонян Ю.М., Бородин Ц. А., Виноградов М. В., Голуб Ц. А. ва бошқ.) жиноий хулқ тури билан рухий аномалия ўртасида боғлиқлик мавжудлигини таъкидлаганлар. Масалан, рус олими Ю.М. Антонянининг фикрича, «...ақли ожизлар, кундалик ҳаётга мослаша олмайдиганлар ўзларининг тубан эҳтиёжларини қондириш мақсадида ўғрилиқ, баъзан эса қотиллик жиноятларини содир этадилар. Бекарор ва ташқи муҳит таъсирига тез берилувчан ихтиёсиз психопатлар одатдаги ўғрилар сафини осон тўлдирадилар; маъносиз рухий ҳис-туйғулар ва кучли тубан майлларга эга бўлган психопатлардан эса бандитлар, ғаразли

қотиллар бошқаларга қараганда осонроқ ҳосил бўлади; патологик қўзғалув-чанлиги билан ажралиб турадиган психопатлар арзимаган нарса туфайли атрофдагилар билан осон айтишиб қоладилар, жамоат тартибини бўзадилар» [5].

Рухий аномалияларга чалинган шахсларнинг улуши (коэффициенти) барча жиноятчиликларнинг тахминан 70 % ини ташкил қилади.

Маълум бўлишича, рухий аномалия ҳолатида шахслар томонидан жисмоний куч ишлатиш (одам ўлдириш, номусга тегиш, тан жароҳати етказиш) ва безорилик жиноятлари содир этилган. Масалан, ақли расо деб тан олинган ва одам ўлдириш, номусга тегиш, тан жароҳати етказиш жиноятларини содир этган вояга етмаганлар суд-психиатрия экспертизасидан ўтказилганда уларнинг ҳар беш нафаридан уч нафарида ақли расо бўлган ҳолда ўз жиноий қилмишларига йўл очувчи турли аномалия ҳолатлари борлиги аниқланган.

Шу маънода, аксарият жиноятчи шахсларнинг хулқида жанжалкашлик, тез таъсирланиш, салбий майлларнинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши, ўз хулқини ижобий қадриятлар ва мотивациялар билан бошқариш механизмининг сустлигини кўзатиш мумкин. Мазкур ахлоқий қўринишларнинг бари генетик аномалиялар - Клайн Фельтер синдроми (ортиқча Х-хромосома - 47/XXY синдром ёки ортиқча У-хромосома - 47/XYU синдром) деб номланади. Бунда ортиқча Х-хромосома ҳаддан ташқари тажж - вўзқорлик билан, ортиқча У-хромосома эса мақсад қўйиш ва унга эришиш соҳасидаги оғиш (аномалия)лар, хулқнинг иродавий бошқарувидаги бузилишлар билан изоҳланади [6,7].

Ҳозирги генетиканинг ютуқлари индивид психикасининг фақат «муҳит» билан боғлиқлиги ҳақидаги илгари шаклланган тасаввурларга ўзгартишлар киритмоқда. Биологик ва ижтимоий жиҳатлар инсон хулқининг мураккаб тизимли биоижтимоий омилини ҳосил қилади.

Шундай қилиб, инсон хулқи ягона биоижтимоий омил билан боғлиқдир. Биологик жиҳатдан мерос сифатида олинган инсон хислатлари муайян ижтимоий шароитларда унинг рухий хислатлари ривожланиши учун шарт-шароит ҳисобланади.

Ҳар бир жиноят ғайриижтимоий йўналишдаги бошқарув механизм-ларга эга хулқ натижасидир. Хўш, бу субъектив рухий омил жиноятни келтириб чиқаришга сабаб бўладими?

Албатта, рухий омиллар жиноят содир этилишида биринчи ўринга чиқади ва бу уларнинг биринчи сабаби эканлиги хусусидаги фикрни юзага келтиради. Аслида, рухий омилларнинг ўзи жиноятчи шахси шаклланишининг ҳақиқий шароитларида юзага келади.

Инсон хулқида ташқи омиллар тизими ички шарт-шароитлар тизими билан белгиланади. Шу боис ҳар бир жиноятда объектив ва субъектив омилларнинг бирлиги кўринади. Ҳеч бир ташқи омил ҳам, ҳеч бир ички ҳолат ҳам ўз-ўзича ахлоқий актни юзага келтирмайди.

Шу маънода, аксарият жиноятчиларда ўз-ўзидан юзага келадиган майлларнинг тасодифий вазиятларга боғлиқлиги ҳосидир. Шахсининг ўзини ўзи бошқариш тизимининг тарқоклиги аксарият жиноятчиларни бир-бирдан ажратиб турувчи асосий психологик жиҳатлардан биридир. Жиноятчиларнинг айрим худбинона интилишлари ғайриижтимоий тус олганда уларнинг ахлоқий тизимини онг ости майллари даражасида бошқаради.

Яқин ўтмишда бўлган фрейдизмнинг асоссиз танқид қилиниши бизда «онг ости» тушунчасига салбий муносабатни юзага келтирди. Ҳозирги илмий психология «онг ости омилини» «ўз» ўрнига қайтарди.

Бироқ «онг ости омилнинг таққиланганлиги» фикри ҳали ҳуқуқшу-носликда ҳукмронлик қилишда давом этмоқда. Ҳуқуқшунослик дастлабки босқичларида фақат онгга асосланади. Бироқ, ушбу чекланган концепция асосида шахснинг аксарият вазият ва импульслар билан боғлиқ ҳаракатларининг маъноси ва ғайриқонуний моҳиятини тушуниб бўлмайди. Гарчи ушбу ҳаракатлар механизмини ифодалаш учун сохта илмий суррогат - «мотивсиз жиноят» тушунчаси ўйлаб топилган бўлса-да, бу вазиятдан чиқиш йўли эмас, чунки сабабсиз ҳодисалар содир бўлмайди.

Рухий бошқарувларнинг онг ости механизмлари барча мақсадли ҳаракатларда, ахлоқий қарашларнинг кенг миқёсли тизимида намоён бўлади. Онг даражаси қанчалик паст бўлса (аксарият жиноятчиларга ана шу белги хос), ҳулқни тартибга солишнинг онг ости механизмлари шунчалик катта роль ўйнайди.

Инсоннинг асосий ахлоқий фонди умум қабул қилган меъёрларга айланиб улгурган. Муайян шахс ҳулқининг мустаҳкамланган, умумлашган усуллари унинг табиатига хос хислатлардир.

Ижтимоийлашган шахс барча вазият ва шароитларда барқа- рор ва яхлитдир. Жиноятчи шахс эса вазиятга тобедир. Шу билан бирга, ашаддий жиноятчиларга хос барқарор ғайриижтимоий йўналганлик уларда тегишли устунлик қилувчи криминоген мотивлар, жамият учун хавфли анланган, уларнинг ҳаёти ва фаолиятидаги бошқа барча қўринишларни ўзига бўйсундирувчи интилишлар борлигидан далолат беради.

Ижтимоий қарашлари қатъий бўлмаган инсонда ҳатто унинг табиий майллари ҳам ғайриижтимоий ахлоқ шаклларида, яъни жинсий инстинкт - номусга тегишда; фаол муҳофаа рефлекс - шахсга тажовўз қилишда; ўзини сақлаш инстинкти - дезертирликда намоён бўлиши мумкин. Ҳуқуқий белгиларига қўра бир хил жиноий қилмиш турли руҳий омиллардан келиб чиқиши мумкин. Масалан, ўғрилиқ жинояти айбдорнинг шахсий йўналиши билан ҳам, иродасининг сустиги ва ишонувчанлиги билан ҳам, патологик хусусияти билан ҳам содир этилиши мумкин.

Рус олими А. Р. Ратиновнинг ўтказган тадқиқотида жиноятчилар ва қонунга итоаткор фуқаролар ўртасидаги жиддий психологик фарқлар борлиги қўзатилган. Яъни шкалали таҳлилда текширилувчиларнинг қонунга итоаткор гуруҳи барча асосий қадриятларга ижтимоий-ижобий муносабатини, ўз ҳаётининг мазмунини баҳолаши бўйича жиноятчилардан анча устун эканлиги маълум бўлган. Жиноятчилар билан қонунга итоаткор шахслар ўртасидаги фарқлар ижтимоий муҳит, фаолият, бадиий завқ, никоҳ, севги, фарзандлар, оила каби қадриятларда ёрқин кўринади [8].

Айрим ҳуқуқшунослар аксарият жиноятларни ўз- ўзидан жиноятни келтириб чиқарадиган, унинг амалга ошиши учун шароит яратадиган криминоген вазият билан боғлайдилар.

Ҳар бир инсонда ижобий ҳулқ мавжуд бўлиб, бу ҳулқ анланган бўлса ҳамда қарорни эркин, тўғри қабул қилса, вазиятнинг қулига айланмайди, албатта.

Бироқ, инсон ҳулқининг руҳий бошқарув даражаси қанчалик паст бўлса, унинг ҳулқда вазият билан боғлиқ ҳолатлар шунчалик катта аҳамиятга эга бўлади. Кўпчилик жиноятчиларга ҳақиқатан ҳам ҳулқининг вазият билан боғлиқлиги хос бўлиб, бу унинг феълига хос жиҳатдир.

Инсон ўзи учун муайян қийматга эга бўлган нарса, ҳодиса сабаблигина фаол ҳаракат қилади. Қадриятлар тизими инди- видуал бўлиб, у инсоннинг руҳий фаоллигини белгилаб беради: бир киши учун ҳаётий муҳим бўлган нарса, бошқа шахс учун унчалик муҳим бўлмаслиги мумкин.

Баъзи одамлар нотаниш инсонни ўлим хавфидан ўйлаб ўтирмай қутқарадилар, бошқалар эса ўйлаб ўтирмай пичокни қариндошига санчадилар - ҳаммаси у ёки бу одамлар учун ҳаётнинг қайси томонлари муҳим эканлигига боғлиқ. Ижтимоий жиҳатдан ижобий қадриятлар тизими туғма эмас, у жамиятдаги тарбия жараёнида шаклланади.

Ижтимоийлашган шахснинг энг асосий эҳтиёжи ижтимоий-ижобий қадриятларни амалга ошириш эҳтиёжидир. Ашаддий жиноятчида бундай эҳтиёжнинг йўқлиги унинг асосий хусусиятидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Walker H. M. et al. Antisocial behavior in school: Strategies and best practices. – Brooks/Cole Publishing Co., 511 Forest Lodge Rd., Pacific Grove, CA 93950-9968., 1995. P. 326.
2. Malti, T., & Krettenauer, T. (2013). The relation of moral emotion attributions to prosocial and antisocial behavior: A meta-analysis. *Child development*, 84(2), 397-412 P.
3. Hofmann V., Müller C. M. Avoiding antisocial behavior among adolescents: The positive influence of classmates' prosocial behavior // *Journal of adolescence*. – 2018. – Т. 68. – С.136-145.
4. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. - М., 1999. - С. 226-230.
5. Антонян Ю. М. Преступность и психические аномалии. - М., 1990. - С.67
6. Криминология: Дарслик / Проф. З.С.Зариповнинг умумий таҳрири остида. - Т., 2007. - 91-б.
7. Еникеев М.И. Юридическая психология. - СПб., 2005. - С. 55
8. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. - М.,1987. - С. 59.

Шаҳобжон КУБАТОВ,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти
E-mail: shahobjon.k1995@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9895-8617

ЎЗМУ доценти, ф.ф.н. А.Ташанов тақризи асосида

ДИНДОР ШАХСИ ВА УНДА «МЕН» ТАСАВВУРЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

Аннотация

Ҳар бир жаҳон дини ўзининг догматикаси ва медитация тажрибаларига эга. Уларсиз «мен» ёки диндорнинг маънавий руҳий олами ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш қийин. Шунинг учун мақолада диний шахс, диндор «мен»ига тааллуқли теофалсафий қарашлар таҳлил қилинади, ўрганилади.

Диний шахс феномени мураккаб ички сенситив, когнитив ва ташқи объектив омиллар таъсирида, диний тажрибалар, догмалар, медитацион машқлар ва бошқа диндорлар «мен»и билан танишиш жараёнларида шаклланади. Бу «мен»лар диний стереотипларга эргашади, шунинг учун диний шахслар «мени»да муштаракликлар, идентификациялашиш ва умумийлик кўп.

Калит сўзлар: оқимлар, конфронтация, диндорлик, муносабатлар, мотивация, ижтимоий таққослаш

THE PROCESSES OF FORMATION OF RELIGIOUS PERSONALITY AND IMAGES OF «EGO» IN IT

Abstract

Every world religion has its own dogmatics and meditation practices. Without them, it is difficult to have a clear idea of the «Ego» or the spiritual world of the devotee. Therefore, the article analyzes and studies the theo-philosophical views related to the religious person, the religious «Ego».

The phenomenon of religious personality is formed under the influence of complex internal sensitive, cognitive and external objective factors, religious experiences, dogmas, meditative exercises and the processes of getting to know the «Ego» of other believers. These selves follow religious stereotypes, so religious selves have many commonalities, identifications, and commonalities.

Key words: flows, confrontation, religiosity, relationships, motivation, social interaction

ПРОЦЕССЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЛИЧНОСТИ И ОБРАЗОВ «Я» В НЕЙ

Аннотация

Каждая мировая религия имеет свои догматики и медитативные практики. Без них трудно иметь ясное представление о «я» или духовном мире подвижника. Поэтому в статье анализируются и исследуются теофилософские воззрения, связанные с религиозной личностью, религиозным «Я».

Феномен религиозной личности формируется под влиянием комплекса внутренних чувствительных, познавательных и внешних объективных факторов, религиозных переживаний, догматов, медитативных упражнений и процессов познания «я» других верующих. Эти «я» следуют религиозным стереотипам, поэтому у религиозных «я» много общих черт, отождествлений и общих черт.

Ключевые слова: потоки, противостояние, религиозность, отношения, мотивация, социальное взаимодействие.

Бугун дунёда рўй бераётган глобал ўзгаришлар, умуминсоний бирликини шакллантиришга қаратилган интилишлар дин, маънавият, ахлоқ, шахс ҳуқуқ ва эркинликлар, ўзлигини англаш, ўз «мен»ини асраш ва ҳимоя қилиш кабиларни долзарб муаммоларга айлантирмоқда. Таниқли сиёсатшунос ва файласуф С.Хантингтон назарда тутган «цивилизациялар тўқнашуви» [8, 158] аслида ана шу муаммоларга бориб тақалаётганини кўрмаслик мумкин эмас. Диний омил кун сайин халқаро муносабатлар ва манфаатлар тўқнашувига сабаб бўлмоқда. Шарқни Ғарбга ёки Ғарбни Шарққа қарши қўйиш, Осиёни қолоқликда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини топташда, ғайридемократик бошқаришни қарор топтирганда айблаш Ғарб тафаккури ва фалсафасида ҳамон сақланиб қолмоқда. Мазкур конфронтация, мафкуравий қарама-қаршиликлар менталитетларга, тасаввурларга бориб тақалаётгани ҳаммага аён. Шундай экан, этноменталитетларга хос бўлган диний (диндор) шахснинг шаклланиши ва унинг теоантропоцентриқ асосларини, ижтимоий психологик механизмларини ўрганиш кун тартибига чиқади. «Диний шахс» ва «ижтимоий шахс» қанчалик умумий ва дифференциал хусусиятларга эга бўлса, диний «мен» ва ижтимоий «мен» ҳам шундай

умумий ва дифференциал хусусиятларга эгадир. Бу жиҳатлар аслида менталитет, теистик тасаввурлар ва дин психологиясига бориб тақалади. Демак, биз диний (диндор) шахс ва унда шаклланидиган «мен»ни ана шу, мохиятан теоцентриқ ёндашувлар нуктаи назаридан тадқиқ этишимиз керак. Буни қуйидагилар билан асослашимиз мумкин.

Биринчидан, ижтимоий фалсафада, умуман, илм-фанда ижтимоий шахс, ижтимоий «мен» етарлича ўрганилган, сон-саноксиз назариялар, концепциялар яратилган, аммо диндор шахснинг диний «мен»и деярли ўрганилмаган. Ҳатто, теологик асарларда ҳам улар етарли очиб берилмади, гоҳо эса очикдан очик инкор этилади. Натижада дин шахсни, унинг «мен»ини рад этади, унга умумий эътиқод, умумий ақидани тарғиб этиш ва сақлаш хос, деган тор хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, дин асосчиларининг ўзи, уларнинг ҳаёти, деганлари ва амаллари персоналистик хусусиятга эга эканини тасдиқлашга ҳожат йўқ. Фақат ортодоксал оқимлар ва шахслар пайғамбарлар ҳаётини худо, трансцендент амри билан боғлашади, ундаги инсоний сифатларни эса илоҳийлаштиришга интилишади. Пайғамбарлар ҳам шахс,

инсон, диндор мавжудот экани уларнинг ҳаёлига келавер-майди.

Иккинчидан, теологиянинг ўзи илмий изланиш, сциентик хусусиятга эга тафаккур шакли. Уни фақат теоцентрик қарашлар тарафдори сифатида талкин қилиш тўғри эмас. У диндаги антропоцентрик ғоялардан узоққа кетолмайди, кетиши ҳам мумкин эмас. Теологиядаги теоцентрик ғоялар антропоцентризм орқали ижтимоий моҳият касб этади. Шахс, шу жумладан, диндор ҳам антропоцентрик қарашлар марказида туради, шунинг учун теологиядаги сциентизм шахснинг эътиқоди, ишончи, ақидаларга амал қилиши, маросимларни сақлаши, маърифий-ирфоний тарғиботи, унинг диний шахс сифатида шаклланишига таъсир этувчи теопсихологик механизмларни ўрганишга ундайди.

Учинчидан, диний шахс ва диний «мен»нинг шаклланиши фақат эътиқод шакли билан белгиланмайди. У инсон менталитети, авлодларнинг тарихий-маданий таърибаси, шахс психологияси, вазиятларнинг ижобий ёки салбий таъсири, анъаналар, оила муҳити ва жамиятдаги устувор маънавий-ахлоқий қадриятлар, парадигмалар маҳсулидир. Диний «мен» шаклланишининг ушбу кўп омиллилик хусусияти эътиқоддан ташқаридаги бошқа, айниқса, ижтимоий ва теопсихологик омиллар таъсирини чуқур билишни тақозо этади. Ижтимоий фалсафа объектни тадқиқ этиш билан чекланиб қолмайди, ушбу объектнинг жамият тараққиётига таъсирини ҳам ўрганишни назарда тутди. Объект имкониятларини жамият манфаатларига йўналтиришни назарда тутгани учун у теологиядан фарқ қилади. Диний «мен»нинг ижтимоий «мен»га айланиш жараёнларини ўрганиш унинг вазифасидир.

Диний шахсда «мен»нинг шаклланишини «диндорлик» тушунчаси орқали амалга оширилиши мантиқан тўғри.

Кишининг ёки гуруҳнинг ижтимоий сифати, уларнинг диний хусусиятлари(атрибути)нинг умумийлигида ифодаланади. Бу диний шахслар ва диний гуруҳларни динсизлар(атеистлар)дан ажратиб туради. Диндорлик мезонлари онг, хулқ-атвор ва диний муносабатларга жалб қилиш белгилари ҳисобланади. Диний шахс диний онгнинг ташувчиси сифатида таърифланиши мумкин. Унинг умумий хусусияти диний эътиқоддир. Бу инсон ҳаёти ва тақдирига ва бутун дунёга муайян тарзда таъсир кўрсатадиган муайян кучларнинг ҳақиқий мавжудлиги ҳақидаги ғоялар мажмуи сифатида белгиланиши керак. Эътиқод маълум диний ғоялар, тушунчалар, догмалар, ривоятлар ва ҳоказоларни билиш ва тўғри деб қабул қилиш ҳамда гипостатик (хаёлий – Ш.К.) мавжудотлар ва алоқаларнинг объектив мавжудлигига ишончни ўз ичига олади [3, 156].

Демак, диндорлик – бу шахс ёки бир гуруҳ одамларнинг муқаддас (трансцендент) соҳаси билан боғлиқ кучларга билим, ҳиссий-эмоционал, мотивацион ва фаолият муносабатлари мажмуи ҳамда инсонни ва уларнинг атрофдаги дунёга муайян тарзда таъсир қилиш қобилиятидир. (Когнитив муносабатлар – тевақал-атрофдаги олам, унинг келиб чиқиши, инсоннинг тақдир ва бу дунёдаги ўрни ҳақидаги диний ғоялар мажмуи ҳисобланади. Ҳиссий-эмоционал муносабатлар эса, бу диний субъектлар ва объектларга нисбатан ҳиссий-тартибларнинг бутун мажмуидир. Мотивацион муносабатлар – диний характердаги мотив ва эҳтиёжлар. Фаолият муносабатлари – диний эҳтиёжларни қондириш ва диний мотивларни амалга оширишга қаратилган диний ҳаракатларни назарда тутди.)

Ўзгарувчан ҳаёт муносабатларида диний шахснинг семантик тартибга солиниши диннинг норматив ва қиймат категориялари билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади. Диний мавзу учун муҳим объектлар, ҳодисалар,

жараёнлар ва бошқа одамлар билан барча ҳаётӣ муносабатлар ушбу тоифалар орқали ташкил этилади ва тартибга солинади. Лекин улар шахс учун ташки нарса эмас. Ушбу тоифалар шахс томонидан тайинланиб, улар шахснинг атроф-муҳитга бўлган муҳим муносабатларига воситачилик қилиб, тартибга солиш ва йўналтириш функциясини бажаради. Диний шахснинг қадриятлари – бу шахснинг ўзи билан боғлиқ бўлган ижтимоий гуруҳлар ва жамоаларнинг қадриятларидир. Диний қадриятларни танлаш шахснинг ижтимоий идентификатори ва гуруҳнинг қадриятлари билан боғлиқ. Диний қадриятлар шахс ижтимоий ҳаракатларини тартибга солади.

Шунга кўра, аввало, ёзма манбаларда, оғзаки ижодда ўз ифодасини топган диний қадриятлар шахсий қадриятларга айланиб, воқеликнинг ҳаётӣ объект ва ҳодисалари билан шахснинг ички дунёси ўртасида семантик алоқа ўрнатади. Диний қадриятлар диний жамият ҳаётӣ муносабатларининг тарихий таърибасининг умумлаштирилган ифодаси бўлиб, диний субъектнинг индивидуал қадриятларига айланади. Бинобарин, инсоннинг ташки дунёга бўлган когнитив, ҳиссий-эмоционал, мотивацион, фаол муносабатларининг бутун мажмуаси диний эътиқодни ўз ичига олади ва диний маъно касб этади. Бу муносабатлар диний маъно билан тўлдирилган, дин тимсоллари билан ифодаланган ва диний характерга эга бўлган ҳамда диний эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолият доирасида амалга оширилаётган объектлар ва ҳодисаларга муносабат сифатида белгиланади. Бундай ҳолда, диний шахс оламга нисбатан ғайриоддий, аҳамиятли муносабатлар мажмуи сифатида намоён бўлади.

Бундан келиб чиқиб, диний шахснинг семантик тузилмалари диннинг метъерий-қадрият категориялари билан бевосита боғлиқлигини таъкидлашимиз мумкин. Диний шахс учун муҳим объектлар, ҳодисалар, жараёнлар ва одамлар билан боғлиқ ҳаётӣ муносабатлар ушбу категориялар орқали тартибга солинади. Ушбу категориялар шахс томонидан ўзлаштирилиб, унинг атроф-муҳит билан муҳим алоқасида воситачилик қилади, тартибга солиш ва йўналтирувчи функцияларини бажаради. Диний- шахсий қадриятлар инсон ўзи мурожаат қиладиган ва ўзига нисбатан мос келадиган ижтимоий гуруҳлар ва жамоаларнинг қадриятлари ҳисобланади. Шахсий қадриятлар шахс тузилишида илдиз отган ижтимоий тартибга солишнинг ташувчиси сифатида ўзини намоён этади.

Диний шахс фақат ижтимоий ўзига хосликка эга бўлган тегишли ижтимоий гуруҳларда шаклланади. Бу кенгрок маданий ва ижтимоий контекстан маданий ўзаро таъсир жараёнида унга етказиладиган дунёқараш ва рамзларда мужассамланган маданий константаларнинг ташувчиси сифатида ҳаракат қиладиган гуруҳ бўлиб, у кўп жиҳатдан дунёқарашнинг шаклланиши жараёни ва натижасини белгилайди. Маълум бир диний муҳитда диний фаолиятни, жумладан, маросимлар, намоз, рўза ва ҳоказоларни ташкил этиш орқали ушбу максадларга эришиш йўллари ишлаб чиқилади. Ушбу когнитив дунёқараш компонентларини ўзлаштириш жараёнининг самарадорлиги, шакли ва мазмуни гуруҳни ташкил этувчи фаолият доирасида амалга оширилади. Бундан келиб чиқадики, маълум бир гуруҳга киритилган шахс фаолият (шу жумладан, когнитив амалиёт) орқали ушбу гуруҳга хос бўлган бир қатор хусусиятларни ўзлаштиради. «Гуруҳ фаолияти мазмунининг умумийлиги ҳам гуруҳнинг психологик хусусиятларининг умумийлигини келтириб чиқаради...», унга «...гуруҳ манфаатлари, гуруҳ эҳтиёжлари, гуруҳ нормалари, гуруҳ қадриятлари каби гуруҳ шаклланишини киритиш мумкин. Гуруҳга кирувчи шахс учун унга мансубликни англаш ана шу хусусиятларни қабул қилиш орқали, яъни ижтимоий гуруҳнинг бошқа

аъзолари билан қандайдир руҳий умумийликни англаш орқали уни гуруҳ аъзолари билан танишиш имконини беради» [1, 156].

И.С.Кон шахснинг жамиятда ривожланиши билан боғлиқ жараён сифатида инсон «мен»и ва Мен-концепциясининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнини жуда аниқ белгилайди [4, 335]. Шахснинг ўз «мен»ини англашнинг шаклланишини шахсий ва ижтимоий ўзига хослик жараёнларининг ўзаро таъсири билан боғлаш мумкин. Инсоннинг ўзини ёки «мен»ни шакллантириш: 1) интериоризация, бошқа одамларнинг баҳоларини ўзлаштириш; 2) ижтимоий таққослаш; 3) ўз «мен»ини ифодалаш; 4) ҳаётий тажрибаларнинг семантик интеграцияси орқали амалга ошади.

А.Налчаджян шахс «мен»ини шахснинг мослашуви жараёнлари нуктаи назаридан кўриб, ўз «мен»ини англаш структурасининг қуйидаги схемасини таклиф қилади: шахснинг маркази ва унинг ўз «мен»ини англаши марказий умумий «мен»ни ташкил қилади. Бу психиканинг ташкил қилувчи, бирлаштирувчи, тартибга солувчи инстанцияси, шахснинг онтологик, аклий ривожланишининг натижасидир. Ўз «мен»ини англашнинг ўзи марказий «мен» атрофида қурилган бўлиб, у ўзини англашнинг умумий тузилишини ташкил қилади, бу шахснинг ўзи ҳақидаги ғоялари тўплами бўлиб, «мен»нинг нисбатан барқарор тасвирларидан иборат («ҳақиқий мен», «реал мен», «идеал мен») [6, 64]. «Мен»нинг бу барқарор образлари атрофида ижтимоий воқелик динамикасини акс эттирувчи ситуацион образлар мажмуи шаклланади. Шахс тузилишининг навбатдаги қатлами унинг руҳий сифатлари ва хоссаларидир. Ўз «мен»ини англашнинг тузилиши ва унинг барқарор қуйи тузилмалари тасвирларни, ушбу хусусиятларнинг субъектив акс эттиришларини, шунингдек, уларнинг шахсий баҳоларини ўз ичига олади. Шахсдаги «мен» социализация ва типик ҳаётий вазиятларга ижтимоий-психологик мослашиш натижасидир ва шунга мос равишда «мен» концепцияси кўп жиҳатдан шахс томонидан қўлланиладиган адаптив стратегияларга боғлиқ.

Файласуф В.В.Столин шахс «мен»ини англаш жараён сифатида ҳам, тузилма сифатида ҳам инсон фаолияти ва мулоқоти жараёнида шаклланиб, шу фаолиятни амалга оширишга ва шахснинг бошқа одамлар билан муносабатига хизмат қилишини таъкидлайди [7, 38]. Шунингдек, у «мен»ни англаш даражалари ва бирлик-лари борлигини таъкидлайди. Шахсий «мен»ни англаш даражалари инсон фаолиятининг организм, шахс ва шахснинг фаоллик даражаси каби шакллари билан боғлиқ. Биринчи даража – ўз «мен»ини танлаш ва ўз «мен»ини ҳисобга олиш; иккинчи даража – ўз «мен»ини назорат қилиш ва ўз «мен»ини кадрлашни шакллантириш, ижтимоий меъёрлар ва қадриятлар мажмуини ўзлаштириш, ижтимоий ўзига хосликни эгаллаш ва бошқалар билан боғлиқ; учинчи даража – шахснинг ўзини англаш даражаси, ўз борлигининг маъносини, ўтмиши, ҳозирги ва келажаги ҳақидаги ғоялар динамикасини очиш билан боғлиқ. Шу билан бирга, ўз «мен»ини англаш динамикаси шахснинг қарама-қарши шахсий маънолари, танловлари ва ҳаракатлари орқали амалга ошади.

Шахснинг ўз «мен»ини англаши ҳаёт ҳодисалари сифатида намоён бўлади, уларнинг шаклланиши шахснинг ижтимоийлашуви натижасида, биргаликдаги амалий фаолият доирасида ўзлаштириш орқали юзага келади. Ўз «мен»ини англашни шакллантиришнинг асосий омили – бу ўз фазилатлари ва хусусиятларини баҳолашнинг бошқа одамлар томонидан ўзлаштирилиши жараёни ва натижаси бўлиб, улар, жумладан, ўз «мен»ини англашнинг ижтимоий муносабатлари натижасида шаклланади. Ижтимоий таққослаш қобиляти сифатида ўз «мен»ини англашнинг мана шу функцияси ўз «мен»ини

англашнинг шаклланиши ва фаолияти учун зарурий асосдир. Шахс «мен»ининг шаклланиши бевосита шахсий ва ижтимоий идентификация жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, улар асосида шахснинг «Мен тимсоллари» шаклланади. Шу билан бирга, турғун «Мен тасаввурлар» («ҳақиқий Мен», «реал Мен», «идеал Мен») ва «Меннинг вазиятли образлари»ни фарқлаш мумкин. Психо-фалсафий механизм сифатида «мен» концепцияси инсон ҳаётининг типик вазиятларига мослашиш натижаси бўлиб, бу ўз навбатида ички психологик қарама-қаршиликлар билан боғлиқ ҳаётни танлаш ҳолатларини назарда тутди. Бу жараёнлар кўп жиҳатдан шахснинг ҳаётий мазмуни, унинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларининг семантик интеграциясига ёрдам беради.

Ғарб психофалсафасида шахснинг ўз «мен»ини англашига оид изланишлар талайгина бўлиб, шахснинг «мен» концепциясини ўрганишга С.Х.Кули ва Ж.Мидлар катта ҳисса қўшишган. Улар инсоннинг жамиятдаги ҳулқ-атвори уларнинг атроф-муҳит билан таъминланган қадриятлари билан белгиланганлигидан келиб чиқади деган қарашни илгари суришган. Уларнинг фикрича, «мен»нинг шаклланиши инсоннинг у ҳақида нима деб ўйланиши ва бошқалар уни қандай баҳолаши ҳақидаги ғоялар мажмуаси орқали амалга оширилади. С.Х.Кули таниқли метафора – «кўзгудаги ўзи»[5, 320]ни ишлатади. Инсон ўз «мен»ини англаш ва баҳолаш учун, биринчи навбатда, бошқаларга қарайди, уларнинг фикри ва ўзи ҳақидаги ғояларига эътибор беради. Бу фақат инсоннинг ўзини кадрлаши учун фикр-мулоҳазаларини таъминлайдиган энг яқин доираси билан муносабатларининг йиғиндисидан орқали мумкин бўлади. Айнан бирламчи гуруҳлар доирасида шахс ижтимоийлашади ва шахс сифатида шаклланади. Шахслараро мулоқотда одам бошқа шахсга турли хил хусусиятлар ва кўринишларнинг комбинацияси шаклида берилади, улар бундай муносабатлар иштирокчиларининг ҳар бири томонидан алоҳида талқин қилишни талаб қиладиган рамзларга айланади.

Рамзий интеракционизмнинг яна бир вакили Ж.Мид бўлиб, у «мен» тушунчасининг атрофдаги одамларнинг фикрлари билан ифодаланган «мен»нинг умумлашган образи[12, 251] эканлигини таъкидлади. Ижтимоий ўзаро таъсир жараёнида шахс томонидан идеал тарзда тақдим этилиши кутилаётган ушбу фикрлар йиғиндисини белгилаш учун олим «умумийлаштирилган Бошқа»[12, 229] метафорасини ишлатган. Шахснинг ички «мен»и инсон ҳулқ-атворини шакллантирувчи ва жамиятнинг барча аъзолари учун умумий маънога эга бўлган маданий ва рамзий мазмунларни ичкилаштириш натижасида шаклланади. Шунга асосланиб, инсон бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатларини олдиндан кўра олади ва бошқалар унинг хатти-ҳаракатларини қандай қабул қилишини тахмин қилади.

Ўз «мен»ини англашнинг инсон «мен»и ва бевосита ижтимоий муҳитнинг ўзаро таъсири натижасида талқин қилиниши америкалик психолог К.Рожерснинг ёндашувига ҳам хосдир. Шахснинг тузилиши феноменал майдонни – тажрибалар тўпламини ўз ичига олади; онг – феноменал майдоннинг рамзий қисми бўлиб, у «ҳақиқий мен» ҳақидаги ғоялар тўплами сифатида «мен»ни ҳам ўз ичига олади; «Идеал мен» эса шахснинг ривожланишида ҳал қилувчи рол ўйнайди [10, 22].

Яна бир олим Р.Берн шахсдаги «мен» концепциясини англашни иккита фундаментал жиҳат асосида кўради: бу шахснинг ўзи ҳақидаги ғоялари йиғиндисидан ва ўз «мен»ини баҳолашдир [2, 420]. Шунга мувофиқ, Р.Берн «мен» концепциясининг учта компоненти-ни ажратиб кўрсатади: когнитив, баҳоловчи ва ҳулқ-атвор [2, 63]. Олимнинг таъкидлашича, «ўзини тавсифлашга бўлган ҳар қандай уриниш умумийлаштироф этилган

меъёрлар, мезонлар ва мақсадлар, ютуқлар даражалари ҳақидаги ғоялар, ахлоқий тамойиллар, хулқ-атвор қоидалари ва бошқалар билан белгиланган баҳолаш элементини ўз ичига олади» [2, 63-64]. Кейинчалик, Р.Берн «мен» концепциясининг жуда муҳим хусусиятига ишора қилади, яъни «мен-идеал» (инсон қандай бўлишни хоҳлайди), «мен-ойна» (индивиднинг бошқаларнинг қандай бўлиши ҳақидаги ғоялари билан боғлиқ муносабати) ва «мен-реал». Бу элементларнинг бири-бирига кучли боғлиқлиги мавжуд бўлиб, у шахснинг ўзига бўлган муносабати динамикасида, унинг ўз шахсини кадрлашида, шунингдек, бошқа одамлар билан муносабатларида мужассамланади.

Шахснинг ўз «мен»ини англаши шахсий ўзига хослик соҳасидаги тадқиқотлар билан чамбарчас боғлиқ. Бизнингча, бу соҳада энг таъсирли назариялардан бири Э.Эриксон назариясидир. Ушбу олим нуктаи назаридан, инсоннинг барча ривожланиши энг яқин одамлар билан муносабатлардан тортиб, тарихий даврнинг ўзига хос хусусиятлари билан яқунланган унинг барча ҳаётий маконини қамраб оладиган ижтимоий-маданий контекстда содир бўлади [9, 39]. Э.Эриксоннинг фикрича, шахснинг ривожланиши бир неча босқич ёки даражалардан ўтади: ушбу даражаларнинг ҳар бири инқироз ҳодисалари, неоплазмаларнинг пайдо бўлиши ва шахсиятдаги ўзгаришлар, унинг атроф-муҳит билан муносабатларининг ўзгариши билан тавсифланади, натижада шахсий ўзига хослик бўлиши керак [11, 92]. Психолог ўзига хосликни инсоннинг кўплаб ҳиссиётлари, ҳолатлари ва муносабатларининг синтези деб ҳисоблайди. Ушбу синтез шахснинг ўзига хослигини англаш, тажрибанинг узлуксизлиги ҳисси (ўтмиш, ҳозирги ва келажак ўртасидаги узвий боғлиқлик), ўтмишдаги идентификациялар ва ўзига хос тасвирларнинг бирлиги ва изчиллигини, гуруҳ идеаллари билан ички бирдамлик ҳиссини ўз ичига олади, кадриятлар бу шахснинг ўзига хослигига зарар этказмайди, аксинча, уни ривожлантириш ва ҳаракат қилиш имконини беради.

Шубҳасиз, Э.Эриксон томонидан машҳур тарихий шахсларни ўрганишда қўлланилган психобиографик метод катта қизиқиш уйғотади. Ушбу усулдан фойдаланишнинг яхши намунаси М.Лютер ҳаётини психоаналитик тарихий ўрганишдир. Аммо бу иш алоҳида махсус таҳлилни талаб қилади.

Шундай қилиб, хорижий тадқиқотчилар учун илмий таҳлил предмети сифатида «мен» тушунчаси психо-фалсафий механизм бўлиб, унинг шаклланиши шахслараро ва ижтимоий муносабатлар шароитида юзага келади. Натижада, инсоннинг ўзи ҳақидаги ғоялари унинг бошқалар, биринчи навбатда, у учун муҳим бўлган одамлар томонидан баҳоланиши орқали ўзлаштирилади. Ушбу жараённинг шаклланиши шахс томонидан «оқимиятнинг барча аъзолари учун умумий маънога эга» (С.Х.Кули ва Ж.Мид), «умумий маданий, гуруҳ ва индивидуал кадриятлар» (Р.Берн) томонидан маданий,

рамзий мазмунни интериоризациясиз мумкин эмас, бу ўз хатти-ҳаракатларини башорат қилиш ва бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини олдиндан билиш имконини беради. Шахс ўз ривожланишида, биринчи навбатда, ўзига ижобий муносабат ва бошқа одамларнинг ижобий муносабатига интилади. Тегишли ижтимоий вазиятлар билан боғлиқ салбий тажриба «мен-реал» ва «мен-идеал» ўзаро таъсирининг ички тажрибасининг мос келмаслигини келтириб чиқаради, бу қарама-қарши шахсий тажрибаларга олиб келади. Шахснинг «мен» концепцияси таркибда тадқиқотчилар когнитив, баҳолаш ва хулқ-атвор компонентини аниқлайди ва ўз «мен»ини англашнинг бундай структурасини шакллантириш ижтимоий ўзаро таъсирлар тузилиши билан чамбарчас боғлиқ деб тушунтиради.

Ўтказилган таҳлиллар турли олимларнинг шахснинг ўз «мен»ини англаш ҳақидаги қарашларида маълум ўхшашликларни кўрсатмоқда. Бу ўз «мен»ини англашнинг моҳияти ва унинг шаклланиши ҳамда ривожланиши жараёнлари бўйича қуйидаги асосий хулосаларни чиқаришга имкон беради:

1. «Мен» концепцияси – бу шахснинг ўзи ҳақидаги ғоялари йиғиндиси бўлиб, унинг ривожланиши ва шаклланиши ушбу шахс яшаётган ижтимоий-маданий муҳитда содир бўлади. Бу ерда жамиятда меъёрлар, кадриятлар, хулқ-атвор қоидаларини ўзлаштириш ривожланади. Бу орқали шахс «мен»и ижтимоий «мен»га айланади. Бу эса диний «мен»га методологик асосидир.

2. Ўз «мен»ини англаш механизми шахснинг ўз хатти-ҳаракати, қилмиши ва хулқ-атворида берилган баҳолашни бошқалар томонидан идрок этиш жараёнида ҳам, ўз-ўзини баҳолаш натижасида ҳам ўзи ҳақидаги тасаввурларини шакллантиришни ўз ичига олади.

3. Ўз «мен»ини англаш – бу шахснинг фаолияти ва ҳаракатларига ҳал қилувчи таъсир кўрсатувчи, кўп жиҳатдан шахснинг турли ижтимоий вазиятларда қандай ҳаракат қилишини, бошқаларнинг ҳаракатига қандай баҳо беришини белгилувчи мезон.

4. Ўз «мен»ини англаш фикр-мулоҳазалар ёки ижтимоий таққослаш функцияси орқали шахснинг ижтимоий муҳитга мослашишини таъминлайди. Шахснинг «мен» концепциясини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайдиган шахсий низолар ҳаракатнинг икки ёки ундан ортиқ қарама-қарши вариантлари ўртасида танлов ҳолати билан боғлиқ бўлиб, у пировардида муайян хатти-ҳаракатларда амалга оширилади.

Диний шахс ва унда «мен» ўзидан ўзи, ҳатто чуқур эътиқод билан ҳам шаклланавермайди. Бу ўринда шахсий маънавий-руҳий ва когнитив омиллар, сабаблар муҳим рол ўйнайди. Қандай бўлмасин, диний шахс ўзининг «мен»ини илоҳий «мен» ёки идеал «мен» орқали идрок этади, ушбу уйғунликсиз диндор ҳаётий мақсадини, нимага эътиқод қилаётганини англамайди. Диндордаги «мен» ана шу «менлар» таъсири туфайлидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М., 1998.
2. Берн Р. Развитие Я - концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986.
3. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. Харлоу, Longmans., Green & Co. 1902.
4. Кон И. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984.
5. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000.
6. Налчаджян А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). Издательство АН Армянской ССР. – Ереван, 1988.
7. Столин В. Самосознание личности. – М., 1983.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
9. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб., 2000.
10. Carl R. On becoming a person: a therapist's view of psychotherapy/ Boston, Houghton Mifflin Company, 1961.
11. Erik H. Erikson. Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History. US: Norton Library edition, 1962.
12. Mead G. The philosophy of the Act. Chicago: University of Chicago. 1938.

Guzal MAMATKULOVA,
English teacher of Kashkadarya Law College
E-mail: mamatqulovaguzal47@gmail.com
Sevara KATTABAEVA,
English teacher of Kashkadarya Law College
E-mail: sevarakattabaeva@gmail.com

Philosophy of Pedagogical Sciences based on the review of Doctor, docent H.S.Bakieva

ENHANCING WRITING COMPETENCE AND WORKING WITH LEGAL DOCUMENTS

Annotation

Developing students' writing competence is realized in the process of mastering by students a set of relevant knowledge, speech skills and communication skills necessary to create a written text that serves as a means of communication, both in the professional field and in everyday life. This scholarly article analyzes several effective methods and techniques for improving students' writing competence, which are relevant in higher education today, and provides proof examples and results. Several practical methods of teaching students to work with legal documents are also covered in this work.

Key words: Writing competence, legal education, innovative law teaching, legal document, working with documents.

YOZISH KOMPETENTINI SHAKLLANTIRISH VA HUJJATLAR BILAN ISHLASH

Annotatsiya

Talabalarining yozma malakasini shakllantirish talabalar tomonidan kasbiy sohada ham, kundalik hayotda ham muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladigan yozma matn yaratish uchun zarur bo'lgan tegishli bilimlar, nutq qobiliyatlari va kommunikativ ko'nikmalar majmuasini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi. Ushbu ilmiy maqolada bugungi kunda oliy ta'limda dolzarb bo'lgan talabalarining yozma malakasini oshirishning bir qancha samarali usul va usullari tahlil qilinib, dalil misollar va natijalar keltirilgan. Bu ishda talabalarni huquqiy hujjatlar bilan ishlashga o'rgatishning bir qancha amaliy usullari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: Yozish malakasi, huquqiy ta'lim, innovatsion huquqni o'qitish, huquqiy hujjat, hujjatlar bilan ishlash.

ПОВЫШЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И РАБОТА С ЮРИДИЧЕСКИМИ ДОКУМЕНТАМИ

Аннотация

Развитие письменной компетенции студентов реализуется в процессе овладения учащимися комплексом актуальных знаний, речевых умений и навыков общения, необходимых для создания письменного текста, служащего средством общения, как в профессиональной сфере, так и в повседневной жизни. В данной научной статье анализируются несколько эффективных методов и приемов повышения письменной компетенции студентов, актуальных в высшей школе на сегодняшний день, и приводятся подтверждающие примеры и результаты. В работе также освещены несколько практических методов обучения студентов работе с юридическими документами.

Ключевые слова: Грамотность письма, юридическое образование, инновационное правоведение, юридический документ, работа с документами.

Introduction. Since a modern specialist must combine general professional and special skills with a good knowledge of the humanities, the development of foreign language writing is of great importance, as it contributes to the personal development of the student, increasing his competitiveness. Written speech, which researchers call "speech algebra", its highest and most complex form, is an indicator of cultural development.

Teaching students writing is realized in the process of mastering by students a set of relevant knowledge, speech skills and communication skills necessary to create a written text that serves as a means of communication, both in the professional field and in everyday life.

We agree with the opinion of I.L. Kolesnikova and O.A. Dolgina that both in foreign and traditional methods, the term "Writing" (Letter) is traditionally used to refer to any educational and speech activity associated with a graphic code. The role and place of writing in teaching are determined by the specific goals of teaching. But it should be noted that in the traditional methodology the term "Letter" is often used in the narrow sense of "Mechanics of writing", for example teaching graphic and spelling systems of a foreign language. [1]

While learning to write involves mastering graphics, spelling, word formation, punctuation, a set of speech

intentions for expressing ideas in a coherent form. Consequently, the teaching of foreign language writing should take place in a complex manner, taking into account the spelling, lexical, grammatical and stylistic norms of a foreign language; developing general and communicative (linguistic, sociocultural, pragmatic) competences. The main goal of teaching a foreign language productive written speech is to form linguistic, communicative, linguistic and cultural competence. Linguistic competence includes knowledge of the language and the rules of its functioning in the process of foreign language communication [2]. Communicative competence in the field of foreign written speech provides for the ability to perceive and generate foreign written speech in accordance with the conditions of communication. The formation of this competence implies the development of skills to create such types and genres of written messages - texts such as official letters and essays that function today in the process of intercultural communication, which students may need in their professional activities, as well as for personal purposes. Linguistic and regional competence includes knowledge of the main features of the socio-cultural development of the country of the language being studied and the ability to carry out written communication in accordance with it. [3]

Methods. In the traditional methodology, there are such concepts as "educational written speech" and "communicative written speech". Note that writing for training is understood as the performance of language and conditional speech exercises in writing. These types of exercises are aimed at mastering lexical and grammatical skills and speech skills. While communicative written speech (writing for communication) is "an expressive type of speech activity aimed at generating a speech message in writing". The development of communicative written speech occurs through educational writing, which is based on the technique of writing, as well as the formed graphic and spelling skills. The main goal of teaching this type of writing is to develop the skills to create various types of written messages for educational, professional activities.

Forms for the purposeful development of students' written competence used in teaching look quite traditional. The most common possibilities for the implementation of written competence are a written presentation by a student of a text read by a teacher, a presentation with elements of an essay, as well as an essay on a given topic. Presentation and writing seem to be quite effective and successful forms of work, but still not the only ones [4].

To create a written text in a foreign language, it is necessary to organize the student's work in several stages. At the first stage, the student is offered such types of preparatory exercises that make it possible to collect material for the future text and help students realize what kind of lexical means he needs so that his work on the future text is as effective as possible. At the next stage, the student performs a series of constructive exercises to successfully work with individual words, to organize these words into conceptual chains that will help in the future when creating an independent written text [5]. The purpose of the structuring exercises of the last stage is to help students, step by step, organize the collected lexical material into a unity, on the basis of which they will create the final product - a written text.

There are a huge number of exercises that can be used at various stages of preparation for writing a text by students. Let us dwell only on some of them, those that are quite interesting and can be effectively used in the classroom to develop the written competence of students [6].

The preparatory exercises include the creation of various kinds of associograms. The principle of associograms is known to many teachers, when students select associations for a word, sentence (for example, a proverb, quotation, etc.), i.e. spontaneous ideas, thoughts that appear to them at the moment in connection with the proposed topic. Pictures, photographs (or parts of them), some objects, music, individual sounds can be used as source material, an impulse for the formation of associations. Collected associations are the main material for creating a written text.

Results. More complex than the usual associogram are the forms "Brainstorming", "Mind-map", "Clustering".

The Brainstorming form is possible only when working in a group, when all students express ideas and thoughts that currently come to their mind, and one of the students fixes them on the board in a free order. The next step is to determine the links between all recorded associations. Further, the established schemes are used to write the text.

"Mind-map" is another variation of the associative chain, in which the ideas and concepts of the named topic graphically represent a hierarchy: the keyword is in the center, the "branches" extending from it form direct associations, from which, in turn, subsequent associations "branch". Thus,

the scheme is the structure of a given topic and the internal links between the individual parts of the future text.

"Clustering" is another version of the association chart that can look even more complex, since here the individual associations themselves can be linked into complex chains of ideas. Each subsequent word itself becomes central and can form a complex associative chain. The difference from the previous form is the time limit - the chain must be created quickly, without much thought in a short time. Each new idea or association creates its own chain, and does not supplement the existing ones. At the same time, not only individual words, but also whole sentences, lines from songs, proverbs, book titles, etc. can act as associations. The last two forms can be used both when working in a group and for independent work of students [7].

Associograms, with a sufficient variety of their forms, thus become the main form of organizing lexical material and an excellent opportunity for conducting the preparatory stage of working with the future text.

The last stage brings the student close to the independent creation of a written text and may include a number of structuring exercises. An example of this type of exercise is, for example, the material "Six Questions". The Six Questions are: Who? (Who?), what? (What?), when? (When?), where? (Where?), how? (How?), why? (Why?) [8]. The answers to these six basic questions usually form the logical basis for the creation of a written text.

Discussion. In business correspondence, it is important not only what is written, but also how it is done. It is precisely by the way that a letter received from an organization is composed and formatted that one can draw a fairly accurate conclusion about the culture of office work, about the level of culture of managing an organization. There are various definitions of a letter as a document. One way or another, a service letter is a generalized name for documents of various content (open letter, confirmation, refusal, offer, order, message, cover letter, invitation, gratitude, notice, information letter, reminder, letter of guarantee, request, response to a request, complaint, claim, multi-aspect letter), allocated to one group on the grounds that they all serve as a means of communication between legal entities and individuals and are sent from the author to the addressee. The ways of transferring a document can be different: - in an electronic document management system between separate and remote structural divisions within one enterprise and - by mail, e-mail, telegraph, fax, if the correspondence is carried out between different enterprises. It all depends on the practice that has developed in the organization, on the level of technical equipment.

Conclusion. The above possibilities are only selected examples of exercises designed to prepare the student to perform specific tasks to develop his writing skills. The use of these exercises, in our opinion, will help to effectively develop the written competence of students, which will certainly have a positive impact on the process of teaching a foreign language in general. In the developed democratic society, creating legal documents that suits all required conditions will be so important for lawyers. Therefore, the legal education institutions should create a module to accustom the students to make or work with legal documents.

To conclude, "Law is the art of goodness and justice," said the famous Roman jurist Ulpian [9]. However, art is a lot of work, and just an idea, no matter how great, is not enough to create a masterpiece. As an artist paints a picture of a thousand small strokes, so a lawyer painstakingly works on an ideal presentation of legal thought.

LITERATURE

1. Bain Butler, Donna. (2012). Essential legal skills: Legal writing from an academic perspective. Journal of the Russian Academy of Legal Sciences. Russian Law: Theory and Practice. 133-141.
2. Prepare Legal Document: Everything You Need To Know
3. <https://www.contractscounsel.com/b/prepare-legal-document>
4. Gadzhieva P.D., Hurdaev N.A. Sovremennye tendencii razvitiya obrazovaniya. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. 2015; 5 (54): 152
5. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков/ И.Л.Колесникова, О.А.Долгина. – СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ»», «Cambridge University Press», 2001. –224с.
6. Морозов В.Э. Культура письменной научной речи. М.: Икар, 2008. 268
7. Пестерева И.П. Обучение письму как виду речевой деятельности на уроках английского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://scoschkola.ucoz.com/Pestereva/obuchenie_pismu_kak_vidu_rechevoj_deyatelnosti.docx/ (дата обращения: 05.02.2017).
8. Pevcova E.A. Teoriya i metodika obucheniya pravu: uchebник. Moskva, 2003.
9. Korableva S.T. Rabota s ponyatiyami i dokumentami na urokah prava. Pravo v shkole. Moskva, 2011
10. Самигуллин В. К. О СВЯЗАННОСТИ ГОСУДАРСТВА ПРАВОМ // Вестник УЮИ. 2021. №4 (94). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-svyazannosti-gosudarstva-pravom> (дата обращения: 14.04.2022).
11. Черкес Т.В. Скороговорки как средство коррекции трудностей произношения в иностранной аудитории. Т.В. Черкес // Вестник науки и образования, 2016. № 8 (20). С. 64-66.
12. Velasco, Daniel. (2018). Enhancing Intercultural Competence through Writing.

УДК1:316(575.1)

Азизжон МАМИРОВ,
ТДИУ “Ижтимоий фалсафий фанлар” таянч докторанти
E-mail: Aziz_m@list.ru

ТДИУ ф.ф.д. Б.Алиев тақризи асосида

THE PLACE AND ROLE OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE EDUCATION OF YOUTH IN SPIRIT OF TOLERANCE

Annotation

Today, the ongoing large-scale work on the path of building a New Uzbekistan cannot be imagined without interethnic, interfaith unity and friendship, which are the basis of the ideological unity of our country. As long as the concepts of peace, unity and equality prevail in the country, development and stability will prevail in this country. The concept of tolerance is widely covered in the works of foreign philosophers, which are studied on the basis of various theories, concepts, approaches, positions, attitudes.

Key words: Uzbekistan, perfect, generation, tolerance, youth, state, people, East, universal, humanity, education, behavior.

МЕСТО И РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ В ДУХЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

Сегодня проводимую масштабную работу на пути строительства Нового Узбекистана невозможно представить без межэтнического, межконфессионального единства и дружбы, являющихся основой идейного единства нашей страны. Пока в стране господствуют концепции мира, единства и равенства, в этой стране будут господствовать развитие и стабильность. Понятие толерантности широко освещается в работах зарубежных философов, которые исследуются на основе различных теорий, концепций, подходов, позиций, установок.

Ключевые слова: Узбекистан, совершенный, поколение, толерантность, молодежь, государство, народ, Восток, общечеловечество, воспитание, поведение.

ЁШЛАРНИ ТОЛЕРАНТЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Аннотация

Бугунги кунда Янги Ўзбекистон қуриш йўлида амалга оширилаётган кенг қўламдаги ишларни юртимизда ғоявий бирикканинг асоси бўлган миллатларар, динлараро бирик ва дўстлик алоқаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Қайси давлатда тинчлик, бирик ва тенглик тушунчалари ҳукмронлик қилар экан, ўша давлатда ривожланиш, ва барқарорлик ҳукм суради. Толерантлик тушунчасини хорижий файласуфлар асарларида кенг ёритилган бўлиб, улар турли назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишлардан асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, баркамол, авлод, толерантлик, ёшлар, давлат, аллома, Шарқ, умумбашарий, инсоният, таълим, ҳуқ.

Кириш. “Янги Ўзбекистон – маърифатпарвар давлат. Ушбу соҳада амалга оширган ишларимиз жамиятимизни янги босқичга кўтариш, юксак марраларни эгаллаш, Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришга хизмат қилаётгани ҳозирнинг ўзида яққол намоён бўлмоқда. Маънавий етук, баркамол авлодни тарбиялаш, таълим тарбияни ривожлантириш, миллий юксалиш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш – пировард мақсади инсон манфаатларини таъминлаш бўлган ислохотларимизнинг энг муҳим вазифаларидандир”.

Бугунги шиддат билан ривожланиб, мураккаблашиб бораётган даврда юртимизда Ватанга содиқ, ўз мустақил фикрига эга бўлган, халқига ва юртига содиқ, ҳар қандай муаммони тинч ва масъулият билан ҳал қила оладиган, изланувчан, янгиликка интилувчан, бағрикенглик ва толерантлик тушунчаларини ўзида шакллантирган, миллий истиқлол ғояси тамойилларига садоқатли авлодни вояга етказиш давримизнинг энг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Жамиятимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ва тақдири, бу шубҳасиз эртанги кунимиз учун ёшларимиз орасидан фидоий инсонларни тарбиялаб вояга етказиш кўп жиҳатдан таълим ислохотларига ва уларда яратилган шарт-шароитларга боғлиқ.

Юртимизда Янги Ўзбекистонни қуриш йўлидан олдида қўйган мақсадларга эришиши учун жадал суратларда илгарилаб борар экан, бу ҳаракатлар негизида мамлакатимиздаги 16 конфессия, 140 га яқин миллий марказлар ўзига хос маданияти, тили, урф-одат ва анъаналари, турли маданиятларнинг бир-бирини ўзаро бойитишга бўлган интилишлари ётганлигини кўришимиз мумкин. Бундай интилишлар ёшларни онгида толерантлик ва тенглик тамойилларини сингдириш ва уларни амалга ошириш, ҳаётга тадбиқ қилиш заруратини юзага келтиради.

Ёш авлодда толерант дунёқарашни шакллантириш уларда мустақил дунёқарашни шаклланишига, соғлом фикрлашига йўллайди, ҳозирда шаклланаётган ёш авлодни тўғри тарбиялаш учун таълим муассасаларида тенглик ва бағрикенглик тушунчалари шакллантирилишига олиб боровчи тадбирлар ва турли ижтимоий фанларда мавзуларга кенг эътибор қаратиш лозим.

Ёшларда толерантликни шакллантиришда таълим муассасаларида миллий педагогика ютуқларидан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Сўнгги йилларда Олий ўқув юрларида педагогик тадқиқотларнинг амалиётга тадбиқи борасида хилма-хил ёндашувлар қўлланилмоқда. Ҳозирги кунда шуни таъкидлаш лозимки, ёшларда толерант дунёқарашни шакллантириш бўйича турли хил илмий услубий тавсифдаги материалларни ишлаб

чикишга алоҳида эътибор бериш лозим. Жумладан, ёшларда маънавий дунёқарашини шакллантириш бўйича педагогика йўналишида бир қанча самарали усуллар кашф қилинган. Уларга мурожаат қилиш ва самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

“Маънавий-маърифий кадрятлар – ёш авлоднинг маънавий маданиятини шакллантиришга таъсир этувчи миллий кадрятлар фақат ижтимоийгина эмас, балки педагогик муаммоо ғамдир”.

Қадимги Шарқнинг буюк файласуфи, “Иккинчи муаллим” номи билан донг таратган Абу Наср Фаробий (873-950) ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида айнан толерантлик тушунчаси ҳақида тўхталиб шундай дейди: “Баъзилар, одамлар ўртасида табиий ёки ихтиёрий боғланишлар йўқ, ҳар бир одам ўз манфаати учун бошқаларнинг манфаатига зарар етказиши, бири бошқасига бегона бўлиши зарур, мубодо улар бирлашсалар ҳам зарурат, мажбурият туфайли бирлашадилар, ўзаро муросага келсалар ҳам фақат бири ғолиб чиқиб, бошқалари мағлуб бўлганда келишадилар деб ўйлайдилар.

Бунда улар ташқаридан таъсир этувчи бир куч тазйиқда ўзаро келишувга мажбур бўладилар, агар ана шу куч йўқолса, келишув ҳам йўқолади, яна бегоналашув пайдо бўлади ва улар тарқалиб кетадилар. Инсониятга хос ҳайвоний ақидалардан бири, мана шу ақидадир”, деб айтиб ўтган фикри мазмунида толерантлик ҳодисасининг тарихий, объективлиги, умумийлиги ва фалсафий яхлит мужассамлашганлигини кўришимиз мумкин. Алломанинг фикрича инсонлар кўриниши, ирки, ижтимоий келиб чиқиши ва диний мансублиги бўйича турли хил бўлиши мумкин, лекин уларни асосий мақсади бахт саодатга эришишдир, бу жиҳатдан инсонлар яхлит ва бир хил ҳисобланади. Асосий мақсадга эришиш учун инсонларни умуминсоний ҳислат ва кадрятлар бирлаштириб ягона мақсадга йўналтириб боради. Ҳозирги глобал миқёсдаги муаммолардан бири уруш масаласини олдини олиш бўйича ҳам Форобийнинг: “Одамларга нисбатан уларни бирлаштириб турувчи ибтидо инсонийликдир, шу туфайли одамлар одамзод туркумига оид бўлганлиги учун ҳам ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим”. Фаробийнинг ушбу бағрикенглик ҳақида ишлаб чиқилган концептуал-назарий асоси кейинчалик жаҳон фалсафасида бағрикенглик ғояларини ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Шу билан бир қаторда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмлар қалити”) асарида юртимизнинг ўрта асрларга оид тарихида илм фан тараққиёти ҳақида ноёб маълумотлар мужассамлашган. Бу асарда муаллиф фалсафа, тиб, мантик, мусиқа, илми нуҷум каби бошқа фанларнинг атамаларини тушунтириб, мазмунини шарҳлаб келтириб ўтган. Алломанинг айнан бағрикенглик тамойилига тегишли фикрлари асарнинг кириш қисмидаги “... мен бу асарни икки қисмдан иборат қилиб туздим. Биринчи қисм шариат ва у билан боғлиқ араб илмларига, иккинчи қисм эса араб бўлмаган, яъни юнонлар ва бошқа халқларга бағишланган...” - деб ёзилган фикри мазмун моҳиятида келтирилади. Ушбу алломанинг фалсафий, илмий, ижтимоий қарашлари ўз даврининг маънавияти ва маданияти ривожига маълум даражада ҳиссасини қўшди.

Толерантлик масаласини ўрта асрларда ўз асарлари мазмунида келтириб ўтган Шарқнинг яна бир буюк алломаси Абу Райхон Беруний шундай ёзади: “... (Инсон) ҳожатларининг кўплиги ва қаноатининг камлиги, душманларининг кўплигига қарамасдан мудофаа қуролининг йўқлиги унинг ўзига ўхшашлар билан бир-бирига ёрдамлашиш ва уларнинг ҳаммасининг унга ва бошқаларга етарли бўлган хизмат билан машғул бўлиш мақсадида жамоат бўлиб тўпланишга мажбур бўлди”. Бу фикри билан алломанинг инсон ким бўлишидан, ирки, миллати ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъий назар,

уларн ўзаро тенглик асосида бирлашиб яшашни бошлаган пайтдан бошлаб ҳаётлари осонлашганлигини ҳис қила бошлаганлар. Бу эса муаллифнинг бағрикенглик тушунчаси инсон ҳаётида азал-азалдан катта аҳамият касб қилганлигини тушунтирмоқчиликдан далолатдир.

Педагогик соҳа энг аввало ёшларнинг онгини ўстиришда, уларни ватанпарварлик тушунчаларини шакллантиришнинг энг самарали йўли ҳисобланади. Ёшларда маънавиятни шакллантиришда қуйидаги омиллар муҳим аҳамият касб этади.

Намунавий ҳулқи. Талаба ўзининг оилада олган тарбияси ва маънавий ахлоқий қарашлари тизимини энг аввало юриш туриши ва ҳатти-ҳаракатида намоён этади. Шу сабабдан ҳам ёш авлоднинг ҳулқи ва ўзини жамиятда тутиши, таълим-тарбия жараёнида маънавий маданиятнинг шаклланишига катта таъсир этувчи омил ҳисобланади.

Ёшлар маънавий муҳитда ўзлигини англашни шакллантириш учун жамиятда мавжуд бадий кадрятлар билан мулоқотга киришади. Ҳаракатсиз ҳеч қандай муҳитда фаолият бўлиши мумкин эмас. Шу сабабли ҳам ҳозирги ёшлар дунёқарашини кенгайтириш асосан маънавий омилларга ҳам боғлиқ.

Толерантлик тушунчаси шаклланишининг моҳияти. Маънавий омилларни шакллантириш орқали талаба онгига сингдирилади. Тарбия жараёнида мулоқот қилиш орқали бир-бири билан муносабатга кирилади ва бу жараёнда талабада толерантлик маданияти шаклланишига омил бўлиб хизмат қилади.

Ёшлар орасидаги ҳулқ муносабатлари ва ўзаро мулоқот жараёнлари ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро муносабатлари билан белгиланади. Бағрикенглик муносабатларини тарихий тараққиёт босқичларини ўрганиш, тарбиявий муҳтнинг таъсирчанлигини ошириш, амалда уларга таяниш, инсоният тарихида жамиятнинг маънавияти ривожига ҳаққоний баҳо бериш, ҳозирги ёшлардан ўзига хос ижодкорликни талаб қилади.

Таълим-тарбиянинг мазмун моҳияти, шакли ва усуллари миллийликка қанчалик мос келиши.

Талим жараёнидаги ижтимоий омиллар: Таълим-тарбия жараёнини инсонпарварлаштириш, демократлаштириш, бағрикенглик, эркинлик, ошкоралик каби тушунчаларга амал қилиш.

Ҳудудий омиллар: ватанимизга хос бўлган, ўз миллийлигимиздан келиб чиққан ҳолда кадрятларнинг кенг қамровлиги.

Бутунги кунда, толерантликни ёшларда шакллантиришда педагогик омилларнинг муҳимлигини жуда кўп тилга оялғимиз. ҳар қандай педагогик тизим маълум бир тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланади. Шу сабабли таълим соҳаси ҳақида мулоҳазалар, толерантлик нуқтаи назаридан ва толерант бўлмаган қарашларда ҳам назар солиш мумкин. Таълим соҳасининг илмийлиги, инсонийлиги ҳам ёшларни руҳий оламини тушуниш ва уни ривожлантириш воситаларини мақсадга мувофиқ даражаси билан белгиланади. Барча даврларда ҳам таълим муассасалари инсон ва жамиятнинг илғор ривожланиш талабларига мослашишга, улардан фойдаланишга интилиб келган. Жамиятда ўзаро муносабатларга, ёшларга таъсир қилиш ва улар билан яқин алоқа боғлаш воситалари, усул ва методларини билиш ва қўллаш бу борада анча яхши самара беради.

Толерантлик тушунчаси – кенг маънода инсонлар ўртасида миллати ва ирки, жинси ва ижтимоий келиб чиқиши, жамиятдаги мавқеидан қатъий назар, тенглик ва ўзаро ҳурматга асосланган тушунча ҳисобланади. Шу ўринда айтиш мумкинки, толерантлик тушунчаси жамиятни ривожлантириш ва порлоқ келажакка йўналтириш учун энг катта омиллардан бири ҳисобланади. Бағрикенглик – бу ер юзидаги барча мавжудотга

эзгу, раҳмдил, ғамхўр муносабатда бўлишни тақазо қиладиган тушунчалар сирасига киради.

Айнан таълим соҳасида ёшлар онгида толерантликни шакллантириш, таълим соҳасини мазмунан бойитиш, тамойиллари ва турли методларини янгилаш, уларнинг бир-бирлари билан ўзаро алоқаларини таъминлаш орқали бу соҳани ҳар томонлама ривожлантириш ва шакллантиришга йўналтиришдир.

Толерантликни таълим муассаларида жорий этиш умумий маънода, таълим жараёни иштирокчиларининг муносабатларини бир-бирлари билан педагогик мулоқот услубидан демократик, эркин услубга алмашилиш билан тавсифланади. Бунда энг асосийси - тарбияланувчига нисбатан ҳурмат, таълимда инсон маданияти билан таништириш йўлида унинг маънавий имкониятларини ҳисобга олиш туради. Таълим жараёнининг асосий мақсади - бу ижтимоий тажрибадан келиб чиққан ҳолда уни мақсадга йўналтириб, уни шахсий тажрибага алмашиш ёки шахсий тажрибани қўшилишидан амалда намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек: “Энг муҳими, замонавий билим ва тафаккурга, соғлом дунёқарашга эга, ривожланган давлатлардаги тенгдошлари билан беллашишга тайёр бўлган, кўзи ёниб турадиган навқирон авлодимиз катта ишончи билан ҳаётга дадил кириб келаётгани барчамизни қувонтира”.

Бугунги кун таълим соҳасида толерантликни шакллантириш учун энг асосий талаб сифатида таълимни инсонга қаратиш, унинг индивидуаллигини намоён қилиш ва ривожлантириш омили учун шароит яратишни ифодалайди. У ёшларнинг эҳтиёжлари: ўз-ўзини намоён этиши, ўзини жамиятда ошкор қилишга, маънавий-

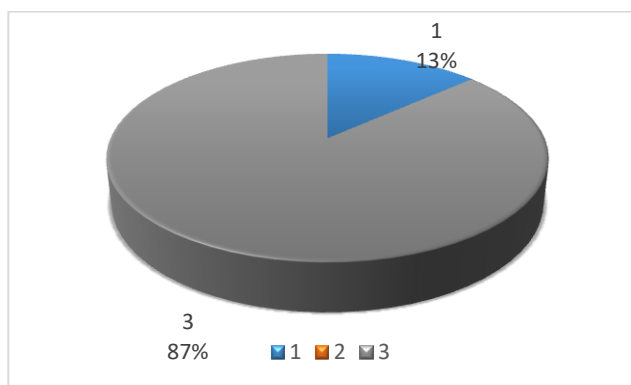
маърифий ва касбий шаклланишнинг юкори даражада қониқшишга йўналтирилган ўзига хосликни йўқотиш, маданият, табиий ўзига хосликдан бегоналашиб кетиш хавфидан ҳимояланишга чақиради.

Таълим соҳасини инсонпарварлик ва толерантлик тушунчаларининг амалиётини тавсиф этувчи, дунёқарашга оид қоидалар ва тамойиллар йиғиндиси сифатида ўзаро тенглик ва инсон кадр-қимматини улуғловчи омил сифатида қараш жамиятда ҳақиқий инсонпарварликни шакллантиришга асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Сўровноманинг асосий саволларида, респондентлардан толерантлик уларнинг талқинида қандай, саволига, 771 нафар (99%) респондент “бошқа дин, миллат вакилларининг қарашларини ҳурмат қилиш” деган жавобни берган ва 9 нафари (1%) берилган жавоб вариантдан бошқа, яъни жавоб беришга қийналаман, дея жавоб беришган.

Бугунги ёшлар онгида толерантлик тушунчаси қанчалик муҳимлиги ва ёшлар онгида бугунги кунда толерантлик тамойили бўйича қандай тасаввур шакллланганлиги бўйича сўровнома ўтказилганда қуйидаги натижалар келиб чиқди.

Ёшларга берилган кейинги савол “Келтирилган жумлаларнинг қайси бири толерантлик тушунчасини акс эттиришда Сизнинг фикрингизга мос келади?” деб берилган саволга 780 респондентнинг 105 нафари (13%) “Бошқаларнинг турмуш тарзи, хулқ атвори, ғоялари, фикр-мулоҳазалари, эътиқодида нисбатан тоқатли бўлиш” деган жавобни ва 670 нафари (87%) ёшлар “Ҳар бир инсон ўз эътиқодида эркин, ҳар бир инсон бошқаларнинг ҳам шу каби ҳуқуқига эга эканлигини тан олиш керак”, деган жавобларни белгилашган.

Ёшлар орасида бағрикенг инсон, жамият тушунчалари қандай шаклланган. Бағрикенглик тушунчалари, ғоялари диний эътиқод ғояларининг ҳам асоси ҳисобланади. Ёшлар орасида бағрикенгликни англаш, жамият ривожда инсонларнинг муносабатини маънавий тушунчалар, бағрикенглик, меҳр оқибатли бўлиш асосида шаклланиши, бу ҳозирги вақтда шиддатли ривожланиб бораётган ахборот алмашинуви жараёнида ёшларнинг инсонпарварлик асосида тўғри позицияни танлашида муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу савол орқали ёшларда бағрикенг инсон тушунчаси ва бағрикенг жамият тушунчасининг қандай шакллланганлигини тушунишга ҳаракат қилинди. Ёшлардан очиқ савол асосида саволга нисбатан ўз фикрларини билдиришини сўралган. Ёшларнинг 247 нафари (32%) деярли, ушбу тушунчани, тоқатли инсон сифатида таъриф берган, 202 нафари эса (26%) толерант инсон, дея фикр билдиришган. 138 нафар (18%) ёшлар тинч, адолат, 82 нафари (10%) ҳамма биргаликда ўзини хотиржам ҳис қиладиган жамият, деб фикр билдирган, 50 нафари (6%) ўзгалар динини ҳам ҳурмат қилиш, деса, 35 нафари (4%) бошқаларнинг ҳам

фикрини ҳурмат қилиш, 13 нафари (2%) чидамлилиқ, яна 13 нафари (2%) ҳурмат, деган фикрларни билдиришган. **Хулоса.** Ҳозирги кунда толерантликка фақатгина ижтимоий тушунча сифатида қараш нотўғри ҳисобланади. Толерантлик бугунги кунда инсоният ахлокий нормаларида талаб этилаётган энг муҳим тушунчалардан биридир. Инсон хулқ-атвори концепциясининг энг муҳим қадриятларидан бири ҳисобланади. Бу жараён ўз ичига ватанимизнинг миллий қадриятларига умумбашарий қадриятлар тизимини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш орқали амалга оширилади. Шундай экан, ҳозирги ёшлар онгига толерантлик тамойилларини миллий ва умумбашарий хулқ-атвор ва ахлокий нормалар орқали сингдириш унинг моҳиятини тўғри англашга олиб келади. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, толерантлик сиёсий, ижтимоий, диний, маърифий ва маънавий билимлар, урф-одат ва қадриятлар орқали намоён бўлади ҳамда ёшларни замонавий жамиятда яшаш нормаларини белгилаш орқали ривожлантирилиб, жамиятга тадбиқ этилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мизиёев Ш. Янги ўзбекистон стратегияси. –Тошкент. “Ўзбекистон”. 2021й
2. Мусурмонова О.юқори синф талабалари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори. ...дисс.-Т.:Фан, 2009
3. Абу Наср Форобий. “Фозил одамлар шаҳри”-Т.:Фан.1993.
4. Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города// Григорян. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XIIвв.
5. Цитата манбаи: Баҳодиров Р.М. Абу Абдуллох ал-Хоразмий ва илмлар таснифи тарихидан. Мафотих ал-улум.- Тошкент: Ўзбекистон, 1995
6. Абу Райҳон Беруний. Турар жойлар орасидаги масофани аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш(Геодезия)//Танланган асарлар. II жилд.-Т.:Фан, 1982..
7. Каримов И. А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир. Тошкент.”Ўзбекистон”.:2015йил.

УДК:339.138+334.75+33М (575.12)

Умида МАРАИМОВА,
АДУ доценти
E-mail: umidaxon@gmail.com

АДУ доценти, и.ф.д. И.Ю.Умаров тақризи асосида

БАРҚАРОР ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТАЪМИНЛАШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИКНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот таркибидаги улуши ортиб бормоқда. У мамлакатимиз иқтисодиётида етакчи кучга, бозорларимизни зарур товар ва хизматлар билан тўлдириш, аҳоли даромади ва фаровонлигини оширишнинг асосий манбаи, иш билан таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишнинг муҳим омилга айланмоқда.

Калит сўзлар: Тадбиркорлик, бизнес, кичик бизнес, инновация.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ МАЛОГО БИЗНЕСА И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

Аннотация

Растет доля малого бизнеса и частного предпринимательства в ВВП. Она становится ведущей силой в экономике и важным фактором решения проблем занятости нашей страны, ключевым источником наполнения наших рынков необходимыми товарами и услугами, повышения доходов и благосостояния населения.

Ключевые слова: Предпринимательство, бизнес, малый бизнес, инновации.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SMALL BUSINESS AND PRIVATE ENTREPRENEURSHIP IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC GROWTH

Annotation

The share of small business and private entrepreneurship in GDP is growing. It is becoming a leading force in the economy and an important factor in solving the problems of employment in our country, a key source of filling our markets with necessary goods and services, increasing incomes and well-being of the population.

Key words: Entrepreneurship, business, small business, innovation.

Кирриш. Замонавий бозор иқтисодиётида тадбиркорлик салоҳияти барқарор иқтисодий ўсишга эришишнинг асосий омилларидан бири сифатида талкин этилади.

Маълумки, 2017 йил 7 февралда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947- сонли фармони асосида мукамал тарздаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” ишлаб чиқилиб, бугунги кунда кучга кирган. Мазкур меърий ҳужжатнинг 3.4-бандида “...иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва унинг устувор мавқеини янада кучайтириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожини рағбатлантиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш” каби бажарилиши устувор бўлган вазифалар белгиланди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадбиркорлик фаолияти ва унинг ривожланиш босқичларини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, тадбиркорлик фаолияти азалдан иқтисодчи олимлар диққат эътиборида бўлиб келган.

“Тадбиркорлик” тушунчаси иқтисодчилар ва сиёсатшунослар фикрини ўзига XVI асрдан жалб эта бошлади. Ж.Б.Сей, А.Маршал, В.Зомбрет, Й.Шумпетер, Ф.Нойтлар тадбиркорлик илмининг асосчилари ҳисобланишади. “Тадбиркорлик” категориясига биринчи илмий таърифни XVIII аср бошида инглиз олими Р.Кантильон берган. Унинг таъкидлашича, “тадбиркор-бу, фойда олиш мақсадида бозор айирбошлашга интилувчи кишиларнинг янги қатлами”[1].

XVIII аср охири - XIX аср бошларида француз иқтисодчиси Жан Батист Сэй эса тадбиркорни “Воситачи, ишлаб чиқариш омилларининг мувофиқлаштирувчиси, тажриба ва билим эгаси”, дея таърифлаб [2], тадбиркор капитал, меҳнат, табиий ресурслардан оқилона, ўрнига қўйиб фойдаланади[3], шунингдек, ишлаб чиқариш омилларини уйғунлаштирадиган иқтисодий агентдир”, - дейди[4].

А.Маршал фикрича, “тадбиркорлар ишлаб чиқаришга зарур бўлган капитал меҳнатни бирлаштирадиган, ишлаб чиқаришнинг умумий режасини тузадилар ва лойиҳалаштирадиганлар”[5].

Тадбиркорлик назарияси ривожига муҳим ҳисса қўшган австриялик иқтисодчи И.Шумпетер эса “тадбиркор ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланишнинг янги-ча комбинацияларини амалга оширадиган ва шу билан иқтисодий тараққиётни таъминлайдиган киши” – дейди [6].

XIX аср охири – XX аср бошларида М.Вебер ва В.Зомбретлар тадбиркорликни фикрлар қобиляти билан боғлаб, “тадбиркор касб-хунари доирасида доимо қонуний фойда олишга ҳаракат қилади” дейди [7]. Америкалик профессор Р.Хизрич “Тадбиркорлик – қийматга эга бўлган янги нарсани яратиш жараёни бўлиб, тадбиркор эса ўзининг бор кучи, вақтини шу жараёнга сарфловчи, бунда таваккалчиликни зиммасига олувчи кишидир” - деб талкин этади [8]. П.Друкер фикрича, “тадбиркорлик инновацияни бошқариш жараёни бўлиб, тадбиркор эса ҳар бир имкониятдан максимал даражада фойдаланувчи шахс” [9]. Англиялик профессор А.Хоскиннинг таъкидлашича, “тадбиркор - бу, ўз ҳисобига иш юритувчи, масъулиятни ўз гарданига олган, мустақил қарорлар қабул

қилувчи шахсдир"[10]. Б.Карлов эса тадбиркорликнинг имкониятларини юкори баҳолаб, тадбиркорликка эҳтиёжларни кондирининг самарали янги йўллари излаш фаолияти сифатида ёндашади [11].

"Тадбиркорлик" тушунчаси мохиятига доир илмий қарашлар кўплаб маҳаллий олимларимизнинг асарларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, академик С.Ғуломовнинг фикрига кўра, "тадбиркор шундай инсонки, у пул маблағлари, материаллар ва ишчи кучини жамлаштириб, янги маҳсулот, янги бизнес, янги ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этади" [12].

Б.Ходиев эса "тадбиркорлик - бу, иктисодий фаолиятнинг алоҳида тури, унинг остида мустақил ташаббус, жавобгарлик, янгилик киритувчи, фойда олишга йўналтирилган фаолиятдир" дейди [15].

С.Салаев кичик бизнес ва тадбиркорликка қуйидагича таъриф беради: "Тадбиркорлик - амалдаги қонунлар доирасида фойда олишни кўзлаб, ташаббускорлик билан хўжалик фаолиятини юритиш ва бевосита моддий нёмағлар яратишга қаратилган соҳибкорлик фаолиятидир"[16].

"Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг қафолатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунида "Тадбиркорлик -тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилаётган, таваккал қилиб ва ўз мулккий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор фаолият", деб таъриф берилган [17].

Кўриниб турибдики, тадбиркор - бу, дадил, муҳим ва мураккаб мақсадларни рўёбга чиқаришга жазм этиб, янги гоёларни амалга ошириш билан боғлиқ бутун маъсулиятни ўз зиммасига олиб, таваккал иш юритувчи шахсдир. Фикримизча, тадбиркорлик, умуман, пул топиш эмас, балки таваккалчилик ва яратувчилик фаолияти орқали даромад олишни билдиради.

"Тадбиркорлик" ва "бизнес" тушунчалари фойда олиш мақсадида муайян фаолият билан шуғулланишга нисбатан қўлланилади. Иктисодчи олимлар тадбиркорликни бизнеснинг бир тури ва уни даромад олишга қаратилган ташаббускор мустақил фаолият юритиш, деб талқин этадилар.

Иктисодиёт фанида бизнес фаолиятига доир дастлабки тадқиқотлар XVIII асрда Р.Кантильон, А.Тюрго, Ф.Кене, А.Смит ва Ж.Сей томонидан амалга оширила бошланди. Бирок, жамоатчилик фикрида "бизнес" тушунчасининг кўп маънолилиги ҳозирга қадар сақланиб қолмоқда. Илмий адабиётларда мазкур тушунча ҳақида кўпинча бу фавқуллода ҳодисанинг иктисодий, ташкилий ва рухий тавсифлари (турли-туман қарашлар) тўпламидан иборат ҳар хил тасаввурлар мавжуд.

А. Орлов кичик бизнес ҳақида шундай дейди: "кичик бизнес - ишини йўқотган, ҳарбий хизматдан истеъфога чиққанларнинг, ёшу-қариларнинг, жиддий "қасал" ҳисобланган ижтимоий гуруҳларнинг ўтиш давридаги, ислохотлар давридаги яшаш ва соғайиш секторидир" [18].

Х.Абулқосимов "бизнес" тушунчасига қуйидагича таъриф берган: "бизнес - бирор фаолият (иш) юзасидан бўлган муносабат, аниқроғи ишбилармонларнинг иктисодий муносабатидир. Кенг маъноси - қонуний йўл билан даромад топишга қаратилган фаолиятдир"[19].

Б.Ходиевнинг фикрига кўра, "бизнес - бу, фойда олиш мақсадида амалга оширилаётган фаолиятнинг исталган тури бўлиб, шахсий пул воситаларини ёки бу фаолиятда ўз капиталини қўшиш билан билвосита иш тирок этишдир"[20].

Н.Косимованинг фикрича, даромад топишга қаратилган ҳар қандай фаолиятни ҳам "бизнес" тушунчаси билан ифодалаш мумкин эмас. Масалан, ишчи (кучини сотиб, яъни ёлланиб, даромад ва иш ҳаки топишга

қаратилган меҳнат фаолияти бизнесга кирмайди. Бундай йўл билан топилган иш ҳаки ёки даромад фақатгина истеъмолни кондиринишга қаратилган. Бизнес фойда олишга йўналтирилган фаолият бўлиб, мулккий маъсулият ва жавобгарликка, иктисодий таҳликага асосланади [21].

Тадқиқот методологияси. Илмий мақолани ёритишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари, иктисодий, ижтимоий, сиёсий соҳалардаги таниқли олимларнинг илмий асарлари, уларнинг мазмун, мохияти ўрганилиб, мазкур хусусий секторни ривожлантириш ва унда кичик бизнесни аҳамиятини ифодаловчи мавжуд кўрсаткичлар статистик таҳлил қилинди.

Таҳлил ва натижалар. Бизнингча умумий тарзда "тадбиркорлик ва "бизнес" тушунчаларининг иктисодий мохияти бири-бириникидан деярли фарқ қилмайди, аммо уларнинг фарқланиш иктисодий муносабатларни қамраб олиши, яъни турланишида фарқ мавжуд бўлади.

Фикримизча, бизнес - пул топиш йўлидаги ҳаракат, бойликни ошириш, мулкни бойитишга интилиш, аниқ бир фаолият тури билан доимий шуғулланиш, ўзидаги иктисодий, молиявий, интеллектуал имконият, қобилият ва шароит ларни ишга солиш орқали натижалар олиш бўлса, тадбиркорлик - бу, ихтиро қилиш, ишлаб чиқариш омилларидан оқилона фойдаланиш ёрдамида унга ўхшаш бўлмаган янги гиликни яратиш ва амалга ошириш ёки эҳсиснинг ўрнига такомиллашган ишлаб чиқаришни қайта қуриш, яъни новаторлик фаолиятидир.

Шундай қилиб, тадбиркорлик фаолияти бизнеснинг бир шакли сифатида намоён бўлади ва унинг турли соҳаларида амалга оширилади, яъни тадбиркор тўла ёки қисман моддий маблағга ёки молиявий ресурсларга эга бўлган ғайратли инсон бўлиб, у ушбу ресурсларни ўз иши (бизнеси)ни ташкил қилиш учун ишга солади. Унинг томонидан бунёд этилган фирма (ташкilot, ширкат, корхона) тараққий этаётган кичик бизнеснинг бир қисмига айланади.

"Тадбиркорлик" ва "кичик бизнес" тушунчаларига улар ҳақидаги назарий фикрларга нисбатан яқин бўлган бошқа катор назарий фикрларни ўрганиш натижасида қуйидаги мазмунда таъриф ишлаб чиқилди: "Тадбиркорлик бу, бозорга янги гоё, маҳсулот ва хизматлар билан кириб борувчи ишбилармон шахсларнинг ўз ва жалб қилинган моддий-молиявий маблағларини таваккал қилиб, ундан самарали фойдаланган ҳолда ҳамда қонунчиликда белгиланган тартибда даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускор мустақил фаолиятидир"

"Кичик бизнес - яқка тадбиркорлик, микрофирма ва кичик корхоналардан иборат учта тузилмани ўз ичига олувчи хўжалик субъектларининг амалдаги қонунчилик доирасида фойда олиш мақсадидаги иктисодий фаолиятидир".

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ижтимоий-иктисодий мохиятини тўлароқ очиб бериш учун уларнинг бошқа иктисодий субъектлар (Йирик бизнес)дан фарқли жиҳатлари, қолаверса, афзалликлари хусусида тўхталиб ўтиш лозим. Хусусан, америкалик иктисодчи Р.Стюарт кичик бизнеснинг хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтган [22]:

- кичик бизнес кўпчилик янги маҳсулот ёки хизмат турининг бунёд этилиши учун бошланғич ишлаб чиқариш нуқтасидир. Агар, у муваффақиятли бўлиб чиқса, бизнес ўсади ёки маҳсулот йирик корхона томонидан сотиб олинади;

- кичик бизнес ихтисослашган маҳаллий эҳтиёжларни қондиринишга яхши мослашган бўлади; - кичик бизнес тегишли шахсга тажриба орттириш имконини

бериши ва бу унга кейинчалик кенгрок миқёсда қўл келиши мумкин;

- одатдаги маҳсулотлар жонига теккан истеъмолчиларга ҳунармандлар томонидан шахсий режаси бўйича ишланган маҳсулот таклиф этилиши мумкин;

- кичик бизнес истеъмолчиси аниқ бўлган хизмат турларини таклиф этади;

- яқка мулкдор истеъмолчиларнинг ишончилирига таянади.

Хулоса. Фикримизча, иктисодиётнинг етакчи тармоқларини барқарор ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири сифатида иктисодиётда инновацион жараёнларни фаоллаштириш, айниқса, кичик бизнес субъектлари инновацион фаолиятини рағбатлантириш юқори самара беради.

Бугунги кунда замонавий тараққиёт тенденциясида иктисодий ўсишнинг самарали ресурсларидан бири сифатида кичик бизнес субъектларининг инновацион фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантириш биринчи ўринга қўйилмоқда.

Жаҳон иктисодий адабиётида "инновация" тушунчаси илмий-техника салоҳиятини реал, янги маҳсулот ва технологияларни юзага чиқарадиган жараён сифатида талкин этилади.

Фикримизча, тадбиркорликнинг муҳим жиҳатлари орасида фойда олишга интилиш, иктисодий эркинлик, имиджга эга бўлиш ва рақобат курашида қатнашиш каби умумийликлар мавжуд.

Кичик бизнес соҳасида банд фирмалар кўпинча юқори технологияли ишлаб чиқаришни ташкил этишга уринишлари билан характерланади. Улар фаолияти стратегияси асосан қуйидагилардан ташкил топади:

- биринчидан, юқори технологияли ривожланаётган фирмалар рақобат кураши бўлишдан

манфаатдор эмас. Шу сабабли улар бозордаги юқори фойда келтирадиган бўшлиқни эгаллашга ҳаракат қилиб, тор даражада ихтисослашган маҳсулот ишлаб чиқаришга интилади;

- иккинчидан, бундай фирмалар, масалан, электроника билан шугулланувчи фирмалар, йирик корхоналардан бутловчи қисмларни сотиб олиш орқали ишлаб чиқариш харажатларини минималлаштиришга ҳаракат қилади;

- учинчидан, қўпчилик фирмалар ишлаб чиқариш жараёнини энгиллаштириш мақсадида ё битта турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ёки бир турдаги технологияга ихтисослашади. Улар ана шу маҳсулот ёки технологияни истеъмолчиларнинг талабига мослашга ҳаракат қилишади. Йирик корхоналарга эса кенг истеъмолчиларнинг талабини қондиришга мос бўлган стандарт маҳсулотларни ишлаб чиқариш хос. Кичик корхоналарнинг йирик корхоналардан фарқи ва афзалликлари ҳам шундадир;

- тўртинчидан, деярли барча кичик корхоналар мустақилликни сақлаб қолишга интилиб, ташқаридан маблағ жалб этмасликка ҳаракат қилади.

Мутахассисларнинг фикрича, кичик фирмалар маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси ривожланиб бориши билан мустақилликка ва ўзига хос бўлган ижтимоий-маданий муҳитни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, республикамызда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш натижасида улар экспортбоп, рақобатлаша оладиган сифатли товар ва хизматлар ишлаб чиқаришга қодир мустаҳкам иктисодий соҳага айланишини таъминлашга ҳаракат қилишимиз лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Чжен В. Бозор шароитида минтақанинг тармоқ таракети 5-том. Т.. 1997 35-65
2. Расулов М. Бозор иктисодиёти асослари Т "Ўзбекистон" 1999 216-б.
3. Савченко В. Феномены предпринимательства. Рос. Экон, журнал. 1995. № 9.46-6
4. Шамхалов Ф. Роль предпринимателя в рыночной экономической системе. М Маркетинг: 1997. № 3. с.95.
5. Маршал А. Принципы экономической науки. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1993. Т. 1, 377-6.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1992, 169-170, 183-6.
7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Пер. с немецкого. -М.: Прогресс, 1990, 85-б.
8. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство. \\\ Вып. 1. -М., 1991, с.20.
9. Друкер П. Рынок: как выйти в дилеры. Практика и принципы. - М.: 1992. с.1998.
10. Хоскинг А. Курс предпринимательства. --М., 1993, с.28
11. Карлов Б. Деловая стратегия: концепция, содержание, символы. Пер. с англ -М.: 1992, с. 176.
12. Ғуломов С.С. Тадбиркорлик ва кичик бизнес асослари.. -Т.: 1998.-32-б.
13. Ўлмасов А., Шарифхужаев М. Иктисодиёт назарияси. -Т.: Мехнат. 1995. 192-б.
14. Абдуллаев Ё., Каримов Ф. «Кичик бизнес ва тадбиркорлик "Мехнат".2000.-9-б.
15. Ходиев Б.Ю. Ўзбекистон иктисодида тадбиркорлик ривожини эконометрик моделлари. 08.00.06 - "Эконометрика ва статистика" ихтисослиги бўйича иктисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т.: 2000 42-б.
16. Салаев С.С. Кичик бизнес ривожланиш тенденцияларини моделлаштириш ва башоратлаш (Ўзбекистон Республикаси мисолида). 08.00.06 - "Эконометрика ва статистика" ихтисослиги бўйича иктисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Т.: 2008. 14-б.
17. Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни. 3-модда. Т.: 2000 й. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. -М.: "Рус тили", 1981, 106-бет.
18. Орлов Й. Малое предпринимательство: старые и новые проблемы. -М., Вэ. 1997. № 4. с 130.
19. Абулкосимов Х. Хусусий кичик тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришининг иктисодий муаммолари. -Т.: ТДТУ нашириёти. 1998.-6-б.
20. Ходиев Б.Ю. Ўзбекистон иктисодида тадбиркорлик ривожини эконометрик моделлари. 08.00.06 - "Эконометрика ва статистика" ихтисослиги бўйича иктисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. - Т.: 2000. 51-б.
21. Косимова Н.С. Ўзбекистонда хусусий тадбиркорликни ташкил этиш масалалари. 08.00.05 - "Менежмент" ихтисослиги бўйича иктисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Т.: 2002. 27-б
22. Robert L. McCan. Anoutline of the American Economy. USE.: November 1992. 112-p.

Tursunboy MAXAMMADJONOV,
Andijon davlat tibbiyot instituti assistenti
E-mail: mahammadjonovt@gmail.com

AnDU dotsenti M.X.Mamaraxmonov taqrizi asosida

ORGANIZATION OF PRACTICAL TRAINING CLASSES IN MEDICAL EDUCATION (FOR THE EXAMPLE OF THE SUBJECT OF BLOOD BIOCHEMISTRY)

Аннотация

Clinical blood tests are important for the diagnosis of many diseases and do not require complex laboratory equipment and expensive consumables. Regular blood tests do not require a lot of time or money. Therefore, they are suitable for primary care facilities.

Key words: Blood, blood biochemistry, disease, laboratory, diagnosis, medicine, medical education.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО МЕДИЦИНСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ (НА ПРИМЕРЕ БИОХИМИИ КРОВИ).

Аннотация

Клинические анализы крови важны для диагностики многих заболеваний и не требуют сложного лабораторного оборудования и дорогостоящих расходных материалов. Регулярные анализы крови не требуют много времени и денег. Поэтому они подходят для учреждений первичной медико-санитарной помощи.

Ключевые слова: Кровь, биохимия крови, заболевание, лаборатория, диагностика, медицина, медицинское образование.

TIBBIYOT TA'LIMIDA AMALIY MASHG'ULOT DARSLARINI TASHKILLASHTIRISH (QON BIOKIMYOSI MISOLIDA)

Аннотация

Qonni klinik tahlil qilish ko'pgina kasalliklarni aniqlab olish uchun muhim ahamiyatga ega va murakkab laboratoriya asbob-anjomlari hamda qimmat turadigan sarflanuvchi materiallarni talab qilmaydi. Odatdagi siydik tahlillari uchun ko'p vaqt va mablag' kerak bo'lmaydi. Shuning uchun ular birlamchi tibbiy-sanitariya muassasalari uchun mos keladi.

Kalit so'zlar: Qon, qon biokimyosi, kasallik, laboratoriya, tashxis, tibbiyot, tibbiy ta'lim.

Kirish. Mamlakatimizda milliy tibbiyot va farmatsevtika ta'limini modernizatsiya qilish, ushbu sohaga xalqaro ta'lim standartlarini joriy etish, aholi salomatligini muhofaza qilishning dolzarb muammolari bo'yicha kompleks ilmiy tadqiqotlar olib borish, shuningdek, ta'lim olayotgan yoshlarga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishning samarali tizimini yaratish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, respublikaning olis va yetib borish qiyin bo'lgan hududlarida umumiy amaliyot vrachlari hamda tor mutaxassislarining yetishmasligi, tibbiyot ta'lim muassasalaridagi zarur bo'lgan amaliy tayyorgarlikning yetarli bo'lmayotganligi, shuningdek, uzluksiz kasb-hunar ta'limini tashkil etishning zamonaviy shakl va uslublarining sust joriy etilishi tibbiyot va farmatsevtika kadrlarini tayyorlash, o'rta muddatli davrda uni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar qabul qilinishini talab etmoqda.

2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi hamda 2019 — 2025 yillarda O'zbekiston Respublikasining sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish kontseptsiyasi vazifalariga muvofiq, shuningdek, tibbiyot va farmatsevtika ta'limi va ilm-fani tizimini yanada takomillashtirish, uning amaliy sog'liqni saqlashga integratsiya qilinishini ta'minlash hamda tibbiy yordam ko'rsatish darajasini oshirish maqsadqilib belgilandi. [1]

Ushbu maqolada tibbiyot oliy ta'lim tashkiloti talabalariga qon biokimyosi mavzusi bo'yicha laboratoriya ishlarini tibbiyotdagi amaliy ahamiyatini, chaqaloqlik davridan to 14 yoshgacha bo'lgan bolalarda kechadigan qon tarkibida kechadigan biokimyoviy jarayonlarning o'ziga xos

xususiyatlarini, sog'lom organizmning me'yor ko'rsatkichlarini va ularni turli kasallik holatlarida sifat va miqdor jihatidan o'zgarishlarini yoki biokimyoviy o'zgarishlar oqibatida kelib chiqadigan kasalliklarni o'rgatishni asos qilib olingan.

Maqolada darsdan tashqari mustaqil tayyorlanish, amaliy mashg'ulot jarayonida olgan bilimlarini mustahkamlash uchun savol va masalalar ham berilgan. Vaziyatli masalalar kelajakda tibbiy muammolarni hal qilishda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish maqsadida berilgan. Shuningdek, o'tkazilgan tajribalardan olingan natijalarni rasmiylashtirish yo'llari va tegishli xulosa chiqarish uchun imkoniyatlar yaratilgan. Bundan tashqari ushbu maqolada qon biokimyosi mavzusi bo'yicha klinik laboratoriyalarda kasalliklarni aniqlash uchun qo'llaniladigan bir nechta biokimyoviy usullar keltirilgan

Ushbu maqoladan nafaqat bolalar shifokorlari, balki davolash, sanitariya-gigiena, stomatologiya, farmatsevtika kulliyotlarida hamda qishloq ho'jaligi, pedagogika oliy o'quv yurtlarida biologiya mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar, shuningdek ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbekiston Respublikasida Tibbiyotga ixtisoslashgan oliy ta'lim muassasalarining talabalariga klinik biologik kimyo fanini o'qitish uchun ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Akademik Y.X.To'raqulov (1916-2005) Oliy o'quv yurtlarida biologik kimyo kafedralarini tashkil qilish va O'zbekiston Respublikada biologik kimyo ilmiy-tadqiqot institutini ochilishiga (1967 yil) bevosita asos solgan. Y.X.To'raqulov biologik kimyo faniga bag'ishlangan o'zbek tilidagi nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalarining ilk muallifidir.

Oliy o'quv yurtlarida mazkur fan sohasi bo'yicha o'z yonalishiga ega bo'lgan ko'plab biokimyogarlar: Toshkent tibbiyot akademiyasi professor R.A. Sobirova, O.A. Abrorov, F.X. Inoyatova, A.N. Aripov, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor P. Mirxamidova va dotsent N. Kamolova, O'zbekiston milliy universiteti professor S. N. Dalimova, dotsent, G.B. Umarovalar faoliyat ko'rsatmoqdalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tibbiyot ta'limida pedagogik kadrlarni oldida turgan muxim vazifalardan biri bu dars jarayonini tashkillashtirish. Dars jarayoni yaxshi tashkil etilsa talabalar dars jarayonida zerikib qolmaydi. Buning uchun pedagog nafaqat o'z fanining nazariy materiallarini balki mavzu yuzasidan amaliy mashg'ulot yani laboratoriya ishlarini ham bajara olishi kerak. Tibbiy ta'limda fundamental fanlar: tibbiy biologiya, tibbiy kimyo, mikrobiologiya va biologik kimyo darslarida laboratoriya mashg'ulotlari namunaviy dasturda keltirilgan bo'lib bu laboratoriya mashg'ulotlari talabaning kelajakda ish faoliyatida yordam berishi mumkin. Buning uchun esa albatta pedagoglar laboratoriya ishlarini o'zlari bajarib ko'rsatib bera olishlari shart.

To'g'ri tibbiy ta'limda ba'zi laboratoriya ishlari qimmat uskunalar yoki qimmat reaktivlar kerak bo'lishi mumkin, bunday sharoitda talaba laboratoriya ishini amalga oshira olmasa pedagog virtual laboratoriya ko'rinishida kompyuter texnologiyasidan foydalanib videolar orqali ko'rsatib berishi kerak.

Tahlil va natijalar. Qon organizmning asosiy ichki muhiti va eritmasi bo'lib hisoblanadi. Tashqi muhitdagi moddalar, hujayra, to'qimaning almashinuv mahsulotlari doimo qonga tushib turadi. Qon qizil rangli, yopishqoq, kuchsiz ishqoriy muhitga ega. Kattalarda uning pH i 7,36-7,4, yangi tug'ilgan bolalarda esa 7,2-7,3, solishtirma og'irligi 1,050- 1,060, chaqaloqlarda 1,060-1,080 ga teng geterogen modda.

Yangi tug'ilgan bola qonning umumiy miqdori 0,7 l ni tashkil qilsa, 5 yoshga 1,3, 10 yoshda 2,5, 15 yoshda 4,5 va kattalarda 5,0- 5,5 l ni tashkil qiladi. Katta yoshdagilarda qon tana vaznining 7 % ini tashkil qilsa, kichik yoshdagi bolalarda bu ko'rsatgich 2-3 marta ortiq.

Qon sentrifugalanganda uning tanachalari (eritrositlar, leykotsitlar, trombositlar) cho'kmaga tushadi. Cho'kma yuqorisida och-sarg'ish tiniq suyuqlik qon plazmasi qoladi. Plazma tarkibida 7% ga yaqin oqsil hamda turli molekullar moddalar bo'ladi. Plazma bir necha daqiqa ichida iviydi, ya'ni quyqa hosil bo'ladi. Shu iviq qisqarishi natijasida qon zardobi ajraladi. Qon zardobi tarkibida fibrinogen oqsili bo'lmisligi bilan plazmadan farqlanadi. Plazma iviganda fibrinogen erimiydigan fibringa aylanadi. Iviqni aynan fibrin hosil qiladi.

Qon moddalar almashinuvi jarayoni bilan chambarchas bog'liq holda muhim vazifalarni bajaradi.

1. Qon o'pkadagi kislorodni to'qimalarga va aksincha to'qimalarda hosil bo'lgan uglerod (IV) oksid (CO_2) ni o'pkaga tashish bilan nafas olish va nafas chiqarish vazifalarini bajaradi. Shu vazifasi bilan qon to'qimalarda oksidlanish - qaytarilish jarayonlariniva energiya almanishinuvini boshqaradi.

2. Me'da - ichak sistemasi ovqat hazm bo'lishi natijasida hosil bo'lgan mahsulotlarni turli a'zolariga yetkazib berishi, glyukoza, keton tanachalarinig jigardan muskullarga, yog'larni jigardan yog' to'qimalariga, sut kislotani muskullardan jigarga, yog' kislotani yog' to'qimalaridan turli a'zolariga o'tkazib berish bilan oziqlantirish vazifasini bajaradi.

3. To'qimalarda hosil bo'lgan zaharli moddalar (ammiak, bilirubin va hokazo), qon orqali jigarga keltirilgan va u erda zaharsizlantirilgan birikmalar buyrak orqali tashqariga chiqariladi. Shu bilan qon ajratish vazifasini bajaradi.

4. Qon orqali kimyoviy signallar - gormonlar va boshqa organizm uchun zarur birikmalar to'qima hujayralariga yetkazilib moddalar almanishinuvi jarayonini bajarishda qatnashadi.

5. Qon leykotsitlar va antitelalar yordamida himoya vazifasini bajaradi. suv tuz, kislota-ishqor muvozanatlarini bir me'yorda saqlaydi, tana harorati saqlanishi kabi qator muhim vazifalarni bajaradi.

Qon tarkibiga qon hujayralari - eritrositlar, leykotsitlar, trombositlar tashqari, organik va anorganik birikmalar ham kiradi. Organik birikmalardan eng muhim oqsillar, yog'lar, karbonsuvlar, gormonlar, fermentlar, vitaminlardir. Qon tarkibida shuningdek moddalar almanishinuvi jarayonlarining oraliq va oxirgi mahsulotlari hamda mineral tuzlar uchraydi.

Turli moddalarni tinimsiz qonga tushib turishi va undan chiqib ketishiga qaramay qonning me'yordagi morfologik va kimyoviy tarkibining doimiyligi nisbatan o'zgarmaydi. sog'lom odam qonidagi vaqtinchalik o'zgarishlar tezda to'g'irlanadi. Ammo ko'pchilik kasalliklarda, ayniqsa jigar, yurak, buyrak, me'da osti bezi, o'pka kasalliklarida funksional holatining buzilishi natijasida qonning kimyoviy tarkibi o'zgarganligi kuzatish mumkin. Qon odam organizmi holati o'zgarganligining asosiy ko'rsatkichidir. Qonning biokimyoviy ko'rsatkichlarini o'rganish, odam organizmning moddalar almanishinuvi darajasini bilish kasallikni aniqlashda va uni davolashda muhim ahamiyatga ega.

Karboksigemoglobin va metgemoglobin miqdorining yoshga qarab o'zgarishi (umumiy gemoglobinga nisbatan protsent hisobida)

1-jadval

Bolining yoshi	Homila Hb	Kattalar Eb	A2 gemoglobin
Yangi tug'ilgan bolada	75	25	0
1-7 kunlik	71	29	0
8-21 kunlik	65	34,6	0
22-30 kunlik	60	40	0
1-2 oylik	56,1	43,4	0,5
2-3 oylik	38,3	60,9	0,8
3-5 oylik	22,5	75,3	2,2
6-9 oylik	9,1	88,2	2,7
9-12 oylik	4,3	92,8	2,9
1-3 yoshda	1,6	94,9	3,5
3-7 yoshda	0,8	94,9	4,3

7-14 yoshda	0,7	94,9	4,4
Qon biokimyosi mavzusi bo'yicha laboratoriya ishlari. Benzindin reaksiyasi Tekshiriluvchi material: fibrindan tozalangan va suvda suyultirilgan qon. Reaktivlar: konsenrlangan sirka kislotada yangi tayyorlangan bezidinning 5 % li eritmasi, vodorod peroksidning 3 % li eritmasi. Kerakli anjomlar: shtativ va probirkalar, tomizg'ichlar. Bajariladigan ish tartibi. Probirkaga fibrindan tozalangan va suyultirilgan qon, benzidin eritmasi va H₂O₂ dan 5 tomchi solinadi. Suyuqlikning ko'kimsir-yashil tusga kirishi kuzatiladi. Reaksiyaning asoslanishi. Qon gemoglobini vodorod peroksidi suv va atomar kislorodgacha parchalash xossasiga ega. Atomar kislorod esa oksidlovchidir. Shu kislorod ta'sirida benzidin oksidlanadi va ko'kimsir-yashil tusga kiradi. GVOYAK REAKSIYASI Tekshiriluvchi material: fibrindan tozalangan va suvda suyultirilgan qon. Reaktivlar. Gvoyak mum kislotasining spirtli eritmasi (1-2 gvoyak mumi 100 ml 95 % li etil spirtida suyultiriladi), H₂O₂ ning 3% li eritmasi. Kerakli anjomlar: shtativ va probirkalar, tomizg'ichlar. Bajariladigan ish tartibi. Probirkadagi fibrindan tozalangan va suyultirilgan bir tomchi qonga 5 ml suv solib aralashtiriladi. Uning ustiga bir ml Gvoyak mumini spirtidagi eritmasi va bir tomchi vodorod peroksidning 3% li eritmasi solinadi. Paydo bo'lgan ko'kimsir rang Gvoyak mumi ozonidi hosil bo'lganini ko'rsatadi. Reaksiyaning asoslanishi. Vodorod peroksid qon gemoglobini (katalazasi) ta'sirida suv va atomar kislorodgacha parchalanadi. Kislorod esa Gvoyak mumini ozonidgacha oksidlaydi. Natijada ko'kimsir rang hosil bo'ladi. Ushbu usul qon 1:10000 suyultirilgan ham juda sezgir. Shifoxonalarda, sud tibbiyot ekspertizasida shu usuldan foydalanish juda qulaylik tug'diradi [2]. Qon biokimyosi mavzusi dars jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari talabalari dars jarayonida bemorga tashxis qo'yish ko'nikmalarini egallab borishi kerak, shuning uchun biologik kimyo fani mavzularida bemorning kasallik belgilarini keltirilgan xolda talabalardan bemorga tashxis qo'yish qobiliyatiga qarab xam baxolanadi. Biologik kimyo fani xar bir mavzusi bo'yicha vaziyatli masalalar tuzilgan bo'lib bu vaziyatli masalada bemorning klinik belgilari yoziladi. Shu usuldan foydalanib tibbiyot instituti talabalari uchun biologik kimyodan "Tezkor tashxis" deb nomlangan interaktiv metod yaratilgan. Bu metodning senariysi quyidagicha: O'yin nomi: "Tezkor tashxis". O'yin turi: Kuchaytirgich. Maqsad: Talabada bemorga tashxis qo'yish ko'nikmasini shakllantirish. Vaqti: 20-25 daqiqa. Guruh kattaligi: 5 ta talabadan 3 guruhga bo'lingan xolda.			
Ishlatiladigan materiallar: ruchka va oq qog'ozlar. Amalga oshirilishi: 1. Talabalar ixtiyoriy tanlab olish usuli bo'yicha 3 ta guruhga bo'linadi (A, B, C), xar bir guruhda 5 tadan talaba mavjud bo'ladi. 2. O'qituvchi "Qon biokimyosi" mavzusiga taaluqli kasallik belgilaridan birini aytadi. 3. Talabalar oq qog'ozga kelishilgan xolda kasallik nomini va davolash chorasini yozadi. 4. Xar bir belgi aytilinib talabalar qog'ozga o'z javoblarini yozib bo'lganidan keyin o'qituvchi qog'ozni yig'ib oladi. 5. Shu tartibda birin ketin kasallik belgilari sanab o'tiladi. Odatda kasallik belgilari 5 tagacha yetishi mumkin. 6. O'yin so'ngida natijalar xisoblanadi, qaysi guruh nechinchin kasallik belgidan keyin to'g'ri tashxis qo'ya oldi va kasallikni to'g'ri davolay oldi. Kasallikning dastlabki belgisidan to'g'ri tashxis qo'ysi a'lo baxo, kasallik belgilari ortgan sari baxoning qiymati tushib boraveradi. Misol uchun: "Temir tanqisligi anemiyasi" [3] kasalligiga talabalar tashxis qo'yish kerak. Kasallik belgilari: Ta'm istaklarining buzilishi — bo'r, kesak, xom go'sht va boshqa mahsulotlarni yeyishni hohlash. Kasallik belgisi aytiladi, talabalar javobni yozdi, qog'ozlar yig'ib olindi. Hid istaklarining buzilishi — bo'yoq, maishiy kimyo, o'tkir hidli (aseton, benzin, yuvish vositalari va hokazo) kabi moddalarni hidlashga hohish. Kasallik belgisi aytiladi, talabalar javobni yozdi, qog'ozlar yig'ib olindi. Qo'l timoqlaridagi oq dog'lar. Kasallik belgisi aytiladi, talabalar javobni yozdi, qog'ozlar yig'ib olindi Teri sathining oqarib ketishi. Kasallik belgisi aytiladi, talabalar javobni yozdi, qog'ozlar yig'ib olindi Lab burchaklaridagi yoriqlar mavjudligi. Kasallik belgisi aytiladi, talabalar javobni yozdi, qog'ozlar yig'ib olindi. Natijalar xisoblanadi. A guruh kasallikning 1-belgisini eshitishi bilan to'g'ri tashxis qo'ygan, B guruh kasallikning 3-belgisini eshitishi bilan to'g'ri tashxis qo'ygan, C guruh kasallikning 4-belgisini eshitishi bilan to'g'ri tashxis qo'ygan. Demak A guruh talabalari 5 baxo, B guruh talabalariga 4 baxo, C guruh talabalariga 3 baxo. Xulosa va takliflar. Bunday metodlar o'z mohiyatiga ko'ra ta'limiy yoki tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlaydi, biroq, ularning har biri ta'lim yoki tarbiya jarayonida mahsuldorlikni ta'minlash bo'yicha turli imkoniyatlarga ega. Shu sababli o'qituvchi-pedagoglar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, interfaol metodlarning samaradorligi yanada oshadi, qachonki, ularni qo'llashda ta'lim oluvchi (o'quvchi, talaba)larning yosh, psixologik xususiyatalari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa. Bu esa o'z navbatida o'qituvchi-pedagoglardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishlarini taqazo etadi.			

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Tibbiyot va farmatsevtika ta'limi va ilm-fani tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori.
2. R.G'.Sultonov, N.M. Xolmuhammedova, SH.F.Karimova, U.L.Sultonho'jaev. "Biokimyodan amaliy mashg'ulotlar" Toshkent 2006. 161-b
3. <https://mymedic.uz/>

UDK: 7.067:316.37

Комал МАХМУДОВ,
Тошкент молия институтини катта ўқитувчиси
E-mail: Maxmudovks@mail.ru

Т.Қ.А.И профессори, ф.ф.д. Н.А.Назаровнинг тақризи асосида

THE THIRD RENAISSANCE IS IN THE HANDS OF DETERMINED YOUNG PEOPLE

Annotation

This article talks about the fact that today's modern youth is the mainstay of the "Third Renaissance", which is being laid in our country. In addition, information is provided on the conditions created in the country for the younger generation, the measures taken to implement their business plans, the ongoing reforms to ensure the employment of unemployed youth. Some shortcomings related to youth are also highlighted.

Keywords: Third Renaissance, New Uzbekistan, youth, law, state program, entrepreneurship, investment, intellectual potential.

ТРЕТИЙ РЕНЕССАНС В РУКАХ РЕШИТЕЛЬНЫХ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

Аннотация

В данной статье говорится о том, что сегодняшняя современная молодежь является опорой «Третьего Ренессанса», который закладывается в нашей стране. Кроме того, приводится информация о созданных в стране условиях для подрастающего поколения, предпринимаемых мерах по реализации их бизнес-планов, проводимых реформах по обеспечению занятости безработной молодежи. Выделены также некоторые недостатки, связанные с молодежью.

Ключевые слова: Третий ренессанс, Новый Узбекистан, молодежь, право, государственная программа, предпринимательство, инвестиции, интеллектуальный потенциал.

УЧИНЧИ РЕНЕССАНС – АЗМУ-ШИЖОАТЛИ ЁШЛАР ҚЎЛИДА

Аннотация

Мазкур мақолада бугунги замонавий ёшлар мамлакатимизда пойдевор қўйилаётган “Учинчи Ренессанс”нинг асосий таянчи эканлиги ҳақида сўз кетади. Бундан ташқари, юртимизда ёш авлод учун яратилаётган шарт-шароитлар, уларнинг бизнес режаларини амалга ошириш учун қўлланилаётган чора-тадбирлар, ишсиз ёшларнинг бандлигини таъминлаш йўлида амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, ёшлар билан боғлиқ айрим камчиликлар ҳам кўрсатиб ўтилади.

Калит сўзлар: Учинчи Ренессанс, Янги Ўзбекистон, ёшлар, қонун, давлат дастури, тадбиркорлик, инвестиция, интеллектуал салоҳият.

Кириш. Ҳозирги глобаллашув жараёнида мамлакатнинг асосий пойдеворлари бўлган ёшларга кенг имкониятлар очиб бериш, уларни қўллаб-қувватлаш, илм-фан ва инновацияларга янада кенгроқ жалб этиш замонавий тараққиётнинг муҳим тенденцияларидан бири ҳисобланади. Чунки барча асрлар давомида мамлакат келажаги ёшлар билан бирга бунёд этилиб келинган. Мамлакат ўз ёшлари учун қиладиган ҳар қандай инвестиция келажақда ўз натижаси билан тақдирланади. Шу боисдан ёшлар масалалари давлат сиёсати даражасига кўтарилгани айни ҳақиқатдир.

Бугун “Янги Ўзбекистон” ва “Учинчи Ренессанс” сўзлари ҳаётимизда уйғун ва ҳамоҳанг тарзда янграмоқда ва халқимизни улғу мақсадлари сари дадил қадамлар қўйишига сабаб бўлаяпти. Давлатимиз раҳбарининг “Янги Ўзбекистон” газетаси бош муҳаррири билан суҳбатда, ҳозирги кун ёш авлод вакилларининг билим олиши, илм-фан, инновациялар, адабиёт, санъат ва спорт соҳасидаги истеъдод ва салоҳиятларини юзага чиқаришлари, уларнинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок этишлари учун барча шароитларни яратилишига устувор аҳамият берилганлиги ҳақида таъкидлаб ўтганлар [1].

Давлат ва жамият бошқарувида ҳам, бизнесни тараққий эттиришда ҳам, умуман олганда барча соҳа ривожига салоҳиятли ёшлар муҳим ўрин тутаяди. Сабаби улар жамият учун янги пойдевор вазифасини ўтайди. Янгидан янги ташаббус ва ғояларни илгари суриш, замонавий иш юритиш услубларини жорий қилишда ёш қатламнинг нуқтаи назари алоҳида аҳамият касб этади.

Шу боис бугунги кунда юртимизда замонавий билим ва қўникмаларга эга, мамлакатнинг келажақдаги равнақи учун муносиб ҳисса қўша оладиган интилувчан ёшларни қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ёшлар ҳар бир давлатнинг келажагини, салоҳиятини белгилловчи муҳим қатлам ҳисобланади. Ҳозирги кунда уларнинг орзу-мақсадларини рўёбга чиқариш, илғор ташаббус ва ғояларини қўллаб-қувватлашга давлат томонидан алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу боис, юртимизда жамиятнинг фаол қатлами сифатида эътироф этиладиган ёшларга юрт равнақини таъминловчи катта куч, давлатнинг стратегик ресурси сифатида ишонч билдирилмоқда. Айнан замонавий билим олган, илғор касб-хунарларни, инноватсион технологияларни, хорижий тилларни пухта эгаллаган ўғил-қизлар мамлакатимизнинг “Учинчи Ренессанс” даврини бунёд этишда етакчи ўринда туришади.

Бизга маълумки, Она заминимиз бундан бир неча асрлар олдин икки ренессанс даврига гувоҳ бўлган. Илк ўрта асрларда Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний ва яна бир қатор қомусий олимларимиз томонидан Биринчи Ренессансга яъни, Маърифий уйғониш даврига асос солинди. XIV-XV асрларда халқ армонини рўёбга чиқариш мақсадида Амир Темур жаҳон саҳнасида пайдо бўлди ва Темурийлар Ренессанси, Иккинчи уйғониш даврини бунёд этди. Бу уйғониш даври мамлакат мустақиллигини таъминлаш, қудратли давлат барпо этиш, иқтисодиёт, санъат ва маданият, илм-фан соҳаларини ривожлантиришга хизмат қилди.

Давлатимиз раҳбарининг “Юртимизда янги хоразмийлар, фарғонийлар, берунийлар, ибн синолар, мирзо улуғбеклар, навоийларни тарбиялаб етказиш нафақат вазиғамиз, балки тарих ва келажак олдидаги муқаддас бурчимиздир”- деб айтган сўзлари ҳам, бугунги кун ёшлари юқориди келтириб ўтилган икки уйғониш даврининг давомчилари эканлиғидан далолат беради.

Илм-фан ва технологияларнинг жадал ривожланиши, глобал дунёда рақобатнинг ортиши шароитида ҳар бир давлат ва жамиятнинг бу жараёнда рақобатбардошлиғи ёшларнинг интеллектуал ривожига ҳамда уларнинг истеъдоди ва қобилиятларини тўлиқ амалга оширишга боғлиқ бўлади. Шу сабабдан бу масалалар доимо давлатларнинг узоқ муддатли ривожланишига қаратилган турли хил тенденция ва стратегияларда ўз ўрнини топади. Ўзбекистон Республикасининг 2017-2021-йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” ҳам бунга яққол мисол бўла олади. Юртбошимиз ташаббуси билан шу йиллар оралиғида ёшлар сиёсатида оид 5 та қонун ва 55 та қонуности ҳужжатлари қабул қилинди.

2016-йилда қабул қилинган “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонунда ёшларни ижтимоий жиҳатдан шакллантириш, интеллектуал ва ижодий салоҳиятини камол топтириш учун шароитлар яратиш ва уларни амалга ошириш мустаҳкамлаб қўйилган. Мазкур қонунда белгиланган вазиғалар ижросида бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Олий Мажлис сенатида Ёшлар, маданият ва спорт масалалари қўмитаси, Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида Ёшлар масалалари бўйича комиссия, Олий Мажлис палаталари ҳузурида “Ёшлар парламенти” ташкил қилинди. Шу билан бирга Инноватсион ривожланиш вазиғлиги қошида Ёшлар академияси ташкил этилди[2].

2018-йилда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка жалб қилиш, ёш тадбиркорларнинг истиқболли ғойларини қўллаб-қувватлаш мақсадида Ш. Мирзиёев томонидан “Ёшлар-келажакимиз” давлат дастури тўғрисидаги фармон имзоланди. Фармонга асосан бугунги кунда ёшлар иттиғоқи ҳузуридаги “Ёшлар- келажакимиз” жамғармаси томонидан ёшларнинг бизнес ғояларини ва стартап лойиҳаларини амалга ошириш учун тижорат банклари орқали 7 фоизлик имтиёзли кредит берилмоқда. Шунингдек, айрим ёшлар ўзларининг бизнес ғояларини амалга ошириш даврида турли хил камчилик ва тўсиқларга дуч келишини бартараф этиш мақсадида “Ёш тадбиркорлар” қоворкинги маркази фаолияти йўлга қўйилди. Бугунги кунда 18-30 ёшлилар орасида расмий ишсизлик 17 фоиз атрофида эканлиги қайд этилган. Юртбошимизнинг фармони билан шу борадаги масалаларни тизимли ҳал этиш мақсадида Республика ишчи гуруҳи жойлардаги ўғил-қизларнинг тақлифларини “маҳаллабай” ўрганмоқда. Шунингдек, “Ёшлар меҳнат гузари” комплекслари яъни, чакана савдо ва маиший хизматлар кўрсатиш фаолиятини ташкил этиш учун тадбиркорлик субъектларига имтиёзли шартларда ижарага жой ажратиш орқали ёшларни иш билан таъминлашга мўлжалланган мажмуалар иш бошлади[3].

Мамлакатимизда юқори билим ва малакага эга бўлган рақобатдош кадрлар тайёрлаш мақсадида олийғохлар сони ортиб бориши, хорижий олий таълим муассасаларининг филиаллари очилгани ва қисқа муддатда бу борада қарийиб икки баробар ўсишга эришилгани, ёшларнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, замонавий билим, касб-хунарларга янада яқинлаштириш йўлидаги ҳаракатлар натижасидир. Кейинги беш йилда олий таълимга қабул квотаси 3 баробар оширилиб, жорий йилда 182 минг нафар ёшлар учун талаба бўлиш имконияти яратилди. Бу умумий

камров 28 фоизга етганини кўрсатади. Бу борада давлат грантлари 21 мингтадан 47 мингтага қўпайтирилгани, эҳтиёжманд оилаларга мансуб 2 минг нафар қизларга бу йил олийғохларга кириш учун алоҳида грантлар ажратилгани ёшлар келажакини таъминлашга қаратилган эътиборнинг амалдаги намунасидир[4].

Бундан ташқари, “келажак пойдеворлари” учун нуфузли олий таълим муассасаларида таълим олиш ва илмий тадқиқот фаолиятини олиб боришини таъминлаш мақсадида “Эл-юрт умиди” жамғармаси тузилди. Бу эса келажакда дунёнинг энг нуфузли университет ва илмий марказларида таълим олган ва инновацион марказларида стажировка ўтаган етуқ билимли ёшларнинг ўз Ватани йўлида ижобий таъсир кўрсатишига сабаб бўла олади.

2019-йил декабрида юртимизда “Янги Ўзбекистон-янги сайловлар” шиори остида ўтган сайловда депутатларнинг 9 нафари 30 ёшгача бўлган ёшлар орасидан сайланганлиги катта аҳамият касб этди. Бу ҳақда президентимиз шундай деб ёзади: “Таниқли сиёсатчи, Парламентлараро иттиғокнинг Бош котиби Мартин Чунгонг бошлиқ расмий делегация мамлакатимизга ташриф буюрганида у киши бир фикрни афсус билан таъкидлади. Яъни, сайёраимиз аҳолисининг ярмидан қўпини 30 ёшгача бўлган инсонлар ташкил этса-да, бутун дунё бўйича ёш депутатларнинг улуши 2,6 фоизга ҳам етмас экан. Олий мартабали меҳмон Ўзбекистонда бу кўрсаткич 6 фоиздан ошганини юқори баҳолади. Бу - катта эътироф, албатта.” [5]. Чиндан ҳам юртимиздаги бу ўзғариш ёшларни янада кўпроқ ўз устиларида ишлашига туртки бўлади.

Бугунги кунда ёшларни илм-фан билан қамраб олишни янада такомиллаштириш мақсадида муҳим стратегик жараёнлар амалга оширилмоқда. 2020-йил 29-октябр куни ПФ-6097 сонли “Илм-фанны 2030-йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги президент фармонида, 2025-йилга қадар 39 ёшгача бўлган тадқиқотчиларнинг умумий сонига юқори малакали илмий ходимларнинг улушини 2 бараварга, 2030-йилгача эса 3 бараварга ошириш кўзда тутилган[6].

Мамлакатимизда бугунги кунда бундай ислохотлар билан бир қаторда айрим камчиликлар ҳам учраб турибди. Жумладан, юртимизда олиб борилаётган ижодий интеллектуал салоҳиятини ривожлантиришга оид барча ишларнинг сифат самарадорлиги талаб даражасига қараганда паст. Жамият ва давлат олдидаги талаблардан келиб чиқиб, ёшларни таълим жараёнида интеллектуал ижодий салоҳиятини ривожлантириш ишларини самарали олиб бориш зарур. Ҳар бир ўқувчига унинг шахсий хусусиятидан келиб чиқиб, унинг интеллектуал ижодий салоҳиятини ошириш мақсадида психолог ва мураббийлар бириктирилиши лозим. Шунингдек, уларнинг маънавий иммунитетини кучайтириш, ахборот маданияти ва медиасаводхонлигини ошириш бўйича чора-тадбирлар кўриш орқали бу муаммони бартараф этиш мумкин.

2021-йилда ЮНИСЕФ, Ёшлар Иттиғоқи ҳамда “Юксалиш” умуммиллий ҳаракати томонидан “Ўзбекистон ёшлари: муаммо ва истиқболлар” деб номланган йирик тадқиқот ўтказилди. Унда республиканинг барча ҳудудларида истиқомат қилувчи 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган 4 минг 500 нафарга яқин респондент иштирок этди. Қолаверса, бевосита мулоқот қилиш учун 24 та фокус-гуруҳи шакллантирилди. Тадқиқот уч йил мобайнида замонавий методологиялар асосида олиб борилди. Лойиҳага етакчи маҳаллий ва хорижий экспертларнинг жалб этилганлиги ҳам алоҳида эътиборга молиқдир. Сотсиологик сўров натижалари асосида тайёрланган ҳисоботда айтилишича, баъзи четки кишлоқ жойларида истиқомат қилаётган хотин-қизларнинг 37,8 фоизи компютердан умуман фойдалана олмаслиги айтиб ўтилган. Бу кўрсаткичлар ҳам, замон шиддат билан

ривожланаётган бир пайтда бизнинг ҳал қилишимиз керак бўлган асосий муаммоларимиздандир. Бу масала учун давлат дастури ишлаб чиқилиб, четки кишлоқларда компьютер саводхонлигини оширишга йўналтирилган бепул тўғарақлар жорий этилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Шунингдек, бу сўров натижасида Ўзбекистон 15-20 йилдан сўнг ноёб демографик дивидентни қўлга киритиши ҳақидаги ижобий фикрлар ҳам баён этилган. Унга кўра, 2048-йилга бориб, мамлакатда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони юқори чўққига эришиши кутилмоқда. Табиийки, уларнинг салмоқли қисмини ёшлар ташкил қилади. Ҳозир давлат олдидаги асосий вазифа демографик дивидентни қўлдан бой бермаслик ҳамда ундан максимал равишда фойдаланишдан иборат. Бошқача айтганда, ҳукумат инсон капиталига, яъни, ёшларнинг сифатли таълим олиши ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришига катта ҳажмда инвестиция киритиши зарур. Бу келажакда нафақат иқтисодиётни юксалтириш, балки ижтимоий вазиятни барқарорлаштириш - камбағаллик ва салоҳиятли кадрлар миграциясини қисқартириш, ишсизликни бартараф этиш, халқнинг турмуш даражасини ошириш имконини беради[7].

Барча замонлар ва халқлар тарихида ёшлар асосий пойдевор бўлиб хизмат қилган. Чунки ёшлар адолат, жасорат, шарафга чанқоқ бўлган фазилатларга эга. Маърифатли ёшлар – мамлакат доимо дам оладиган устунлардир.

Ҳозирги ёшлар ўз шижоатларини турли соҳаларга йўналтира олишга қодир. Уларнинг ғайрат-шижоати, қўплаб масалаларга инновацион ғоялар асосида ечимлар топа олиши, ўз мақсадларига эришиш қобилияти жамиятимиз томонидан доимо талабга эга.

Хулоса. Мамлакатимизда ёшлар билан боғлиқ бир қанча муаммолар бўлишига қарамай, мамлакатимизда ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва комил инсон сифатида етиштириш учун замин яратилмоқда. Улар учун очиб берилаётган имкониятлар эшиги, ёш авлодни давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишларига туртки бўлмоқда. Бунга ёшларимиз халқро ва республика миқёсида эришаётган ютуқлари яққол далилдир. Мазкур ислохотларнинг самараси ўлароқ юртимиз тараққиёти бугунги ёшлар қўлида порлоқ бўлишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Чунки айнан шу ёш авлод “Янги Ўзбекистон”нинг, “Учинчи Ренессанс”нинг пойдевори ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://daryo.uz/2021/08/17/shavkat-mirziyoyev-yangi-ozbekiston-gazetasiga-intervyu-berdi/>
2. <https://yuz.uz/uz/news/yangi-ozbekiston-yoshlarga-yangi-imkoniyatlar>
3. <https://kun.uz/uz/70361839>. Shavkat Mirziyoyev “Yoshlar-kelajagimiz” davlat dasturi to'g'risidagi farmonni imzoladi.
4. <https://yuz.uz/uz/news/yangi-ozbekiston-bosib-otayotgan-yol>
5. Mirziyoyev Sh. YANGI O'ZBEKISTON STRATEGIYASI. T: “O'zbekiston”, 2021, 253-bet.
6. <https://lex.uz/docs/-5073447>. PF-6097 sonli “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi prezident farmoni.
7. Review.uz

Hilola MAHMUDJONOVA,
Teacher, Kokand State Pedagogical Institute
Faculty of foreign languages
E-mail: hilolamahmudjonova6@gmail.com

Reviewer PhD Sh.Ubaydullayev Namangan State University

THE ROLE OF CULTURAL TRADITION IN THE FORMATION OF STEREOTYPED THINKING OF THE LINGUOCULTURAL COMMUNITY

Annotation

This article is devoted to study of cultural tradition in the formation of stereotyped thinking of linguocultural community. And also there is given some information the roles of culture in different languages. In our study, we turn to the problem of the interaction of language and culture, since it plays a crucial role in the process of intercultural communication.

Key words: Culture, approach, variety, hermeneutic, normative, spiritual, dialogic, semiotic, symbolic, metaculture.

СТЕРЕОТИПНАЯ РОЛЬ ЯЗЫКОВОГО СООБЩЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению культурной традиции в формировании стереотипного мышления лингвокультурного сообщества. А также дана информация о роли культуры в разных языках. В нашем исследовании мы обращаемся к проблеме взаимодействия языка и культуры, поскольку она играет важнейшую роль в процессе межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: Культура, подход, разнообразие, герменевтика, нормативность, духовность, диалогичность, семиотика, символичность, метакультура.

MADANIY AN'ANALARNING SHAKLLANISHIDA LINGVOMADANIY JAMOATNING STEREOTIPLI ROLI

Annotatsiya

Ushbu maqola lingvomadaniy hamjamiyatning stereotipli tafakkurini shakllantirishda madaniy an'analarni o'rganishga bag'ishlangan. Shuningdek, turli tillarda madaniyatning roli haqida ma'lumotlar berilgan. Tadqiqotimizda biz til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosiga murojaat qilamiz, chunki u madaniyatlararo muloqot jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: Madaniyat, yondashuv, estrada, germevntik, me'yoriy, ruhiy, dialogik, semiotik, ramziy, metakultura.

Introduction. The cognitive approach is characterized by a functional orientation, since the transfer and storage of knowledge acquired by a person is a fundamental function of the language, and, according to R.M. Frumkina, "the science of knowledge cannot escape the fact that natural language has absolute priority as a means of fixing and transferring knowledge" (Frumkina 1995: 87). Scientists studying the problems of culture inevitably face a variety of interpretations of the concept of "culture". This is due to the fact that culture is multifaceted, multifaceted; it is almost impossible to determine its boundaries. Culture is also human behavior, norms, prohibitions, taboos associated with the existence of a person in society, love, mythology, art, etc. At the beginning of the 20th century, the American cultural anthropologist F. Boas proved the connection between language and culture by comparing the cultures of the Eskimos and other North American inhabitants through their vocabulary. It turned out that the Eskimo language has about 20 words that describe snow in its various states, while most North Americans use only two words. The research of the American scientist had a huge impact on the development of linguistic thought and, as a result, led to the formation of an anthropological paradigm, the main postulate of which is that a person, as a native speaker of language and culture, stands between language and the real world, accepting, storing and processing what comes to him.

Literature review. Scientists studying the problems of culture inevitably face a variety of interpretations of the concept of "culture". This is due to the fact that culture is multifaceted, multifaceted; it is almost impossible to determine its boundaries. Culture is a part of human being, it is "a cultivated human habitat, organized by means of specific

human methods (technologies) of activity and saturated with products (the results of this activity; the world of 'cultivated' individuals, where consciousness and behavior are motivated and regulated not so much by biological as social interests and needs, generally accepted norms and rules for their satisfaction" (Culturology 1997: 203). Gradually, culture began to be understood as everything that was created as a result of human activity. As a scientific term, this word began to be used from the second half of the 18th century, the "century of Enlightenment", however, to this day in the world cultural thought there is neither a single definition of culture, nor a common view on the way of its study. Culture is studied by different sciences: cultural studies, philosophy, aesthetics, ethics, sociology, etc., and each of them considers culture in terms of the subject of its study and the methods used by this science. To date, there are several approaches to the definition of the concept of "culture": descriptive, value (axiological), behavioral, activity, functionalist, hermeneutic, normative, spiritual, dialogic, informational (semiotic), symbolic, typological, etc. Understanding culture as a sign system is characteristic of communicative linguistics. Such researchers as Yu.A. Sorokin, I.Yu. Markovina, G.A. Antipov consider culture as "a self-organizing system with a set of codes specific to it" (Текст как явление культуры 1989: 83). A feature of culture as a system of signs is that a wide variety of methods can be used to convey cultural information. Firstly, information is transmitted using local languages of representatives of the culture.

Research Methodology. A feature of culture as a system of signs is that a wide variety of methods can be used to convey cultural information. Firstly, information is

transmitted using local languages of representatives of culture. Secondly, in addition to linguistic means of storing and transmitting information, there are many so-called "languages of culture" that help to reveal the whole imagery, the spirit of culture

All these languages are united by a common goal, they are in interaction, however, each of them is unique and cannot be replaced by another, being a universal means of transmitting information precisely in the area of culture in which it functions.

Culture is inseparable from the activities of man and society. A person lives and works in a society of his own kind, transforming everything around him: he changes nature, creates rules, laws, communicates, creates works of art, communities of people enter into the process of communication with each other - and all this is part of the culture of a person in society. There are many cultures in the world: social, national, metacultures (Christian, Buddhist, etc.), however, each of them is a process of adaptation to environmental conditions, and the activity of the subject of culture is consistent with the requirements of culture, with cultural traditions. For example, for the Iroquois of North America in the 18th century, a scalp taken from the head of the vanquished was a sign of the masculinity of a warrior, and for Europeans it was a terrifying sign of barbarism. Since different peoples live in different natural and historical conditions, they have developed peculiar ways and forms of life, a specific behavioral reaction to the world, a culture corresponding to these natural and historical conditions is being formed, which is passed down from generation to generation with the help of traditions. The culture of different peoples is based on universal principles, but the interpretation of these principles and the objects of national cultures are specific.

Analysis and results. Cultural tradition is one of the ways in which human activities are carried out. "Tradition ... is associated with the accumulation and transmission of extragenetic information, suggesting such forms of group behavior that are entirely based on learning" (Markaryan 1983: 156). That is why we decided to devote a special place in our study to the consideration of the issue of the influence of cultural traditions on the formation of stereotypes in the thinking of the people, which, in turn, cannot but affect the process of conceptualization and concept formation.

The cultural tradition has not yet been studied enough. Different authors offer their own understanding of cultural tradition as a phenomenon of culture and society. First, some culturologists do not agree with the identification of the concepts of "culture" and "tradition". E.S. Markaryan believes that "tradition is a phenomenon that also takes place in the processes of bioevolution (proto-tradition), culture is a purely supra-biological, social phenomenon. Culture, according to the

researchers, is one of the ways of human activity, while tradition is an instrument of culture, its "mechanism". cultural traditions played speech. With its appearance, people were able to accumulate, store, transform and transmit information in a new way. Thinking acquired an abstract character, and speech became its tool. It was speech that marked the birth of a cultural tradition.

Conclusion. Representatives of all linguistic and cultural communities are able to develop their communicative competence, however, it is implemented in different ways, depending on cultural characteristics. In the process of communicating with anyone, a person, as a rule, relies on his previous experience, on the standards, traditions in which he grew up and was brought up, and what formed the basis of his communicative behavior. However, the communicative experience of representatives of different cultural communities is very different, and often this causes misunderstanding and errors in communication and behavior. "Each nation, accumulating historical experience, gets used to looking at the world from its own point of view. A person, as a rule, does not realize that such an angle of view exists, but he is unable to get around it. And if we understand how people think from what point of view they look at the world ... then we will understand the past of this people and learn to foresee the future" (Grigorieva T.P., cited in: Ovchinnikov 1987: 6).

A person, trying on everything "to his own yardstick", believes that what belongs to his culture is normal and correct, and everything that is foreign cultural is strange, eccentric, incomprehensible and inexplicable. The lack of information about the culture and history of another country, about the causes and background of certain actions and behavioral reactions leads to the formation of stereotypes about the people of this country (clean Germans, English snobs, loving French, "hot" Spaniards, etc.). Man, as a social being, is the "heir" of cultural stereotypes accepted in society or narrower groups to which he belongs. His thinking and behavior is based on these stereotypes. However, cultural traditions cannot take into account all the details of being an individual. There are innovations here, which again are based on stereotypes. Not knowing exactly what to do in this or that situation, a person mentally turns to traditional, stereotypical forms of behavior, which are the result of a long-term process of socialization of the individual, and acts, introducing some variations and innovations. Cultural traditions and individual stereotypes and innovations are the components of the cultural fund, which all more or less stable communities of people possess: humanity as a whole, historical, social, etc. Speech played a special role in the emergence of cultural traditions. With its appearance, people were able to accumulate, store, transform and transmit information in a new way. Thinking has acquired an abstract character, and speech has become its tool. It was speech that marked the birth of a cultural tradition.

LITERATURE

1. Культурология. XX век. Словарь / Ред. А.Я. Левит. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 670 с.
2. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
3. Овчинников В. Сакура и дуб // Роман-газета. – М.: Издание Госкомиздата СССР, 1987. – №3. – 80 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки слав. культуры, 2004. – 555 с.
5. Кузьменкова Ю.Б. ABC's of Effective Communication / Азы вежливого общения: Учебное пособие. – Обнинск: Титул, 2001. – 112 с.
6. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
7. Clark H.H. Using Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 436 p.
8. Cognitive Science. An introduction. N.A. Stillings, M.A. Feinstein, J.A. Garfield, E.L. Rissland, D.A. Rosenbaum, S.E. Weisler, L. Baker-Ward. Cambridge, Massachusetts, London, 1989. – 533 p.
9. Hall E. The Silent Language. New York: Doubleday, 1981. – 217 p.
10. Brown D. Human Universals. – New York: McGraw-Hill, 1991. – 220 p.
11. Oripova K.E. Ingliz tilidagi antonimlarning badiiy matndagi roli -Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal, Volume 3 Issue 1 March 2022.-142p
12. Brown P., Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.

Умид МЕНГЛИҚУЛОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
“Фалсафа ва маънавият асослари” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: tumid_88@mail.ru

Фалсафа фанлари доктори, профессор О.Нишонов тақризи асосида

ЎЗБЕК ЭТНОМАДАНИЯТИНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Аннотация

Мақолада этномаданият тушунчасининг моҳияти, кўринишлари ва типлари, ўзбек этномаданиятининг шаклланиш жараёнлари, ўзига хос хусусиятлари ҳамда уни ривожлантиришнинг ғоявий, маданий масалалари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: халқ, миллат, этнос, маданият, этномаданият, эволюция, уруғ, қабила, урф-одат, анъана, маросим, қадрият.

ЭВОЛЮЦИЯ УЗБЕКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье анализируются сущность, формы и виды понятия этнокультура, процессы формирования этнокультуры узбеков, ее специфические черты, идейно-культурные вопросы ее развития.

Ключевые слова: нация, нация, этнос, культура, этнокультура, эволюция, род, племя, обычай, традиция, обряд, ценность.

EVOLUTION OF UZBEK ETHNOCULTURE

Annotation

The article analyzes the essence, forms and types of the concept of ethnoculture, the processes of formation of Uzbek ethnoculture, its specific features, and the ideological and cultural issues of its development.

Key words: nation, nation, ethnos, culture, ethnoculture, evolution, clan, tribe, custom, tradition, ritual, value.

Кирриш. Дунё миқёсидаги глобал муаммолар фонида цивилизациянинг ўзгариши этник қадриятлар мавзусини жиддий ўрганиш ва тадқиқ этишни тақозо қилмоқда. XX асрнинг 90-йилларида Ўзбекистон жамиятига зарба берган тизимли инқирознинг энг муҳим сабақларидан бири бу мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жараёнларни этник-миллийликдан ажратиб бўлмаслигини англашдир. Бугунги глобализмнинг шиддати жаҳондаги кўплаб халқларнинг минглаб йиллар мобайнида шаклланган этник маданияти ва маънавий бойликларини йўқотиб юбормоқда.

Ўрта Осиё И.Жабборов қайд этганидек, «ўзига хос тарихий-этнографик ва хўжалик-маданий типлар яратган минтақа. Унда яшовчи халқларнинг келиб чиқиши ва тарихий тақдирини умумий характерга эга. Тарихда умумий этник илдизга эга бўлган, муайян ҳудудда жойлашган, аммо турли тил, маданий-хўжалик типдаги ҳар хил элатлар доимо ўзаро яқин муносабатларда бўлиб, аралашиб келган ва узоқ мураккаб тарихий жараёни бошидан кечирган.» [1] Демак, ўзбек халқи этномаданияти, табиий равишда, Ўрта Осиё минтақасида яшаётган қардош халқлар этномаданияти билан бир ижтимоий-тарихий негизга эга, моҳиятан яқиндир. Буни Жанубий Туркменистон, Жанубий Қозғистон, Тянь-Шань-Помир этаклари, Каспий денгиз соҳиллари, Марказий Фарғона, Хоразм, Сурхондарё вилоятларида топилган археологик топилмаларнинг ўхшашлиги ҳам кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Тарихий-археологик топилмалар Ўрта Осиёга аҳоли Олд Осиёдан палеолит давридаёқ кўчиб кела бошлаганидан дарак беради. Ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ ўлкамиз халқларининг этник хусусиятларини ифода этувчи «хўжалик-маданий типлари» юзага келган [2]. Маҳаллий қабилалар ва жамоаларнинг интеграцион алоқалари умумий кўринишдаги этномаданиятнинг шаклланишига

асос бўлган. Натижада овчилик, балиқчилик, кейинроқ эса деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган ўлкамизнинг жуғрофий хусусиятларига мос «хўжалик-маданий типлари» ташкил топган. XIX асрнинг сўнгги чораги ва XX аср бошларида Н.И. Веселовский, А.А. Диваев, Н.И. Меллицкий, В.В. Бартольд, В.Л. Вяткин, Акромполвон Асқаров, Т. Мирғиёсов олиб борган тарихий-археологик казишмалар [3] ўлкамиз халқларига, шу жумладан, ўзбек халқига хос турмуш тарзи, хўжалик юритиши, савдотик ишлари, амалий санъати ва оғзаки ижодининг этник хусусиятларини англашга ёрдам берди.

Кейинчалик тарихий-археологик изланишларни А.Ю. Якубовский, Г.П. Чабров, Г.В. Григорьев, А.П. Окладников, С.П. Толстов, М.Е. Массон, В.А. Шишкин, Я.Ф. Гуломов, В.Д. Жуков, Г.А. Пугаченкова, Э.В. Ртвеладзе, В.В. Лунин каби олимлар давом эттирдилар [4]. Ушбу тадқиқотларда Ўрта Осиё цивилизациясининг жаҳон цивилизацияларида тутган ўрни, унинг Хитой, Ҳиндистон, Эрон давлатлари ва Европа китъаси билан интеграцион алоқалари тарихий-археологик манбалар билан очиқ берилди. Тўғри, уларда, айниқса совет тоталитар тузуми даврида яратилган тадқиқотларда Европоцентризмга мойиллик бўртиб туради. Бироқ уларда ҳам ўзбек халқи этномаданиятида ўзига хослик ва объектив сабаблар таъсирида шаклланган инновацияга мойиллик етакчи хусусият эканлиги яқдиллик билан қайд этилади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ўзбек халқининг шаклланиши, этнос таркиби хусусида фанда яқдил фикрга келинмаган. Аммо, уларнинг аксариятида ўзбек халқи таркибида учта йирик этник гуруҳ бўлганлиги таъкидланади. Масалан, И.Жабборов берган маълумотларга кўра, ўзбек халқи асосан учта этник гуруҳдан шаклланган бўлиб, улардан биринчиси энг қадимий даврлардан ўтрок ҳолатда яшаган туркий элатлар ва Ўрта Осиёга милодий I минг йиллик охириларида бошлаб, узоқ

давр давомида кўчиб келиб, аста-секин ўтроқлашган ва бошқа элатлар билан аралашиб кетган аҳолидир. Иккинчи гуруҳ - Шайбонийлар келишидан олдин қадимий туркий элатлар билан турк-мўғул қабиаларининг аралашмасидан келиб чиққан. Улар XX асрнинг бошларигача уруғ-қабиаларни анъаналарини сақлаб, маҳаллий аҳолига қўшилмай, ярим ўтроқ турмуш тарзида яшаб келганлар ва этнографик адабиётларда «турклар» деб номланганлар. Уларнинг авлодлари ҳам Жанубий Сурхондарёни ўзларига макон қилишган. Ўзбекларнинг учинчи йирик этник гуруҳи XV-XVI асрларда Мовароуннахрга кўчиб келган Дашти кипчоқ ўзбекларининг авлодларидир. Улар ярим кўчманчилик турмуш анъаналарини сақлаб қолган, чорвачилик ҳамда деҳқончилик хўжалигини бирга олиб борган қавмлардан иборат. Мазкур гуруҳнинг ўзига хослиги ирқий тузилишида монголоид белгиларининг анча сезиларли эканлиги, тилида «жўқчилар» шеваси кучли ва ўз номини «ўзбек» деб номлашидадир [5].

Ж.Хўжакуловнинг фикрича эса, «Ўзбек халқининг этник шаклланиш тарихи асосан учта тарихий даврга бўлинади: биринчи давр: милoddан аввалги биринчи минг йилликдан милодий VIII асрга бўлган даврни ўз ичига олади. Мил. Авв. III-II асрларда Марказий Осиё дашт минтақаларида ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг тарқалган фикрлар, яъни ўзбекларга хос Марказий Осиё икки дарё оралиғи ирқи, аввало, Волга дарёси бўйлариди ва Уралда сармот қабиалари таркибиди шаклланиб тарқалди, деган ёки бир ирқ Байкал кўли атрофида шаклланиб, тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз ирқини тарқатди, деган фикрлардан воз кечишни тақозо этади» [6]. Бу ерда Ж.Хўжакулов собиқ совет тузуми давридаги бир ёклама ёндашишни инкор қилиб, тўғри хулоса берапти. Шунингдек, тадқиқотчининг қайд этишича, «ўзбек халқининг этник шаклланишидаги иккинчи муҳим давр бу IX-XII асрлар ҳисобланади» [7]. Тадқиқотчи мазкур фикрини бу даврда «ҳозирги ўзбекларга хос қиёфа маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этганлиги» билан изоҳлайди. Учинчи давр тадқиқотчининг фикрича XV аср охири - XVI аср ҳисобланади. Бу даврда «ҳозирги Ўзбекистоннинг Зарафшон, Сурхондарё ва Қашқадарё водийларида, Хоразм воҳаси ва бошқа районларда Шайбонийхон билан келган «ўзбек» номли туркий тилдаги қабиалар ҳам ўрнаша бошлайди, маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетади» [8].

Элшунос олимлар XX аср бошларида ўзбек халқи таркибиди маълум этник гуруҳлар мавжуд бўлганлигини қайд қиладилар. Уларнинг биринчиси энг қадимги даврлардан ўтроқ ҳолатда яшаган туркий элатлар ва Ўрта Осиёга милодий I мингйиллик охиридан кўчиб келиб, аста-секин ўтроқлашган келгинди ва кўчманчи элатлар билан аралашиб кетган аҳолидир. Иккинчиси субётнос Шайбонийлар келишидан олдин қадимий туркий элатлар билан турк-мўғул қабиаларининг аралашмасидан келиб чиққан. Улар XX аср бошларигача уруғ-қабиаларни анъаналарини сақлаб, сартларга қўшилмай ярим ўтроқ турмуш тарзида яшаб келганлар ва этнографик адабиётда турклар деган ном билан маълум. Уларнинг авлодлари ҳам Сурхондарёни ўзларига макон қилишган [9].

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, ўзбек уруғларининг вакиллари бир вақтнинг ўзиди Дашти кипчоқда ва Мовароуннахрда ҳам яшаган. Тарихдан маълумки, турк-мўғул қабиалари Олтойдан то Уралгача бўлган бепоён кенгликларни макон қилишган. Шунинг учун ҳам баъзи уруғларни қадимги ёки сўнгги кўчманчи уруғларга киритишда қийинчилик туғилиши табиий ҳолдир. Уларни бир-биридан ажратишда шевалар (тил лаҳжалари), антропологик тип (ташқи кўриниш), этнографик хусусиятлари, яъни моддий ва маънавий маданиятни тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

IX-X асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда (яъни ўзбек элатининг шаклланиш жараёни билан бир вақтда) мазкур ўзбек элатига хос маданият ҳосил бўлган. Маданият вужудга келгану, аммо унинг тараққий этиш жараёни шу аср ичиди охирига етмаган; маданият тараққийи кейинги асрларда ҳам давом этган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, юқорида эслатилган ҳар иккала турдаги маданият тараққийи, бир хилда (бир текисда) ривожланмаган. Воҳаларда деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг маданияти, кўчманчи, ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ чорвадор қабиаларининг маданиятига нисбатан бирмунча тараққий этган бўлган. Бу билан биз чорвадор қабиаларнинг маданияти паст бўлган демокчи эмасмиз. Бундай десак қўпол хатога йўл қўйган бўламиз. Ҳар бир халқ ўз тараққий даражасида, ўз даврига хос маданиятга эга бўлган [10].

Антропологик материаллардан аниқланишича, ҳозирги Ўзбекистон заминининг жанубида яшовчи, қадимда деҳқончилик билан кун кўрган аҳоли Ўртаер денгизининг шарқий қисмига хос европоид ирқий типига бевосита алоқадор бўлган. Бу антропологик туркум жез даврида Туркменистоннинг жанубий, ғарбий минтақалари ва Тожикистоннинг ҳам бир қанча районларига тарқалган ва келиб чиқиши билан (генетик жиҳатдан) Олд Осиё аҳолиси билан бевосита боғлиқ бўлган [11]. Бу фикр, юқорида келтирилган археологик маълумотлар билан ҳам тасдиқланади [12].

Шимолий Тохаристон ҳудудида IX-X асрларда бир неча тарихий ҳудудлар мавжуд эди. Шулардан энг нуфузлиси Чағаниён (Сағаниён) ҳисобланган. Бу ҳудуд Сурхондарё воҳасида жойлашган бўлиб, марказий шаҳри ҳам Чағаниён деб аталган [13]. Араб географларининг асарларида таъкидланишича, Чағаниён шаҳри Шимолий Тохаристон ўлкасидаги энг йирик шаҳар ҳисобланган, аммо ундаги аҳоли сони Термиз шаҳри аҳолисидан оз бўлган.

К.Шониёзов Муқаддасийнинг ахборотида таяниб, Чағаниён вилоятида 16 минг қишлоқ мавжуд бўлганлигини таъкидлайди. Демак, вилоят аҳолиси анча зич жойлашган бўлиши керак. Агар ҳар бир қишлоқда энг камида 50 кишидан бўлганда ҳам (сўзсиз бу тахминий ҳисоб, баъзи қишлоқларда бир неча юз киши яшаган бўлиши ҳам мумкин) Чағаниённинг 16 минг қишлоғида 800 мингдан ошқ аҳоли яшаган бўлади. Балки, Муқаддасий қишлоқлар сонини кўпайтириб (бўрттириб) кўрсатгандир. IX-X асрларда шундай бўлган ҳам дейлик, лекин шунини инобатга олиш жоизки, Мовароуннахр аҳолисининг сони (жумладан Тохаристоннинг ҳам) XIII-XIV асрларга нисбатан бир мунча кўп бўлган. Ўзининг ободончилиги, иқтисодий ва маданий тараққийи билан машҳур бўлган Чағаниёнда илк ўрта асрнинг охирида 800-850 минг аҳоли яшаши ҳақиқатдан узоқ бўлмасе керак [14]. Чағаниён билан Термиз шу вилоятнинг марказий шаҳри ҳисобланган.

Термиз Сурхон дарёсининг Амударёга қуйилиш жойига яқин жойлашган йирик шаҳар ва мустақкам мудофаа истехкоми бўлиб, унинг аҳолиси X асрда 33-35 минг киши бўлган, деб тахмин қилинади. Бу шаҳар, ўз даврида Мовароуннахрнинг, аввало Тохаристоннинг, иқтисодий ва маданий тараққийида катта роль ўйнаган. Термиз орқали ўтган Буюк ипак йўли орқали Ўрта Осиё халқлари Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистоннинг барча шаҳар ва вилоятлари билан савдо ва маданий алоқада бўлиб келганлар.

Бу ҳозирги пайтда Ўзбекистоннинг кўплаб минтақаларида, шу жумладан жанубий воҳасида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, тарихий ва маданий жараёнлар билан боғлиқ. Воҳада Наврўзга бағишлаб «Сумалак базми» маросими ўтказилган. Бунинг

учун аёллар томонидан Наврўзга 7-9 кун қолганида бугдой сараланиб, бенамоз киши кўзи тушмайдиган жойда ўстирилган. Майсаси унғач, аёллар томонидан мазкур таом пиширилган. Сумалак тайёрлаш жараёнида ўйин-кулгу қилинган.

Замонавий маданиятшуносликда этносоциал, этномаданий муаммолар, миллий ўз-ўзини англашнинг детерминантлари ўрганишнинг махсус объектига айланмоқда. Бугун миллий маданият муаммолари, миллий ўзига хосликни шакллантириш, этник маданий омилларнинг ўрни, этносоциал ва этномаданий муаммолар, этник онгнинг сифат жиҳатидан ўзгариши кабилар долзарб ижтимоий масалалар сифатида кун тартибиди турибди.

Постсовет маконнинг мураккаб тўқнашувларида минтақамиздаги этномаданий ва ижтимоий жараёнлар энг долзарб муаммолардан бирига айланди. Уларнинг аҳамияти, айниқса, барча инсоният учун умуминсоний кадриятларнинг устуворлиги тан олинганда ортади. Улар ҳар бир жамиятнинг маънавий-ахлоқий ривожланишининг асосини ташкил этади ва жамоатчилик онги ва миллий ўзини ўзи англашга таъсир қилади. Уларни таҳлил қилиш учун "этномаданият"нинг интеграцион концепциясини аниқроқ қўллаш талаб этилади. Маънавий кадриятлар айрим ўзига хос хусусиятлар билан чекланиб қолмай, балки объектив ва субъектив томонларнинг бутун доирасини англаш зарурати билан боғлиқ. Бу этник гуруҳларни ўз манфаатлари, ўтмиши, бугуни ва келажаги, бошқа халқлар билан муносабатлари, шунингдек, белгиланган ижтимоий тизим таркибидидаги ўрни тўғрисида ўйлашга ундайди. Шу билан бирга, ушбу жараёнлар илғор маданий анъаналарга, этник характердаги миллий хусусиятларга, миллий ғоя ва миллий оптимизмга таянишни талаб қилади.

Ўзбек этномаданий ҳодисасининг жаҳон цивилизацияси тизимидаги кириши халқимиз тарихини, этник

маданиятини англашда, тўғри тарихий онг ва миллий йўналишларни шакллантиришда катта илмий ва назарий аҳамиятга эга. Жаҳон цивилизацияси тизимидаги киришнинг этномаданий ҳодисаси миллий ғояни шакллантиришда, бутун минтақа этнослари тарихи давомидаги яхлитлигида маълум рол ўйнайди. Айнан шу жараён миллиятнинг ижтимоий-иқтисодий, ахлоқий ва маънавий тузилишини мустаҳкамлади, миллиятимиз ичида ҳам, бошқа халқлар ўртасида ҳам яхши қўшничилик муносабатларини ривожлантиришга ёрдам берди. Этномаданиятлар, этнопсихологик хусусиятлар, диний кадриятларнинг фарқига қарамай, халқимизда миллиятлараро бегоналашув ва бошқа халқларга нисбатан душманлик бўлмаган. Жаҳон цивилизациясига дахлдорлик ҳисси ҳар доим миллият менталитетида бўлган. Бу ноёб биоэтногенетик ҳодисанинг шаклланишига, этногенези умумий бўлган халқимиз менталитетининг ривожланишига ҳисса қўшди, минтақа этник гуруҳларининг этнопсихологик мувофиқлиги учун асос бўлиб хизмат қилди.

Сурхон этномаданиятининг ўзига хослиги маданиятшунослик соҳасидаги долзарб ва мураккаб масалаларни ўрганишда илмий қизиқиш уйғотмоқда. Ушбу муаммоларни тарихий ва замонавий жиҳатдан ўрганиш миллий ўз-ўзини англашнинг сифат жиҳатидан ўзгаришида этник маданий омилларнинг аҳамиятини очиб беришга хизмат қилади.

Хулоса. Мазкур муаммо нафақат илмий, балки амалий қийматга ҳам эга бўлиб, бу каби иш материалларидан университетлар, коллежлар учун дарсликлар, ўқув қўлланмалар ва кўрсатмаларни тузишда фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, илмий хулосалар сурхон этномаданияти тарихи бўйича махсус курсларни ўқитишда ҳам қўлланилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Т.: Ўқитувчи, 1994. –19 б.
2. Ўша жойда.-55 б.
3. Веселовский Н.И. Сообщение о раскопках в городище Афрасиаб близ Самарканда в 1865 г. ЗРАО. нов. сер. Т. II. 1887; Диваев А.А. Предание о происхождении узбеков. – Ташкент, 1900; Меллицкий Н.И. Ходжакентские надгробные надписи XIV столетия.-Ташкент, 1897; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т.1.-М.: Наука, 1963; Уники. История культурной жизни Туркестана. оч.Т.П. Часть I.-М.: Наука, 1963; Лунин В.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане(1895-1917г.г.).-Ташкент, 1958; Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.- Т.: Фан, 1966.
4. Қаранг: Якубовский А.Ю. Ўзбек халқининг юзага келиши масаласи ҳақида. –Т.: 1941; Уники. Культура и искусство Средней Азии.-Л.: 1940; Чабров Г.П. Узбеки-археологи дореволюционного Узбекистана// Звезда Востока, 1957, № 1.; Основные принципиальные положения Среднеазиатской научной археологической школы / Археология Средней Азии. Тр. ТашГУ. Вып. 295, 1966.; Жуков В.Д. Развалины ансамбля дворцовых зданий в пригороде средневекового Термеза. –Т.: 1940; Массон М.Е. Городище старого Термеза и их изучение.-Т.: 1959; Ртвеладзе Э. Средняя Азия-Закавказье-Рим // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. -Т.: Шарк, 1999.-II-22 б.; Ғуломов Я.Ғ. Қадимги маданиятимиз изларидан.-Т.: Фан, 1960. ва б.
5. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти- Т.: «Ўқитувчи», 2003. 27-бет.
6. Хўжакулов Ж. Ўзбек халқининг этник шаклланиши / <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/181-millat-shakillanishi.html>
7. Ўша ерда.
8. Хўжакулов Ж. Ўзбек халқининг этник шаклланиши / <https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/181-millat-shakillanishi.html>
9. Ўзбекистон тарихи ва маданияти – Сурхондарё этнографияси. Турсунов С. ва бошқалар.А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. -278 –б.
10. Шониязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. 101-бет
11. Гинзбург В. В., Трофимова Т. А Палеоантропология Средней Азии. М. 1972, С. 80; Ходжайов Т. К. Этнические процессы в Средней Азии в эпоху средневековья. Ташкент. 1987. С. 51—52.
12. Шониязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. 101-бет
13. Чааниён (Сааниён) шахри ҳозирги Денов яқинида (балки унинг ўрнида) жойлашган бўлган. Қаранг: В. В. Бартольд. Т. I, С. 123. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, соч. Т. I, С. 123; К истории орошения Туркестана. соч. Т. III, С. 158.
14. Шониязов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарк, 2001. 211-бет

УДК:53.36.018.42

Маъруф МОВЛОНОВ,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти ўқитувчиси
E-mail: m.maruf1989@inbox.ru

ҚарМШИ доценти PhD. Исмоилов Д.М. тақризи асосида

METHODS OF TRAINING FUTURE ENGINEERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON THE DESIGN OF QUALIFICATION PRACTICE

Annotation

In this article, one of the most important tasks of higher education, which is currently associated with the rapid development of production at the present stage of development of society, is to improve the quality of education, training qualified, competitive engineers. To this end, the main task of technical higher educational institutions is the formation of the necessary system of knowledge and skills among graduates, as well as the development of the ability to apply this knowledge in their professional activities.

Keywords: Thinking, integration, automation, professional project, Object, modeling and automation.

МЕТОДИКА ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ ПРОЕКТИРОВАНИЯ КВАЛИФИКАЦИОННОЙ ПРАКТИК

Аннотация

В данной статье одной из важнейших задач высшего образования, которая в настоящее время связана с быстрым развитием производства на современном этапе развития общества, является повышение качества образования, подготовка квалифицированных, конкурентоспособных инженеров. С этой целью основной задачей технических высших учебных заведений является формирование у выпускников необходимой системы знаний и умений, а также развитие умения применять эти знания в своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Мышление, интеграция, автоматизация, Профессиональный проект, объект, моделирование и автоматизация.

БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИ МАЛАКАВИЙ АМАЛИЁТНИ ЛОЙИҲАЛАШ АСОСИДА КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ МЕТОДИКАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги кунда жамиятни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида ишлаб чиқаришни жадал ривожлантириш йўли билан боғлиқ бўлган олий таълимнинг энг муҳим вазифаларидан бири таълим сифатини ошириш, малакали, рақобатбардош муҳандис кадрларини тайёрлашдир. Бунинг учун техника олий таълим муассасаларининг асосий вазифаси битирувчиларда зарур билим ва кўникмалар тизимини шакллантириш, шунингдек, ушбу билимларни касбий фаолиятида қўллаш қобилиятини ривожлантиришдан иборат.

Калит сўзлар: фикрлаш, интеграция, автоматик, касбий лойиҳа, объектив, моделлаштириш ва автоматлаштириш.

Кириш. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2018 йил 19 февралдаги ПФ-5349-сонли “Ахборот технологиялари ва коммуникациялари “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги”, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу мақола муайян даражада хизмат қилади[1].

Зеро бўлажак муҳандислар янги авлод талабига жавоб берадиган, янги техника ва технологиялар ўзлаштирган, мустақил фикр юрита оладиган, назарий билимларни касбий фаолиятига қўллаш маҳоратига эга бўлиши лозим. Талабаларга олий таълим муассасасидаги ўқув жараёнида табиий-илмий, умумқасбий ва ихтисослик фанларидаги фанларро боғлиқликни амалга ошириш орқали билимларни ўзлаштириш, келгуси касбий фаолиятидаги муаммоларни бартараф этиш имконини беради[2,3].

Фанларро боғланишларни амалга ошириш учун талабалар ихтисослик фанларни ўрганишида табиий-

илмий ва умумқасбий фанлардан олган билим ва кўникмалардан фойдаланиши ёрдам беради. Ўқув жараёнидаги фанлар материаллари орасидаги боғлиқлик, алоҳида фанлар ўртасидаги объектив мавжуд алоқанинг акс этиши талабаларнинг келгуси касбий фаолияти билан боғлиқдир.

Фанларро интеграция ҳақида гапирганимизда, табиий-илмий, умумқасбий ва ихтисослик фанлари ўртасидаги алоқаларни таъкидлашимиз зарур[4].

5321300 - Нефт ва нефт-газни қайта ишлаш технологияси бакалавриат таълим йўналиши ўқув режаси 4 блокка ажратилган, булар:

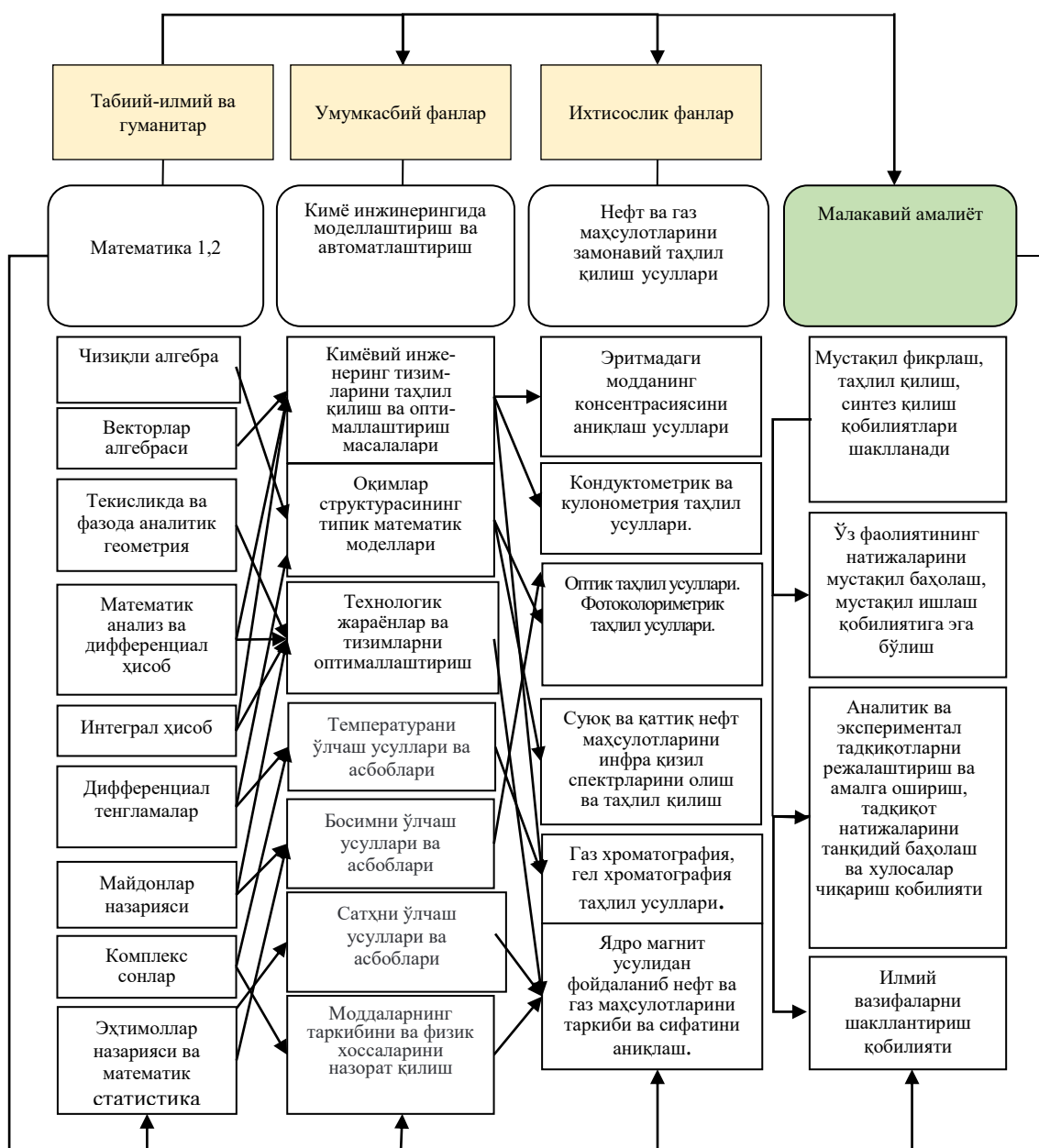
Табиий-илмий ва гуманитар фанлар;

Умумқасбий фанлар;

Ихтисослик фанлари;

Қўшимча фанлар.

Ушбу ўқув режасидан 1-блок (табиий-илмий ва гуманитар фанлар)дан “Математика 1,2”, 2-блок (умумқасбий фанлар)дан “Кимё инжинерингида моделлаштириш ва автоматлаштириш” ва “Автоматик бошқариш назарияси”, 3-блок (ихтисослик фанлари)дан “Нефт ва газ маҳсулотларини замонавий таҳлил қилиш усуллари” фанларини танлаб оламиз. Бу фанлар ўртасидаги интеграциясини амалга ошириб талабаларни малакавий амалиётига тайёрлашни кўриб ўтаемиз[5].

1-расм. Малакавий амалиётга йўналтириб ўқитиш жараёни

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бўлажак муҳандислар малакавий амалиётини ўтаётганда математик усуллар билан ҳал қилинадиган умумқасбий фанларнинг амалий муаммоларига дуч келишади. Бу муаммоларни ҳал қилишда математик моделлаштириш муҳим ўрин тутати. Бундай вазиятларда математика фанини касбга йўналтирилган фанлар билан ўзаро боғлиқлигини кўрсатиш, муҳандиснинг ҳақиқий ижодий фаолиятида математик билимларнинг ролини кўрсатиш жуда муҳимдир[6,7].

Фанларни ўрганишда математика фанининг интеграл ҳисоб бўлими математикада, балки физика, биология, иқтисод, техника ва бошқа фанлар ва инсон фаолияти соҳаларидаги турли масалаларга тадбиқинларини муҳокама қилувчи "муҳандислик йўналишидаги касбий масалаларда аниқ интегралнинг татбиқлари" мавзусини ўқитиш электрон дастурини ишлаб чиқдик. Бу дастурда муҳандисларни касбий соҳаларида дуч келадиган касбий масалаларни ҳал қилишда математика фанининг аниқ интеграл бўлимидан фойдаланилди.

Ўқув жараёнида фанлараро ёндашувни такомиллаштириш нуктаи назаридан, тегишли фанларни чуқурроқ

ва батафсилроқ ўрганиш, ҳар қандай фан бўйича жиддий тайёргарлик кўриш, кириш курси алоҳида аҳамиятга эга.

Биз тадқиқотимизда методика ички мавзуларнинг интеграциясини таъминлаш орқали табиий-илмий, умумқасбий ва ихтисослик фанларининг яхлитлигини таъминлайди. Бу яхлитликни ҳисобга олган ҳолда фанларнинг айрим тушунчаларини олдиндан ўрганиш зарурати билан белгиланади, бу талабаларнинг касбий компетентлигини шакллантиришга ёрдам беради.

Тадқиқот методологияси. Таълим олувчиларнинг ўқув жараёнидаги фаолияти асосий техник билимларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб, мазкур фаолият қуйидаги компонентларни ўз ичига олади: ўқув материалларини ўзлаштириш, фикрлаш ва малакавий амалиётда қўллаш. Бу компонентлар бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлиб, улар ўқув жараёнида кетма-кет қўлланилиб, бутун бир ўқув жараёнини ташкил этади.

Таълим олувчининг ўқув материални ўзлаштириш. Ўқув материалнинг ўзлаштириш ўқув жараёнининг энг муҳим қисмидир. Ўқув материални яхши оғлаштирилиш ишлаб чиқариш фаолиятида мустаҳкам фундамент ролини ўйнайди.

Ўқув материални самарали ўзлаштиришнинг ички шароитлари. Ўқув материални самарали ўзлаштириш учун энг аввало таълим олувчининг ички эҳтиёжи бўлиши керак. Ички ўзлаштириш ўқув материални маълум вақтгача яъни имтиҳонгача эса сақланиб, ундан кейин эса эсдан чиқади. Ўзлаштиришнинг муваффақияти таълим олувчининг фаолиятига ҳам боғлиқ бўлиб, таълим олувчи берилаётган материалларга қизиқиши юқори бўлсада ва ўз устида ишласа ўзлаштиришнинг энг юқори чўққисига эришиши мумкин. Ўзлаштиришнинг ички фактларидан яна бири берилаётган материалнинг моҳиятини таълим олувчи томонидан тушунишдир. Чунки таълим олувчи мавзунинг тушунмаса ва моҳиятига етмаса, қанчалик ўз устида ишласа ҳам олдинги мавзулар билан боғлиқ бўлмаса, мавзунинг ўзлаштирилиши жуда саёз бўлади.

Қабул қилишнинг ташқи факторлари. Ўқув материални таълим олувчи томонидан ўзлаштиришнинг муҳим факторлари асосан ўқув материалнинг мазмунига боғлиқ бўлади. Унинг қийинлиги шундаки, ўқув материалда қўлланиладиган техник материаллар аниқ ва абстрактлигига, малакавий амалиётга боғлиқлигига қараб фарқ қилади.

Фикрлаш. Ўқув материални ўзлаштиришнинг энг муҳим компоненти бу янги материални ўзлаштиргандан сўнг фикрлаш орқали малакавий амалиётда қўллай билишдир. Таълим олувчи ўқув материал билан фаол ишлаганда уни яхши фикрлаш билан амалда самарали қўллайди.

Билимларни қўллашда кўникма ва малакаларни шакллантириш. Бизга маълумки олинган билимларни малакавий амалиёт давомида қўллай олиш, билимларни эгаллаганлик даражасини кўрсатади. Назарий билимларни малакавий амалиётда қўллай билиш, яъни фан бўйича лаборатория ишларини бажариш давомида эгаллаган билим ва кўникмалар асосида мустақил уй вазифасини бажариш, билимларни мустақил эгаллашдан иборат[8].

Таҳлил ва натижалар. Бўлажак муҳандисларни ўзининг касбий фаолиятини бошлашда улар ўз устида мустақил ишлаши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шахсий билим ва кўникмаларни ривожлантириш, таълим олишнинг алоҳида тури ҳисобланиб, ўз-ўзини ўқитиш жараёни кўпроқ таълим олувчининг зиммасига юклатилади. Бу жараёнда ижтимоий-психологик шартлар қуйидагилар ҳисобланади:

муҳандисларнинг касбий малакасининг юқорилиги;

муҳандисларнинг билим даражаси жамиятдаги меҳнатнинг рақобатбардошлигини кўтаради;

Ҳозирги замон янги техника ва технологиялари ҳамда муҳандислик фаолияти ишсизликни келтириб чиқариб, ишсизларни янги мутахассислик турига қайта ўқитишни тақоза этади;

Дунё иқтисодиётининг ривожланиши мутахассис кадрлар билимининг мукаммаллашиб боришига олиб келади[9].

Биз томонимиздан “5321300 - Нефт ва нефть-газни қайта ишлаш технологияси” йўналиши битирувчилари муҳандис-технолог касби бўйича ўқув режага киритилган махсус ва умумкасбий фанларининг мазмуни таҳлил қилиб чиқилганда, бизга шу нарса маълум бўлдики, бўлажак мутахассисларнинг касбий фаолиятга тайёрлаш мақсадида киритилган фанлар талабаларнинг касбий компетентликларини ҳар томонлама такомиллаштиришга қаратилган. Ушбу фанлар мазмунида Ўзбекистон Республикасида нефть ва газ саноатининг ривожланиш босқичлари ва бу саноатни юксалтириш муаммолари, янги замонавий техникаларни ва технологияларни тузилиши ва ишлаш тамойиллари ҳақида маълумотлар ўз аксини топган. Умумкасбий ва ихтисослик фанларидан олинган

назарий ва амалий билимларни малакавий амалиётда қўллаш амалга оширилади. Малакавий амалиётлар талабаларда касбий компетентликни шакллантириш ва келажакдаги касби ҳақида тасаввурларни уйғотишда муҳим ўрин тутди[10].

Малакавий амалиёт назарий таълим жараёнида ўрганилган умумкасбий, махсус билимлар ёки таянч компетенциялар асосида иш усуллари ва операцияларини амалий бажариш бўйича касбий компетентликни шакллантириш мақсадида амалга оширилади.

Малакали муҳандисларни касбий фаолиятга тайёрлаш жараёнидаги муҳим жараён малакавий амалиёти ҳисобланиб, бу жараён уч босқичда амалга оширилади: талабаларга ўқув лаборатория хоналарида, ишлаб чиқариш шаронтида (корхоналар, қурилишларда, жамоа кўникмаларида ва бошқаларда) ва битирув олди малакавий амалиёти босқичлари мавжуд. Ҳар босқичдаги малакавий амалиёти учун дастурлар мавжуд бўлиб бу дастурларда ишлаб чиқариш муддатлари, ҳажми кўрсатилган бўлади[11].

1. Агар ўқув лаборатория хоналарида малакавий амалиётининг асосий вазифаси талабаларни бўлажак касби бўйича таништириш, иш жойлари билан таништириш, жиҳозлар билан таништириш билан бирга талабалар бу босқичда мураккаб бўлмаган бошланғич меҳнат усуллари, ишлаб чиқариш операцияларини бажаришни, уларни мустаҳкамлашни ҳамда мустақил иш бажариш йўллари профессор-ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширади.

2. Малакавий амалиётни амалга ошириш анча мураккаб босқич бўлиб, бу даврда талабалар ўқув лаборатория устахоналарида олган билим билан малака ва кўникмаларини такомиллаштиришади. Янги жиҳозлар билан танишади. Илғор иш тажрибалар билан танишади ва талабаларга мўлжалланган иш нормалари асосида мустақил иш бажаришади. Натижада, улар меҳнат жамоаси аъзоларига ҳурмат, ўз-ўзига ишонч, жамият олдидаги бурч ҳамда ўз касбига бўлган муҳаббат, фикрлаш каби хислатлар шаклланиб боради. Бу босқичда талабалар фаолиятига ишлаб чиқариш корхонасининг илғор мутахассислари баҳо беришади. Амалиёт раҳбари эса улар билан ҳамкорликда талабаларнинг малакавий амалиёти дастури материалларининг бажарилишини кузатиб боради.

3. Унинг якунловчи босқич-бу битирув олди амалиёти бўлиб, бу босқичда талабалар ўз касбий билим, малака ва кўникмаларини мустаҳкамлашади, замонавий техника жиҳозлар, қурилмалар, ускуналар ва мосламалар билан танишади ҳамда уларнинг ишлаш тамойиллари ҳақидаги билимларга эга бўлишади. Малакавий амалиёти жараёнида бўлажак муҳандисларнинг мутахассис сифатида ишлаб чиқаришда маълум даражадаги аниқ ишларни бажаришлари, ускуналарга хизмат кўрсатишади, талаб даражасида иш бажаришади ва амалга оширишади.

“5321300 - Нефт ва нефть-газни қайта ишлаш технологияси” йўналиши бўйича муҳандис-технолог касби бўйича ўқув режага малакавий амалиётини фан ва техниканинг ривожланиши унинг ютуқларини мамлакат иқтисодга тадбиқ этилиши талабаларнинг олаётган билимларининг салмоғи ва талабалар савиясини оширишни тақозо этади. Буларнинг барчаси янги иш жойларини ташкил этиш, Ўзбекистонда нефть ва газ соҳасидаги янги технологияларни ўзлаштириш ва саноатнинг асосий кучи шу муаммоларни ҳал қилишга қаратилган. Республикада нефть ва газ саноатида фаолият юқори малакали мутахассислар билан таъминлашда малакавий амалиёт алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, талабаларни техника янгиликлари билан таништириш ва олий таълимда олган назарий билимларини амалиётда

мустаҳкамлаш орқали касбий компетентликни шакллантиришга имкон беради[12].

Хулоса ва таклифлар. Шудай қилиб биз техника олий таълим муассасалари бакалаврият таълим йўналиши талабаларига математик табиий-илмий фанлардан амалий машғулотлар жараёнида ўқув режага ва касбий фаолиятига мос дастурий воситаларни танлаб олдик ва тадбиқ этдик. Талабаларни малакавий амалиёт жараёнида

касбий фаолиятга тайёрлашда таълим методларини танлашга алоҳида эътибор қаратиш керак. Бунинг учун ўқув режадаги умумкасбий ва ихтисослик фанларидаги мавзуларнинг қийинлик даражаси, амалиётга керак бўладиган махсус билимлар, фан блокларига ажратилган вақт ҳажми, амалиётни ўтказиш жойи ва таълим олувчиларнинг сони ҳам албатта эътиборга олиниши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2017. Б.39.
2. Покасов В.Ф. Управление качеством образования современной школы (методические материалы) // автор-состав. – Ставрополь. 2012. – 145 с.
3. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телекоммуникационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании: Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02. – М.: МГПУ, 2003.-332 с. РГБ ОД, 61:03-13/1698-6.
4. Хамидов В.С. Таълим тизимида кескин бурилишга сабаб бўлган 4 дастур ҳақида. «Infocom.uz», - Тошкент. 2010, №1, -54-57 б.
5. Шоштаева Е.Б. Интегральная технология обучения как основа повышения качества образовательного процесса: автореф. дис. канд. пед. наук. //Е.Б. Шоштаева. – Карачаевск: 2003. – С. 23.
6. Хамидов В.С. Таълим тизимида кескин бурилишга сабаб бўлган 4 дастур ҳақида. «Infocom.uz», - Тошкент. 2010.
7. Turaev S.J. Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on physics, Scientific Bulletin of Namangan State University: 2019.
8. Смолкин А.М. Методы активного обучения: [Метод. пособие для преподавателей и организаторов проф. и экон. обучения кадров] / А. М. Смолкин. – М.: Высш. шк.,1991. – с. 175
9. Психология и педагогика /Под ред. Абульхамовой К.А., Васиной Н.В., Лаптева Л.Г., Сластенина В.А. – М.: «Совершенство», 1998.
10. Махмадиев Б.С. MathCAD тизимида ишлаш асослари. Ўқув қўлланма. – Қарши. 2012. – 144 б.
11. Тураев С.Ж., Хўжаев Л.Х., Пардаев Б.А. Matlab/Simulink муҳитида динамик системаларни моделлаштириш ва Borland Delphi7 дастурлаш тилида графигини ўрганиш.
12. Аладьев В.З., Харитонов В.Н. Программирование: Maple или Mathematica. – Таллинн , 2011. -415 с.

УДК: 297(09):130.123

Асрор МУХАМЕДОВ,
Андижон давлат университети тадқиқотчиси
Email: asrorasad@gmail.com

АндДТИ доценти, фалсафа фанлари бўйича PhD О.Ўрақова тақризи асосида

SOCIAL AND POLITICAL CHANGES IN CENTRAL ASIA IN THE XI-XII CENTURIES AND THEIR INFLUENCE ON SPIRITUAL AND EDUCATIONAL PROCESSES

Annotation

In the article, socio-political changes in Central Asia in the XI-XII centuries and its influence on spiritual and educational processes are scientifically researched. The philosophical essence of the cultural growth in the territory of the countries independent from the Arabs is revealed. It is noted that Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu Bilig" was written under the influence of these processes.

Key words: culture, Arabs, Islamic religion, science, cultural development, constitution, state

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В XI-XII ВВ. И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ДУХОВНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Аннотация

В статье научно исследуются общественно-политические изменения в Средней Азии в XI-XII веках и их влияние на духовно-просветительские процессы. Раскрывается философская сущность культурного роста на территории независимых от арабов стран. Отмечается, что произведение Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу Билиг» было написано под влиянием этих процессов.

Ключевые слова: культура, арабы, исламская религия, наука, культурное развитие, конституция, государство.

XI-XII-АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДАГИ ИЖТИМОЙ – СИЁСИЙ ЎЗГАРИШЛАР ВА УНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖАРАЁНЛАРГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Мақолада XI-XII-асрларда Марказий Осиёдаги ижтимоий – сиёсий ўзгаришлар ва унинг маънавий-маърифий жараёнларга таъсири илмий тадқиқ этилади. Араблардан мустақил бўлган давлатлар ҳудудидаги маданий ўсишнинг фалсафий моҳияти очиқ берилди. Мазкур жараёнлар таъсирида Юсуф хос Ҳожибнинг «Кутадгу билиг» асари ёзилгани қайд этиб ўтилади.

Калит сўзлар: маданият, араблар, ислом дини, фан, маданий ривожланиш, низом, давлат

Кирриш. Илк Ренессанс Марказий Осиёда IX-XI асрларни қамраб олган йирик маданий ҳодисадир. Бу ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев шундай ёзади: “Инсоният тарихи шундан далолат берадики, ҳар қайси халқ ҳаётидаги маънавий уйғониш жараёнлари миллий ўзликини англашга олиб келади ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётини янги босқичга кўтарди. Бундай ноёб ҳодиса “Ренессанс” – уйғониш, қайта тикланиш, юксалиш деб аталиши барчамизга аён.”[1] Уйғониш даврининг дастлабки бўғини ҳақида мулоҳаза юритган аксарият олимлар унинг вужудга келишида ислом дини ва араб тили омилига алоҳида урғу берадилар. Қудратли аббосийлар сулоласи жуда катта ҳужудларни ўз ичига қамраб олган давлат тузган бўлсаларда, юз берган қўзғолонлар ва бошқа оимлар таъсирида парчаланиб кетди. Арабларнинг шавқатсиз жанг услублари ва маҳаллий аҳоли маданий ҳаётига қилинган кескин ҳужумлар оқибатида қисқа вақт мобайнида араб тили бутун Хитойдан Мисргача бўлган ҳудудлардаги ягона мулоқот тилига айланди. Шу билан бирга Бағдодда олимлар томонидан юнон-рим мутафаккирларининг асарлари араб тилига таржима қилинди ҳамда бутун арабийзабон минтақалардаги илм аҳли ўртасида оммалашуви юз берди. Бу эса янги бир маданий кўтарилиш, маънавий янгиланиш жараёнини юзага келтиришда оим бўлиб хизмат қилди. Ана шу давр муаррихлари йирик шаҳарлардан бирига таъриф бериб, шундай ёзади: “...шон-шўхрат макони, салтанат қабаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи

адилларининг юлдузлари порлаган ҳамда ўз даврининг фозиллари йиғилган жой.”[2] Шаҳарлар нафакат савдо-сотиқ, балки илм-маърифат макони сифатида ҳам эътироф этила бошланди. “Бу даврда Марказий Осиёдан Хоразмий ва Фарғоний, Исмоил ал-Бухорий ва Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Жиржоний, Марғиноний, Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий каби улкан оимлар етишиб чиқди. Улар ўз ижодлари, асарлари билан ўз халқларини дунёга машҳур қилдилар.”[3]

IX-XI асрлардаги муҳим ижтимоий сиёсий ўзгаришлар ва уларнинг оқибатлари ҳақида тўхталиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Мисрдан то Хитой ҳудудларига бўлган минтақаларда ягона илмий-маданий тил – араб тили истеъмоли вужудга келди ва бу илк Уйғониш даврининг маънавий асоси бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга антик давр юнон мутафаккирларининг асарлари араб тилига таржима қилинди ва бу орқали бутун Марказий Осиё давлатларида яшовчи илм ихлосмандларига юнон оимларининг асарлари билан танишиш имконияти яратилди.

Қорахонийлар давлати гарчи икки қисмга бўлиниб кетган бўлса ҳам улар ўртасидаги яқин алоқалар давлатлардаги маданий кўтарилишга ижобий таъсир кўрсатди. Бунинг натижасида эса Маҳмуд Қошғарий ва Юсуф Хос Ҳожиб каби ҳам шоир, ҳам юксак давлат амалдори бўлган буюк шахслар шаклланди.

Ислом дини гарчи ягона мафкура сифатида шаклланган бўлсада, ана шу даврда аббосийлар ҳукмронлиги остидан озод бўлган маҳаллий подшоҳларга

жуда катта сиёсий таъсир кўрсата олмади. Шу билан биргаликда ислом динининг фалсафий асосларига оид фундаментал тадқиқотлар яратилиб ва оммалаштирилиб улгурмаган бир вақтда унинг илм-фанга таъсири чекланган ҳолда эди. Бу эса ижтимоий, табиий ва аниқ фанлар доирасида буюк кашфиётлар ва ихтироларнинг яратилишига тўсик бўлмасликка олиб келди.

Юқоридаги каби ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар минтақадаги маданий ҳаётга ижобий таъсир кўрсатди. Туркий тилнинг истеъмол доираси тўхтовсиз кенгайиб борди[4]. Ана шу даврда турк тилининг маҳаллий халқ, элатларнинг адабий тил сифатидаги макеи ва мақоми ҳам таркиб топиб борди. Гўзал ва нафис қадимги туркий, яъни эски ўзбек адабиётининг юксак бадий намуналари ҳисобланган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакийларнинг бетақор ижодиёти бунга ёрқин далил бўла олади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Туркий адабиётнинг асосчиларидан саналган Маҳмуд Қошғарий ижоди Марказий Осиё Уйғониш даври маданий тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди. Унинг мероси ўша давр фалсафаси, бадий адабиёти ривожига ҳам, туркий халқларнинг этник таркиби, ранг – баранг урф одатлари, удумлари, ўзига хос анъаналари ва бошқа кўплаб ҳаётий жиҳатларини ўрганиш, илмий тадқиқ этишда ҳам бирдек аҳамият касб этади. Алломадан бизга қадар етиб келган ягона асари “Девони лугатит турк” (“Турк тилининг лугати”)нинг бой мазмуни билан танишиш кишини юқоридаги хулосага олиб келади. Дарҳақиқат, туркий халқлар, элатлар яшайдиган кенг ҳудудларни кезиб, ишончли манбаалар асосида ўша халқлар тўғрисида ноёб комусий маълумотларни ўз асари орқали кейинги авлодларга армуғон этган Маҳмуд Қошғарий номи мангу барҳаётдир.

Бу даврда Мовоуннаҳр, Шош, Фарғона, Етисув ва Шарқий Туркистонда туркий халқларнинг қадимдан давом этиб келаётган оғзаки адабиёти билан бир қаторда, ёзма адабиёт юзага келди. Қатор дидактик поэмалар битилди. Аммо уларнинг жуда оз нусхаларигина бизгача сақланган. Улардан энг нодири Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (Саодатга бошловчи билим) асари. Асарда инсон ва унинг ижтимоий моҳияти, ҳаётдаги ўрни ва вазифаси ҳар томонлама таҳлил қилинади. “Қутадғу билиг”да оддий халқ, меҳнаткаш инсон алоҳида эҳтиром билан тасвирланади. Юсуф Хос Ҳожиб айниқса, деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунарманд ва савдогарларни илиқ меҳр билан тилга олади. Деҳқонларни у ҳаммадан ҳам юқори қўяди. “Қутадғу билиг”да ахлоқ, одоб ва илм-маърифатга доир кўп қимматли панд-насихатлар келтирилади. Муаллиф ростгўйлик, ҳалоллик, одоб, садоқат ва севги каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар юритади. У илм ва маърифатга саодатнинг калити деб қарайди. Шунинг учун ҳам ўз достонини “Қутадғу билиг” деб атайди. Унда илм ва маърифатни тарғиб қилади, олимларни улуғлайди. Давлат бошлиқларини илм-фан ахилларидан таълим олишга ва уларнинг маслаҳатлари билан иш қўришга даъват этади.

Тадқиқот методологияси. XII асрда ижод этган, туркий адабиёти ривожининг илк сарчашмаларида турган ўтмишдош адибларимизнинг йирик намоёндаларидан бири Аҳмад Югнакий (вафоти 1166-1167 йилларга тўғри келади) ҳам ижод қилди. Адиб Аҳмаднинг ягона “Ҳиббатул ҳақойик” асари (484 мисрадан иборат[5])ни кўрар эканмиз, унда инсон шахсияти, унинг таълими, тарбияси билан боғлиқ жуда кўплаб ўткир, долзарб масалаларнинг ўрин олганлигини, уларни тўғри, ҳолис ёритилганлигини кўрамиз. Адиб Аҳмад билимнинг инсон ҳаётидаги бекиёс ўрини улуғлаш баробарида одамларни билимли, маърифатли бўлишга даъват этади. “Ҳиббатул ҳақойик” асари туркий адабий тилнинг қимматли ва нодир ёдгорлиги ҳисобланади. Ўз асарида шоир Юсуф

Хос Ҳожиб сингари илм-фан, олим ва фозилларни улуғлайди, маърифатпарварликни тарғиб этади. Кишиларни илмли ва маърифатли бўлишга чақиради.

Қайд этиб ўтилган мутафаккир аждоларимизнинг асарлари, умуман илк Уйғониш даври алломларининг ижодида қуйидаги фалсафий масалалар диққат марказига чиқди.

Илк Уйғониш даврида яратилган асарларда қуйидаги муаммолар кўтарилган эди.

Хулоса ва таклифлар. Биринчидан, давлат ва жамият қурилиши, ижтимоий тараққиётда билим ва маърифатнинг ўрни каби масалалар ана шу давр алломларининг асарларидан марказий ўрин тутга бошлади. Нафақат диний билимлар балки, дунёвий билимлар, аниқ ва табиий фанлар борасида ҳам қатор янгича қарашлар вужудга кела бошлади.

Ана шу даврда ижод қилган Маҳмуд Қошғарий ёзади:

“Алғил ўгут мендин, оғул эрдам тила,

Бойда улуг билга болуб, билгин ула.

Ўғил мендан ўғит ол, фазилат тила, эл юрт орасида улуг олим бўл, илмингни таркат.”[6]

Бундан минг йиллар аввалроқ ёзилган мисраларда оламни англаш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги мавжуд муаммоларнинг ягона ечими илмда эканлиги очик-ойдин баён этилади. Илм аҳлига эргашиш, уларнинг билимларини ўзлаштириш орқали инсон фазилатли бўлиши кўрсатиб берилади.

Ана шу даврда ижод қилган Аҳмад Югнакий ўзининг “Ҳибатул ҳақойик” асарида қайд этиб ўтади:

“Бир билимли билимсизнинг мингига тенг,

Минг билимсиз билимлига бўлолмас енг.

Энди ўзинг синаб кўргил, бер эътибор,

Билимдан фойдалироқ қандай нарсаси бор?”[7]

Шоир инсоний фазилатларга баҳо бериш, инсон зотининг маънавий қийматини аниқлашда авваламбор унинг билимли эканлига эътибор қаратади. Ҳаттоки, мингта билимсиз одам битта билимли одамчалик қадрга эга эмас, деган фикрни илгари суради. Авлодларга мурожаат қилиб, инсоният учун ер юзида билимдан фойдалироқ нима бор, деган кескин саволни ўртага қўяди. XI асрда ҳам Аҳмад Югнакийнинг ушбу қарашлари ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, нафақат йўқотгани йўқ балки янада долзарб аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Ер юзида аҳоли саккиз миллиардга яқинлашар экан экология, озиқ-овқат, ичимлик суви ҳамда инсон саломатлиги масалаларида жуда катта муаммолар пайдо бўлмоқда. Афсуски, ҳозирги кунда Ўзбекистонда давлат томонидан билим олиш ва илмий тадқиқотлар учун кенг шароит яратиб берилган бўлсада, жамият аъзолари орасида илмни қадрлаш борасида кўникмалар шаклланиши йўқ. Бу эса инсоният олдида турган муаммоларни ҳал қилишда мингта лоқайд ва бефарқ фуқаролар битта илмли инсончалик қадрга эга бўлмасликка, асл бойликнинг нима эканлигини тушуниб етмасликка сабаб бўлмоқда.

Маълумки, инсоният фалсафий фикрлар тараққиёти тарихида ҳамма даврларда ҳам илм бирламчи бўлган эмас. Даврлар бўлганки, мутафаккир алломалар динсиз ва кофирга чиқарилиб қувгин қилинган, ўлдирилган. Бу даврда эса аксинчи илм аҳли ўз қарашларини эмин-эркин баён қилиши ва китоблари орқали тарғиб қилиши мумкин.

Иккинчидан, оламнинг вужудга келиши ва борлиқ ҳақидаги янгича қарашлар вужудга кела бошлади. Модда ва рухнинг хусусиятлари ҳақида қатор илмий концепциялар вужудга келди. Маълумки, диний китобларда олам ва одам муносабатлари ҳақида батафсил тушунтиришлар берилган. Дунёвий илмлардан фарқли ўлароқ динда муқаддас китобларда қайд этиб ўтилган ҳақиқатларни шубҳа остига олиш ва бу ҳақида савол

бериш маън қилинади. Бунинг учун ҳаттоки шавқатсиз жазоланиши мумкинлиги, Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам бу борада тарихий фактлар борлиги ҳаммамизга маълумдир. Илк Уйғониш даврининг энг муҳим ютуқларидан бири ҳам ана шундай абадий саволларни қўйиб, унга жавоб излашга бўлган интилишда намоён бўлади. Масаланинг яна бир қизиқарли томони, нима учун қайсидир даврларда илмий дунёқараш ижтимоий онгда устувор бўладию, айрим ҳолларда хурфикрлилик таъкиб қилинади? Албатта, ҳар қайси давр учун ҳам универсал қоидаларни топиш мураккаб. Илк Уйғониш давридаги юксак маънавий кўтарилишда марказлашган давлатлар ва ягона тил муҳим аҳамиятга эга бўлган бўлса, ислом динининг мутлақ ва ягона мафкура сифатида шаклланиб улгурмагани, дин соҳасидаги тадқиқотлар ҳали жуда кенг оммалашмагани оқибатида дунёвий илмлар билан пуғулланган олимларни таъкиб қилиш ҳолатлари кузатилмаган бўлиши мумкин. Ижтимоий онни шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган жамият маънавий элитасида ҳам диний мутаасиблик шаклланмаганлиги, ҳукмрон қатламлар ҳам ҳокимиятни бошқаришда диний ресурсларга қарам бўлмагани мана шундай ижобий ҳодисани келтириб чиқарган бўлиши мумкин. Демак, Ренессанс учун нафақат қулай муҳит бўлиши керак, балки унга тўсқинлик қилувчи омиллар ҳам бартараф этилиши зарурдир.

Янги Ўзбекистон Конституциясига киритилаётган дастлабки ўзгаришлардан бири Ўзбекистоннинг дунёвий давлат экани конституциявий мақомда мустахкамлаб қўйилаётганидир.[8]

Бу эса мамлакатимизда бошланаётган Учинчи Ренессанснинг тўлақонли намоён бўлиши учун мустахкам асос бўлиб хизмат қилади.

Учинчидан, айнан мана шу даврда муқаддас бўлмаган манбаларда ҳам инсонни улуғлаш, унинг одоб-ахлоқи ва ижтимоий қадри масалалари марказий ўрин тута бошлади. Мутафаккирларнинг асарларида адолат, қаноат, маънавий бойлик каби муҳим ижтимоий-фалсафий категориялар ҳар томонлама таҳлил қилинган. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Махмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк”, Аҳмад Юганикийнинг “Ҳибатул ҳақойик” асарларида бош мавзу инсон маънавий камолоти масалаларидир. Айнан инсоннинг маънавий ўсиши унинг жамиятдаги мақомини белгилаб беради. Жамиятнинг эса барқарор ривожланишини таъминлашда мана шундай маънавий мезонларнинг ўрни алоҳидадир.

Тўртинчидан, давлат ва жамият тараққиёти ҳукмдорга боғлиқ экани ва одил шохига халқнинг бахт

саодатга элтиши ҳақидаги қатор қарашлар вужудга келди. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожиб ҳам идеал подшоҳ ҳақида орзу қилади ва уни маълум бир образлар орқали ифодалашга интилади. Уларнинг ўзаро суҳбати асносида шох ёнқи шахзодага мурожаат қилади. Давлат ва халқ бошқарувидаги ўзига хосликлар ҳақида уларни огоҳлантиради. Умуман Шарқда, жумладан Хитой фалсафасида ҳам ижтимоий тараққиётда субъектнинг хусусан монархларнинг ўрни алоҳида кўрсатиб ўтилади. Ижтимоий ондан кўра яқка шахснинг билими ва маҳоратига урғу берилади. Жумладан, Конфуций ҳам адолат ўрнатиш учун ҳукмдор ва халқ ўртасидаги муносабатлар ота ва фарзанд алоқалари каби бўлиши керак, деган ғоялани илгари суради.[9] Мазкур концепцияга муқобил қарашлар Хитойнинг ўзида милoddan аввалги даврданоқ вужудга келишига қарамасдан, Марказий Осиё минтақасида жадиdlаргача ҳам мана шундай ёндашув устувор бўлиб келди. Бу эса жамоатчиликнинг фаоллиги, ижтимоий он ва маданиятни ўстириш ҳамда фуқаролик позицияси каби масалаларга салбий таъсир кўрсатди. Шу каби муаммолар янги Ўзбекистонда ҳал этилиши зарур бўлган долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Янги Ўзбекистон” газетасининг муҳбири Салим Дониёровга берган интервьюсида “Афсуски, кўпчилик раҳбарлар халқнинг ичига кириб одамларнинг дарду ташвиши билан яшашни қандайдир иккинчи даражали иш, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам улар кўп-кўп масалаларда заиф ва ожиз бўлиб қолмоқда.”[10] Кўриниб турибдики, раҳбарларнинг масъулияти масаласи бундан минг аввал ҳам, озир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган долзарб масалалардан биридир. Шу билан бирга ўз даври учун ҳукмдорларнинг адолати ва билим даражаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиз эканини эътироф этган ҳолда, эндиликда бундай ҳислатлар жамиятнинг бача аъзоларида бўлиши кераклиги эҳтиёжи пайдо бўлмоқда.

Хулоса ва таклифлар. IX-XI асрларда юз берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар Марказий Осиёдаги Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнаий каби буюк мутафаккирлар ижодининг юзага чиқишига имкон яратди. Мутафаккирларнинг ижод маҳсули ўз даврида давлат бошқарувида конституция вазифасини бажарган ҳамда бутун давлатни бирлаштиришда мафкура вазифасини ўтаган. Бу эса илк Уйғониш даврининг юксак кўтаринкилик билан бошланишига олиб келган муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент, Ўқитувчи МУ МЧЖ, 2021 йил. – Б. 10.
2. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Салибий. Тошкент. Ўзбекистон, 1992. – Б. 50.
3. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/markaziy-osi-yoda-ix-xx-asr-boshida-madaniyat-rivoji-tarihidan/>
4. Усмонов Қ, Содиков М, Бурхонова С. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002 й. – Б. 116.
5. Усмонов Қ, Содиков М, Бурхонова С. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002 й. – Б. 121.
6. Асрор Низомов, Чарос Икромовна Маҳмудова, and Зебо Зариповна Аширова. "Махмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғатит турк” асарининг ёзилиш тарихи ҳақида" Academic research in educational sciences, vol. 2, no. 5, 2021, pp. 138-149. doi:10.24411/2181-1385-2021-00863
7. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_mumtoz_adabiyoti/Ahmad%20Yugnakiy.%20Hibatul%20haqoyiq.pdf
8. Халқ сўзи газетаси. 2022 йил, 25 июнь. №132-133. – Б. 3.
9. Ли Сюй. "Концепция справедливости в философских школах древнего Китая" Преподаватель XXI век, vol. 2, no. 1, 2013, pp. 232-238.
10. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент. Ўқитувчи МУ МЧЖ. 2021 й. – Б.41.

Умид МУХИДДИНОВА,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти
E-mail: zara_umida@mail.ru

ТДПУ профессори Б.М. Умаров тақризи асосида

ANALYSIS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF COPING BEHAVIOR IN HUMANS

Abstract

The article deals with socio-psychological factors that influence the formation of coping behavior. Information is provided on the types of coping strategies that arise on the basis of coping behavior, as well as literature, theories and studies on this topic are highlighted. An analysis of the relationship between coping strategies and self-concept is presented.

Keywords: personality coping behavior, coping strategies, self-concept, self-esteem, self-awareness, motivation, adaptation, psychological stability.

АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на формирование копинг-поведения. Приводится информация о типах копинг-стратегий, возникающих на основе копинг-поведения, а также освещаются литература, теории и исследования по данной теме. Представлен анализ взаимосвязи копинг-стратегий и Я-концепции.

Ключевые слова: копинг-поведение личности, копинг-стратегии, Я-концепция, самооценка, самосознание, мотивация, адаптация, психологическая устойчивость.

ШАХСДА КОПИНГ-ХУЛҚНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада шахс копинг-хулқи шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-психологик омиллар кўриб чиқилади. Копинг-хулқ асосида юзага келувчи копинг-стратегиялар турлари тўғрисида маълумот берилади, шунингдек, мавзуга оид адабиётлар, назариялар ҳамда тадқиқотлар ёритилади. Копинг-стратегиялар билан Мен-концепцияси ўртасидаги алоқадорлик таҳлили келтирилади.

Калит сўзлар: шахс копинг-хулқи, копинг-стратегиялар, Мен-концепцияси, ўз-ўзига берадиган баҳо, ўз-ўзини англаш, мотив, адаптация, психологик барқарорлик.

Кириш. Ҳозирги кунда дунёда стрессли вазиятларнинг омаллашиши инсонларда уни келтириб чиқувчи сабаблар ва олдини олиш воситаларини ўрганишга бўлган қизиқишини янада ортирмоқда. Муаммоли вазиятда инсоннинг қандай йўл тутиши, яъни унга ечим топиши психологияда копинг тушунчаси билан изоҳланади. Психологияда копинг муаммоси ўрганилиши бошланганига кўп бўлмаган бўлса ҳам, бу борада бир қатор илмий-амалий тадқиқотлар амалга оширилиб келинмоқда. Копинг-хулқни шакллантирувчи омилларни ўрганиш доирасида асосий эътибор шахс структурасига қаратилади. Буларнинг ичида шахснинг ўзига берадиган баҳоси муҳим ҳисобланади. Шахснинг ўзига берадиган баҳоси деганда, кенг маънода ўзининг шахсияти, фаолияти, хулқи каби алоҳида томонлари ҳамда шахс сифатида қадрият ва аҳамиятини белгилаб берувчи яхлит образи назарда тутилади. Ўз-ўзига берадиган баҳо нисбатан барқарор таркибий тузилма, Мен-концепциясининг компоненти ҳамда ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. У шахс шаклланиши ва Мен-концепциясининг марказий компоненти сифатида кўриб чиқилади [2].

Ўз-ўзига берадиган баҳо инсон психикасининг анчагина мураккаб тузилмаси ҳисобланади. У шахс шаклланиши давомида турли даражаларда бўладиган ва турли босқичларда кечадиган инсондаги ўзини ўзи англаш жараёнларининг умумлашиши асосида юзага келади. Шунинг учун ҳам ўз-ўзига берадиган баҳо доимий тарзда ўзгариб, мукамаллашиб боради. Ўзига берадиган баҳо жараёнининг охири бўлмайди, чунки шахс шаклланишдан тўхтамас экан, ўзи ҳақидаги тасаввурлари, ўзини англаши,

ўзига бўлган эмоционал муносабати ҳам ўзгариб боради. Буларнинг ҳаммаси ўз-ўзига берадиган баҳонинг шаклланиш услуби ва таркиби ҳамда унинг шахс хулқ-атворини бошқаришда иштирок этиш ўлчовининг ўзгаришига олиб келади.

Ўз-ўзига берадиган баҳонинг шахс психик ҳаётидаги асосий вазифаси хулқ-атвор ва фаолиятни бошқаришнинг муҳим ички шарти ҳисобланади.

Хулқ-атворни бошқаришда шахснинг ўз-ўзига берадиган баҳоси муҳим роль ўйнайди. У хулқни бошқариш жараёнининг барча босқичларида “ядро” сифатида намоён бўлиб, мотивация таркибига қиради, ўз-ўзини бошқаришнинг йўналганлигини белгилайди, уни амалга ошириш воситаларини танлайди, ва ниҳоят, хулқда эришилган эффектнинг интерпретациясига сезиларли таъсир кўрсатади. Шу билан бирга хулқни бошқариш жараёнида ижтимоий таъсирнинг турли кўринишларида ўз-ўзига берадиган баҳо узлуксиз ривожланади, тўғриланади, чуқурлашади, фарқланиб боради [11].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўз-ўзига берадиган баҳо “Мен-концепцияси”нинг асосий компонентларидан бири ҳисобланади. И.С.Коннинг ўзининг “Открытие Я” (“Меннинг очилиши”) китобида инсонда ўзи ҳақидаги тасаввурлари асосида нафақат хулқини, балки шахсий тажрибасини интерпретация қилишнинг барқарор тенденцияси мавжудлигини таъкидлайди. Бу ерда “Мен-концепцияси” исталган вазиятни инсон томонидан қандай идрок қилишни белгилаб берувчи ички филтер вазифасини бажаради [4].

Э.Аронсон когнитив диссонанс назариясига таяниб, позитив Мен-концепциясини ушлаб туришга ва ўзига берадиган баҳонинг керакли даражасини таъминлаб беришга хизмат қиладиган копинг-механизмларнинг 3 турини ажратади:

1. Ўз-ўзини ишонтириш. Мен-концепцияси хулқининг номувофиқлиги. Диссонансининг кучсизланиши хулқининг алмашилиши ёки установкаларнинг ўзгариши орқали юзага келади.

2. Ўзига берадиган баҳони сақлаш. Диссонанс шахслараро муносабатлар ва ўз мавқеини белгилашда юзага келади. Диссонансининг заифлашиши вазифа аҳамиятини пасайтириш ёки узоқлаштириш орқали амалга ошади.

3. Ўзини ўзи мукамалликка етказиш – идентик-ликнинг мазкур аспектида кўшимча ижтимоий тан олинатиш йўли орқали Мен-концепциянинг таҳдидларини йўқотиш содир бўлади [1].

Ш.Тейлорнинг таъкидлашича, инсонлар ўзларининг Мен-концепциясига мос вазиятларни қидириш ва уларни интерпретация қилишга мойил бўлишда ва аксинча, мос келмайдиган ҳолатларда эса қочиш ёки қаршилик қилиш копинг механизмларини танлашади. Бу жараён ўз “Мен”ини тасдиқлаш номини олган.

Ш.Тейлор яна шунга ҳам эътибор қаратадики, одамлар ўз “Мен”и ҳақидаги тасаввурларини тасдиқловчи ҳаракат образини яхшилаб ўйлаб танлашда ҳамда хулқ-атвор стратегияларидан фойдаланишади. Муаллифнинг фикрича, мураккаб вазиятлардан чиқишнинг унчалик самарали бўлмаган усули ўз-ўзига тўсиқлар қўйиш билан боғлиқ. Булар муваффақиятга эришишда енгиб бўлмас тўсиқлар бўлиб, келгусида юзага келиши аниқ бўлган муваффақиятсизлик сабабини ўз қобилият ва кучини етишмаслиги деб эмас, балки айнан шу тўсиқлар орқали изоҳлашга ёрдам беради.

Тўсиқлардан доимий фойдаланадиган инсонлар ўзини ушлаб туриш (сдерживания) ва диққатини салбий натижаларга қаратиш каби стратегиялардан фойдаланишга мойил бўлишади. Бунинг оқибатида уларда ўрганиш кўникмалари юқори эмас, ўқишда ўзлаштириш паст ва психологик адаптация анча кучсиз бўлади [10].

Тадиқкот методологияси. Копинг-стратегия муаммоси бўйича бир қатор олимлар изланишлар олиб борган. Жумладан, А.А.Реан бу мавзуга тўғридан тўғри қўл урмаган бўлса ҳам, унинг ишлари билвосита шу муаммони ўрганишга ёрдам беради. А.А.Реан ўзига ўзи берадиган баҳони шахснинг марказий тузилмаси, яъни ядроси, деб баҳоларди. Муаллифнинг фикрича, ўз-ўзига берадиган баҳо шаснинг ижтимоий мослашувини белгилаб беради, хулқи ва фаолияти бошқарувчиси ҳисобланади. Ўз-ўзига берадиган баҳонинг асосий компонентлари ўзини бошқариш ва ўзини назорат қилиш, дейди А.А.Реан. У ўзини бошқаришнинг икки мотивини ажратиб кўрсатади: адекват, барқарор ва ижобий Мен-концепциясига эга бўлишга қаратилган мотив, шунингдек, ўзининг мукамаллигига олиб боровчи информация ва вазиятларга эришишга йўналтирилган мотив. Муаллифнинг фикрича, ўзини назорат қилиш – бу ўз хулқи ва вазиятга боғлиқлигини назорат қила олиш қобилиятидир. Ўзини назорат қилишнинг юқори кўрсаткичлари вазиятга боғлиқ стимулларга мувофиқ равишда хулқни ўзгартира олишга олиб келса, ўзини назорат қилишнинг қуйи кўрсаткичлари – ички установкалар ва қадриятлар орқали назорат қилинади. А.А.Реан ўзини назорат қилишда конструктив ечим сифатида ташқи мотивларга (вазиятдаги стимулларга нисбатан сезгирлик) муваффақият мотивлари деб қарайди. Ички мотивларни эса самарасиз ҳисоблаб, уларни қочиш, ҳимоя мотивлари деб атайди [8].

Г.С.Салливаннинг таъкидлашича, инсон ўзи ҳақидаги “ёмон Мен” каби фикрлардан қочиб, ўзини “яхши Мен” сифатида персонификация қилишга интилиши шахснинг муҳим эҳтиёжларидан ҳисобланади. Зеро ўзи ҳақидаги салбий фикрлар инсонда доимий ҳавотирланиш манбаи ҳисобланади. Инсон ўзининг ижобий персонификациясини ҳимоя қилиш орқали махсус механизмни шакллантиради. Бунга Г.С.Салливан “танловчан диққат” деб атаган. Бу механизм инсонда ҳавотир юзага келтириши, ўзи ҳақидаги фикрини ўзгартириши мумкин бўлган қўзғовчиларни йўқотади. Г.С.Салливаннинг фикрича, шахс – бу тақрорланувчи шахслараро интерперсонал муносабатлар модели. Шунинг учун ҳам боладаги муҳим эҳтиёжларнинг кечиши динамизмларнинг – қийин вазиятларни енгитиш услубларининг йиғилишига олиб келади. Бунда қайси структура – “яхши Мен” ёки “ёмон Мен” – кўпроқ ривожланганлиги қийин вазиятдан чиқишда қайси услубнинг доминанта бўлишини белгиларди. Шундай қилиб, “ёмон Мен”да айб кўпинча субъектнинг ўзи томонидан қабул қилинса, “яхши Мен”да бошқаларга қўчирилади [9].

Д.Я.Райгородскийнинг таъкидлашича, қандай адаптив жараёнларда Мен-концепциясининг ўзгариши ва ривожланишига зарурат туғилишини билиш учун барқарор адаптив стратегиялар характерига эга бўлган адаптациянинг уч кўринишини билиб олиш керак: муаммолар вазият, шу жумладан, низоларнинг турли кўринишларини ўзгартириш ёки бутунлай бартараф этишга йўналган фаол, ҳимояга асосланмаган адаптация; муаммодан қочишга қаратилган пассив адаптация бўлиб, ҳавфсизлик ва эҳтиёжларни қондириш учун янги ва янада қулайроқ копинг-стратегияларни қидиришга йўналтирилган; муаммолар вазиятни сақлаб қолиб, унга мослашишга йўналтирилган адаптация [7].

В.И.Голованевская ўзининг тадиқкотларида копинг-стратегия танлаш билан Мен-концепциясининг асосий параметрлари ўртасида алоқа мавжудлигини ўрганган. В.И.Голованевскаянинг таъкидлашича, хулқни етакчи регулятори бўлган Мен-концепцияси шахсни ички мувофиқлашувига ёрдам беради, шунингдек, мавжуд тажрибанинг интерпретациясидаги муҳим омил ҳамда қутилмалар манбаи бўлиб хизмат қилади. Енгитиш талаб қиладиган вазиятлар анъанавий тарзда оддий вазиятларга қараганда анча мураккаб ва инсон адаптациясига таҳдид солувчи сифатида қаралади. Уларни ҳал этиш учун ўз қучи ва имкониятларини юқори даражада сафарбар қилиш, оддий шароитларда талаб қилинмайдиган қобилият ва малакаларини ишга солиш керак бўлади. Шундай қилиб, В.И.Голованевская берган хулосага кўра, копинг-стратегиянинг конструктив услубларини танлаш учун ўз имкониятлари ҳақида ҳаққоний тасаввурга эга бўлиши, яъни ўз-ўзига ҳаққоний баҳо бера олиши зарур [3].

Таҳлил ва натижалар. Олимлар психологик барқарорликни мураккаб вазиятлардан чиқиш услуби сифатида баҳолашади. Шахсга тегишли ҳар қандай феноменни тушуниш унинг онтогенезда шаклланиш қонуниятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш билан боғлиқдир. Онтогенезда шаклландиган турли копинг-хулқнинг (шароитлари, босқичлари, тартиби ва ҳк.) баъзи бир қонуниятлари билан копинг-стратегиялар шаклланишининг боғлиқлигига доир маълумотлар адабиётларда етарлича ёритилмаган. Лекин копинг ҳодисаларнинг хронологик генезисини кузатиш ва механизмларини очишга бўлган кам сонли интилишлар ўртасида нисбий бирлик мавжудлигини кўриш мумкин.

Психоанализ вакиллари копинг-стратегия турларининг ривожланишини онтогенезда ҳавотирнинг турли типлари шаклланиши билан боғлайди. Психоанализ гоёларига таянадиган бўлинса, ҳар бир копинг-стратегия

аниқ бир вазиятдан чиқиш воситаси сифатида ривожланиши ва бу ҳолат бола ривожланишининг конкрет фазаси билан боғланганлигини хулоса қилиш мумкин.

Копинг-хулқ стратегиялари генезисини когнитив жараёнлар шаклланиш хронологияси билан боғланган ҳолатлар ҳам мавжуд. Мазкур ғоялар Р.Плутчикнинг структуравий назариясида яққол кўзга ташланади. Ушбу концепцияга мувофиқ биринчилардан бўлиб перцептив жараёнлар билан боғлиқ услублар (қочиш) юзага келиши, кейин эса хотира жараёнлари билан боғлиқ, яъни маълумотни эсдан чиқариш содир бўлиши керак. Энг охирида эса тафаккур ва ҳаёл ривожланиши ёрдамида маълумотни қайта ишлаш ва қайта баҳолаш билан боғлиқ янада мураккаб ва етук ҳимоя турлари шаклланади.

Тузилишига кўра бошқалардан мукамалроқ бўлган таснифлардан яна бири копинг-стратегияларни уч тоифага ажратади:

- 1) когнитив адаптация стратегиялари;
- 2) хулқий адаптация стратегиялари;
- 3) эмоционал ориентировкаланган стратегиялар.

Когнитив адаптация стратегиялари тафаккурдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, вазиятга нисбатан муносабатни ўзгартиришга йўналган, мисол учун, инкор этиш, ментал дистанциялаш, мақсад ва қадриятларни ўзгартириш, юморга мурожаат этиш каби. Муаммога йўналтирилган стратегиялар муаммонинг сабаби билан ишлашга қаратилган бўлиб, унинг манбаасини ўзгартириш ёки йўқотиш мақсадида маълумот тўплаш, муаммони ечишга ёрдам берувчи янги кўникмаларни ўрганиш, режалаштириш ишларини амалга оширади. Эмоционал ориентировкаланган стратегиялар эмоциялар билан ишлашга йўналган бўлиб, стрессни тушуна олиш, салбий кечинмаларни бошқара олиш, медитация, тизимли релаксация амалиётини ўз ичига олади. Одатда, инсон ҳаёти давомида копинг-стратегияларнинг уччаласидан ҳам фойдаланади [5].

Копинг-стратегиялар генезисини тушунишда уларнинг шаклланиш сабабларини аниқлашга эътибор қаратилади. Бошқача қилиб айтганда, барқарор реакция моделлари (копинг-стратегиялар) шаклланишига олиб келувчи стимул вазиятлар ва омилар характеристикаси ўрганилади.

Хулоса ва таклифлар. Юкоридаги фикр-мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда, копинг-стратегияларнинг асосий йиғилмаси болаликда шаклланишини айтиш мумкин. Уларнинг индивидуал комбинацияси оиладаги ички вазиятлар, боланинг ота-онаси билан бўладиган муносабати, улар томонидан намоиш этиладиган копинг-хулқ намуналари каби бола дуч келадиган ҳаётнинг маълум бир шарт-шароитларидаги омиларга боғлиқ бўлади. Шу билан бирга ота-она ва боланинг бир-бирига бўладиган таъсири призмаси орқали копинг-стратегиялар онтогенезига бўладиган икки хил қарашни ажратиш мумкин. Биринчидан, копинг-хулқ ота-она томонидан бўладиган негатив таъсир натижаси сифатида қаралиши мумкин. Иккинчидан, ота-она томонидан намоиш этиладиган копинг-хулқ намуналарини ўзлаштириш ва шу хулқ шаклини мустаҳкамлаш натижасидир.

Тарбиячи роли (она, ота, буви ва ҳк.) одамлар томонидан турли даражада ўзлаштирилади. Болани тарбиялаш жараёнида ҳар қандай ота-она хатога йўл қўйиши мумкин. Асосий эътибор бу хатоларнинг кўламига қаратилади. Ота-оналарнинг қўплаб, турли даражада ифодаланган салбий таъсири шакллари оммабоп адабиётларда, илмий тадқиқотларда ва клиник кузатувларда келтирилган.

Мазкур ҳолатда салбий таъсир деганда ота-онанинг болага бўлган ноадекват, ҳаддан ташқари, самарасиз ва юкори эҳтимоллик билан боланинг ривожланиши ва ижтимоий адаптациясида бузилишлар олиб келиши мумкин бўлган хулқи тушунилади. Оила бола ва жамият ўртасидаги тарбиявий воситачи ролини ўйнаб, тарбия жараёнида болага ижтимоий муносабатларнинг маълум бир моделини беради. Мазкур модель жамиятдаги реал муносабатларга қанчалик яқин бўлса, шунчалик катта ишонч билан айтиш мумкин бўлади-ки, боладан кўпчилик одамларга хос бўлган ижтимоий маъқулланган хулқ кўринишидаги индивидуал хулқий нормалар шаклланишини кутиш мумкин. Аксинча, ота-она установкаларидаги ҳар қандай оғишлар ва кескинликлар, боланинг салбий ва самараси кам копинг-стратегиялар ёрдамида кучли гетероном таъсирга мослашуви – хулқдаги девиацияларга ва бошқа ижтимоий-психологик дезадаптациянинг намоён бўлишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб.: Прайм-Еврознак. – 2004. – 558 с.
2. Большой психологический словарь /Под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – СПб.: Еврознак, 2003. – 666 с.
3. Голованевская В.И. Характеристики Я-концепции и предпочтение стратегий совладающего поведения//Вестник московского университета. – 2003. – №4. – С.30-36.
4. Кон И.С. открытие «Я». – М. Политиздат, 1978. – 367 с.
5. Мухиддинова У.А. Копинг-стратегиялар таснифига доир қарашлар // Тарбия ва таълим жараёнининг ижтимоий ҳамда педагогик-психологик муаммолари: таклиф ва ечимлар / Мақолалар тўплами. Тошкент. – Б.344-348
6. Мухиддинова У.А., Мухиддинова Ф.А. Роль копинг-старатегий в спортивной деятельности // Тарбия ва таълим жараёнининг ижтимоий ҳамда педагогик-психологик муаммолари: таклиф ва ечимлар / Мақолалар тўплами. Тошкент. – Б.349-353
7. Райгородский Д.Я. Психология самосознания. Хрестоматия /ред. Райгородский Д.Я. – Самара: БАХРАХ, 1998. – 672 с.
8. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология: Учебное пособие для студентов и аспирантов психологического факультета. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
9. Салливан Г.С. Интерпретиционная теория в психотерапии. – СПб.: Ювента, 1999. – 346 с.
10. Тейлор III. Социальная психология. – СПб.: Питер, 2004. – 766 с.
11. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии. – М. Наука, 1977. – 144 с.
12. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. New York: Springer Publishing Company, 1984.

УДК: 378.015.31(575.1)

Лола НАРИМБАЕВА,
Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: Lolaxon@tdau.uz

ТДПУ профессори, н.ф.д Н.А. Рахмонкулова тақризи асосида

INTELLEKTUAL-FACTORS AND PRINCIPLES OF CREATIVE TALENT DEVELOPMENT IN STUDENTS

Аннотация

The article focuses on the development of intellect and creative abilities in students. Also, on the basis of the cluster approach, the scheme for the development of intellectual-creative abilities in students is presented. The students are given a series of principles and systematic implementation of the work on the development of creative abilities.

Key words: Collaborative collaboration, credit module, creativity, intellect, personality, interest, System, Foundation, creative environment, project, motivation.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ И ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

Статья посвящена развитию интеллекта и творческих способностей у студентов. Также на основе кластерного подхода представлена схема развития индивидуально-творческих способностей у учащихся. Студентам дается ряд принципов и систематическое выполнение работы по развитию творческих способностей.

Ключевые слова: Совместная работа, кредитный модуль, креативность, интеллект, личность, интерес, система, фундамент, творческая среда, проект, мотивация.

ТАЛАБАЛАРДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ-ИЖОДИЙ ҚОБИЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада талабаларда интеллект ва ижодий қобилиятни ривожлантиришга мазмунли ёритилган. Шунингдек, кластер ёндашуви асосида талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш тузилмаси келтирилади. Мақолада интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш борасидаги ишларни тизимли амалга ошириш ҳамда унинг бир қатор тамойиллари келтирилган.

Калит сўзлар: Коллоборатив ҳамкорлик, кредит модул, ижодкорлик, интеллект, шахс, қизиқиш, тизим, негиз, ижодий муҳит, лойиҳа, мотивация, онглилик, фаоллик.

Кириш. Сўнгги йилларда кўплаб тадқиқотчилар фаол шахсни шакллантириш, унинг ижодий салоҳиятини ривожлантириш, касбий қизиқиш ва билим қобилиятларини шакллантириш таълим муассасалари олдидаги улкан вазифа эканлигини таъкидламоқда. Педагогик олий таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш ўзлаштириш миқдориға эмас, балки касбий ва педагогик ижодкорликнинг юқори даражасини эгаллаган, янги ғояларни яратишга қодир, доимий равишда мустақил изланувчан, ижодкор, ташаббускор, кадрлар тайёрлашга қаратилмоғи керак. Давлат ва жамият талабаларини бажариш ҳамда билимли, малакали ва рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш олий таълим муассасаларига катта маъсулият юклайди. Мазкур жараён умумий ўрта мактаби, ўрта махсус касб-хунар мактаби, малака ошириш ҳудудий марказлари, олий таълимнинг мазмунан узвий боғланиши билан кечади. Олий таълим тизимининг бугунги кундаги ривожланиш босқичида талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш долзарб муаммо саналади. Олий таълимнинг асосий вазифаси битирувчиларнинг касбий тайёргарлик сифатини ошириш, уларнинг келажақдаги педагогик фаолиятида самарадорликни таъминлашдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ностандарт вазиятларда билим ва кўникмаларни қўллаш, турли хил касбий ва кундалик масалаларни ҳал қилишнинг ўзига хос, мақбул усулини топишга тайёр бўлган бўлажак мутахассисларни тайёрлашда янгича ёндашув талаб этилади[1]. Талабаларнинг ижодий ривожланишига ҳисса қўшадиган ўқув жараёнини ташкил этишга янги

ёндашувларни топиш муаммоси муҳим ўрин эгаллайди. Бу эса, ақлий фаолият, интеллектуал қобилият, иродавий-ҳиссий хусусиятларга боғлиқ. Ижодкорлик талабанинг муқобил қарор қабул қилиш, янги ғояларни яратиш қобилиятини намоён қилиши билан ифодаланади[5]. Талабанинг ўз маҳоратини амалий фаолиятга сингдириш маҳорати ижодий қобилиятнинг сифати дейиш мумкин. Ижодкорлик-интеллектуал қобилият, ижодий фаолият ва изланишни тақозо қилади.

Д.Б.Элкониннинг таъкидлашича “ижод-ўзаро боғлиқ қобилиятларнинг бир қанча элементлари: тасаввур, ассоциативлик, фантазия, хаёлпарастликни ўзида мужассамлаштирган қобилиятдир”[6]. Шахсий фаолиятнинг энг юқори шакли сифатида ижод узоқ тайёргарлик, доноликни, ижтимоий интеллектнинг юқори даражасини талаб қилади.

Ижодий қобилият- бу шахснинг таъсирчанлиги, предметни идрок қилишининг кучлилиги ва яхлитлиги, у тўғрисида кенг маълумотларга эга бўлишдир. Олий таълим жараёнида талабаларда тафаккур ўзгарувчанлиги ва тезкорлиги, мантикий ва саводли мулоҳаза юритиш, тизимли ҳаракатлар, синтез-таҳлил-синтез, ижодий ифодалай билиш, умумлаштириш ва хулосалаш амалий ўқув топшириқларини бажаришда рўй беради. Дарс ва дарсдан ташқари вақтларда талабанинг ўз фикрига эга бўлиш, ишни охиригача бажариш, ишчанлик, ўз билимларини бошқаларга етказа олиш каби асосий креатив сифатлар мустаҳкамланади. Ижодий ривожланиш шахс ривожланишининг муҳим омили, ҳар қандай

фаолиятдаги муваффақиятнинг гарови, кишилар билан мулоқот, кундалик фаолиятдаги ютуқлар омиллари[3].

Т.Н.Ковалчук ижодкорликка қуйидагича таъриф беради “бу сифат жиҳатидан янги материаллар ва маънавий кадрларни яратадиган инсон фаолияти жараёни. Ижодий фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш, унинг турли шаклларида ўзига хос, ностандарт ечимларни излаш учун зарур бўлган шахсий хусусиятлар ва фазилятлар тўплами тушунилади”[4].

Дарҳақиқат ижодкор бу ижодий янгилик ва ўз-ўзини такомиллаштиришга қодир шахс ҳисобланади. Ижодкорлик ҳар қандай фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш билан боғлиқ бўлган шахсининг шахсий фазилятлари мажмуи бўлиб, илм-фан таракқиёти учун аҳамиятга эга бўлган янги ғоя саналади.

А.Р.Нечаев “юқори натижаларга эришган одамлар ижодий қобилиятлардан ташқари, ўз режаларини, фаоллигини, ташкилотчилик қобилиятини ва олинган натижаларни ҳимоя қилиш қобилиятини бажаришда қатъиятlilikка эга бўлишлари керак “деган хулосага келади [4].

Тадқиқот методологияси. Ижодий қобилиятни ривожлантириш инсоннинг ўз ташаббуси, истеъдоди, фавқулодда вазиятларда ечим топишга тайёрлиги, билим

ва кўникмаларига асосланган ҳолда шахсий қарашларини намойён этиш билан боғлиқ жараёндир.

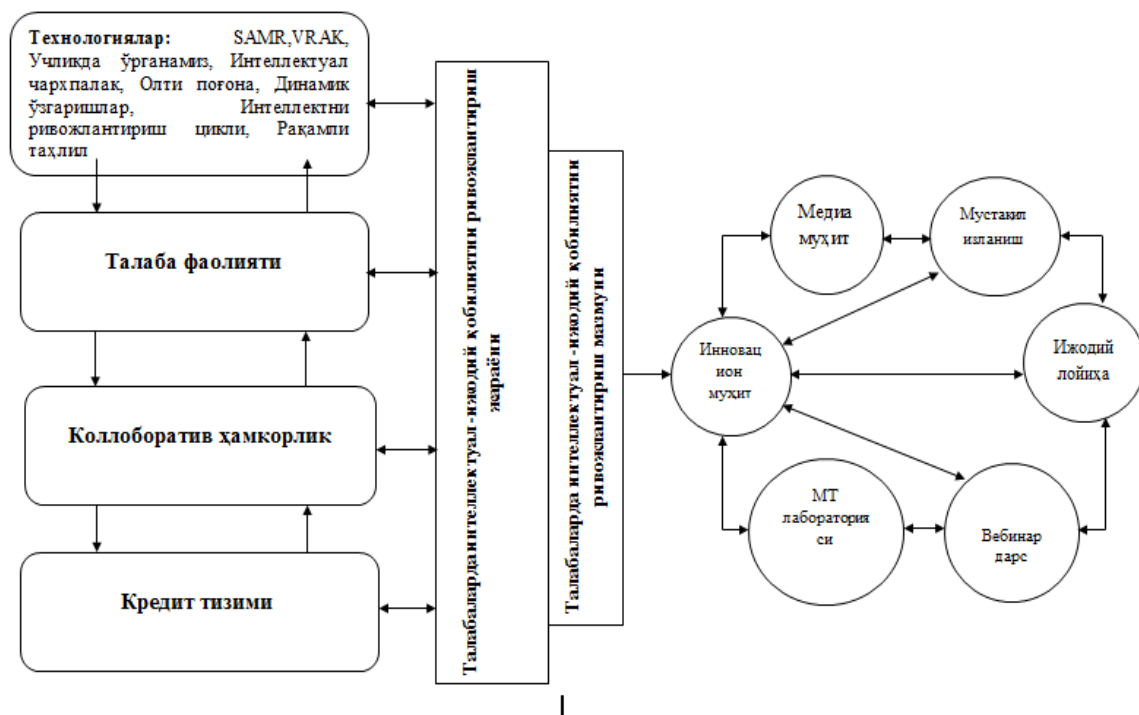
Юқорида келтирилган педагогик қарашларга таяниб, кластер ёндашуви асосида талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш тузилмаси келтирилади (1-расм).

Талаба фаолияти- педагогик жараёнида бевосита ўқитувчи билан ўзаро ижодий муносабат амалга оширилади.

Бунда “ўқитувчи-талаба”ни замонавий технология ва усулларни қўллаш орқали ахборотни қабул қилиш ва таҳлил қилишга йўналтиради.

Коллоборатив ҳамкорлик- талаба ахборот ресурс маркази, илмий ва тадқиқот институтлари, кутубхона, мактабгача таълим лабораторияси, мактаб билан ҳамкорликда илмий ва ижодий изланиш олиб боради. Курс лойиҳаси, кейс тўплamlарини тайёрлайди.

Кредит-модул тизимида –мустақил равишда танлаган фани юзасидан айспиринг тестлар, педагогик вазиятларвидеодрc, ижодий лойиҳа, дарс ишланмаси, технологияларни таълим жараёнига татбиқ этиш юзасидан ўқув топшириқларини бажаради. Ўқитувчи томонидан талабага кўрсатма бериб борилади.

1-расм. Талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш тузилмаси

Таҳлил ва натижалар. Адабиёт ва илмий манбаларни таҳлил қилиш натижасида талабаларнинг интеллектуал-ижодий қобилиятини босқичма-босқич ривожлантириш мақсадга мувофиқ деган хулосага келдик.

1. Талабаларнинг шахсий қизиқишларини аниқлаш. Ўқув жараёнини режалаштириш ва ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ижодий қобилиятни ривожлантириш тизимидаги биринчи босқич саналади Талабанинг ҳаётий тажрибаси ва қизиқишига таяниб, унда ташаббускорлик, муаммони ҳал қилиш бўйича ўз қарашларини тақдим этишга йўналтиради.

2. Вазифа ва лойиҳаларни эркин танлаш. Ўқув топшириқларини аниқлаш, вазиятлар яратиш, ечимни талаб қиладиган саволни шакллантириш муҳимдир. Шу билан бирга, ҳар бир талабанинг ўзига хос қизиқишлари

ва афзалликлари билан боғлиқ бўлган муаммони материални танлаш керак.

3. Ижод муҳит яратиш. Ўқув етарли даражада ўзлаштиришни таъминлайди. Талабаларни турли хил ижодий фаолиятга жалб қилинади.

4. Мотивацион. Мазкур босқич махсус шароитлар яратилиши билан тавсифланади, бунда талабаларда нафақат натижага, балки ушбу натижаларга эришиш жараёнига ҳам максимал қизиқиш шаклланади.

Шунингдек, ривожлантирувчи муҳит яратилади. Талабаларда нафақат натижа, балки ушбу натижаларга эришиш жараёнига максимал қизиқиш ортади бунинг учуни эҳтиёж, стимуллар, ҳислар, хоҳишлар, қизиқишлар, мотивлар эътиборга олинади. Бу ерда талабанинг мақсад сари интилиши, фаоллиги, талабчанлиги, мустақиллиги,

интизомлилиги, қатъиятлилиги, сабрлилиги ва шу каби фазилатлар назарда тутилади. Талабаларни касбга қизиқтириш, касбий фаолиятга мақсадли тайёрлашда муҳим омиллардан саналади. Ўз ҳаракатларига қизиқмасдан, мотивация пасаяди, уни салбий ёки ижобий мустаҳкамлаш билан алмаштириш мумкин эмас. Режалаштиришнинг якуний натижаси ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг ушбу босқичида усул ва методларни танлашга боғлиқ.

5. Талабаларни ижодий жараёнга йўналтириш. Талабалар ўз фаолиятида тез-тез муваффақиятли ривожланади инсон ўз қобилиятларининг "чўққисига" етиб боради ва аста-секин бу чўққини юқорисига кўтарди). Шахсий манфаатларни жамоавий манфаатларга сингдириш учун шароит яратиш муҳимдир. Олинган билимларни умумий ташаббус билан биргаликда нафақат ўқув фаолиятида, балки кундалик ҳаётда ҳам амалга ошириш муҳимдир.

6. Натижаларни намойиш этиш. Ушбу якуний босқичда жараённинг якунланиши намойиш этилади, шунингдек эришилган натижаларнинг аҳамиятини тушуниш ва кейинги ижодий йўлни давом эттиришга хизмат қилади. Талабаларнинг ижодий қобилиятни ривожлантириш учун юқоридаги шартларни босқичма-босқич амалга оширилиши керак. Ижодий қобилиятнинг ривожланиш даражалари мавжудлиги сабабли, ушбу босқичларсиз амалга ошмайди, яъни ҳар бир босқич муайян мақсадга қаратилади.

Талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш борасидаги ишларни тизимли амалга ошириш мақсадида унинг бир қатор тамойилларини тавсия этамиз. Олий таълим муассасалари учун қуйидаги турларини таклиф қиламиз:

1. Рағбатлантирувчи тамойил. Бу тамойилнинг моҳияти ўқитувчи талаба фаолиятини тўғри ва холис болаш орқали у томонидан турли вазиятларга асосланган рағбатлантирувчи ҳолатлар юзага келганда, уни қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириши керак. Натижада объекти берилган баҳо масъулиятни англашига мотивацион йўналтиради, психологик эмоционал ҳаракатга келтиришга имконият яратади.

2. Интегративлик тамойили. Ушбу тамойил дарсларда фаолият турлари, ўқув материалларининг ўзаро

бир-бирига уйғунлашуви таъминланади, ўзаро таъсирини ўзида акс эттиради. Интегративлик бугун педагогик жараёнда талабаларнинг турли хил фаолияти бирлаштирилади. Улар фаолиятни онгли ташкил этишга сабаб бўлади ҳамда талабаларни ўзини-ўзи тарбиялаш ҳамда тартибга солади, мавжуд меъёрлар доирасида ҳаракатланишига сабаб бўлади.

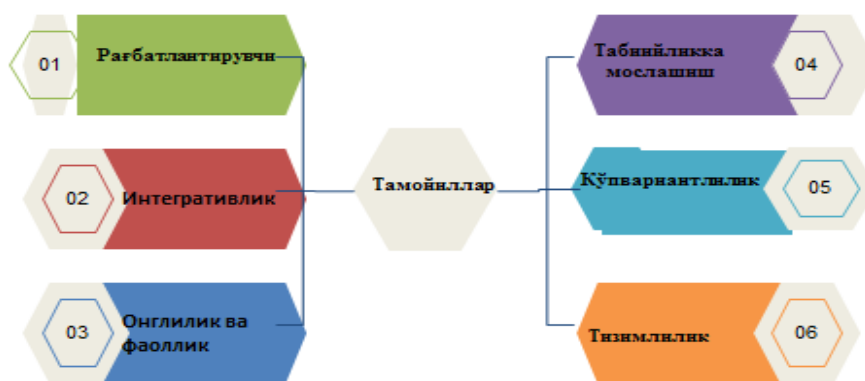
Онглилик ва фаоллик тамойили. Шахснинг таълим маскани ва таълим берувчи табиатидан келиб чиқиб, олаётган билимини ҳаётда қўллаб олишлари учун таълим жараёнида мустақил фикрлаш муҳитини яратиш, билимларни онгли равишда ва фаол қатнашиб ўзлаштириш. Ўқитувчилар ва талабаларнинг биргаликдаги ижодкорлиги ҳамда ҳамкорлигига асосланади.

4. Табиийликка мослашиш тамойили фаолиятнинг ички ва ташқи боғлиқликлари. Ушбу тамойилда талабанинг ички имкониятлари ва индивидуал хусусиятлари инобатга олинади. Шунингдек, талабалар зарур билимларни ўзлаштириб олиши ва кундалик ҳаётида уларни назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамланиши натижасида дунёқараши такомиллашиб бориши билан изоҳланади.

5. Кўпвариантлик тамойил. Дарс жараёнида ўқув топшириқлари талабаларнинг ўзлаштириш даражасига қараб шакллантирилади.

Амалиёт давомида билимлар татбиқ этилса, унинг муҳим эканлиги аниқ бўлади ва касбий сифатлар ичида муҳим ўрин тутади. Ўқитувчилар ўқув жараёнига барқарор муҳитни барпо этиш масаларига алоҳида эътибор қаратилиши таъкидланади. Талабаларнинг ички ҳолатини сезиш қобилияти, ҳамдардлик кўрсатиш каби ҳаракатларга аҳамият бериш керак. Педагогик томонидан бундай фаолият тўғри йўналтирилмаса, ривожланаётган шахсда шу жумладан, ижодийлик намоён бўлишида муаммолар пайдо бўлади.

6. Тизимлилик тамойили. Табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг умумий алоқдорлигини тасаввур қилиш ҳамда ўзлаштириш, турли вазифаларни ҳал этишни таъминлайди. Талабалар учун яратилган қулай ва эркин шароит билимларни ўзлаштириш самарали кечишига хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар. Талабаларнинг интеллектуал-ижодий қобилиятини ривожлантириш муаммосини ўрганиш қуйидаги хулосаларга олиб келди.

1. Ижодийлик фақатгина талабанинг билими билан эмас, балки назарий ва методик қоидаларни ўз фаолиятига татбиқ эта олиши, ўзини-ўзи тарбиялаш ва ўзини-ўзи такомиллаштириш қобилияти билан ҳам белгиланади.

2. Интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантириш жараёни-ўзини-ўзи билиш, бошқариш, такомиллаштириш ва англаш орқали кечадиган жараён.

Бунинг учун талабаларни ушбу фаолиятга мақсадли тайёрлаш лозим.

3. Талабаларни ўзини-ўзи ижодий ривожлантиришни рағбатлантириш уларда ўз фаолиятини тўлақонли амалга оширишларига туртки бўлади ва педагогик қобилиятни шаклланишига олиб келади.

4. Талабаларни қўллаб-қувватлаш орқали шахсий муаммолари ҳал этилади натижада, ижодий тайёрликка эга бўлади.

Талабаларда интеллектуал-ижодий қобилиятни ривожлантиришда топшириқни мустақил бажариш, ўзаро

хамкорликда ишлаш, кластер ёндашувга таяниш лозим. Бундан ташқари ижодий ёндашиш эришилган натижалардан қониқиш ҳиссини юзага келтиради бу эса талабаларни кейинги ютуқларга қадам босишга ундайди. Талабанинг ўзига бўлган ишончи ортади ва атрофдагиларнинг унга бўлган муносабати бошқаларни

ҳам ижодкор бўлишга чақиради. Натижада таълим жараёнида соғлом рақобат муҳити юзага келиб, бўлажак педагогларда таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда ижодий фаолиятни ташкил этиш, етакчи бўлиш хоҳиши, интеллектуал жиҳатдан етук бўлиш мотивацияси ортади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. 8.10.2019 й., ПФ-5847.
2. Мирзиёев Ш. “Иқтидорли ёшларни аниқлаш ва юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг узлуксиз тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 03.05.2019й , ПҚ 4306-сонли қарори.
3. Ковальчук Т.Н.Творчество как педагогическая категория //Высшая образование в России 2004.№2 С. 103-105.
4. Нечаев А.Р Как преподавать психологию?С.Питербург 1913.57с
5. Пиаже Ж. Психология интеллекта. Питер.: 2003.-192 с
6. Ғозиев Э.Г. Умумий психология. Тошкент. 2002- 499 б
7. Эльконин Д.Б. Детская психология. Издательство академия. М:2007-384 б. 170-с

УДК 338.2

Жамишбек ОБИДОВ,
Фаргона политехника институти мустақил тадқиқотчиси
finaledition2@mail.ru

ҚарДУ профессори, н.ф.д Ш.Ў.Нуриллаева тақризи асосида

ТАЛАБАЛАРДА ТЕХНОЛОГИК ДЕТЕРМИНИЗМ КОНЦЕПЦИЯСИ АСОСЛАРИГА ДОИР БИЛИМЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТИЗИМЛИ-ФУНКЦИОНАЛ МОДЕЛИ

Аннотация

Мазкур мақолада талабаларда технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларни ривожлантиришнинг тизимли-функционал модели ва унга турли соҳа олимларининг қарашлари, муносабати, бугунги кунда техника тараққиёти ҳамда техник таълим жараёнидаги аҳамияти тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: техника, детерминизм, технологик детерминизм, концепция, таълим, техник таълим, техник соҳа, касбий билим.

СИСТЕМНО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЗНАНИЙ ОБ ОСНОВАХ КОНЦЕПЦИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ДЕТЕРМИНИЗМА У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается системно-функциональная модель развития знаний на основе концепции технологического детерминизма у студентов и взглядов, установок ученых различных областей, важности технологий в развитии технологий и в процессе технического образования сегодня.

Ключевые слова: техника, детерминизм, технологический детерминизм, концепция, образование, техническое образование, техническая область, профессиональные знания.

A SYSTEMATIC-FUNCTIONAL MODEL FOR THE DEVELOPMENT OF KNOWLEDGE ON THE FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF TECHNOLOGY DETERMINISM IN STUDENTS

Annotation

This article examines the systemic-functional model of Knowledge Development on the foundations of the concept of technological determinism in students and the views, attitudes of scientists of various fields, the importance of technology in the development of technology and in the process of technical education today.

Keywords: technique, determinism, technological determinism, concept, Education, Technical Education, Technical Field, professional knowledge.

Кириш. Олий техник таълим муассасаларида техник таълимнинг мазмунини талабаларга чуқурроқ сингдириш, шу билан бирга техник таълимнинг истиқболлари тўғрисидаги ёндашувларни тушунтириш, хусусан, технологик детерминизм ва техностатик детерминизм концепцияси доирасида ёндашувларни ўқитиш, бу орқали техника ва технологик ривожланишнинг жамиятдаги сабаб ва оқибат занжирларига боғлаш, сабаб ва оқибат уйғунлиги орқали технологик тараққитни тушуниш, бу борадаги қарашлар тизимини ўқитиш методикасини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Хозирги даврда магистрлар ва бакалаврлар тайёрлаш ўқув дастурлари ўзининг илмийлиги, бўлажак мутахассислар учун зарурлиги, бевосита амалиёт билан боғлиқлиги, келажакдаги вазифаларни ечишга йўналтирилганлиги билан ажралиб туриши лозим.

Шу боис техник ва технологик ривожланишлардаги бугунги салбий оқибатларини кўриб чиқиш орқали келажакдаги таҳдидларни ҳам башорат қилиш ва бу орқали стратегик режаларни тузишга доир ишлар долзарблик касб этмокда. Зеро, «сабаб, биринчидан, вақт жиҳатдан оқибатдан олдин келади, иккинчидан, оқибатни туғдирувчи, яъни оқибатнинг вужудга келишида зарурий шарт бўлиб хизмат қилади»[1]. Шундай экан сабаблар келтириб чиқаруви оқибатларни технологик ривожланиш жараёнида тушуниш ва таълим олувчиларга тушунтириш ва бу орқали техноген цивилизациянинг сабаблари ва оқибатларини талабаларга чуқур тушун-

тириб бериш ҳам муҳим педагогик вазифалардан бўлиб қолади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Ғарб мамлакатларида техноген цивилизация инқирозининг салбий таъсирларига қарши техника олий таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларни ривожлантириш масалалари олимлар Ж.Мартин, Х.Бек, Ф.Дессауэр, С.Хокинг, Н.Виг, Ж.Эллюль, М.Хайдеггер, К.Ясперс, Д.Медоузларнинг тадқиқот ишларида тадқиқ этилган.

Ўзбекистонда ҳам олий техник таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларини оширишнинг назарий, концептуал ва технологик асослари Р.Х.Джураев, А.Р.Ходжабаев, У.И.Иноят, Н.А.Муслимов, Қ.Т.Олимов, Э.О.Турдикулов, М.Б.Ўразова, Ж.А.Ҳамидов, М.Тошов, О.А.Абдуқуддусов, М.Жуманиёзова, Р.А.Мавлонова ва бошқаларнинг ишларида муайян даражада тадқиқ қилинган.

- **Тадқиқот методологияси.** Мамлакатимизда ҳам сўнгги йилларда олий таълим тизимидаги ислохотлар асосида таълимга бўлган ва кадрлар тайёрлашга бўлган ёндашувлар ўзгармокда. Хусусан, олий техник таълимга ҳам инновацион ёндашувларни олиб кириш, талабаларга билим ва техник маълумотларни ўргатиш билангина қифояланмасдан уларда креативлик, янгиланган, инновацион ўзгаришларга тайёр бўлиш, техник тараққиёти мазмунини англаш орқали унинг ўзгаришлар

динамикасини тўғри тшунишга йўналтириш ишлари олиб борилмоқда.

Мазкур фанни ўқитишнинг асосий мақсади бўлгуси техника соҳаси мутахассисларининг технологик детерминизм концепциясига оид билимларини ривожлантириш, техноген цивилизациянинг ижтимоий тараққиёб билан сабаб ва оқибат занжири асосида боғлиқлиги тўғрисидаги олимларнинг қарашлари билан таништириш ва бу орқали уларнинг технологик дунёқарашини ўстириш, касбий фаолиятга доир билимларини ошириш, инновацион фаолиятнинг турли усул ва воситаларидан самарали фойдаланиш малакасини эгаллашга ёрдам бериш, мавжуд моддий ва маънавий салоҳиятни янги ғоя, шу асосда янги ечимлар яратиш, амалиётга татбиқ этишда қуйидаги вазифаларни ҳал этиши мумкин:

олий техник таълим муассасалари талабаларининг технологик детерминизм концепциясига оид билимларини ривожлантиришга аксеологик баҳони шакллантириш;

технологик детерминизм концепциясининг аксиологик, интеллектуал ва функционал асосларини ишлаб чиқиш, уни амалга оширишнинг заруратини асослаш;

Миллий таълим тизимимиздаги асосий муаммо янгича ёндашувлар ва мураккаб назариялар ёки концепциялар таълим тизимига олиб китрилмайди. Олий техник таълимда ҳам техника соҳаларини ўқитишга, ишлаб чиқишга ва хизмат кўрсатишга янгича ёндашувларга эҳтиёж мавжудлигини англашсада, бу жараёни ислох қилиши ўта мураккаб иш сифатида кўради. Шунинг учун ҳам бугунги олий техник таълимга детерминистик концепциялар асосида таълим берадиган тизимни яратиш ва ўқитиш технологияларини такомиллаштириш талаб этилмоқда[3]. Техник таълим - бу интеграл тушунча бўлиб, унинг таркибий қисмлари техник билимдонлик, ахлоқий маданият, ижодкорлик маданияти, эстетик маданият, янгиллини идрок этиш маданияти, бошқариш маданияти каби тузилмалардан ташкил топади. Фикримизча, ушбу мақсадни изчил равишда амалга ошириш, техноген цивилизациянинг салбий таъсирларини чеклаш, олдини олиш, технологик ишларни оқилоналаштириш ва инсонпарварлаштириш учун барча олий техника таълими муассасалари таълим йўналишларининг юқори босқичларида танлов асосида фанлар қаторида «Технологик детерминизм асослари» фанини ўқитишни жорий этиш мумкин. Бу фанни ўқитишдан кўзланадиган асосий таълимий мақсад бўлгуси техника мутахассисларни ўзгарувчан бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда касбий фаолият доирасида яшовчанлик хусусиятига эга бўлган, рақобатбардош янги товар ёки хизмат турини яратиш бўйича инновацион ғояни илгари суриш, уни рўёбга чиқариш орқали меҳнат жараёнини яхшилаш, шу билан бирга техникани яратишга, фойдаланишда ва такомиллаштиришда технологик детерминизм концепцияси асосида ёндашиш, техникани инсонни бошқаришига эмас, инсон ҳаётини фаровонлаштириш, қулайлик яратишга хизмат қилишига доир фаолият маданиятини шакллантиришдир. Мазкур фанни ўқитишда қуйидаги таълимий мақсадлар амалга оширилади:

-«олий техник таълим талабаларида технологик детерминизм концепциясига оид билимларни шакллантириш ҳаётий зарурат эканлиги, унинг технологиялар оламидаги рақобат жараёнида яшовчанликни таъминлаш усули сифатидаги тавсифи, унинг турлари, технологик детерминизмга оид дунёқарашни ривожлантириш учун

касбий ва малакавий тайёргарлик даражаси ҳақидаги назарий билимларни сингдириш;

-технологик детерминизм концепциясига доир ўқув режасида кўзда тутилаган аудитория, аудиториядан ташқари машғулотлар, мустақил ишлар, илмий – тадқиқот ишлари, малакавий амалиёт доирасида талабаларни детерминистик фикрлаш тарзига йўналтириш, олий ўқув юртида, бошқа корхона ва муассасаларда мазкур концепция асосида ёндашишни йўлга қўйиш»[2]. Бунинг учун эса, таълимнинг аниқ йўналиши, алоҳида мутахассислик ёки ижтисослик учун зарур бўлган фанларни аниқлаш, ҳар бир фаннинг мазмунини оптимал равишда белгилашда ҳозирги даврда илмий билиш соҳасида кечаётган, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки жараён дифференциаллашув ва интеграциялашувни эътиборга олиш ўта муҳим бўлиб қолмоқда.

- **Таҳлил ва натижалар.** Маълумки, ҳозирги даврда илмий билиш соҳасида янги фанлар, фан тармоқлари яратиш, алоҳида долзарб муаммоларни чуқур ўрганиш зарурияти янгидан – янги фанларнинг шаклланишига олиб келмоқда. Мана шундай шароитда техника йўналишлари учун технологик детерминизм концепциясига оид билимларини шакллантиришга йўналтирилган интеграллашган таълимни таклиф қилиш самарадор ҳисобланади. Албатта, олий техника таълими муассасаларида мавжуд ўқитиш билан боғлиқ муаммоларни бартараф қилиш учун жорий этилаётган янги фанларни амалдаги ўқув режалари ва дастурларига технологик детерминизм концепциясини киритишда аниқ мезонларга ишлаб чиқиш лозим. Ҳозирги даврда мана шундай мезонларни акс эттирувчи методологик ва илмий услубий ёндашувлар шаклланмоқда. Уларнинг қаторига, жумладан, олий техника таълими муассасаларида ўқитиладиган фанларни аниқлаш уларнинг мазмунини белгилашга мадулли ўқитиш нуктаи назаридан ёндашиш, фанларни ўқитишга йўналтиришдан аста – секинлик билан компетентликни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига ўтиш кабилар қиради[4].

Технологик детерминизмга оид касбий билим ва кўникмалар мутахассиснинг ўзи фаолият олиб борадиган соҳадаги муаммоларни англаб етиш, бунда ахлоқий масъулиятни устувор билиш, уларни юқори савияда ҳал қилиш, ўзи бажарадиган иш юзасидан масъулиятни тўлиқ зиммасига олиш учун зарур бўлган малакавий тайёргарлик даражасини ошириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Янги давр воқелиги, тез суръатлар билан ўзгариб борадиган ҳозирги шароитда профессионал билим ва кўникмалар янгича маъно касб этиб, нафақат касбий фаолиятни таълим олиш жараёнида ўзлаштирилган, репродуктив фаолият учун хос бўлган усул, услуб ва воситалардан самарали фойдаланишни, балки янгилликларни жорий этиш, имконият даражасида инновацион ғояларни мустақил равишда илгари суриш ва уларни рўёбга чиқариш салоҳиятини ҳам ифода қилади. Олий техника таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепциясига оид билимларини ривожлантириш ғоят мураккаб ва кўпқиррали таълимий жараён-дир. Уни ривожлантиришни кўп босқичли таълимий вазифа деб қараш мақсадга мувофиқ бўлади[5].

Техника олий таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларни ривожлантиришда қатор методик шарт-шароитларни талаб этади (1-расмга қаранг).

1-расм. Техника олий таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларни ривожлантиришнинг методик шарт-шароитлари.

Мазкур шарт-шароитларни таҳлил қилиш ва педагогик жараёндаги имкониятлари, таълим сифатига таъсирини таҳлил қилиш муҳим педагогик вазифалардан биридир. Яъни, техника олий таълим муассасалари талабаларида технологик детерминизм концепцияси асосларига доир билимларни ривожлантиришда воситали, амалий ва мустақил изланишга доир даражаларга асосланишни талаб этади. Олий техник таълимда таълим самарадорлигини намоён қилувчи методик шароитларни таҳлил қилиш, мавжуд муаммоларни кўриб чиқиш ва янгича методикани ишлаб чиқиш керак бўлади[6].

- **Хулоса ва таклифлар.** Олий техник таълим талабаларида технологик детерминизм концепциясига

доир билим ва дунёкарашини ривожлантиришда самарали таълим методикасини танлай олиш, фойдали таълим технологиясини ишлаб чиқа билиш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилганда, олий техник таълим талабаларида технологик детерминизм асосларига доир билимларини ривожлантириш ва дунёкарашини шакллантиришнинг мавжуд амалиётдаги ҳолати унчалик қониқарли эмалиги, таълимда эскича анъаналарнинг сақланиб қолаётганлиги, янгича концепциялар ва назарияларни ўқитиш методикасини олиб қилиши педагогик зарурат эканлиги келиб чиқади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/sabab-va-oqibat-uz/>
2. Шермухамедова Н. Техника фалсафаси // Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент.: ЎзМУ. 2013. – Б.47.
3. Heilbroner, Robert L. The worldly philosophers : the lives, times, and ideas of the great economic thinkers. — Revised seventh edition. — New York. — 365 pages c. — ISBN 0-684-86214-X, 978-0-684-86214-9.
4. Степин В.С. Эпоха перемен и сценарии будущего. – Москва.: Наука. 1996. –С. 128.
5. Хайдеггер М. Вопрос о технике // Мартин Хайдеггер. Время и бытие: Статьи и выступления. – Москва.: Наука, 1993. –С. 179.
6. Мартин Дж. Телематическое общество. Вызов ближайшего будущего // Новая технократическая волна на Западе. – Москва.: Наука. 1986. –С. 123.
7. Wig N. Technology, Philosophy and Politics / Technology and politics. Daham, L., 1988. – Pp.8–10.
8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт прогнозирования. - М., 1999. - С. 167.
9. BealeyF. «Stability and Crisis: Fearst About Threats Democracy». «European Journal of Political Research», Vol. 3, 1987.
10. Russel P. The Global Brain: Speculation on the Evolutinary Leap to Planetary Consciousness. - Los Angeles, 1983; Adler A. Superiority and social interest: A collection of later writings.- N.Y., 1979.

УДК:386.987

Зулфия ОТАБОВЕВА,

Андижон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти ассистенти

E-mail:zulfiyaxon@gmail.com

ТДПУ доценти Х.С.Бакиева тақризи асосида

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR FORMING A CULTURE OF COOPERATION IN THE SOCIETY OF UNIVERSITY STUDENTS

Annotation

The participation of the countries of the world in the constantly developing education system is becoming more active every day. In particular, one of the main tasks of higher education institutions is to train competitive specialists who are well versed in their field and are able to express their personal social position and attitude to the knowledge being studied, put forward new ideas, proposals and projects.

Key words: criterion, paradigm, trend, consensus, strategy, guardianship, dialogue

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЩЕСТВЕ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

Участие стран мира в постоянно развивающейся системе образования с каждым днем становится все более активным. В частности, одной из основных задач высших учебных заведений является подготовка конкурентоспособных специалистов, хорошо разбирающихся в своей области и способных выражать свою личную социальную позицию и отношение к изучаемым знаниям, выдвигать новые идеи, предложения и проекты.

Ключевые слова: критерий, парадигма, тенденция, консенсус, стратегия, опека, диалог

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ ТАЛАБАЛАРИ ЖАМОАСИДА ҲАМКОРЛИК МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Жаҳон мамлакатларининг узлуксиз ривожланиб бораётган таълим тизимидаги иштироки кундан-кунга фаоллашиб бормоқда. Айниқса, олий таълим муассасаларининг олдида турган асосий вазифаларидан бири мутахассислигини мукамал даражада эгаллаган ҳамда шахсий ижтимоий позициясини ва ўрганилаётган билимларга ўз муносабатини билдира оладиган, янги фикрлар, ғоялар, таклиф ва лойиҳаларни илгари суришга қодир рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш масаласи долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Калит сўзлар: мезон, парадигма, тенденция, консенсус, стратегия, васийлик, диалог

Кириш. Тадқиқотчи олимларнинг фикрича, ҳамкорлик ўқув моделидан фойдаланиш муаммоларини биргаликда ҳал қилишга қаратилган реал вазиятларни моделлаштиришни ўз ичига олади. Талаба бундай ўқув жараёнида фаол иштирок этиб, ўзаро муносабатларнинг субъектига айланади. Шу билан бирга, ўқув жараёнидаги барча иштирокчиларнинг тенглиги қондаси сақланиб қолади.

Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Бериуний, Абу Али ибн Синолар ижтимоий тузум, давлатнинг гуллаб-яшнаши учун зарур бўлган муҳим инсонпарварлик ва ҳамкорлик ғояларини илгари суришди ҳамда инсонпарварлашув бошқичлари, мезонлари ва тамойилларини ишлаб чиқишди [1].

Ижтимоий ривожланишнинг замонавий даври янгича дунёқарашни белгилловчи нисбатан янги руҳий парадигма билан тавсифланади, унинг моҳияти глобал - дунёга яхлит ўзаро боғлиқ тизим сифатида қараш аҳамиятли ҳисобланади (Ю.В.Гладкий, А.Кинг, С.В.Лавров, Н.Н.Моисеев, R.Hiting, B. Schneider ва бошқалар).

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шахслараро ўзаро таъсирнинг самарадорлиги, хусусиятлари ва ўзига хослигини ўрганувчи турли назарий йўналишлар (гуруҳлардаги ижтимоий ўзаро боғлиқлик назариялари, ижтимоий таълим назариясининг баҳсли ривожланиш назарияси ва бошқалар) мазмунини таҳлил қилиб, С.П.Иванова “Уларнинг барчаси замонавий жамиятда кўп субъектларнинг ўзаро муносабати энг самарали усул

сифатида биргаликдаги ҳамкорлик ғоясини жуда изчил қўллаб-қувватлайди” деган хулосага келади[2].

Ҳамкорликнинг педагогик моҳияти С.Л.Рубинштейннинг фаолият ва шахс ривожланишининг алоқа-дорлиги ҳақидаги психологик қонуни асосида янада аниқ моҳият касб этади[3].

Р.Г.Сафарованинг “Ўқувчиларда ўзаро дўстона муносабатларга асосланиб ҳамкорликда фаолият кўрсатиш кўникмаларини шакллантириш стратегияси” мавзусидаги монографиясида ҳамкорликнинг янгича концептуал асослари муайян мураккабликка эга бўлган ҳодисаларни билишга қўмаклашиши, улар жумласига номунтазамлилик, тадрижийлик, очиқ тизимлар, жамият, унинг турли таркибий қисмлари ҳамда таълим тизимини қиритиш мумкинлиги асослаб берилган[4].

И.А.Зимня шу ўринда таъкидлайдики, таълим жараёнини ташкил этишнинг турли шакллари (фронтал, индивидуал, рақобат, ҳамкорлик) қиссий самарадорлигига оид тадқиқотларнинг мутлақ кўпчилиги ҳамкорликдаги иштирокчиларнинг фаолиятига ижобий таъсирдан далолат беради. Хусусан, ҳамкорлик шароитидаги мураккаб ақлий вазифалар муваффақиятли ҳал этилишида (Г.А.Костюк, В.Янтос) янги материал яхшироқ ўзлаштирилишида (В.А.Колтсова), (Н.И.Ииметс) талабаларнинг мулоқот қобилиятлари даражасининг ошишида ифодаланади. Индивидуал равишдаги фаолият натижалари билан гуруҳдаги ҳамкорлик муносабатлари солиштирилганда, шаклан ва мазмунан бир хил бўлган

муаммоларни бартараф этишда фаолият самардорлигини камда 10% га ўсиши аниқланган [5].

Ш.А.Абдуллаеванинг “Хамкорлик педагогикаси” номли ўқув-услубий қўлланмасида педагогик хамкорлик, хамкорликка оид ёндашувлар, муаллифлик технологиялари ҳамда талқини ўз аксини топган [6].

А.Г.Кассиров, П.А.Кропоткина фикрича, хайвонлар ва одамлар ҳаётини Чарлз Дарвинга қараганда бутунлай бошқача, яъни уларнинг курашини эмас, балки хамкорлик ва ўзаро ёрдамни аниқлаш нуктаи назаридан ўрганиш керак. Ҳаётни энг бирдамлик асосида ташкил этишга қодир турнинг яшаш ва ривожланишга кўпроқ мослашини ва эволюция бу турнинг ўзаро ёрдам тамойиллари бўйича ташкил этилганлик даражасига тўғридан-тўғри пропорционал эканлигини ишончли асослайди ва бу қонун уларга хайвонот дунёси ва инсоният тарихи тараққиётининг барча босқичларида амал қилади [7].

Тадқиқот методологияси. Олий таълимда талабалар жамоаси ижтимоий-психологик ҳолатини ва алоҳида талабаларнинг индивидуал хусусиятларини яхши билган ўқитувчи ҳар бир талабанинг ўқиши, бошқалар билан муносабатлари ва хулқ-атворини тушунишга, уларни ўз вақтида тузатишга, шунингдек, талабадаги яширин имкониятларни илғашга ва талаба шахсининг бутун борлиғича ривожланишига таъсир этишга қодир ҳисобланади.

Мазкур ҳолатнинг намоён бўлишидаги туб фарқ ўзаро таъсир қилувчи томонлараро муносабатлар хулқ-атворида этади. 1-гуруҳда муносабатлар оралик-салбий, 2-гуруҳда эса асосан ўзаро ижобий муносабатни ташкил этади. Хамкорликдаги фаолиятнинг умумий мақсадига келсак, бефарқ ва қарама-қарши ўзаро таъсирлар жараёни талабалар томонидан амалга оширилмайди. Кўшма фаолият мақсадини тўлиқ англаш “келишув” ва “хамкорлик”да намоён бўлади. Шу билан бирга, фақат “хамкорлик” педагогик ўзаро таъсирнинг барчаси энг яхши хусусиятларига эгаллигини намоён этади [8].

Хамкорлик шароитида бундан келиб чиқадики, а) ҳар бир талабанинг ҳаракати ўз навбатида ўзгаларнинг ҳаракатларига боғлиқлиқни тақозо этади; б) ҳар бир талаба маълум даражада хамкорлик жараёнида иштироки билан гуруҳдаги ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашга замин яратади; с) барча талабалар мақсадга эришишдаги имкониятга эгаллигига ишончи қомил эканлигини ҳис этиши. Шундай қилиб, хамкорлик юзасидан ўзаро таъсир субъектлари томонидан мақсадларга эришиш учун адекват деб баҳоланади.

Б.Б.Садуллаев ўйинлар воситасида ижтимоий хамкорликни ривожлантиришга доир тадқиқот ишида қуйидагича “Шахсга йўналтирилган таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўзаро хамкорликлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу жараёнда улар ижтимоий, ижодий фаолият тажрибасини ўзлаштирадилар. Бундай хамкорлик таълим жараёни субъектларининг хамкорликдаги ижодий фаолиятини ифодалайди. Ижтимоий хамкорлик асосида ўқувчиларнинг жамият ва ҳаётга муносабатлари, ҳаётий тажрибалари, ўзаро дўстликлари, қарашлари, эътиқодлари ривожланади ва уйғунлашади” ёндашуни талқин этган [9].

“Хамкорлик” тушунчасининг кўп ўлчовлилиги ва кўп қирралилиги бизга ушбу ҳодисани фанлараро интеграцияда ўрганиш учун асос бўлади, бу эса, биринчи навбатда, фундаментал фанлараро хусусиятга эга бўлган фан сифатида синергетика нуктаи назаридан янада самаралироқ кўринади.

Ушбу тадқиқотни мустаҳкамлаш учун таъкидлаш лозимки, ўз-ўзини йўналтириш жараёнларининг мақсадли

табиатига қарамай, талабалар табиий дастлабки элементларилари билан ажралиб туради, бу эса ўз навбатида ижодкорликни ифодалаш ва намоён қилиш эркинлигининг шарти ҳисобланади.

Педагогик нуктаи назаридан хамкорликнинг моҳиятини ўрганиш нафақат ушбу ҳодисанинг мураккаб ўзига хусусиятини тушунишга, балки самарали хамкорлик учун ўзаро таъсир қилувчи субъектларнинг ҳаракат структурасини эмас, балки муҳим аҳамиятга эга деган хулосага келишга имкон беради. Шунингдек, уларнинг мувофиқлаштирилган ҳатти-ҳаракатлари ва ўзаро ёрдам муносабатлари таркиб топишига хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, биз педагогик нуктаи назаридан хамкорлик очиклик, ўз-ўзини йўналтириш ва бир текис эмаслиги билан ажралиб турувчи биргаликдаги фаолиятда иштирок этадиган талабалар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг алоҳида тури деган хулосага келамиз. Хамкорликнинг кўрсатилган хусусиятларга мувофиқлиги ушбу турдаги ўзаро таъсирнинг муҳим ўзини ўзи мураккаб имкониятларини белгилайди.

“Хамкорлик” тушунчасини фалсафий, педагогик, психологик жиҳатдан фанлар кесимида таҳлил қилиш учун соҳа олимларининг илмий талқинларига оид фикрларини кўриб чиқамиз.

Биз хамкорликдаги фаолиятнинг мажбурий мезони унинг якуний натижа томонидан баҳоланадиган самардорлиги, деб ҳисоблайдиган муаллифларнинг фикрига қўшилаемиз. Шу билан бирга, муаллифларнинг турли тадқиқот позицияларини таҳлил қилиб, хамкорликдаги фаолият натижасининг миқдорий ва сифат хусусиятларини ажратиб кўрсатишда, масалан: ечимнинг ўзига ҳослиги, таклиф қилинган ечимлар сони, чекланган доирада ҳал қилинган вазифалар сони, вақт ораллиги ва ша кабиларни назарда тутамиз.

Маркетинг ва менежмент ўқитувчиси D.Tapscottнинг “Wikinomics” китобида баён этилган позицияси диққатга сазовордир. Қандай қилиб оммавий хамкорлик ҳамма нарсани ўзгартиради, муаллиф иктисоддаги янги бошқарув йўналишининг оммавий хамкорлик қандай қилиб ҳамма нарсани ўзгартириш тамойилларини D.Tapscott “Wikinomics” деб номлаган ва хамкорлик фани сифатида тавсия этган [10].

Шуни таъкидлаш керакки, Викиномика тўртта кучли янги ғояга асосланади: Очиқлик, тенглик, киришиш ва маҳорат таълим соҳасига муваффақиятли экстраполяция қилиниши мумкин бўлган фаолиятнинг таълим соҳасидаги мажмуига муваффақиятли татбиқ этишни тақозо этади.

Хулоса ва таклифлар. Бизнинг фикримизча, бугунги кунда жамоа ва шахсий контекстда хамкорлик муаммосини концептуал жиҳатдан янгича ёндашув асосида тушуниш керак, чунки хамкорлик тамойилларига йўналтириш замонавий инсоннинг турли даражадаги муносабатлар жараёнида томонлараро таъсир ёилишининг муҳим хусусиятига айланиб бормоқда. Шу муносабат билан биз хамкорликни маданият тушунчаси сифатида, муносабатларнинг турли даражаларида инсон ҳатти-ҳаракатининг характери билан белгилайдиган маданий қадрият константаси сифатида қараймиз.

Шу муносабат билан биз хамкорлик ҳодисасини кейинги ўрганишни унинг маданий компонентини таҳлил қилиш билан боғлаймиз, бу бизга “Талабалар жамоасида хамкорлик маданиятини ривожлантириш” ҳодисасининг моҳиятини асослаш контекстида энг самарали кўринади.

ДАБИЁТЛАР

1. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 415 б.
2. Иванова С.П. Учитель XXI века: ноопсихологический подход к анализу профессионально-личностной готовности к педагогической деятельности / С. П. Иванова. - Псков: ИГПИ им. С. М. Кирова, 2002. – 37 с.
3. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: РСФСР. ПФА, 2004. 8- изд. – 180 с.
4. Сафарова Р., Мусаев У.Қ., Мусаев П. ва бошқ. Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълим стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари, уларни татбиқ этиш йўллари. –Т.: Фан, 2005. – 14 б.
5. Зимняя, И. А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И. А.Зимняя. - 2-е изд., доп., испр. и перераб. - М.: Логос, 2000. - 314 с.
6. Абдуллаева Ш.А. Ҳамкорлик педагогикаси. – Т.: Фан ва технология, 2017. – 178 бет.
7. Кассиров А.Г.Философские идеи П.А.Кропоткина о единстве природы и общества [Электронный ресурс] / //Вестник МГТУ. 2007.Т.10, № 3. С. 388-394. Режим доступа: http://vestnik.mstu.edu.ru/vl0_3_n28/articles/08_kassi.pdf. - Загл. с экрана, (дата обращения: 16.07.2012).
8. Иванова, С. П. Учитель XXI века: ноопсихологический подход к анализу профессионально-личностной готовности к педагогической деятельности / С. П. Иванова. - Псков: ИГПИ им. С. М. Кирова, 2002. – 124 с.
9. Садуллаев Б.Б. Ўйинлар воситасида ўқувчиларда дўстона муносабатларга асосланган ижтимоий ҳамкорлик кўникмаларини ривожлантириш тизими. 13.00.01 – Педагогика назарияси. Педагогик таълимотлар тарихи ихтисослиги бўйича Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Самарқанд – 2019. 14-бет.
10. D.Tarpscott. Д. Викиномика: как массовое сотрудничество изменяет все / Дон Тапскотт, Энтони Д. Уильяме; пер. с англ. П. Миронов, Г.Василенко. - М.: Сбербанк, 2011. - 459 с.

UDK:368.257.

Inom RASULOV,
Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
Informatika kafedrasini mudiri, Ph.D
E-mail: rasulov@gmail.com

TDPU dotsenti, p.f.n M.Mamaradjabov taqrizi asosida

OLIIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARINING KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISHDA RAQAMLI TEKNOLOGIYALARNING ROLI

Annotatsiya

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining kreativ fikrlashga o'rgatishda raqamli texnologiyalarning roli, talabalarda kreativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan o'quv jarayoni mazmuni, kreativlik belgilari, kreativlikni rivojlanish davri va bosqichlari yoritib berilgan. Shuningdek pedagoglarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan malakalar guruhi hamda samarali metod va vositalarning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kreativ kompetentlik, ijodiy fikrlash, kreativ kompetentlikni rivojlantirish, kreativlik belgilari, malakalar, metod, vositalar, pedagogika.

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING CREATIVE THINKING OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

This article describes the role of digital technologies in teaching students of higher education institutions to think creatively, the content of the educational process aimed at developing creative competence in students, signs of creativity, the period and stages of creativity development. Also, the group of skills and the importance of effective methods and tools, which allow organizing creative activity in pedagogues, are highlighted.

Key words: creative competence, creative thinking, development of creative competence, signs of creativity, skills, method, tools, pedagogy.

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ТВОРЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Аннотация

В данной статье описывается роль цифровых технологий в обучении студентов ВУЗов творческому мышлению, содержание образовательного процесса, направленного на развитие у студентов творческой компетентности, признаки креативности, период и этапы развития креативности. Также выделена группа умений и значение эффективных методов и средств, позволяющих организовать творческую деятельность у педагогов.

Ключевые слова: творческая компетентность, творческое мышление, развитие творческой компетентности, признаки креативности, умения, метод, средства, педагогика.

Kirish. Bugun jamiyatda raqamli texnologiyalarning ahamiyati tobora ortmoqda. Ularning keng joriy qilinishi va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish masalalari hozirgi zamonda har bir davlat uchun jiddiy hayotiy masalaga aylangan. Ekspertlar fikricha, kelgusi 3 yilda iqtisodiyotni raqamlashtirish orqali dunyodagi 22 foiz ish o'rni axborot texnologiyalari yordamida yaratiladi. O'zbekistonda rivojlanish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan sohalarida raqamli texnologiyalarini keng joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Raqamli texnologiyalar dunyoning ko'p qismida tez tarqaldi. Ko'p hollarda raqamli texnologiyalar o'sishni kuchaytirdi, imkoniyatlarni kengaytirdi va xizmatlar ko'rsatishni yaxshiladi. Raqamli inqilobdan maksimal darajada foydalanish uchun mamlakatlar, shuningdek, korxonalar o'rtasidagi raqobatni ta'minlaydigan qoidalarni kuchaytirish, ishchilarning malakasini yangi iqtisodiyot talablariga moslashtirish va institutlarning barqarorligini ta'minlash orqali "analog to'ldiruvchilar" ustida ishlashlari kerak.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining bosh maqsadi bugungi ta'lim sohasini isloh qilish, milliy ta'lim tizimini jahon ta'lim standartlariga tenglashtirish, zamonaviy, yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlashdan iborat. Respublikamiz ta'lim tizimida tub islohotlar amalga oshirilib, ta'lim jarayonini talaba shaxsiga yo'naltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mana shu siyosat natijasida shaxsiga yo'naltirilgan ta'limning huquqiy, me'yoriy asoslari ishlab chiqildi.

Oliy ta'lim muassasalari va ulardagi o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, pedagog mutaxassislar tayyorlash tizimi sifat-monitoringini oshirish, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ularda kasbiy faoliyatga nisbatan akmeologik motivatsiyani shakllantirish pedagog mutaxassislarining kreativ kompetentligini rivojlantirish jarayonidagi muhim vazifalardan sanaladi[1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'qituvchining kreativligi esa u tomonidan tashkil etiladigan kasbiy faoliyatni tashkil etishga ijodiy (kreativ) yondashuvda aks etadi. So'nggi yillarda ushbu holat "pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda[2]. Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyat.

"Kreativ pedagogika" quyidagi ikki holatni kafolatlay olishi zarur:

1) o'qituvchilar tomonidan o'quv fanlarini past o'zlashtirayotgan va ularni o'rganishni zerikarli deb hisoblayotgan talabalar e'tiborlarini fan asoslarini o'zlashtirishga jalb etish;

2) o'qituvchilarga talabalarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini rag'batlantirishga xizmat qiladigan

strategiya va vositalarni tavsiya qilish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratish.

O'qituvchi ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmashligi emas, balki darslarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur. Darslarda o'qituvchi "kreativlik yo'l xaritasi"ga ko'ra quyidagi 4 ta yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va bu harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalaydi: - ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish; - bo'lajak pedagoglarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga rag'batlantiruvchi strategiyalardan foydalana olish; - innovatsion yondashuv va pedagogik masalalarning yechimini topishga kreativ yondashish;

Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi.

Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil rivojlantirilib boriladi. Odatda kreativlik shaxs faoliyatida tez-tez ko'zga tashlansada, biroq, bu holat shaxsning kelgusida ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritishlarini kafolatlamaydi. Faqatgina ular tomonidan u yoki bu ijodiy ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishlari zarur degan ehtimolni ifodalaydi.

Bo'lajak pedagoglarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur:

- 1) ular tomonidan ko'p savollar berilishini rag'batlantirish va bu odatni qo'llab-quvvatlash;
- 2) ularning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish;
- 3) ular tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish;
- 4) ularning qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Tadqiqotchi N.Fayzullayeva[3] pedagogik tafakkurga ega bo'lish uchun bo'lajak pedagoglar pedagogikaga oid bilimlarni puxta o'rganish asosida quyidagi ko'nikma, malakalarni o'zlashtira olishlari zarur deb hisoblaydi:

- pedagogikaning asosiy g'oyalari - konsepsiyalar, qonuniyatlar va pedagogik hodisalarning rivojlanish qonuniyatlarini bilish;
- pedagogikaning eng muhim nazariy g'oyalari, asosiy kategoriyalari va tushunchalarini bilish;
- asosiy pedagogik faktlarni bilish;
- ta'lim va tarbiyaning umumiy uslubi haqidagi amaliy bilimlarni egallash.

Psixologiyada E.P.Torrens[4] tomonidan shaxs kreativligini aniqlovchi testlar ishlab chiqilgan bo'lib, uning fikricha, shaxs kreativligi o'zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi:

- 1) savollar, kamchiliklar va bir-biriga zid ma'lumotlarga e'tiborsiz bo'lmashlik;
- 2) muammolarni aniqlash uchun harakat qilish, ilgari surilgan taxminlar asosida ularning yechimini topishga intilish.

Bo'lajak pedagoglarda kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirishdan oldin guruhda qulay muhitni yaratish lozim. Kreativ muhitda ta'lim olayotgan bo'lajak pedagoglarda asta-sekin kreativ vazifalarni bajarishga nisbatan qiziqish ortadi, shuningdek, kreativ tafakkurga ega o'qituvchini kuzatish natijasida kreativ fikrlashga moyillik paydo bo'ladi. Kreativlik xarakteridagi o'quv-bilish muhiti bo'lajak pedagoglarda ta'lim jarayonida katta ahamiyatga ega bo'lgan tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmasining rivojlanishiga olib keladi. Bo'lajak pedagoglarning kreativ tafakkurga ega bo'lishlari ularda ijodiy muhitning qanchalik tarkib toptirilganligiga bog'liq. To'laqonli kreativlik xarakteriga ega ta'lim muhitini yaratish puxta o'ylangan rejaga tayanadi.

Muhokama va natijalar. O'qituvchilar agarda o'zlarining kreativ o'qitish metod va strategiyalarini qo'llash (ya'ni keng ko'lamda o'ylash va kreativ fikrlash jarayonini tashkil etish)da katta samaradorlikka erishishni istasalar, buni bo'lajak pedagoglar ongiga singdirishlari va o'z vazifalarini siddiqdildan bajarishlari lozim. Qolaversa, kreativ xarakterga

ega muhitdagina bo'lajak pedagoglar o'rganayotgan mavzuning mazmuni, o'quv axborotlar o'rtasidagi o'zaro aloqani tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi va bu haqida fikrlashni boshlashadi. Kreativ jihatdan rivojlanishda har bir shaxs hayotida ma'lum bir davr va bosqich muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak: kreativlikni rivojlanish davri – ma'lum kreativlik sifatlarining rivojlanishi yakuniga yetgan qandaydir vaqt birligi; kreativlikni rivojlanish bosqichi – muayyan kreativlik sifatlarining rivojlanganlik darajasi. Shunga ko'ra ma'lum davr va bosqichlarda pedagoglarda kreativlik sifatleri hamda ijodiy faoliyat malakalari rivojlanadi. Kreativ tafakkurga ega bo'lajak pedagoglar boshqa bo'lajak pedagoglarning xayoliga kelmagan g'oyalarni bildiradi; o'zlarini ifoda etishning o'ziga xos uslubini tanlaydi; mavzuga aloqasi yo'q yoki g'ayri oddiy savollar beradi; yechimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi; g'oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko'radi; muammoning yechimini topishda noan'anaviy yondashuvni tanlaydi. Pedagoglar kreativlik sifatleri bilan bir qatorda ijodiy faoliyatni tashkil etishga layoqatlilikni ifodalovchi quyidagi malakalarga ham ega bo'lishlari zarur: Pedagoglarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan malakalar guruhlari:

- 1) bilishga oid (gnostik) malakalar;
- 2) loyihalash malakalari;
- 3) ijodiy-amaliy (konstruktiv) malakalar;
- 4) tadqiqotchilik malakalari;
- 5) muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) malakalari;
- 6) tashkilotchilik malakalari;
- 7) izchillikni ta'minlovchi (protsessual) malakalar;
- 8) texnik-texnologik malakalar.

Talabani kreativligini rivojlantirish o'quv jarayoni- ni ijodiy faoliyat modeli sifatida yaratish zarurligini nazarda tutadi. Oliy ta'lim nazariyasi va amaliyotida talabani kreativligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari kasbiy ta'limni mazmunli, muammoli vaziyat kontekstida tadqiqot faoliyati sifatida tashkil etish, yechimlarni tanlash, usullarni aks ettirish, o'zini ijodkor shaxs sifatida bilish, shaxsiy kasbiy tayyorgarlik dasturlarini yaratish, o'quv jarayonini tashkil etishning moslashuvchan modellari o'tish zarurligini belgilaydi.

Talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida quyidagi eng samarali metodlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- loyiha usuli;
- miya bo'roni usuli;
- fikrlash usuli;
- tushunchalarni taxlil qilish usuli;
- muammolarni kompleks hal qilish usuli;
- konferensiya usuli va boshqalar[5].

Ushbu usullardan foydalanish talabalikning birinchi yilidan boshlanishi mumkin. Kichik kurs talabalari uchun ijodiy izlanishlar, biznes o'yinlar, muammoli vaziyatlarga guruh yechimlari, loyiha uslubi kabi metodlar samarali hisoblanadi. Mashg'ulotlarda ijodiy muhokamalar, "miya bo'roni", tashkiliy va faol o'yinlar, konferensiya usulidan foydalanish o'rganilayotgan muammoga chuqur kirib borish, o'rganilayotgan hodisaning afzalliklari va kamchiliklarini har tomondan ko'rib chiqish, natijaga erishish imkonini beradi.

Yuqoridagi usullar guruhda tenglik, qulaylik muhiti hukmronlik qilganda tanqid qilishdan qochilganda muvaffaqiyatli bo'ladi. O'quv jarayonida talabalarining kreativligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ayrim metod va mashqlarni ko'rib chiqamiz.

Bahs-munozara metodi. O'quv guruhini ikki guruhga bo'lgan holda, biror mavzu bo'yicha o'zaro bahs, fikr almashinuv tarzida o'tkaziladi.

Rolli o'yinlar. Ishbilarmonlik yoki rolli(vaziyatli) o'yinlar – muammoli vazifaning bir turidir. Faqat bu o'rinda, matnli material o'rniga talabalar tomonidan rollar o'ynaladigan hayotiy vaziyat sahnalashtiriladi.

Bosqichlari: vaziyatni tushuntirish; mos rollarni bo'lib berish, maqsad va vazifalarni tushuntirish; o'yin davomida talabalarning xatti-harakatlarini kuzatib borish; talabalarning xatti-harakatlari orqali ularga bilim olishlariga, ma'lum malaka va ko'nikmalarni egallashlariga imkoniyat yaratish; o'yin natijalarining tahlili; o'yin natijalarini real hayotiy hodisalar bilan taqqoslash.

Pinbord metodi. Bu metod aqliy hujum metodining bir ko'rinishi bo'lib, unda qo'yilgan muammoni hal qilish bo'yicha g'oyalar alohida qog'ozchalarda yozilib, doskaga mixlanib boriladi. Ikkinchi bosqichda esa, ular turli mezonlar bo'yicha sinflarga bo'linadi, saralanadi va muayyan tartibda doskada joylashtiriladi.

Ovozga qo'yish metodi. Dars davomida bahsli vaziyatni keltirib chiqarish; yuzaga kelgan bahs munozarani boshqarish maqsadida, bahs yuritayotgan tomonlarning fikrlarini guruh bo'yicha ovozga qo'yish; har bir fikr bo'yicha qarshi, rozi va betaraflarni aniqlash; tomonlarning dalillarini va fikrlarini tinglash; so'ng yana ovozga qo'yish; xulosalash.

Tadqiqot usuli. O'zlashtirish darajasining eng yuqori cho'qqisi; talabalarning olgan bilimlari asosida hali o'rganilmagan kichik bir muammo ustida yakka yoki birgalashib izlanish olib borishi; keltirilgan taxminni izlab topilgan dalillar asosida to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirish.

«Charxpalak» usuli. Mazkur metod guruhlarda ishlash usulining takomillashtirilgan ko'rinishi bo'lib, uning

yordamida talabalar o'rganiladigan material bo'yicha ma'lum bilimga mustaqil ega bo'lish, jamoa bilan ishlash malakasini ega bo'lish, boshqalarni o'qitish, axborot bilan almashish hamda jamoa bo'lib qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'ladi[6].

Yangilik kashf etish orqali o'rganish metodi. Bu yondashuv talabalarning egallagan nazariy bilimlarini tadbqiq etish bilan bir qatorda ularning o'z-o'zlarini rag'batlantirish orqali bilim va ko'nikmalar to'plashlariga sharoit yaratadi.

Talabalarning kreativligini rivojlantirishda faol ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, mashg'ulotlarning noan'anaviy shakl, metod va vositalar yordamida qiziqarli va mazmunli tashkil etish kutilgan samaralarni bera oladi.

Xulosa va takliflar. Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, oliy o'quv yurti talabalarining kreativ kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyati tarkibiy tuzilmasining muhim qismi bo'lgan tajriba-sinov ishlarining muvaffaqiyati maxsus metodikaning ishlab chiqilishi hamda uning g'oyalariga muvofiq ish ko'rishga bog'liq bo'ldi.

Hozirgi o'ta murakkab va tez o'zgaruvchan xarakterga ega bo'lgan xalqaro munosabatlarda axborot-kommunikatsion texnologiyalar, xususan raqamli texnologiyalar o'zining mustahkam mavqega ega bo'lib, davlatning tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyati doirasidagi ustuvor vazifalarni samarali bajarilishida muhim o'rin tutadi. Raqamli texnologiyalardan keng foydalanish hamda bu sohada mutaxassislarining zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishini ta'minlash mamlakatning tashqi siyosiy faoliyatining uzluksiz qismiga aylanishi bugungi kunning dolzarb vazifasiga aylandi.

ADABIYOTLAR

1. Muydinovich, R. I. (2021). Innovative approach to ensuring the continuity of teaching computer science in the system of continuous education of the New Uzbekistan. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(4), 1622-1629.
2. Muydinovich, R. I. (2022). The Role of Digital Technologies in Growing Secondary School Students to the Profession. *Eurasian Scientific Herald*, 6, 137-142.
3. Ergashev, N., Meyliqulova, M., Xamitova, R. N., & Namozov, D. (2021). Analysis of copyright software creating visual electronic learning materials. *Интернаука*, (18-4), 24-25.
4. Холмуродов, А. Э., & Эргашев, Н. Ф. (2021). Special aspects of demonstration of educational material based on visual technologies. *Современное образование (Узбекистан)*, (7), 29-34.
5. G'ayratovich, E. N. (2022). It Is A Modern Educational Model Based On The Integration Of Knowledge. *Eurasian Scientific Herald*, 5, 52-55.
6. G'ayratovich, E. N. (2022). The Theory of the Use of Cloud Technologies in the Implementation of Hierarchical Preparation of Engineers. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 18-21.

УДК:378.3(075)

Шерзод РАХИМОВ,

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Педагогик инновациялар институти, “Профессионал таълимни инновацион ривожлантириш” бошқармаси бошлиги, сиё.ф.д. PhD

E-mail:sherikshox@bk.ru

Педагогик инновациялар институти доценти, т.ф.н. Б.Шойқулов тақризи остида

ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМ ДАСТУРЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Профессионал таълим тизимидаги таълим дастурларни компетенциявий ёндашув асосида касб стандартлари билан интеграция қилиш орқали ишлаб чиқиш, такомиллаштириш ҳамда меҳнат бозори талабларига мос битирувчиларни тайёрлаш масалалари тўғрисида.

Калит сўзлар: профессионал таълим, компетенция, касб стандарти, таълим стандарти, касбий ва умумий компетенциялар, малака талаби, таълим дастури, ўқув режа

РАЗРАБОТКА И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОГРАММ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

По вопросам развития, совершенствования и подготовки выпускников в соответствии с требованиями рынка труда путем интеграции образовательных программ в системе профессионального образования с профессиональными стандартами на основе компетентного подхода.

Ключевые слова: профессиональное образование, компетентность, профессиональный стандарт, образовательный стандарт, профессиональные и общие компетенции, квалификационные требования, образовательная программа, учебный план.

DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF PROFESSIONAL EDUCATION PROGRAMS

Annotation

On issues of development, improvement and training of graduates in line with the requirements of the labor market by integrating educational programs in the professional education system with professional standards based on a competency approach.

Key words: professional education, competence, professional standard, educational standard, professional and general competencies, qualification requirement, educational program, curriculum

Маълумки, 2022 йилнинг 15 июнида Президент Шавкат Мирзиёев раислигида аҳолини касб-хунарга ўқитиш ва мономарказлар фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари юзасидан видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Ушбу йиғилишда бу йил 404 минг ёшлар ўрта таълимни, 151 минг нафар профессионал таълимни битириб, меҳнат бозорига кириб келиши ҳамда уларни тўғри йўналтириб, бандлигини таъминлаш – долзарб вазифа эканлиги таъкидланди.

Қолаверса бугунги кунда профессионал таълим тизимидаги 330 та касб-хунар мактаби, 173 та коллеж ва 207 та техникумлар мавжуд имкониятнинг атиги 40-50 фоизидан фойдаланилмоқда, холос. “Ишга марҳамат” мономарказлари бор-йўғи 10 фоиз ишсизларни камраб олган.

Амалдаги кўп коллеж ва техникумлардаги ўқув дастурлари замон талабига мос эмаслиги, 1 минг 350 номдаги касбий дарслик ва адабиётлар етишмаслиги ҳам алоҳида таъкидланди. Оқибатда иш берувчилар ходимларни қайтадан ўқитишга мажбур бўлмоқда.

Бугунги кунда илғор техника ва технологиялар ривожланиб бораётган даврда профессионал таълим дастурларини ҳам замон талабларига мослаштириб бориш давр талабидир. Профессионал таълимнинг тайёрлов йўналишлари, касблар ва мутахассисликлар классификатори асосида профессионал таълим тизимининг компетенцияга асосланган таълим дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда такомиллаштириш масалалари долзарблигини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021-йилдаги ПҚ-4939-сон қарорида белгиланган вазифалар

яъни, профессионал таълим муассасаларининг таълим дастурларини касбий стандартлар асосида ишлаб чиқишни самарали ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун касбий стандартлар асосида компетенцияга асосланган профессионал таълим дастурларини ишлаб чиқиш босқичлари ва тартибини ишлаб чиқиш лозим бўлади.

Ўзбекистонда илк бор Миллий малакалар тизимининг яратилиши ва аҳолининг, унинг асосий элементлари, Миллий малака рамакалари ва тармоқ малакасида фойдаланиб касбий стандартларни ишлаб чиқилиши, таълим дастурларининг миллий малакалар тизимига боғлиқлиги бўйича асосий тушунчалар берилган.

Миллий малака тизими Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» ва «Таълим тўғрисида»ги қонунларига асосан, меҳнат бозорида талаб ва таклифни мувофиқлаштириш, бозор шароитларида ходимларнинг рақобатбардошлигини таъминлашнинг базавий механизми ҳисобланади.

миллий малакалар тизими — таълим, ўқитиш, малака ошириш ва қайта тайёрлаш тизими томонидан меҳнат бозорининг малакали ходимларга эҳтиёжи ва малакали ишчи кучи таклифининг бутун умр давомида мувофиқлигини таъминловчи ҳуқуқий ва институционал тартибга солиш механизмлари мажмуи;

институционал компонентлар — миллий ва тармоқ малакалар рамакалари, касб стандартлари ҳамда Касб стандартлари миллий регистри;

малака — ходим ёки ишга (касбга) талабгорнинг, унинг билими, маҳорати ва кўникмаларининг тегишли

касб ва мутахассислик бўйича аниқ меҳнат функцияларини сифатли бажаришга тайёргарлик даражаси;

малака даражаси (малакавий даража) — ходим ёки ишга (касбга) талабгорнинг тайёргарлиги ва кўникмалари даражаси бўйича меҳнат функцияларининг мураккаблиги, уларни мустақил бажариш ва натижаларга масъулияти параметрлари бўйича белгиланадиган тоифаланган талаблар мажмуаси;

Ўзбекистон Республикаси Миллий малакалар рамкаси — Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат ва таълим соҳаларини малака даражалари ва уларга эришишнинг асосий йўллари умуллаштириб ифодалаш орқали уйғунлаштириш воситаси;

Касбий малакаларни ривожлантириш республика кенгаши — таълим муассасаларида, шунингдек касб-хунарга ўқитиш марказларида, касбга ўқитиш ва компетенцияларни баҳолаш марказларида касбий кўникмаларни баҳолаш ва тасдиқлаш соҳасидаги масалаларнинг мувофиқлигини таъминловчи орган;

давлат бошқаруви органлари ва хўжалик бирлашмалари ҳузуридаги касбий билим ва кўникмаларни ривожлантириш бўйича тармоқ кенгаши — тегишли тармоқ ёки ташкилотда касбга ўқитиш, қайта ўқитиш ва малака оширишни ҳамда компетенцияларни баҳолашни ташкил этиш ва амалга ошириш соҳасидаги масалаларни мувофиқлаштирувчи орган;

кўникмаларни баҳолаш — ходим ёки ишга (касбга) талабгор малакасининг касб стандарти қоидаларига ёки малакавий талабларга мослигини тасдиқлаш тартиби;

касб стандарти — асосий меҳнат функциялари ва уларни бажариш шароитларини ифодаловчи, кўникма даражасига меҳнат мазмуни, сифати ва шароитларига талабларни белгилувчи стандарт;

касбга ўқитиш — муайян меҳнат функцияларини бажариш учун ўқувчига зарур бўлган билим, маҳорат ва кўникмаларни эгаллашга қаратилган таълим тури;

билимлар — ўқитиш ва шахсий тажриба орқали меҳнат фаолияти учун аҳамиятли маълумотни ўзлаштириш натижаси;

кўникмалар — инсоннинг муайян меҳнат функцияларини бажаришга қобилиятини ифодаловчи, таълим жараёнида ёки шахсий тажриба орқали эгалланган сифати (маҳорати);

компетенция — ходимнинг касбий фаолиятда билимлар, кўникмалар, маҳорат ва тажрибани қўллаш қобилияти ва расмийлаштирилган талаблар;

тажриба — меҳнат фаолиятини амалга ошириш жараёнида эгалланадиган билимлар ва маҳоратлар;

меҳнат функцияси — меҳнат натижасига эришишга қаратилган ўзаро боғлиқ меҳнат ҳаракатлари мажмуаси;

меҳнат ҳаракатлари — ходимнинг меҳнат предмети билан ўзаро таъсирида муайян меҳнат натижасига эришиладиган жараён;

касб — инсоннинг касбий тайёргарлик натижасида эгалланган ва таълим тўғрисидаги тегишли ҳужжатлар ёки махсус тайёргарликдан ўтганлиги билан тасдиқланган, муайян билим, маҳорат ва амалий кўникмаларни талаб этувчи асосий меҳнат фаолияти, машғулотлар тури;

лавозим — ходимнинг ваколатлари мазмуни ва қўламини ҳамда унинг ташкилотнинг иерархик тузилмасида эгаллаган ўрнини белгилувчи бирламчи таркибий бирлик;

кўникмани баҳолашни ўтказиш учун баҳолаш воситалари — касбий имтиҳонни ўтказишда компетенцияларни баҳолаш маркази томонидан қўлланиладиган топшириқлар, баҳолаш мезонлари мажмуи;

баҳолаш усуллари — касбий имтиҳонни ўтказишда компетенцияларни баҳолаш марказлари томонидан қўлланиладиган ва ходим ёки ишга (касбга) талабгорнинг

белгиланган мезон ва касб стандартларига мослигини аниқлашга қаратилган усуллар мажмуаси;

компетенция тўғрисидаги сертификат — ишчиларга малака разрядларини ва мутахассисларга малака тоифаларини бериш бўйича касб стандарти (ёки малака талаби) билан кўзда тутилган тегишли малака даражасининг берилгани ва компетенциянинг ижобий баҳоланганини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

Ҳар йил иш берувчилар ва мутахассислар томонидан касбий стандартларга ўзгартириш ҳамда қўшимчалар киритилиши, «очиқ майдонча» тамойили асосида ва реал вақт режимида янги касб стандартларини ишлаб чиқиш ҳамда амалдагиларини такомиллаштириш, малакаларни баҳолаш тизимининг самарадорлигини ошириш борасидаги долзарб масалаларни муҳокама қилишни манфаатдор вазирлик ва идоралар вакилларини жалб қилган ҳолда ташкил этилади.

Янги касбий стандарт қабул қилинганда ёки амалдагиларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганда, тасарруфида таълим муассасалари бўлган вазирлик ва идоралар навбатдаги ўқув йили бошланишидан олдин таълим ташкилотларининг тегишли таълим дастурларини қайта кўриб чиқиш, шунингдек, профессор-ўқитувчиларининг малакасини оширишни ташкил этади.

Таълим дастурларини қайта кўриб чиқиш бўйича лойиҳалар «profstandart.uz» порталида, шунингдек таълим ташкилотлари ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг расмий сайтларида йигирма кундан кам бўлмаган муддатга жамоатчилик ва экспертлар, шу жумладан иш берувчилар, вазирлик, идоралар, уюшмалар ва маҳаллий ижро ҳокимияти органлари вакиллари орасида муҳокама учун жойлаштирилади.

Амалдаги касб стандарти 4 бўлимдан иборат бўлиб улар қуйдагича:

бўлим: Умумий маълумотлар;

бўлим: Касб стандартига киритилган меҳнат вазифаларининг таснифи;

бўлим: Умуллаштирилган меҳнат вазифаларининг тавсифи;

бўлим: Касб стандартини ишлаб чиққан ташкилотлар тўғрисидаги маълумотлар.

Касб стандартини ишлаб чиқиш ва тасдиқлатиш қуйидаги тартиблардан иборат бўлади:

Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги, иш берувчи манфаатдор вазирлик ва идоралар томонидан касбий стандартлар ишлаб чиқилади ҳамда тасдиқланади.

Касбий стандартларнинг ишлаб чиқиши тармоқ кенгашлари томонидан тегишли йил учун Режа-график асосида ёки ўз ташаббуси билан тармоқларда мутахассисларини жалб қилган ҳолда ташкил этилади.

Касбий стандарт лойиҳаси жамоатчилик ва экспертлар муҳокамаси учун йигирма кундан кам бўлмаган муддатга «profstandart.uz» порталига жойлаштирилади.

Жамоатчилик ва экспертлар муҳокамасидан ўтган касбий стандарт лойиҳаси тармоқ кенгаши томонидан экспертизадан ўтказиш учун Меҳнат институтига тақдим этилади. Бунда, тақдим этилган касбий стандарт лойиҳасига нисбатан салбий хулоса берилган тақдирда, уни қайта ишлаш тармоқ кенгаши томонидан Меҳнат институти негизда ташкил этилади.

Экспертизадан ўтган касбий стандарт лойиҳаси беш кун ичида тармоқ кенгаши томонидан тасдиқланади. Шу куннинг ўзида Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлигига рўйхатдан ўтказиш ҳамда касбий стандартлар регистрига киритиш учун тақдим этилади.

Юқоридагилар асосида Проффессионал таълимнинг ўқув-меъёрий ҳужжатлари, яъни таълим дастурлари-

ни ишлаб чиқиш механизми қуйидагича кетма-кетликдан иборат:

Касбий стандартлар асосида таълим стандартлари ишлаб чиқиш - Таълим стандартларини ишлаб чиқишда мутахассис ёки экспертлар томонидан тасдиқланган касбий стандартлар таҳлил қилинади, профессионал таълим даражалари бўйича битирувчиларнинг умумий ва касбий компетенцияларига қўйиладиган талабларни, ўқув режа тузилмаси ва уларга қўйиладиган талабларни, касбларнинг ўқув юкларларини, битирувчиларни баҳолаш ва таълим дастурини ўзлаштиришга қўйилган талабларни аниқлайди.

Касбий стандартлар ва таълим стандартлари асосида муайян бир касбнинг малака талаблари (компетенциялар матрицаси)ни ишлаб чиқиш - Миллий малакалар рамкасидаги малаканинг мос даражасига мувофиқ касбий стандартлар ва таълим стандартлари асосида муайян бир касбнинг малака талаблари ва компетенциялар матрицаси ишлаб чиқади. Шакллантириладиган компетенцияларига мувофиқ ўқитиладиган ўқув фан (модул) ларни шакллантиради.

Касбий стандартлар ва муайян бир касбнинг малака талаблари асосида ўқув дастури ҳамда намунавий ўқув режани ишлаб чиқиш - Ўқув дастурини касбнинг малака талабларидаги умумий талабларига мос равишда тузади, ўзлаштириш натижасини фан ёки модулнинг мақсадига асосан ишлаб чиқади, малака талабига биноан ўқув дастурида битирувчи ўзлаштириши лозим бўлган билимлар ва кўникмалар шакллантиради, ўқув дастурининг мазмунини ўқитиш натижасига биноан ишлаб чиқади ва ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини баҳолаш усулларини шакллантиради. Намунавий ўқув

режани ишлаб чиқади ва ўқув жараёнининг таркибий қисмларини шакллантиради, фан (модул)ларнинг интеграциялашган ҳолда кетма-кет ва узвийлигини таъминлайди.

Ўқув-методик бирлашма маҳокамасидан ўтказиш - Таълим дастурларининг мазмуни ва сифати талаб даражасида ишлаб чиқилганлиги юзасидан Педагогик инновациялар институтининг соҳалар бўйича ўқув-методик бирлашмалари муҳокамасидан ўтказилади, хулоса ва таклифлар олиниб такомиллаштирилади, тавсия этилади;

Тайёр бўлган таълим дастурларини тегишли иш берувчи вазирлик ва идоралар билан келиштилади. Тасдиқлатишга тайёр бўлган таълим дастурларни Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан мақуллангач амалиётга жорий этилади.

Профессионал таълим тизими ўқув дастурини ишлаб чиқишда қуйидаги ҳужжатлар асос бўлиб хизмат қилади:

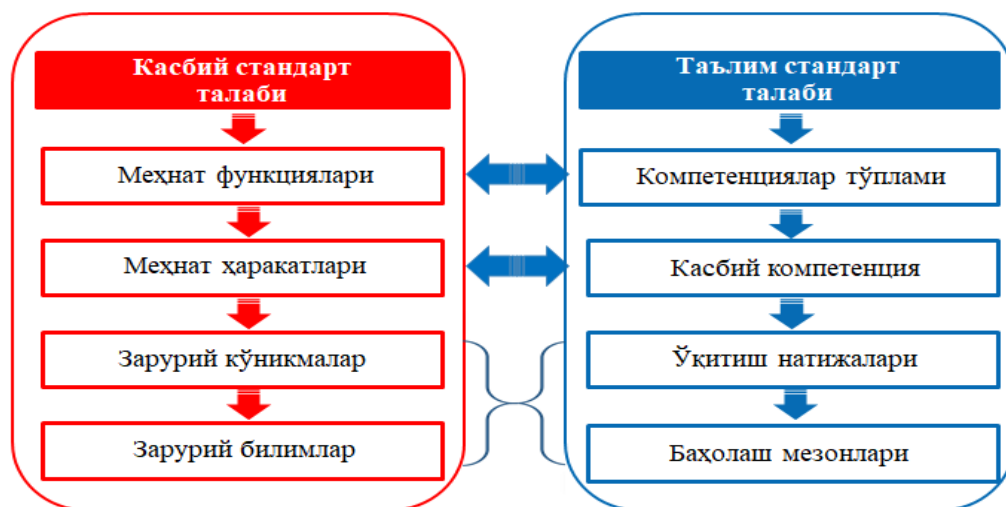
Муайян бир касб ва мутахассисликнинг касбий стандартлари;

Муайян бир касб ва мутахассислик таълим йўналишининг таълим стандартлари;

Муайян бир касб ва мутахассисликнинг малака талаблари;

Ўқув дастурларини ишлаб чиқиш бўйича методик тавсия ва йўриқномалар.

Касбий стандартдаги меҳнат функцияси бир нечта меҳнат ҳаракатларидан иборатдир. Меҳнат ҳаракатлари — ходимнинг меҳнат предмети билан ўзаро таъсирида муайян меҳнат натижасига эришиладиган жараёндир.

касбий стандартларнинг таълим дастурларига трансформация қилиш

Фан (модул)ларнинг ўқув дастурларини ишлаб чиқишдан олдин касбий стандартлар асосида муайян касб ёки мутахассисликнинг малака талабларини ишлаб чиқишдан бошланади.

Малака талабига компетенциялар белгилаб олиниши лозим бўлиб, бунинг учун Касбий стандартдаги меҳнат функциялари ва ушбу меҳнат функцияларини бажариш учун зарур меҳнат ҳаракатлари касбий компетенциялар сифатида акс этади. Касбий компетенцияларнинг сони танланган квалификацияга боғлиқ бўлади. Касбий компетенцияларнинг йиғиндиси мазкур квалификациянинг мазмунини акс эттириши

керак. Битта меҳнат ҳаракати бир ёки бир нечта касбий компетенция сифатида акс этиши мумкин. Бир нечта меҳнат ҳаракати битта компетенцияни шакллантириш ҳам мумкин.

Умумий компетенция (УК) - Касбий ва меҳнат муаммоларини ҳал қилишга қаратилган ва меҳнат бозорида битирувчини ижтимоий ва меҳнат муносабатларига киришишида шарт бўлган барча касб ва мутахассисликлар учун умумий фаолиятнинг универсал усуллари.

Касбий компетенциялар (КК) - Маълум бир йўналиш ва касбий фаолият тури бўйича мавжуд кўникмалар, билимлар ва амалий тажрибалар асосида ҳаракат қилиш қобилияти.

Рестр буйича коди	Меҳнат функциялари	Меҳнат ҳаракатлари	Касбий компетенциялар номи
A/01.3	Оддий мураккабликдаги электр жихозларида профилактик ишларини ўтказиш	Хавфсиз иш бажариш учун ташкилий ва техник тадбирларни амалга ошириш Мутахассис назорати остида оддий электр жихозларида профилактик ишларини ўтказишга тайёрлаш Мураккаб электр жихозларида таъмирлашда техник ҳужжатларни олиб бориш	1. КК-2.1. Оддий мураккабликдаги электр жихозларни профилактик ва синов-текшириш ишларини ўтказиш
A/02.3	Оддий ва ўрта мураккабликдаги электр жихозларни таъмирлаш ишларини бажариш	Жихозларни бир жойдан иккинчи жойга кўчиришга тайёрлаш Оддий ва ўрта мураккабликдаги электр жихозларни нуқсонларини аниқлаш ва уларни таъмирлаш ишларини бажариш	2. КК-2.2. Оддий ва ўрта мураккабликдаги электр жихозларни нуқсонларини аниқлаш ва уларни таъмирлаш
B/01.4	Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш ва капитал таъмирлаш	Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш ишларини олиб бориш	3. КК-2.3. Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш
C/01.4	Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш ва капитал таъмирлашдан сўнг синаш ва тўғирлаш	Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш ва капитал таъмирлашдан сўнг синаш ва тўғирлаш ишларини олиб бориш	4. КК-2.4. Ўта мураккабликдаги бошқариш схемасига техник хизмат кўрсатиш ва капитал таъмирлашдан сўнг синаш ва тўғирлаш

Касб стандартидан касбий компетенцияларни шакллантириш

Маълумки, бугунги кунда меҳнат бозорида талаб ва эҳтиёж юқори бўлган касб ва мутахассисликлар бўйича касбий стандартлар тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Бу эса ўз-ўзидан касбий стандарт ва таълим стандартлари ўртасида интеграция мавжуд эмаслигини англатади. Натижада ишлаб чиқилган таълим дастурларининг мазмуни ҳам иш берувчиларнинг талабига мос тушмаслиги каби масалаларни келтириб чиқариши мумкин. Хусусан, 2021-2022 ўқув йилида таълим даражалари бўйича ишлаб чиқилган 345 та касб ва мутахассисликларнинг 195 таси ёки 54 фоизи касбий стандартлар асосида ишлаб чиқилган.

Бугунги кунда профессионал таълим тизимининг таълим дастурларини ишлаб чиқишда бир қатор муаммоларга дуч келмоқда, хусусан:

Касбий стандартлар асосида таълим стандартлари ишлаб чиқиш методологияси мавжуд эмаслиги;

Касбий стандартлар мазмуни бугунги кун талабларига тўлиқ мос эмаслиги ёки такомиллашмаганлиги;

Талаб юқори бўлган айрим касбларнинг касбий стандартлари тўлиқ ишлаб чиқилмаганлиги;

Таълим турлари бўйича таълим дастурлари мазмунининг узвийликни таъминлаш бўйича методика мавжуд эмаслиги;

Касбий стандартлар асосида таълим стандартларини, таълим дастурларини ишлаб чиқадиган соҳа мутахассислари ва экспертлар ҳам тизимда етарли эмаслиги каби муаммолар мавжуд.

Касб стандартлари ишлаб чиқилмаган ёки мавжуд бўлмаган касбларнинг таълим дастурларини ишлаб чиқишда муаммолар юзага келмоқда. Касб стандартлари мавжуд бўлмаган касбларнинг таълим дастурларини бевосита иш берувчининг иштирокида ишлаб чиқиш лозим. Бунинг учун касбнинг меҳнат фаолияти функционал таҳлил асосида аниқланиши керак бўлади. Функционал таҳлил – бу вазифа ва натижа ёрдамида меҳнат фаолиятини баён қилишдир. Бу усулдан турли мақсадларда, шу жумладан иш берувчилар томонидан касб стандартлари ишлаб чиқишда фойдаланилади. Агар касб стандартлари ишлаб чиқилмаган бўлса, функционал таҳлилни таълим соҳаси вакиллари корхона вакиллари билан биргаликда таълим стандартлари ва дастурларини ишлаб чиқиш жараёнида амалга оширадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Малакаларни баҳолаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва меҳнат бозорини малакали кадрлар билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида 2020-йил 31-декабрдаги ПҚ-4939-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида касбий малакалар, билим ва кўникмаларни ривожлантириш миллий тизими фаолиятини ташкил этиш чоралари тўғрисида” 2020-йил 15-майдаги 287-сон Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида узлуксиз бошланғич, ўрта ва ўрта махсус профессионал таълим тизимини тартибга солиш норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида” 2020-йил 7-августдаги 466-сон қарори.
4. Методические рекомендации к разработке рабочих учебных программ по модулю.
5. Методические рекомендации по разработке программ профессионального обучения на основе профессиональных стандартов. Москва 2019 г
6. Интернет манбалари:
7. <https://lex.uz/>
8. https://uza.uz/uz/posts/kasb-hunar-organish-uchun-sharoitlar-kengaytiriladi_
9. <https://firo.ranepa.ru/files/docs/spo/metod>
10. <http://edu.profedu.uz>
11. <https://mehnat.uz>
12. <https://www.uz.undp.org/>

UDK: 811.93:004.43:371.3

Dilafroz RUZIYEVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: druziyeva@gmail.com

Pedagogika fanlari nomzodi, professor A.T. Tilegenov taqrizi asosida

TALABALARNI DASTURLASH TILLARI FANLARIDAN MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL ETISH USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolad talabalarni mustaqil ta'limini tashkil etish usullar va dasturlash tillarining o'qitish metodikasiga oid tadqiqot ishlari olib borilgan olimlarning ishlari tahlil etilgan. Shuningdek, talabalarning "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limini tashkil etish usullari va tuzilmasi hamda talabalarni mustaqil ishini tashkil etish muammolari, ularning yechimlariga oid taklif va tavsiyalar keltirilgan. Hamda, talabalarni "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish uchun tavsiya etilayotgan tuzilmalar va tadqiqot doirasida yaratilgan axborot ta'lim muhitining samaradorlik darajasi Student-Fisher kriteriyasi asosida isbotlangan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, dasturlash tillari, algoritmlash, axborot-ta'lim muhiti, reproduktiv, kognitiv, ijodiy, Student-Fisher, tajriba-sinov.

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКАМ ПРОГРАММИРОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются работы ученых, проводивших исследования методов организации самостоятельного обучения студентов и методики обучения языкам программирования. Также представлены методы и структура самостоятельного обучения студентов по предмету «Языки программирования» и проблемы организации самостоятельной работы студентов, а также предложения и рекомендации относительно их решения. При этом на основании критерия Стьюдента-Фишера доказан уровень эффективности созданной в рамках исследования информационной образовательной среды и структур, рекомендованных для самостоятельного обучения студентов по предмету «Языки программирования».

Ключевые слова: самостоятельное обучение, языки программирования, алгоритм, информационно-образовательная среда, репродуктивная, познавательная, творческая, Студент-Фишер, эксперимент-тест.

METHODS OF ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING IN PROGRAMMING LANGUAGES

Annotation

This article analyzes the work of scientists who conducted research on methods for organizing self-study of students and methods of teaching programming languages. Also, the methods and structure of self-study of students in the subject "Programming Languages" and the problems of organizing students' independent work, as well as suggestions and recommendations for their solution are presented. At the same time, on the basis of the Student-Fisher criterion, the level of effectiveness of the information educational environment created within the framework of the study and the structures recommended for self-study of students in the subject "Programming Languages" is proved.

Key words: self-study, programming languages, algorithm, information and educational environment, reproductive, cognitive, creative, Student-Fischer, experiment-test.

Kirish. Bo'lajak mutaxassislarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish va intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda kasbiy fanlardan mustaqil ta'limi alohida ahamiyat kasb etadi [1,2]. Shuningdek, bo'lajak mutaxassislarni kasbiy fanlarga oid mustaqil ta'limini tashkil etish deganda ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlaridan oligan bilimlarini mustahkamlashga va qo'shimcha ravishda fanga oid ma'lumotlarni o'zlashtirish imkoniyatini yaratish tushuniladi. Bu esa o'z navbatida oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil ta'limiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi [3, 4].

Shu sababli, bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limini tashkil etishning shakl, usul va vositalarini takomillashtirish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Mamlakatimiz va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlar O.A.Qo'ysinov, O'.N.Sultanova, Sh.S.Shodmonova, O.B.Berdiyeva, A.A.Gareyev, Y.A.Yevseyeva, .B.Baxodirova, L.M.Qaraxonova, M.N. Ibodova, X.Y.Najmiddinova, S.I.Qulmamatov, N.V.Shestakova,

YE.V.Boykov, H.B.Nikadambayeva, A.A.Drobishevskiy, G.N.Dinits kabi olimlar tomonidan olib borilgan.

Shuningdek, dasturlash tillarini o'qitish metodikasi hamda o'quvchi-talabalarning algoritmlash va dasturlashga oid ijodiy qobiliyatini, kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga oid izlanishlar M.R.Fayziyeva, N.A.Otaxonov, A.S.Lagoxa, T.N.Lebedeva, V.V.Popova, S.I.Maradjabov, V.V.Popova, A.S.Lagoxa, T.N.Lebedeva, O.P.Yurkovets, A.YE.Kazakova, D.G.Jemchujnikov, O.P.Yurkovets, F.V.Shkarba, I.A.Babushkina, I.V.Bajenova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan.

Xususan, Mamlakatimizda M.R.Fayziyeva "Web dasturlash" fanini o'qitish metodiksi, N.A.Otaxonov oliy ta'lim muassasalarida obyektga yo'naltirilgan dasturlash texnologiyalarini o'qitish metodikasiga oid izlanishlar olib borilgan.

Shu bilan birga Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligida talabalarning algoritmlashga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish metodikasi, o'quvchi-talabalarning algoritmlashga o'rgatish nazariyasi va amaliyotiga oid tadqiqotlar A.S.Lagoxa, T.N.Lebedeva, V.V.Popova, S.I.Maradjabov, O.P.Yurkovets kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Shu kabi tadqiqotlar, ya'ni dasturlash tillarini o'qitish metodikasi, maktab o'quvchilarining dinamik kompyuter o'yinlarini yaratishga asoslangan dasturlashning o'qitish usullari, texnika oliy ta'lim muassasalari mutaxassislarini dasturlashga oid malakasini shakllantirish, oliy ta'lim muassasalarida obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarining o'qitish metodikasigaga bag'ishlangan tadqiqotlar A.YE.Kazakova, D.G.Jemchujnikov, O.P.Yurkovets, F.V.Shkarba, I.A.Babushkina, I.V.Bajenova kabi olimlar tomonidan olib borilgan.

Jumladan, F.V.Shkarbaning tadqiqotida amaliy informatika mutaxassislarini obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarini o'qitish metodikasi ishlab chiqilgan. Uning tadqiqotida talabalarining obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid motivatsion-qiymatli, tashkiliy-kontentli, kognitiv-operativ va shaxs-refleksiv komponentlarni mazmuni aniqlashtirgan hamda obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillarini o'qitishda vizual ta'lim muhitidan foydalanish metodikasi ishlab chiqilgan [5].

I.A.Babushkinaning tadqiqotlarida pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak informatika o'qituvchilarining obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid nazariy va amaliy tayyorgarligini rivojlantirishga doir izlanishlar olib borgan [6].

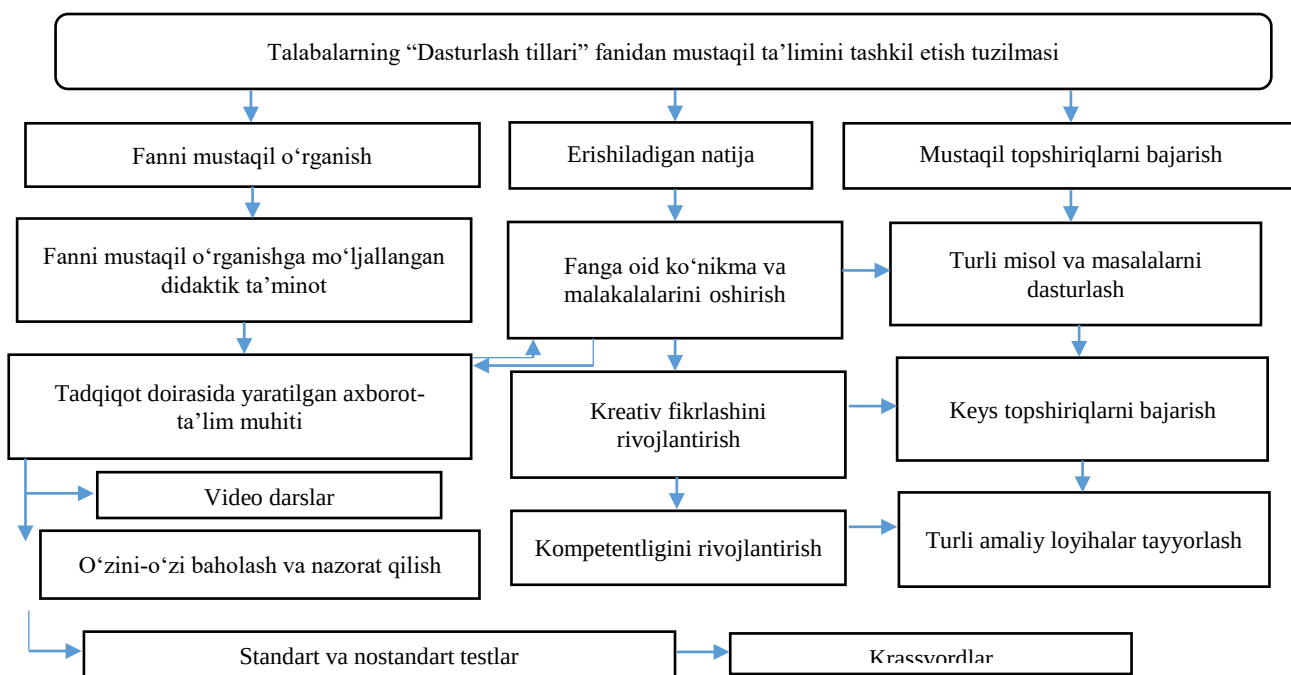
I.V.Bajenovanning tadqiqotida matematika ta'limi yo'nalishi talabalarini dasturlashga o'rgatish metodikasi keltirilgan. Uning tadqiqotida talabalarining mustaqil ta'limida

C ++ dasturlashtish tilini o'rgatish uchun onlayn elektron o'quv kurslaridan foydalanish metodikasi o'z ifodasini topgan [7].

Yuqorida qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida oliy ta'lim muassasalarida dasturlash tillarini o'qitish samadorligining oshirishda turli interfaol usullar va didaktik o'quv vositalardan foydalanishga oid izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, ammo ularning tadqiqotlarida talabalarining dasturlash tillariga oid mustaqil ta'limni tashkil etishga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Shu bois ilgari surilayotgan tadqiqot, bugungi kunda uning dolzarbligini anglatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Talabalarning "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish shakli, usul va vositalarini takomillashtirishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim: dasturlashga oid kognitiv vazifalarni rivojlantirish; dasturlash tillariga oid mustaqil ta'limni olib borishda nazarda tutilgan ishni bajarish algoritmi, usuli; talabani mustaqil ta'limni bajarish bo'yicha bilimlarini oshirish; dasturlash tillariga oid muammoli topshiriqlarni berish; nazorat turlari va shakllarini takomillashtirish; dasturlashga oid topshiriqlarni professor-o'qituvchi tomonidan hisobot shakllarini, ish hajmini, uni topshirish muddatlarini aniq belgilash [8-12].

Keltirilgan tavsiyalarga amal qilish orqali talabalarining mustaqil ta'limni tashkil etish uchun quyidagi tuzilmadan foydalanish tavsiya etiladi:

2.3-rasm. Talabalarning "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish tuzilmasi.

Ushbu tuzilmadan foydalanish maqsadida tadqiqot doirasida programm-edu.uz axborot-ta'lim muhiti yaratildi. Mazkur axborot-ta'lim muhiti talabalarining "Dasturlash tillari" fanidan mustaqil ta'limning uch darajasi bajariladi:

1. Reprodukativ daraja. Bunda talabalar dasturlash tillariga oid o'quv adabiyotlarini o'qish, video darslarni tinglash imkoniyatiga ega bo'ladi;

2. Kognitiv-qidiruv daraja. Berilgan muammoli topshiriqlarni bajarishga oid o'quv ma'lumotlardan foydalanish, ishbilarmon o'yinlarga tayyorgarlik ko'rish, muammoli masalalarni mustaqil ravishda o'rganish orqali yechish va boshqalarni o'z ichiga oladi;

3. Ijodiy daraja. Turli amaliy loyihalar tayyorlashni o'rganadi.

Tadqiqot doirasida yaratilgan programm-edu.uz axborot-ta'lim muhitining keltirilgan imkoniyatlarini hisobga olgan holda pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash uchun o'qitiladigan kasbiy fanlar hisoblanagan "Dasturlash tillari" fanidan kunduzgi, kechki va sirtidan ta'lim oluvchilarning mustaqil o'quv faoliyatini samarali tashkil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

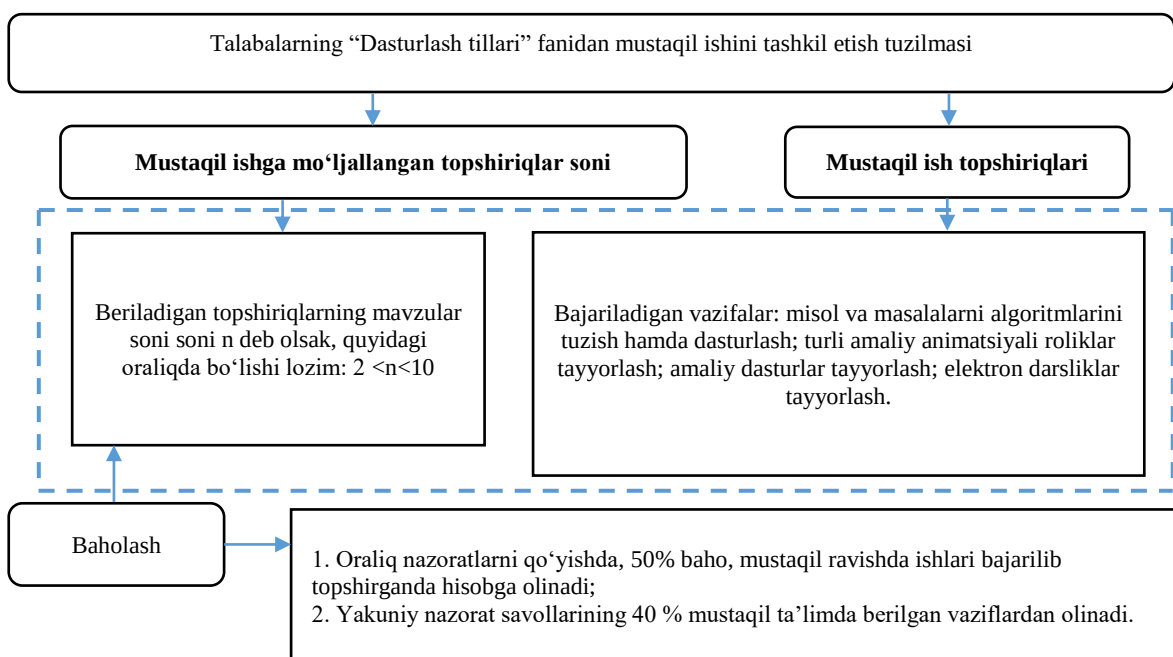
Bunda quyidagi natijalarga erishiladi, ya'ni: talabalarining dasturlash tillarini o'rganishga oid o'quv ma'lumotlardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish; talabalarining

“Dasturlash tillari” fanidan olingan nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini tizimlashtirish va mustahkamlash; talabalarning “Dasturlash tillari” fanidan bilim qobiliyatlari va faolligini rivojlantirish: ijodiy tashabbus, mustaqillik; talabalarning “Dasturlash tillari” fanidan mustaqil fikrlash, o'zini-o'zi rivojlantirish va o'zini-o'zi anglash qobiliyatlarini shakllantirish; talabalarning tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish.

Bugungi kunda ushbu tarkibiy qismlarga amal qilgan holda talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etish va mustaqil ravishda bajarilgan ishlarini baholashda turli muammolar paydo bo'lmoqda [8]. Jumladan, professor-o'qituvchilar fanga oid bilimlarni joriy, oraliq va yakuniy baholashda mustaqil ishlariga yetarlicha e'tibor qaratmayatganligini izlanishlar davomida amin bo'ldik. Bu esa o'z navbatida talabalarning mustaqil ta'limini nazoratsiz qolishiga olib keladi [11, 12].

Shu bois, talabalarning “Dasturlash tillari” fanidan mustaqil ta'limini tashkil etishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim: beriladigan topshiriqlarning 40 % yakuniy nazorat savollarida o'z aksini topishi; talabani oraliq baholarini baholashda 50 % mustaqil bajarilgan topshiriqlariga qo'yilishi; beriladigan mustaqil topshiriqlarni nafaqat ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlaridan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalari orqali berilish, balki kreativ fikrlaydigan topshiriqlar bo'lishi maqsadga muvofiq sanaladi; beriladigan topshiriqlarning natijalari biron bir amaliy loyihani yaratishga qaratilgan bo'lishi.

Keltirilgan tavsiyalar asosida talabalarning “Dasturlash tillari” fanidan mustaqil ta'limini tashkil etishda quyidagi topshiriqlar va baholashdan foydalanish tavsiya etiladi:

2.4-rasm. Talabalarning mustaqil ishini tashkil etish tuzilmasi.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ish topshiriqlarini bajarish orqali talabalar quyidagi natijalarga erishadi: 1. “Dasturlash tillari” fanidan turli vazifalarni bajarish qobiliyatini shakllantiradi; 2. Dasturlashga oid nostandart muammolarni hal qilishga erishiladi; 3. Dasturlashga oid ijodiy faoliyatga yo'naltirilgan vazifalarni bajarishga yo'naltiradi. 4. Tadqiqotchilik ko'nikmalari shakllanadi va rivojlanadi.

Tahlil va natijalar. Talabalarning “Dasturlash tillari” fanidan mustaqil ta'limini tashkil etish bo'yicha olib borilgan tadqiqotning samaradorlik darajasini aniqlashga qaratilgan tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlari Navoiy davlat pedagogika, Jizzax davlat pedagogika va Nukus davlat pedagogika institutlarining “Matematika va informatika” va “Informatika o'qitish metodikasi” ta'lim йўналишида tahsil olayotgan talabalar jalb etildi. Jalb etilgan talabalar tajriba va nazorat guruhiga ajratildi. Bunda tajriba guruhi uchun 256 nafar, nazorat guruhiga esa 261 nafar talaba jalb etildi. Tajriba guruhiga ajratilgan talabalarga tadqiqot doirasida taklif etilgan metodikadan foydalanilindi. Nazorat guruhiga esa bu imkoniyat berilmadi. Mazkyp tajriba-sinovga jalb etilgan talabalarning natijalari tahlil etilib, ishonchligini tekshirish maqsadida Student-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlili qilindi. Ushbu kriteriyadan

foydalanishda tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^4 n_i X_i, \quad \text{tarqoqlik} \quad \text{koeffitsiyentlarini}$$

$$D_n = \sum_{i=1}^4 \frac{n_i (x_i - \bar{X})^2}{n-1}, \quad \text{o'zlashtirish} \quad \text{ko'rsatkichlarini}$$

aniqlashda esa $A \% = \frac{\bar{x}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{y}}{3} \cdot 100\%$ formulalardan foydalanildi. Hisoblash natijasiga ko'ra, tajriba sinfning o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat sinfiga nisbatan yuqori ekanligi, ya'ni 8,5 % ga oshganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak “informatika” va “matematika va informatika” o'qituvchilarining “Dasturlash tillari” fanidan mustaqil ta'limini tashkil etishda tadqiqot doirasida taklif etilayotgan metodikadan foydalanishni tavsiya etamiz. Bular asosida bo'lajak “informatika” va “matematika va informatika” o'qituvchilarining dasturlash tillariga bo'lgan qiziqishini oshirishga, qo'yilgan muammoni jamoa bo'lib yechishga va fanni samarali o'zlashtirish imkoniyatiga erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. Пыхова С. В. Организация продуктивной самостоятельной деятельности студентов ССУЗов // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Саратов, 2003. – 200 с.
2. Прохорова О. Н. Самостоятельная работа как фактор повышения качества профессиональной подготовки будущих учителей технологии и предпринимательства // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Нижний Новгород, 2010. – 259 с.
3. Диниц Г.Н. Самостоятельная работа как средство профессиональной подготовки студентов // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М., 2002. – 176 с.
4. Бойков Е.В. Методика самостоятельного обучения студентов информатике с помощью объектно-ориентированных электронных учебников // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Красноярск, 2012.– 138 с.
5. Шкарбан Ф.В. Методика обучения основам объектно-ориентированного
6. программирования бакалавров прикладной информатики с использованием Визуальных учебных сред // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2018. – 28 с.
7. Бабушкина И.А. Методика обучения визуальному программированию в педагогических вузах // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2002. – 162 с.
8. Баженова И.В.. Методика проективно-рекурсивного обучения программированию студентов математических направлений подготовки // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Красноярск, 2015. – 159 с.
9. Николаева И.Ф. Методика организации обучения программированию студентов колледжа при использовании персональных образовательных сред // Диссертация на соискание академической степени магистра образования. – Екатеринбург, 2016. – 94 с.
10. 9. Лебедева Т.Н. Формирование алгоритмического мышления школьников в процессе обучения рекурсивным алгоритмам в профильных классах средней общеобразовательной школы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Екатеринбург, 2005. – 20 с.
11. 10. Жемчужников Д.Г. Методика обучения программированию, основанная на создании школьниками динамических компьютерных игр // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2013. – 25 с.
12. 11. Лагоха А.С. Развитие алгоритмической составляющей профессиональной компетентности студентов юридических факультетов при использовании компьютерной экспертной системы // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Барнаул, 2013. – 207 с.
13. Слинкин Д.А. Использование метода проектов при обучении программированию в курсе информатики // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Екатеринбург, 2001. – 166 с.

Shoxida RUZIYEVA,

Pedagogical Institute of Bukhara State University 1st stage master's degree in Pedagogy and psychology

Gulchehra IZBULLAYEVA,

Pedagogical Institute of Bukhara State University PhD, candidate of pedagogical science

E-mail: gulchehra@gmail.com

Based on the review of TDPU, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences docent Bakieva H.S.

THE IMPORTANCE OF THE PISA INTERNATIONAL ASSESSMENT PROGRAM IN DETERMINING THE LEVEL OF INTELLECTUAL EDUCATION

Annotation

The article analyzes the types of mental education in the study of mental education and its diagnose, the criteria used in the diagnose of mental education from ancient times till to the present day. There are some comments on other factors which have a negative impact on mental development and some pedagogical and psychological solutions are available to reduce the influence of these factors.

Key words: international assessment programs, PISA, mental education, diagnostics, diagnostic methods, modern education, mental development, reading literacy, rationalism, sensationalism.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОГРАММЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ОЦЕНКИ PISA В ОПРЕДЕЛЕНИИ УРОВНЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАННОСТИ

Аннотация

В статье анализируются виды умственного образования при изучении умственного образования и его диагностики, критерии, используемые при диагностике умственного образования с древнейших времен до наших дней. Есть некоторые комментарии по другим факторам, оказывающим негативное влияние на умственное развитие, и доступны некоторые педагогические и психологические решения для уменьшения влияния этих факторов.

Ключевые слова: международные оценочные программы, PISA, психическое образование, диагностика, методы диагностики, современное образование, умственное развитие, читательская грамотность, рационализм, сенсуализм.

INTELLEKTUAL TA'LIM DARAJASINI ANIQLASHDA PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI MUHIMLIGI

Annotatsiya

Maqolada aqliy tarbiyani o'rganishda aqliy tarbiya turlari va uning diagnostikasi, qadim zamonlardan to hozirgi kungacha aqliy tarbiya diagnostikasida qo'llanilgan mezonlar tahlil qilingan. Aqliy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadigan boshqa omillar haqida ba'zi shahrlar mavjud va bu omillarning ta'sirini kamaytirish uchun ba'zi pedagogik va psixologik yechimlar mavjud.

Kalit so'zlar: xalqaro baholash dasturlari, PISA, aqliy ta'lim, diagnostika, diagnostika usullari, zamonaviy ta'lim, aqliy rivojlanish, o'qish savodxonligi, ratsionalizm, sensatsiya.

Introduction. In recent years, as a result of reforms in our country, great economic growth has been achieved, the demand for qualified personnel and qualified specialists in all areas is growing. This in itself requires increasing the interest of our students in the lessons and increasing the attention of teachers to comprehensive education. The fact that these requirements are so important for the education system means that, as in most foreign countries, best practices in improving the quality of education through the assessment and monitoring of the development of education and science should be brought into the field. For this reason, a number of criteria have been developed to measure the level of mental education and training in order to measure and apply the educational process and intellectual potential.

In some scientific literatures, it is used in the same sense as "intellect, thirst for knowledge." In fact, from a pedagogical diagnostic point of view, there is a fundamental difference between these concepts. Mind - (Latin: "rationales", Greek: "nus", "fronesis"; in Arabic - "al-akil" "based, purposeful") - for a person to think, comprehend and remember, conclusion the ability to produce, a unique spiritual phenomenon" [7].

Methods. In this article different methods are used, such as analysis, synthesis, reproductive, productive, induction, deduction, abduction. Mental education is an all-round development of an individual, an important component of preparing human for life and work. Mental education

involves the accumulation of knowledge, the analysis and synthesis of something, the comparison and classification of things and events, the generalization, the abstraction and the systematization of things. Objectives of mental education: intellectual skills, ie general reading skills used in the study of any subject - reading, listening, oral presentation, writing, resource management, independent work skills, as well as special skills required to master a subject (drawing, reading maps, drawing conclusions). One of the important tasks of mental education is to form a scientific worldview, that is, to explain to children the scientific worldview, the basic laws of nature and the development of society. In the first year of life, it is important to familiarize children with everything that surrounds them. Mental education takes place in the process of education: play, work, life situations, communication with adults and peers, and the reception and assimilation of information received through the media.

Diagnosis is the prediction of the further development of control, inspection, evaluation of statistical data. Mental education is one of the most important conditions for the comprehensive and harmonious development of the minds of young people today. There are a number of criteria for determining mental education, and the study of mental development has always been one of the most important tasks. From the time of the emergence of society, the concept of mind, mental education and its diagnosis has been one of the most important philosophical concepts, and in each era,

scientists have used a number of criteria to diagnose mental development.

The requirements of "mind" and "mental activity" go back to ancient Greek philosophy. In particular, scholars of antiquity, western and eastern and even in sacred sources, have ideas about mental education. Levels of diagnosis of parenting are explained. Aristotle's work states that "the mind was originally formless as the first material basis and after the perception of reality, a constantly active mind was formed and developed, and became an effective means of understanding reality."

The idea of the mind has not lost its relevance, not only in the East, but also in the West. In the West, in particular, the idea has been studied by psychologists, and it has been important to apply the level of mental education psychologically. While Ananyev says that the level of mental development in a person can be determined by assessing the ability to read and work, Leytes states that the general mental laws, including the qualities of the mind, the conditions of activity and regulation of higher nervous activity form cognition, develop independent thinking, emphasizes that there are a number of aspects to the display of sparks.

According to John Locke, without emotion, the mind is meaningless. Thorndike promotes learning theory. According to him, it is important to have a simple signal, operational analysis, and problem-solving skills. Studies psychometric theory based on analytical analysis. According to the research of Western scientists, theories of the study of mental development occur in three components. These include learning theory, psychometric theory, and cognitive theory.

In addition, a number of scholars have stated in a number of works that mental education can also be studied by identifying intellectual development. In particular, Piaget said that it is possible to diagnose a child's mental development, to determine the level of mastery of perceptual movements modeled by Rubenstein, to determine the level of mental development of the individual through Berladsky's methods of diagnosing visual, figurative thinking movements.

From the above, we can say that scientists have conducted research to determine the level of education of each person. They divided the level of mental education into relatively low, medium and high levels, as can be seen in Table 1 below.

Results. Research by scientists to assess mental health

Table 1

№	Scientists	Level of Education		
		Upper	Middle	Lower
1	Aristotle	active	-	passive
2	Ghazali	religious	-	secular
3.	Avicenna	real	-	fake
4.	Ibn Rasht	intellect	live review	passive
5.	Farabi	Scientific intellect	-	Weak-headed
6.	Edward Thorndike	educational theory	Psychoanalyze	cognitive
7.	Avesta	Righteous deed	Righteous word	Righteous thinking
8.	The teachings of Sufism	inward	-	apparent
9.	Modern education	optimistic mind	-	selfish mind
10.	Rational education	rational (reflection)	-	sensualism (feeling)

Determining the level of mental education is important not only within a certain age range, but also in every aspect of continuing education. To determine this, IQ tests are used. The role of a number of tests in the admission of children to school and in the appearance of age characteristics is invaluable. One of such tests is the SHTUR-ADAMT test. This test is a widely used test for admission to school and is used to determine the knowledge, analogy, classification, generalization, numerical identification, and differentiation skills of school children. The test consists of a series of pictures, which the child is asked to select and put in the correct shape, number, and picture. In addition, a number of projective methods are used to determine the mental development of children, which are conducted in the form of expressive (psychodrama) and associative (incomplete speech), and the results are studied to determine the level of mental development of the child in the educational institution.

Discussion. It is clear that the determination of the level of education is a complex process, for which a number of criteria are combined. This feature, the diagnosis of mental retardation, is still relevant today. These are international assessment programs. The importance of these programs and their effectiveness in today's society can be measured by a number of criteria. In fact, today we can divide into two groups depending on the level of management and evaluation of international evaluation programs:

I. International Association for the Evaluation of Educational Achievement - IEA

- TIMSS (1995, 1999, 2003, 2007, 2008, 2011, 2015, 2019)

- PIRLS (1991, 2001, 2006, 2011, 2016, 2021)

- ICCS (1999, 2000, 2008, 2013, 2016)

- TEDS (2008)

- ICILS (2012)

II. World Economic Cooperation and Development Organization - OECD

- PISA (2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018, 2021)

- TALIS (2008, 2013, 2018)

It should be noted that today these assessment programs play an important role in the diagnosis of mental retardation.

Why do more than 80 countries participate in international evaluation surveys?

1. Due to the high scientific and technical quality and level of research, its results are highly trusted. Countries use the results of international research to change their education systems.

2. Many countries rely more on international research than national research.

3. The results of the study allow to compare the education system of the country with other countries.

4. International research provides a basis for the quality of national research in the field of education.

5. International research develops new methods and technologies of assessment.

Changes in the formal requirements for the quality of general education, in turn, have led to:

- The formation of functional literacy of students is becoming a priority of the education system (PISA: mathematics, science and reading literacy, etc.)

• Creating a positive learning environment by changing curricula to meet the needs of the 21st century and the interests of students (Japan, Singapore, China, Korea, etc.)

There are a number of modern international programs for the diagnosis of mental retardation, one of which is PISA.

PISA research program

• Assessment of functional literacy of 15-year-old students in mathematics, science and reading;

• Evaluate attitudes and teaching methods;

• Assess the quality of education and access to education;

• Determining the dynamics of results (2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018);

• Covers criteria such as identifying factors that explain differences in results.

PISA-2021 is considered to be the beginning of a new era and has been introduced in modern Uzbek education in order to ensure the full development of modern, intellectual and educated youth.

• Maintaining majors (math, science, reading and financial literacy - math literacy);

• Development of customized technology for assessing mathematical literacy;

• Improving the assessment of mathematical literacy;

• Introduce a new direction of creative thinking;

• A number of goals have been set, such as the introduction of assessment of the personal strengths of students and teachers in the new field.

The main features of the stages of international research, assignments and tests can be seen in Table 2-3.

Table II

PISA-2021 International Research Stages

№	Task of the investigation	Deadline
1.	Planning the research	2017-2018
2.	Preparation of assignments, tests and questionnaires	2018-2020
3.	Approve the research	2020 march-may
4.	Conduct the basic research	2021 march-august
5.	Review of the research results at the International Center	2021 september– 2022 june
6.	Analysis of the research results. Preparation of an international report on the results	2022 june – 2022 december
7.	Hold a press conference on the results of the study	2022 december

It should be noted that in his address to the Oliy Majlis, President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev paid special attention to improving the quality of education and proper preparation for the international assessment process in 2021. The event, organized in cooperation with the Ministry of Public Education, the State Inspectorate for Quality Control in Education, the National Center under it, and the Tashkent Regional Administration, is one of the tasks in preparation for international assessment programs. It should be noted that the Presidential Decree approved the "Concept of Development of the Public Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030", which set a priority for the Republic of Uzbekistan to become one of the top 30 countries in the world by 2030. In addition, the Cabinet of Ministers has decided to participate in the world's leading international assessment programs for the quality of education, including PISA and PIRLS. Successful participation in international assessment programs is directly related to improving the quality of education.

Conclusion. In this article the authors tried to explain concepts such as intelligence, mental education, and

assessment of mental education. While talking about the criteria for assessing mental development, paid attention to study in more depth the development hierarchy of how these criteria were graded by scientists. The results of their research was depicted in the tabular parts of the article, in addition to the mental training today, as well as what other criteria are used. In addition, the criteria for assessing mental education today have changed and taken a new direction. Modern pedagogy requires the development of students at the international level, and today, given the importance of the development of young people in Uzbekistan at the international level, it is observed that they are assessed on the basis of international assessment programs and diagnosed mentally. In addition highlighted the importance of international assessment programs, as well as the PISA program in our country.

In short, the diagnosis of mental retardation has not lost its relevance for each period. Therefore, if we conduct our education system in accordance with modern international standards, not only in accordance with our national but also world standards, our society will develop and prosper.

LITERATURE

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrda VM-997-son "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. Mirziyoyev Sh.M Oliy majlisga murojatnoma.: Toshkent, 2020 yil 24 yanvar
4. Mirziyoyev Sh.M "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz" – T.: "O'zbekiston", 2018.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi va Xalq ta'limi vazirligining 2018 yil 17 dekabrda 9-mh va 14-mh-son qarori Umumta'lim muassasalarining faoliyati samaradorligini baholash mezonlari.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi rasmiy veb-sayti. <http://tdi.uz>.
7. Abdullayeva Sh.A., Ro'ziyeva D.I. "Pedagogik diagnostika va korreksiya" Toshkent-2018; 102-bet
8. Golish.L.V "Ta'lim jarayonida intetfaol ta'lim uslublari va zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish" – T.: treningning o'quv metodik materiallari. TDIU, 2013
9. Hasanboyev J "Pedagogika" – T.: "Fan", 2006. 261
10. "Inovatsiya: Fan, ta'lim texnologiya" Ilmiy uslubiy maqolalar to'plami. Andijon, 2016
11. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика. - Москва: Педагогика, 1991.-С.- 168

УДК: 37.035.6

Назокат САИТКУЛОВА,
ТВЧДПУ эркин тадқиқотчиси

доцент, ф.ф.ф.д.,(PhD) Н.К.Сулейманова тақризи асосида

ТАЪЛИМ МУАССАСА ТАЛАБАЛАРИ ЎРТАСИДАГИ АКАДЕМИК МОБИЛЛИК ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада академик мобиллик дастури бўйича ўқитиш ҳақида олимларнинг фикрлари келтириб ўтилган. Академик мобиллики ташкил этишда ҳал қилиниши керак бўлган умумий вазифалар ва академик мобиллигининг ривожланганлигини баҳолаш меzonлари ва кўрсаткичлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: мобиллик дастури, грантлар тизими, ўзгарувчанлик, таълим кластери, мониторинг босқичлари, баҳолаш меzonлари.

КРИТЕРИИ ОЦЕНКИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕЖДУ СТУДЕНТАМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Аннотация

В данной статье представлены взгляды ученых на обучение по программе академической мобильности. Обозначены общие задачи, решаемые при организации академической мобильности, а также критерии и показатели оценки развития академической мобильности.

Ключевые слова: программа мобильности, грантовая система, вариативность, образовательный кластер, этапы мониторинга, критерии оценки.

CRITERIA FOR ASSESSING ACADEMIC MOBILITY AND THEIR ACTIVITIES BETWEEN STUDENTS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

This article presents the views of scientists on training under the academic mobility program. The general tasks to be solved in the organization of academic mobility are outlined, as well as the criteria and indicators for assessing the development of academic mobility.

Key words: mobility program, grant system, variability, educational cluster, monitoring stages, evaluation criteria.

Кириш. Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобиллик дастури бўйича ўқитиш турли мазмундаги тадбирларни ўз ичига олади: тарбиявий, тадқиқот, тадқиқот материалларини тўплаш, экспериментал, хорижий лабораторияларда ишлаш, жаҳоннинг таниқли олимларининг хорижий тажрибасини ўрганиш.

В.И.Богословский академик мобиллики ташкил этишда таълим муассасасининг қуйидаги вазифаларини кўриб чиқади: академик тан олиш ва мобиллик учун миллий ахборот марказлари тармоғини жорий этиш; кредитларни қайта ҳисоблаш тизимини жорий этиш; дипломга илова[1].

О.О.Мартиненко мобиллики бошқариш вазифаларининг минимал талаб қилинадиган диапазони қуйидагича бўлиши кераклигини таъкидлайди: хабардор қилиш; мобиллик иштирокчиларининг мослашувига ёрдам бериш; мобиллики меъёрий ва услубий таъминлаш; маблағ йиғиш[2].

Ушбу асосий вазифаларга мувофиқ, мобиллики таъминлайдиган бўлинманинг ташкилий тузилмасини шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Таълим муассасасида академик мобиллик имкониятлари ва муаммолари ҳақида ахборот бериш тизимини ривожлантириш мобиллики қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришнинг асосий чора-тадбирларидан бирига айланиши керак. Бунинг учун муайян грант ва алмашинув дастурлари бўйича семинарлар, хорижда таълим олиш масалалари бўйича элчихоналар вакиллари билан учрашувлар ўтказиш тавсия этилади. Таълим муассасаси веб-сайтида барча жорий грантлар ва алмашинув дастурлари ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиши керак

Мобиллики амалга ошириш самарадорлигини ошириш учун мобиллик дастурларида иштирок этаётган барча талабаларнинг маълумотлар базасини сақлаш тавсия этилади. Бундай тизимнинг мавжудлиги академик мобиллики янада самарали мониторинг қилиш имконини беради.

Академик мобиллики таълим муассасаси ичидаги меъёрий-ҳуқуқий қўллаб-қувватлашни ривожлантириш академик мобиллики ривожлантириш йўналишидаги аниқ устувор йўналишлардан бирига айланиши керак. Таълим муассасалари ичидаги қоидалар аниқлиги, равшанлиги, тавсияларнинг аниқлиги билан ажралиб туриши керак, унда иштирокчилар мобиллик алгоритмлари аниқ тасвирланган бўлиши керак. Мобиллики меъёрий-методик таъминлашнинг энг муҳим масалалари қаторига хорижий таълим муассасалари билан қўшма дастурларни ишлаб чиқиш, “мобил” талабалар учун индивидуал режалар ва ўқув дастурларини шакллантириш масаласи қиради.

Самарали молиялаштириш тизими таълим муассасасида академик мобиллики ривожлантиришда бирдек муҳим омил ҳисобланади. Бу вазифани жалб қилинган маблағлар ҳисобидан ҳал қилиш мумкин, бунинг учун грантлар излаш, кредитлаш дастурлари ва мобиллики субсидиялаш бўйича ишларни йўлга қўйиш лозим. Шу тариқа таълим муассасалари олдида қийин кўринган вазифалар турибди, уларнинг ечими таълим муассасасининг ўзида жиддий ўзгаришларни талаб қилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. О.О.Мартиненко [2] таълим муассасаси даражасида академик мобиллики ташкил этишда ҳал қилиниши керак бўлган умумий вазифаларни ажратиб кўрсатади (1-жадвал):

Академик мобилликни ташкил этишда ҳал қилиниши керак бўлган умумий вазифалар

№	Вазифалар
1.	Талабалар ва ўқитувчилар учун грантлар тизimini яратиш ҳамда ривожлантириш.
2.	Академик мобилликнинг ташкилий механизмлари ва таълим муассасаси ичидаги меъёрий-услубий таъминотини такомиллаштириш.
3.	Талабаларнинг мамлакатлар ва муайян таълим муассасаларидаги таълим мазмуни ҳақида максимал даражада хабардорлигини таъминлаш.
4.	Чет тиллари, халқаро муносабатлар ва минтақашунослик фанларини ўрганишни рағбатлантириш.
5.	Чет элда таълимни таълим дастурлари билан интеграциялаш.
6.	Таълим муассасалари ўртасидаги ҳамкорликни давом эттириш.
7.	Чет элликларни қўллаб-қувватлаш инфратузилмасини яратиш.
8.	Зарур ижтимоий-маиший шароитларни яратиш.
9.	Таълим муассасаси ичидаги мобилликни баҳолаш тизimini ишлаб чиқиш.
10.	Академик алмашинув дастурларида иштирок этиш учун танлов ташкил этиш ва ўтказиш.

Ана шундай таълим сиёсатини амалга ошириш натижасидагина талабалар академик мобилликнинг тўлақонли иштирокчисига айланади, таълим дастурларининг сифати, жозибдорлиги ва рақобатбардошлиги ортади.

Демак, юқоридагиларни умумлаштириб, биз таълимни модернизация қилиш муносабати билан талабаларнинг академик мобиллиги ўқув жараёнини ташкил этишининг умумий шаклига айланиб бормоқда, деган хулосага келишимиз мумкин, шунинг учун академик мобилликни қандай қилиб оптимал ташкил қилиш кераклиги ҳақида ўйлашимиз лозим. Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликни муваффақиятли ривожлантириш учун фаолият натижасига таъсир қилувчи шарт-шароитлар зарур. Шартлар деганда, таълим натижасини шакллантиришга таъсир қилувчи бошқа шартли объектлар, ҳодисалар ёки жараёнлар боғлиқ бўлган муҳим ҳолатлар тушунилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Таълим натижаси сифатида академик мобилликни ривожлантириш ўқув жараёни шароитида таъминланади. Таълим жараёни деганда биз ўқитувчи ва талабаларнинг таълим ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёнлари мажмуи орқали ифодаланган, таълим, тарбия ва шахсни ривожлантириш муаммоларини ҳал қилишга қаратилган махсус ташкил этилган, мақсадли ўзаро муносабатини тушунамиз [3, -Б. 87].

Биринчи ташкилий-педагогик шарт – таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантиришга қаратилган таълим жараёнининг ўзгарувчанлиги. “Ўзгарувчанлик” тушунчасининг моҳиятини вариантлар-дан ташкил топган бир нечта вариантлар билан ифодаланган “вариант” – модификация, хилма-хиллик, номувофиклик, “ўзгарувчан” каби тушунчалар йиғиндиси билан ифодалаш мумкин [4, -Б. 68-69].

«Ўзгарувчанлик» тушунчаси мазмунининг асосий белгиларини кўплик, хилма-хиллик, шунингдек, динамизм, ўзгарувчанлик деб белгилаш мумкин. Таълим мазмунининг ўзгарувчанлиги - бу вазиятларни ҳал қилиш жараёнида талабалар учун таълим натижаларини шакллантириш ва ривожлантиришни таъминлайдиган муҳимэлементлардир. Таълим мазмунининг ўзгарувчан элементи - бу иштирокчиларнинг субъектив тажрибасини ҳисобга олган ҳолда вазиятларни яратиш ва уларни ҳал қилиш усуллари (билим, кўникма, муносабат)дир.

Ресурсларнинг ҳамкорлигига қараб таълим муассаса талабаларининг академик мобиллигини ривожлантириш жараёнини кўриб чиқсак, биз учта ташкилий шаклни ажратамиз: таълим муассасачидаги ташкилот, тармоқ ва кластер.

Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантириш жараёнини таълим муассасачидаги ташкил этиш бир таълим муассасаси ресурсларидан фойдаланади ва танлаш имконини беради.

Икки ёки ундан ортиқ таълим муассасалари, шунингдек, ижтимоий шериклар ресурсларини жалб қилишни ўз ичига олган академик мобилликни ривожлантириш жараёнини тармоқ ташкил этиш жуда чуқур ўрганилган ҳамда таълим амалиётига кенг татбиқ этилмоқда. Тармоқ ташкилотига бир нечта таълим муассасаларининг ресурсларини жалб қилиш таълим муассасаталабаларига таълим олиш учун нафақат мазмунни, балки таълим олиш жойини (таълим муассасасини) ҳам танлаш имконини беради.

Таълим кластери деганда ишлаб чиқариш ва саноат корхоналари билан ҳамкорлик алоқалари билан бирлаштирилган умумий ва касб-ҳунар таълимининг ўзаро боғланган муассасалари мажмуини тушунамиз. Кластернинг энг муҳим мақсади – ривожланишдир. Бу хўжалик юритувчи субъектлар ва таълим муассасаларининг ресурсларини бирлаштириш орқали амалга оширилиши керак.

Кластер ташкил этиш турли корхоналар, илмий ташкилотлар, ўрта-махсус ва олий таълим ҳамда умумтаълим муассасаларининг рақобатбардошлиги ва самарадорлигини ошириш мақсадида уларнинг кенг ўзаро ҳамкорлигини назарда тутди. Кластер элементлари жуда хилма-хил бўлганлиги сабабли ягона мувофиқлаштириш маркази – ҳудудий мувофиқлаштириш бошқармасини ташкил этиш зарур.

Иккинчи шарт - ўқитувчиларнинг янги касбий функциялари орқали индивидуал таълим йўналишини танлашда педагогик ёрдам. Танлаш - бу мавжуд муқобилларни солиштириш учун асослар ва семантик мезонларни яратишдир. Танлов фаолияти муқобилларни яратиш жараёнига асосланади.

Учинчи шарт – таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантириш натижаларини мониторинг қилиш. Таълим ютуқларини баҳолаш, агар мониторинг давомида таълим натижаси динамикаси кузатилган тақдирдагина ҳақиқатан ҳам объектив бўлиши мумкин. Мониторинг деганда таълим жараёни ва натижаларининг белгиланган мақсадга мувофиқлиги тўғрисида етарлича тўлиқ маълумот олиш учун таълим сифатининг энг муҳим хусусиятлари тўғрисида маълумотларни доимий равишда йиғиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва шарҳлаш тизими тушунилади. Мониторинг нафақат назорат қилиш ва баҳолаш, балки талабалар томонидан таълим натижаларига эришишни таҳлил қилиш, тузатиш, башорат қилишдан иборат. Тизимли ёндашувга кўра, педагогик жараённи барча ўзгаришлар ҳақида мунтазам маълумотлар билан таъминлайдиган мониторинг бир неча босқичлардан иборат.

1. Норматив ва ўрнатиш (мониторингнинг мақсади ва вазифалари аниқланади).

2. Аналитик-диагностик (таълим натижаларига эришиш мезонлари, кўрсаткичлари, даражалари ишлаб чиқилади, ўлчаш усуллари, ахборотни қайта ишлаш, сақлаш ва тарқатиш усуллари аниқланади).

3. Фаолият-технологик (маълумотлар танланган усуллардан фойдаланган ҳолда мониторинг тартибига мувофиқ йиғилади; олинган натижаларни миқдорий ва сифат жиҳатидан қайта ишлаш амалга оширилади).

4. Рефлексив-баҳолаш (натижалар таҳлил қилинади, талабаларнинг реал ютуқлари даражаси кўрсатилади, тузатиш чоралари ишлаб чиқилади).

Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликнинг ривожланганлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари қуйидаги 2-жадвалда келтирилган:

2-жадвал

Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликнинг ривожланганлигини баҳолаш мезонлари ва кўрсаткичлари

№	Компонентлар	Мезонлар	Кўрсаткичлар
1.	Қийматли компонент	Мотивацион-қийматли мезонлар	- таълимга хурмат муносабати; - билиш мотиви; - муваффақиятга эришиш мотиви.
2.	Когнитивли компонент	Когнитивли мезонлар	- таълим тизими, таълим олишнинг усуллари ва шакллари ҳақида билимлар; - шахсий индивидуал белгиларни билиш; - талабаларнинг танловига мос ҳолда таянч ва чуқурлаштирилган даражада ўқув предметларини билиши.
3.	Операциональ компонент	Мазмунли-фаолиятли мезонлар	- ўқув фаолиятини, жумладан, мустақил ишларни ташкил эта олиш қобилияти; - ахборотлар билан ишлай олиш қобилияти; - лойиҳалаш ва тадқиқотчилик қобилияти; - шахсий фаолияти натижаларини баҳолай олиш қобилияти.

Таҳлил ва натижалар. Таълим муассаса талабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантиришнинг критик даражаси талабанинг ўқишни давом эттиришга эҳтиёжи йўқлигини ва ўқишни тугатгандан сўнг ўқишни давом эттириш истаги йўқлигини кўрсатади. Талаба таълим тизими қандай ишлаши ҳақида ёмон тасаввурга эга, ўз қобилиятларини етарли даражада баҳоламайди, ўқиш осонроқ бўлиши учун фанларни фақат асосий даражада ўрганишни режалаштиради. Талаба ўқув фаолиятини яратади, лекин ҳаракатлар оптимал эмас, натижалар кўзланган мақсадларга мос келмайди, муваффақиятсизликлар сабабларини етарли даражада баҳоламайди, самарали фаолиятни амалга ошира олмайди.

Талаба республикада таълим тизимининг тузилиши ҳақида билади, лекин таълим олиш шакллари ва усуллари етарли даражада тушунмайди; ўз қобилиятларини етарли даражада баҳоламайди, асосий ва профил даражасида фанларни уларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олмасдан ўрганишни режалаштиради, унумли фаолиятни асосан ўқитувчи ёрдамида амалга оширишга қодир.

Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантиришнинг ўртача даражаси - бу талабада узлуксиз таълим олиш учун ташқи мотивларнинг устунлиги билан белгиланадиган даража, талаба ўқишни тугатгандан сўнг касбий таълим олишни режалаштиради, лекин фақат керак бўлганда ўқишни давом эттиради.

Талаба республикада таълим тизимининг тузилиши ҳақида билади, таълим олиш шакллари ва усуллари ҳақида умумий тасаввурга эга, ўз қобилиятини етарли даражада баҳолайди, асосий ва профил даражаларида фанларни ўрганишни режалаштиради, бир

нечта жуда кўп таълим йўналишларини яратади, турли хил ўқитиш вариантлари (ҳар қандай ҳолатда профил даражасида ўқиш учун мавзуларни) тўплайди. Талаба ўқув фаолиятини ярата олади, ҳаракатлар ва натижалар кўпинча керакли мақсадларга мос келади, муваффақиятсизликлар сабабларини, самарали фаолиятни адекват баҳолайди.

Таълим муассасаталабалари ўртасида академик мобилликнинг юқори даражада ривожланиши талабанинг узлуксиз таълим олиш учун ички мотивлари, онглилиги ва узлуксиз таълимга ижобий муносабатнинг устунлигини назарда тутати. Талаба республикада таълим тизимининг тузилишини, таълим олиш шакллари ва усуллари билади; ўз имкониятларини етарлича баҳолайди, асосий ва профил даражаларидаги фанларни индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўрганишни режалаштиради, ўқишни тамомлагандан сўнг профил фанларига мувофиқ таълимни давом эттиришга эътибор қаратади.

Хулоса ва таклифлар. Талаба ўқув фаолиятини, шу жумладан ностандарт вазиятларда яратади, натижалар кўпинча белгиланган мақсадларга мос келади, муваффақиятсизликлар сабабларини етарли даражада баҳолайди ва нисбатан мустақил равишда самарали фаолиятни амалга оширишга қодир.

Демак, таълим жараёнида таълим муассаса талабалари ўртасида академик мобилликни ривожлантиришда юқори самарадорликка эришиш учун ўқув жараёнида ўзгарувчанликни таъминлаш, ўқитувчиларнинг янги касбий функциялари, натижаларни мониторинг қилиш орқали танловга педагогик ёрдам кўрсатилиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Богословский В.И. Развитие академической мобильности в многоуровневом университетском образовании: метод .рекомендации для преподавателей [Текст] / В. И. Богословский, С. А. Писарева, А. П. Тряпицына. - СПб.: Изд-во РГПУ, 2007. - 95 с.
2. Мартыненко О.О. Проблемы развития академической мобильности и задачи вузов. URL: http://www.vvsu.ru/UserFiles/File/bp/publication/upravl_mobil.doc.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата/ И.А. Зимняя. - М.: Логос -2014. - 228 с.
4. Моисеев А.М. Основы стратегического управления школой: учеб пособие/ А.М. Моисеев, О.М. Моисеева. - М.: Центр педагогического образования, 2008. - 256 с.

УДК:623.746

Ихтиёр САИДОВ,

Фаргона давлат университети ҳарбий таълим факультети бошлиғи

E-mail: State Universityixtiyor.77@bk.ru

ТДТрУ профессори, ю.ф.д.Дадашева А.А тақризи асосида

THE DIALECTIC OF TRADITIONALISM AND MODERNITY IN RAISING THE SENSE OF PATRIOTISM OF THE YOUNG PEOPLE OF MODERNIZING UZBEKISTAN

Abstract

The article analyzes the tasks at the level of state policy to raise the young generation, who are the future of our country, to be healthy and well-rounded in all aspects, and the actual social tasks of developing young people as individuals who can express their spiritual and educational, national values, honor, thoughts and ideas independently. In achieving these goals, priority tasks, traditional and modern views, as well as socio-political foundations of philosophical thinking are aimed at changing the social consciousness of any society and serving its ultimate goals.

Key words: Youth, philosophical thinking, socio-political, society, spiritual and educational, national values, honor, homeland, duty.

ДИАЛЕКТИКА ТРАДИЦИОНАЛИЗМА И СОВРЕМЕННОСТИ В ВОСПИТАНИИ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У МОЛОДЕЖИ МОДЕРНИЗИРУЮЩЕГОСЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В статье анализируются задачи на уровне государственной политики по воспитанию молодого поколения, за которым будущее нашей страны, здоровым и всесторонне развитым, а также актуальные социальные задачи развития молодежи как личности, способной к самовыражению. их духовно-воспитательные, национальные ценности, честь, мысли и идеи самостоятельно. В достижении этих целей приоритетные задачи, традиционные и современные взгляды, а также социально-политические основания философского мышления направлены на изменение общественного сознания любого общества и служат его конечным целям.

Ключевые слова: Молодежь, философское мышление, общественно-политическое, общество, духовно-просветительские, национальные ценности, честь, Родина, долг.

ЯНГИЛАНАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАРИНИНГ ВАТАНПАРВАРЛИК ТУЙҒУСИНИ ЮКСАЛТИРИШДА АНЪАНАВИЙЛИК ВА ЗАМОНАВИЙЛИК ДИАЛЕКТИКАСИ

Аннотация

Мақолада Ватанимиз келажаги бўлмиш ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва баркамол қилиб вояга етказиш давлат сиёсати даражасидаги вазифалар, Ёшлар уларнинг маънавий ва маърифий, миллий қадриятлар, ор-номусли, фикр ва ғояларини мустақил равишда аниқ ифода эта оладиган шахслар сифатида ривожлантириш долзарб ижтимоий вазифалар таҳлил этилган. Ушбу мақсадларга эришишда устувор вазифалар, анъанавий ва замонавий қарашлар, шунингдек, фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий онгини ўзгартиришга ҳамда унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Калит сўзлар: Ёшлар, фалсафий тафаккур, ижтимоий-сиёсий, жамият, маънавий ва маърифий, миллий қадриятлар, ор-номус, ватан, бурч.

Кирриш. Ватанимиз келажаги бўлмиш ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва баркамол қилиб вояга етказиш нафақат давлат сиёсати даражасидаги вазифа, балки умуммиллий стратегия ҳисобланади. Уларни маънавий ва маърифий жиҳатдан етук, миллий қадриятларимизни оқилона идрок этадиган, тафаккури кенг инсонлар этиб камолга етказиш, ғурурли ва ор-номусли, фикр ва ғояларини мустақил равишда аниқ ифода эта оладиган шахслар сифатида ривожлантириш долзарб ижтимоий вазифадир. Ушбу мақсадларга эришишда энг аввало, анъанавий ва замонавий қарашларни ўзаро уйғунлаштириш муҳимдир. Фалсафий тафаккурнинг ижтимоий-сиёсий асослари ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий онгини ўзгартиришга ҳамда унинг пировард мақсадларига хизмат қилишга қаратилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бугунги кунда фалсафий тафаккурнинг янгилалиши бутун жамият аъзоларининг ижтимоий қиёфаси, рухий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Бу эса ўз ўрнида энг аввало, аҳолига, қолаверса, ёш авлодга илмий билимлар асосларини пухта ва мукамал ўргатиш, ҳар бир соҳа йўналишларини самарали таълим-тарбия асосида ташкил

этиш билан боғлиқдир. Билимли ва малакали кадрлар тайёрлаш жараёнининг ҳар бир босқичи таълим-тарбия жараёнини самарали ташкил этиш, уни юқори босқичларга кўтариш, жаҳон таълими даражасига етказиш борасида муайян вазифаларни амалга ошириш лозим. Ушбу жараёнда ўқув-услубий мажмуалар ҳамда таълим жараёнининг дидактик ҳамда ахборот таъминотининг янги авлодини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, таълим муассасаларининг моддий-техник ва ахборот базасини мустаҳкамлашни давом эттириш, ўқув-тарбия жараёнининг юқори сифатли ўқув адабиётлари ва илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш ҳамда таълим муассасаларининг ресурс, кадрлар ва ахборот базаларини янада мустаҳкамлаш, ўқув-тарбия жараёнини янги ўқув услубий мажмуалар ва илғор педагогик технологиялар билан тўлиқ таъминлаш орқали сифат босқичи тарзида жорий этилишини кўзда тутган эди. Бу вазифалар ўтган давр мобайнида муваффақиятли равишда бажарилди. Лекин ҳаёт ва кундалик турмуш олдимизга кадамбакадам ечилиши зарур бўлган янгидан янги ва хилма-хил вазифаларни ҳам қўймоқдаки, биз бу ишга доимо хушёр ва онгли муносабат билдириб боришимиз шарт.

Янги Ўзбекистон истиқболда ўз олдига каттадан-катта мақсадларни қўйган ҳолда ислохотларни давом эттирмоқдаки, бундай вазиятда ўсиб келаётган авлод онгида шу юртга нисбатан муҳаббат ҳиссини юксалтириш ҳар қачонгидан долзарб вазифа сифатида қолаверади. Мухтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев, “Инсоният тарихи шундан далолат берадики, ҳар қайси халқ ҳаётидаги маънавий уйғониш жараёнлари миллий ўзликни англашга олиб келади ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётини янги босқичга қўтаради. Бундай ижтимоий ноёб ҳодиса “Ренессанс” – уйғониш, қайта тикланиш, юксалиш деб аталиши барчамизга аён”[1] деб таъкидлади. Учинчи Ренессансга йўл эса аввало, таълим-тарбия, илм-фанни ривожлантиришдан бошланади. Бунинг учун юртимизда таълимнинг барча бўғинларида кенг қўлланма ислохотлар бошлаб юборилган. Шу қисқа вақт ичида мактабгача таълим муассасалари сони ва сифати жиҳатидан сезиларли даражада кўпайди.

Миллий тафаккур, диалектика назарияси, миллий онг муаммолари ва масалалари бўйича маҳаллий олимлардан Жондор Туленов, С.Отамуратов, С.Шермухамедов, Н.Шермухамедовлар тадқиқотларида кўплаб учрайди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Истиқлол туфайли тарихимизга муносабат ижобий томонга ўзгарди. Бугунги кунда улуг бобокалонларимиз Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Аҳмад Яссавий, Нақшбандий, Нажмидин Кубронинг инсонни маънавий етукликка чорловчи диний ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари қайтадан жаранглай бошлади. Буларнинг барчаси халқимизнинг улкан маданий меросга эга эканлигини англаш, уни тўлиқ ва яхлит ҳолда тасаввур этиш имкониятини яратди. Юртимиз мустақилликка эришгандан буён республикада маданий меросни, ўтмишдаги алломалар ижодини ўрганиш орқали миллий кадриятларни тиклашга катта эътибор берилмоқда. Илгари ўрганилмаган олимлар ҳаёти ва ижоди, асарлари тадқиқ этила бошланди. Бошқа соҳалар намоёндалари қатори муҳаддислар фаолияти ва уларнинг асарлари тадқиқ этилиб келинмоқда[5].

2017 йил 19 сентябрь куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги Президентимиз нутқи ўз мазмун-моҳияти, аҳамияти билан халқаро иштирокчилар диққатини тортди. Нутқ қисқа бўлишига қарамай, даврнинг энг долзарб мавзуларини қамраб олди. Хусусан, Ўзбекистонда Ҳаракатлар стратегияси доирасидаги ислохотлар, демократия, инсон ҳуқуқлари, ёшлар масаласи, диний бағрикенглик, халқаро ҳафсизлик, минтакавий ҳамкорлик, экология, жумладан, Орол муаммоси каби қатор глобал масалалар Ассамблея иштирокчилари ва халқаро экспертлар ҳукмига ҳавола этилди.

Мукаддас китобларимиз ва кадриятларимиз, буюк мутафаккир аждодларимиз меросида доимо ҳалол меҳнат билан яшаш, ватанпарварлик, мардлик, саховат ва камтарлик улуғланади. Президентимиз ўз нутқида: “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Биз мукаддас динимизни азалий кадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлаймиз. Биз мукаддас динимизни зўравонлик ва қон тўкиш билан бир қаторга қўядиганларни қатъий қоралаймиз ва улар билан ҳеч қачон мурося қила олмаймиз. Ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади”[3].

Давлатимиз раҳбари БМТ Бош Ассамблеясида “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюция қабул қилиш таклифини билдирди. Президентимиз мазкур резолюциянинг аҳамияти ҳақида сўзлаб: “Бу ҳужжатнинг асосий мақсади - барчанинг

таълим олиш ҳуқуқини таъминлашга, саводсизлик ва жаҳолатга барҳам беришга қўмаклашишдан иборат. Ушбу резолюция бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг камситилишига йўл қўймасликка қўмаклашишга қаратилган”[4], дея таъкидлади.

Маънавиятшунос олим М.Имомназаров: “Масъулият – шахс маънавиятининг муҳим таркибий жиҳати, ўзи англаб етган ва тўғри деб билган Борлик ҳақиқатига амалда садоқат саклаш, ҳар бир хатти – ҳаракатининг оқибатини ўйлаб қадам қўйиш. Инсон эркин иродаси билан ўзини дунёдаги барча мавжудот учун масъул деб билса ва ҳар бир қадамини қўйишда ана шу масъулиятни ҳис қилиб турса айни шу шахс ҳақиқий маънавият соҳибидир”[6] - деб таъриф беради. Олимнинг фикрига қўшилган ҳолда шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, ёшларда ватанпарварлик туйғуларини чуқур сингдириш орқали юксак масъулиятини ҳам шакллантиришимиз мумкин экан. Чунончи, шахс масъулияти бу ўзлигини англаб етишдир. Демак, ўзлигини англаб етган шахсдагина ўз хатти – ҳаракати учун жавобгарлик ҳисси мавжуд бўлади. Энг муҳими бу жавобгарлик инсоннинг Аллоҳ олдидаги жавобгарлик ҳиссини англашдир. Мана шу жавобгарлик натижасида шахс масъулияти вужудга келади. “Ушбу вазҳдин, ўзлигини танимоқ Ҳақ субҳонаҳу ва маърифатининг калидидур. Чунончи, ўзи зотини танисанг Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг зоти вожибул вужудини танийсан”[6]. Демак, Аллоҳни танимоқ ва яратган олдидаги масъулиятини англаган шахс унинг бандалари олдидаги масъулиятини ҳам англаб етади.

2018 йил 14 августда Президентимизнинг ПҚ-3907 сонли “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга қўтариш чоратadbирлари тўғрисида” ги Қарорида[3] мафкуравий иммунитет, миллий ва умуминсоний кадриятларга ҳурмат, таълимдан ташқари тарбиявий ишлардаги сусткашликлар каби камчиликларни бартараф этиш чоралари белгилаб берилган.

Умуман олганда, сўнгги икки йил ичида таълим тарбия тизимини тубдан ўзгартириш бўйича Президентимизнинг ўнлаб қарорлари, вазирлик ва юқори ташкилот органларининг кўплаб фармойишлари ижро учун тақдим этилмоқда. Мақсад битта. Яъни, бугун ўсиб келаётган авлод онгида миллий ва умуминсоний кадриятлар чуқур сингдириш, ватан ва юрт учун фидойилик руҳиятини шакллантириш, маънавий ва маданий оламни соғломлаштириш ишлардаги сусткашликка йўл қўйилса, олдимиз қўйган эзгу мақсадларга эришиш шунча қийинлашиб бораверади.

Президентимиз, “Айнан таълим ва маърифат башарият фаровонлигининг асосий омилларидан ҳисобланади, инсонларни эзгуликка даъват этади, саховатли, сабр-қаноатли бўлишга ундайди” - дея таъкидлаб ўтди. Яна Президентимиз Шавкат Мирзиёев “Қамолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқида: “Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамонт масаласига айланиб бормоқда”[2], деб қайд этади. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, жамиятда соғлом муҳитни қарор топтириш нақадар мушкул вазифадир.

Бугунги кунда кўпчилик олимлар биз яшаётган XXI асрни – интеллектуал бойлик ҳукмронлик қиладиган аср, замонавий ва илғор технологияларга асосланган ишлаб чиқариш соҳаларини шиддатли ўсиб бораётган давр деб баҳоламақда.

Биз япон муъжизаси, корейс табиати каби иқтисодий ўсиш намуналарини ўрганар эканмиз, аввало

уларда миллат тафаккурини тубдан тараққий эттиришга асосий урғу берилганига гувоҳ бўламиз. Юртимизда белгиланган муаммоларни бартараф этиш бўйича стратегик ечимлар босқичма-босқич ишлаб чиқаришга жорий этилиши бошлаб юборилди. Асосийси, аҳоли онгида миллий тафаккурни ўзгартириш, қолаверса, ўсиб келаётган авлод онгида миллий маданият ва қадриятларга ҳурмат кўникмасини чуқур сингдириб бориш зарурати даврлар ўтиб янада ошиб бораверади. Зеро, ҳар томонлама соғлом фикрли халқ билангина юқорида белгиланган буюк вазифаларни амалга ошириш мумкин.

Ватанга муҳаббат шундан иборатки, ҳар бир ёш авлодни маърифатли қилиб вояга етказиш ва юрт равнақи йўлига сафарбар этишдир. Шунинг учун Исломида ҳақиқий фидонийлик, бу илм йўлидаги жидду-жаҳд ҳисобланади. Бу эса шубҳасиз мамлакатнинг гуллаб яшнашига таъсир этади. Шундан келиб чиқиб: “Ўн йиллик фойдани ўйласанг дарахт эк, юз йиллик фойдан ўйласанг ёшларни тарбия қил ва уларни билимга эга қил”-деган нақл халқ ичида мавжуд.

XXI аср коммуникация асри, ахборот асри сифатида баҳоланмоқда. Том маънода интернет йилдан йилга кенг тараққий топмоқда. Интернетсиз бугунги кунда ҳеч бир соҳани тасаввур қила олмаимиз. Ҳар қандай тараққийнинг ижобий ҳамда салбий оқибатлари бўлгани сингари интернет тармоқларининг ҳам ўзига хос салбий жиҳатлари ҳам борки, ҳар бир шахс ўзида интернетдан фойдаланиш масъулиятини сингдириш талаб этилади.

“Масъулият” – фалсафий категория сифатида ижтимоий воқеликда инсоннинг англанилган ҳатти-ҳаракатларини ифодалайди[7]. Бу фалсафий категория орқали инсонларнинг ижтимоий-маънавий, моддий-жисмоний, руҳий-табиий масъулият каби ҳислатлари камраб олинади ва таҳлилга тортилади. Ижтимоий фалсафада бу тушунча шахснинг жамият олдидаги маънавий-ахлоқий талабларни бажариши нуқтаи назаридан олиб қаралади. Шахс маънавий камолотида масъулият масаласи алоҳида аҳамият касб этади[8].

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, токи бугунги кунга қадар бу масалага давлат сиёсати даражасида қараб келинган. «Бугунги кунда фарзандларимизнинг маънавий оламини юксалтириш, уларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаш масаласи биз учун энг долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Шунингдек, бугунги шиддатли ўзгаришлар даврида мустақилликни мустаҳкамлашнинг фаол курашчиси бўлиб, миллий байрамлардан, ғоявий тарғиботдан фойдаланиш, глобаллашувнинг турли иллатларига, ахборот хуружларининг ҳар қандай кўринишига, «оммавий маданият» таҳдидига нисбатан ғоявий курашчанликни намоён қилиш, миллий ўзлиқни ҳимоя қилиш учун

кураша олиш, бузғунчи ғояларга, хоинликка, лоқайдликка, маҳаллийчиликка, терроризмга, космополитизмга қарши курашиш, буюк келажакка ишонч ҳисси билан яшаш фазилатлари шаклланади. Зиёли маънавий баркамол инсон, илмли, ўқимишли, маърифатли шахс маъноларини англатувчи тушунча. Халқимиз тарихида зиёли, маърифатли кишилар кўп бўлганини яхши биламиз. Улар ўртасида ўқитувчи ва мураббийлар, устозларнинг ўрни, аҳамияти катта[9]. Бу борада 2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегияси” да бир қатор вазифалар белгилаб ўтилган. Хусусан, Тараққиёт стратегиясининг “Маънавий тараққиётни таъминлаш ва соҳани янги босқичга олиб чиқиш” деб номланган бешинчи устувор йўналишида “Янги Ўзбекистон - маърифатли жамият”[5] концепцияси ва уни амалга ошириш дастурини ишлаб чиқиш вазифаси белгилаб қўйилган. Ушбу концепцияни ҳаётга татбиқ этишдан кўзланган мақсад аввало, ҳаётимизнинг миллий-ғоявий асосларини давр талабларига мос равишда бойитиш ва ривожлантириш, шу орқали жамиятнинг маънавий юксалишига эришиш демакдир. Ўз навбатида мазкур концепция ёшларни ижтимоий, иқтисодий, маърифий, маданий, сиёсий жиҳатдан фаоллигини ошириш билан бирга ижтимоий тафаккурини шакллантиришга ҳам хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мақолада ёшларда ватанпарварлик туйғуларини шакллантиришнинг анъанавий ва замонавий диалектикасида маънавий жиҳатдан янги дунёқараш, ўзаро алоқадорликда тараққий этиш ва бундай жараённинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётининг ривожланишига таъсири ҳақида сўз юритилди.

Хулоса ва таклифлар. Ҳозирги даврдаги Учинчи Ренессансга хос бўлган юсак маънавий-маърифий юксалиш ҳақида, унинг ёшлар орасида кенг тарғиб этилиши борасида бир қанча муаммолар борлигига эътибор қаратиш лозим, бу биринчидан.

Иккинчидан, Ватанпарварликнинг анъанавий методологик-назарий асослари (қадимги маънавий ёдгорликлар, алломаларнинг асарлари, замонамиз олимларининг илмий-тадқиқот ишлари натижалари)дан ижобий фойдаланишни йўлга қўйиш зарур. Зеро, бу ёшлар маънавий дунёсининг кенгайиши ҳамда ватанпарварлик туйғуларини шаклланишида муҳим вазифани бажаради, шунингдек, уларда аждодларига нисбатан фахр ва ифтихор туйғуларини шакллантиради.

Учинчидан, фалсафа, маънавият асослари, сиёсатшунослик, тарих, адабиёт дарслари ҳамда «Мураббийлик ва ахборот соати»да талаба-ёшларга юсак маънавий камолатга доир маълумотлар бериб борилса, уларда ватан олидаги масъулият ҳисси янада шаклланишига замин яратилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Шавкат Мирзиёев. “Янги Ўзбекистон” газетасига берган тарихий интервьюси. 2021 йил, 17 август.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга мурожаатномаси. - Тошкент.: 2017 йил, 22 декабрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ – 3907 сонли Қарори. 2018 йил, 14 август.
4. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент: Ўзбекистон, 2017, -Б. 505.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. “Ўзбекистон”, Тошкент., 2022, -Б. 291.
6. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари. –Тошкент. -2006. –Б. 406.
7. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимий саодат. -Тошкент.: Адолат, 2005. –Б 67
8. Раҳимжонов Д., Муратов Д., Обидов Р., Алимова М. Ҳадисшунослик. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2013. - Б. 24.
9. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати, Т., “Ғафур Фулом”, 2010, -Б. 177.

УДК: 316:37.018.11-053.5

Сурайё САНАЕВА,
Навоий давлат педагогика институти доценти, PhD
hulkaryulduzi81@gmail.com

СамДУ Каттақўрғон филиали директори, доцент, PhD Ш.П.Ураков тақризи асосида

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL ACTIVITY IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

In this article, it is stated that the higher pedagogical educational institution is the main source in the development of a student's personality to become a mature specialist, as well as the purposeful formation of students' civic and social image, the ability to adapt to different situations, to establish constructive communication and effective relations in various fields, and to educate people with high thinking in the spirit of patriotism. It is stated about the correct and systematic organization of educational activity, educational work, which is the basis. Forms of organization of educational activities in higher pedagogic educational institutions and their content are explained.

Key words: higher pedagogic educational institution, student, spiritual and moral qualities, educational process, educational activity, educational work, educational events.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В данной статье констатируется, что высшее педагогическое учебное заведение является основным источником в развитии личности студента, чтобы стать зрелым специалистом, а также целенаправленного формирования у студентов гражданского и социального имиджа, способности адаптироваться к различным ситуациям, налаживать конструктивное общение и эффективные отношения в различных областях, воспитывать людей с высоким мышлением в духе патриотизма, говорится о правильной и систематической организации воспитательной деятельности, воспитательной работы, которая является основой. Объясняются формы организации воспитательной деятельности в педагогических высших учебных заведениях и их содержание.

Ключевые слова: высшее педагогическое учебное заведение, студент, духовно-нравственные качества, воспитательный процесс, воспитательная деятельность, воспитательная работа, воспитательные мероприятия.

ОЛИЙ ПЕДАГОГИКА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАРБИЯВИЙ ФАОЛИЯТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада олий педагогика таълим муассасаси талаба шахсининг етук мутахассис бўлиб етишишида асосий манба эканлиги, шунингдек, талабаларни фуқаролик ва ижтимоий қиёфасини мақсадли равишда шакллантиришга, турли вазиятларга мослашувчан, турли соҳаларда конструктив мулоқот ва самарали муносабатларни йўлга қўя олувчи, юқори фикрлашга эга бўлган шахсларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг асоси бўлган тарбиявий фаолиятни, тарбиявий ишни тўғри ва тизимли ташкил этиш ҳақида баён этилади. Олий педагогика таълим муассасаларида тарбиявий фаолиятни ташкил этиш шакллари ва уларнинг мазмуни ёритиб берилди.

Калит сўзлар: олий педагогика таълим муассасаси, талаба, маънавий-ахлоқий сифатлар, тарбиявий жараён, тарбиявий фаолият, тарбиявий иш, тарбиявий тадбирлар.

Кириш. Жаҳонда олий таълим муассасалари жамиятнинг маданият ва маърифат ўчоғи ва таълим маркази вазифасини бажаради ҳамда унинг фаолияти фуқароларда интеллектуал, ижодий, маънавий, касбий фазилатларни таркиб топтириш ва ривожлантиришга қаратилган. Олий таълим муассасасидаги таълим-тарбия жараёни маданий шаклларга эга бўлиб, миллий маданият анъаналарини, олий таълим муассасасининг ички маданий муҳитини ривожлантиришга асосланади, бу эса талабаларнинг ватанпарварлик ва ахлоқий компетенциясини ривожлантиришга, кадриятлар тизимини шакллантиришга таъсир этади.

Олий таълим муассасасида тарбиявий жараёни ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу мамлакатда ижтимоий соҳа ривожланишининг омили саналади. Олий таълим муассасасида тарбия ижтимоий-маданий йўналишга эгадир. Бу талабаларнинг бўш вақтини тўғри ташкил этиш, дам олиш ишларини мазмунли олиб бориш, спорт ва ижодий фаолиятини фаоллаштириш, улар томонидан амалга ошириш мумкин бўлган ахлоқсиз ва ғайриоддий хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш,

ижтимоий фойдали ҳамда хаваскорлик ижодий фаолиятни ташкил этишни назарда тутди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Олий педагогика таълим муассасаларида талабаларга бериладиган ахлоқий тарбия уларни маънавий жиҳатдан ривожланишида муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳозирги жамиятимизнинг замонавий ижтимоий-иқтисодий тараққиёти даврида ёшлар тарбияси шахсни маънавий-ахлоқий жиҳатдан камол топтиришга, унинг касбий жиҳатдан етук бўлиши ва баркамол бўлиб ўсишига қаратилган. Жумладан, мухтарам президентимиз Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ёшлари форумидаги нутқларида, “Биз юртимизда қандай ислохотларга қўл урмайлик, аввало, сиз каби ёшларга, сизларнинг куч-ғайратингиз, азму шижоатингизга суянамиз. Барчангиз яхши биласиз, бугун ўз олдимизга улкан марралар қўйганмиз. Она Ватанимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишга киришдик. Биз оила, мактабгача таълим, мактаб ва олий таълимни ҳамда илмий-маданий даргоҳларни бўлғуси Ренессанснинг энг муҳим бўғинлари деб ҳисоблаймиз. Шу сабабли айни ушбу соҳаларда туб ислохотларни амалга оширмоқдамиз.

Ишонаманки, мамлакатимиз тараққиётининг янги пойдеворини яратишда сизлар сингари фидойи ва ватанпарвар ёшларимиз фаол иштирок этиб, муносиб ҳисса қўшадилар”[10], дея таъкидланади.

Олий таълим муассасалари маънавий-маърифий ишлар тизими – миллий давлатчилигимизнинг стратегик мақсадларига хизмат қилади, дейди З.Э.Азимова ўзининг тадқиқот ишида. Яъни ҳам миллий, ҳам жаҳон мамлакатлари маданиятидан хабардор Ўзбекистон ёшларининг янги авлоди Шарқ ва Ғарб цивилизациялари ҳамкорлигини мустаҳкамлашга тайёрлай борилади.[2]

Н.С.Киямовнинг таъкидлашича, олий таълим жараёнини мазмунан янгилаш ҳозирги даврда ёш авлодда топқирлик, зукколик, тадбиркорлик, ишбилармонлик, ташаббускорлик, конъюнктура (қимматли қоғозлар билан ишлай олиш), ҳисоб-китоб юритиш, моддий манфаатдорлик, рентабеллик, биржа, савдо-сотик каби бозор муносабатларининг моҳиятини англашга қаратилмоқда. Аммо ҳозирги шароитда ёшларда пайдо бўлаётган негатив ҳолатларнинг олдини олишда таълим жараёнини маданийлаштириш орқали шахс маданиятини шакллантиришни такомиллаштириш зарурияти сезилмоқда.[3]

Талаба-ёшлар онгида юксак маънавий-ахлоқий қадриятларни шакллантириш, бир томондан уларнинг камол топишига хизмат қилса, иккинчи томондан, мамлакатдаги маънавий-руҳий иқлимни соғломлаштириш ва аҳолининг жипслигини таъминлашга кўмаклашади. Талаба-ёшларда юксак маънавий-ахлоқий меъёрларни шакллантириш уларнинг муайян касб эгаси бўлиб етишишида ҳам катта аҳамиятга молик, дейди Р.Ш.Рустамова ўз қарашларида.[6]

Тарбия фаол жараён бўлиш билан бирга, у жуда мураккаб ва яхлит ҳодисадир. Олий педагогика таълим муассасаларидаги ахлоқий тарбия жараёни ёшларга ахлоққа доир билимлар бериш, талабаларга ўқитувчи одобнинг тушунча ва қоидаларини ўргатиш, педагогик ахлоқий эътиқод, ахлоқий ҳислар, эҳтиёж ва ўқитувчига ҳос ахлоқий фазилатларни шакллантириш, ҳуқуқдобга ўргатиш қабиларни ўз ичига олади, дея эътироф этади педагогика фанлари доктори, профессор М.Очилов.[4]

Педагогикада бир ҳақиқатни унутмаслик керак, дейди республикамиз олималаридан М.Қ.Рахманова, – бугунги болалар катта ёшлилар ёрдамида фаол бажараётган амалларини эртага мустақил бажариши учун берилаётган тарбия асосини ўз-ўзини тарбиялашга қаратмоқ даркор. Аслида тарбия ижтимоий ҳодиса, ижтимоий воқеилик бўлиб, шахсни маънавий-ахлоқий, меҳнат-севарлик, ватанпарварлик руҳида, ўз-ўзини тарбиялаши негизда ижтимоий-касбий муносабатларга тайёрлаб бориш жараёни ҳисобланади.[5]

Тадқиқот методологияси. Олий таълим муассасаси талабаларининг 90 фоизидан юқори қисми 30 ёшгача бўлган ёшлар саналади. Шундай экан, ёшларни, яъни талабаларни давлатимиз равнақи ва тараққиётида фаол иштирок этиши, ўз касбининг етук мутахассиси бўлишида олий таълим муассасасининг маънавий-тарбиявий атмосфераси шаффоф, турли тадбир ва тарбиявий жараёнларга бой ҳамда ёшлар бугуни ва келажagini ҳисобга олган ҳолда режали бўлиши лозимдир. Шунингдек, турли маънавий-ахлоқий ҳамда тарбиявий тадбирларда талабаларнинг ўз-ўзини тарбиялаши ҳамда етук шахс сифатида камол топишига имконият ва шарт-шароит яратиш олий педагогика таълим муассасаси олдида турган асосий вазифа саналади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги 1059-сонли Қарорида олий таълим тизими ўқув дастурлари, маънавий-маърифий режалари асосида талабаларнинг ёшига мос таянч

маънавий-ахлоқий, яъни, Ватанга садоқат, тадбиркорлик, иродалилик, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибатлилик, масъулиятлилик, толерантлик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби фазилатларни ривожлантириш муҳим вазифалар қаторида келтирилади. Ушбу Концепцияга кўра, олий таълим муассасаларида ёшларни маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида тарбиялашда инобатга олиниши лозим бўлган жиҳатлар куйидагича белгиланган:

ижтимоий-гуманитар фанлар, маънавий-маърифий тадбирлар орқали ёшларда маънавий тарбия индикаторлари ва компетенцияларини шакллантиришга хизмат қилувчи билим, кўникма ва малакаларни таълим-тарбия мазмунига сингдириш ва уларни амалиётда қўллай олиш имконини берувчи амалий машқ, топшириқ ва педагогик вазиятлар билан бойитиш;

ёшларда замонавий билимларни эгаллаш, медиа маданиятни ривожлантириш, илғор педагогик технологияларни амалиётга жорий этиш, ҳорижий давлатлардаги илғор тажрибаларни ўрганишни рағбатлантириш;

касбий-маънавий кўникмаларни мустаҳкамлаш, ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатиш;

фаол фуқаролик позициясини кучайтириш;

илмий, маънавий-ахлоқий, сиёсий дунёқараш ва соғлом диний эътиқодни шакллантириш;

бахтли оилавий ҳаёт, фарзанд тарбияси учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларини шакллантириш;

келажакка ишонч ва мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларга дахлдорлик туйғусини кучайтириш қабилардир.[1]

Шунингдек, олий таълим муассасалари учун маънавий тарбия индикаторлари ва тарбиялаш усулларини ишлаб чиқиш, узлуксиз маънавий тарбия тизими самарадорлигини ўрганиш, баҳолаш ва такомиллаштириш мақсадида ҳар йили икки марта социологик сўровлар ўтказиш ва натижаларни педагогик кенгашларда муҳокама қилиб бориш каби масалаларнинг ижросини таъминлаш муҳимлик касб этади.

Олий педагогика таълим муассасасида ташкил этиладиган тарбиявий ишлар талаба шахсининг маълум бир мутахассисликка эга бўлиши ва касбий тараққий этишига, ўз мақсад ва вазифаларини амалга оширишига, мустақил ҳаракат қила олишига, ўз-ўзини тан олишига, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига қўшилишига, шахсий муваффақиятга эришишга бўлган эҳтиёжини қондиришига ҳамда ўзидаги мавжуд камчиликларини англаш ва бартараф этишига ёрдам берувчи асосий фазилатларини ривожлантиришга қаратилади.

М.Очилов, Н.Очиловларнинг таъкидлашича, “Ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси, аудиториядан ташқарида амалга оширилаётган хилма-хил ишларда, ижтимоий фаолиятда, мафкуравий, меҳнат, эстетик ва жисмоний тарбия жараёнида амалга оширилади. Катталарнинг ижтимоий тажрибасини ўзлаштириш бу соҳада жуда муҳим аҳамиятга эга. Ёшларнинг онгида касб одобининг қарор топиши талабаларнинг педагогик муҳит билан, мактаб ва тарбия муассасалари билан алоқасининг мустаҳкамлиги ҳамда таъсирчанлигига, шунингдек, асаб системасининг хусусиятларига, ҳаётий тажриба ва мактаб таълими натижасида ҳосил бўлган индивидуал хусусиятларга ҳам боғлиқ.”[4]

Таҳлил ва натижалар. Олий таълим муассасаси тарбиявий фаолиятининг мақсади ижтимоий, иқтисодий ҳамда сиёсий жабҳаларда содир бўлаётган ўзгаришларга ҳамда келажакка қаратилган бўлиши лозимдир. Олий таълим муассасаси тарбиявий ишининг устувор йўналиши ҳар томонлама ривожланган, инсонпарварлик фазилатларига эга, маданий тараққий этган ҳамда ижтимоий фаол, тез ўзгарувчан ижтимоий ривожланиш шароитларига

мოსлаша оладиган шахсни шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Олий педагогика таълим муассасаларида ташкил этиладиган тарбиявий ишлар талабаларнинг турли соҳаларда фаоллигини ривожлантиришга, фуқаролик ва ижодий ўз-ўзини англаши ва ўз тақдирини ўзи белгилашига, уларнинг жисмоний, интеллектуал, маданий эҳтиёжларини қондиришга ҳамда ахлоқий ривожланишига қаратилган жараён саналади.

Тарбиявий тадбирлар талабаларнинг олий таълим муассасасида таҳсил олиши ва касб эгаллашига, касбий фаолиятида талаб қилинадиган фазилатларни шакллантиришга ва такомиллаштиришга, фуқаролик позицияси ва мафқурасини ҳамда сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш ва уларни юксалтиришга, талабаларда меҳнат кўникмаларини оширишга ёрдам беради ва жамоавий ишлаш қобилиятини ривожлантиради.[7]

Олий педагогика таълим муассасасидаги тарбиявий иш ва унинг мазмуни. Олий педагогика таълим муассасасида олиб бориладиган тарбиявий иш бўлажак мутахассис ёки бўлажак касб эгаси бўлмиш педагогларнинг фуқаролик ва ижтимоий қиёфасини мақсадли равишда шакллантиришга, турли вазиятларга мослашувчан, турли соҳаларда конструктив мулоқот ва самарали муносабатларни йўлга қўя олувчи, юқори фикрлашга эга бўлган шахсларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қаратилиб, унинг мазмуни ушбу фаолиятнинг қуйидаги йўналишларида мужассамланади:

Ҳуқуқий меъёрларни ривожлантиришга асосланган фуқаролик-ватанпарварлик тарбияси. Давлат ва унинг фуқароларига нисбатан масъулиятли муносабат, қонунларга ҳурмат ва уларга риоя этиш ҳамда фаол ҳаётий вазиятларни шакллантиришга асосланган тадбирлар;

Маънавий-ахлоқий тарбия – шахснинг инсонпарварлик фазилатларини ривожлантиришни назарда тутди;

Касбий-меҳнат тарбияси. Талабалар томонидан меҳнатни ҳурмат қилинишига асосланиб, унинг аҳамияти шундаки, талабалар томонидан ҳар қандай меҳнат фаолиятининг афзалликларини англашга, ижодий ишлашга бўлган қобилиятини ривожлантиришга ҳамда касбий маҳоратини оширишга қаратилади;

Ташкилий-ахборий фаолият. Олий педагогика таълим муассасасининг турли йўналишларини тарғиб қилишга асосланади;

Ҳар бир олий таълим муассасасининг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган анъанавий маданиятини ривожлантирувчи тадбирлар. Бу жамоавий маданиятни ривожлантиришга ёрдам беради ҳамда битирувчиларни бозор муносабатлари ва ижтимоий соҳаларнинг турли шароитларига тайёрлашга қаратилади;

Шахснинг ижодий салоҳиятини ривожлантиришга ҳамда туғма қобилият ва лаёқатларини аниқловчи тадбирлар. Бунда олий педагогика таълим муассасаларида талабалар учун турли тадбирларни ташкил этиш мумкин: кўргазмалар, танловлар, талабалар концертлари, ҳаваскорлар чиқишлари, қўшимча тўғарақлар, спорт мусобақалари, турли инновацион лойиҳалар, флешмоблар ва бошқалар;

Олий педагогика таълим муассасаларида психолог ёрдамни ташкил этувчи тадбирлар. Олий таълим муассасасида малакали психолог мавжуд бўлиб, у индивидуал ёки гуруҳ тренингларини ташкил этади, яъни, талабаларни янги шароитларга мослаштириш, ўқув, тарбиявий, ташкилий масалаларни ҳал қилиши, нормал мулоқот алоқаларини ўрнатиши бўйича маслаҳатлар беради;

Таълимдаги ютуқлар ва ижодий муваффақиятларга даъват этувчи, турли усуллар ва воситалардан фойдаланишни ўз ичига олган мотивацион тадбирлар. Бунда стипендиялар, грантлар, дипломлар, совғалар, рағбатлантиришлар асосий рағбатлантирувчи воситалар саналади;

Талабаларнинг ўз-ўзини англаши ва ўз-ўзини ривожлантиришига асосланган тадбирлар;

Талабаларда дунёқараш ва дунёни тушунишга бўлган тизимни ривожлантирувчи тадбирлар.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган фаолият соҳаларининг барчаси мажмуавий қўлланилиши мақсадга мувофиқдир. Уларни алоҳида ташкил этиб бўлмайди. Уларнинг барчаси талаба шахсини касбий соҳада шахсий шакллантирилишига ҳамда уларнинг маънавий-ахлоқий ривожланишига қаратилади.

Олий педагогика таълим муассасаси давлатимизга ҳар томонлама етук бўлган мутахассис, педагог, ўқитувчи, тарбиячини етиштириб берадиган ташкилот саналишини ҳисобга олиб шуни таъкидлаш лозимки, талабаларни нафақат таълим жараёнини тўғри ташкил этишга, балки тарбиявий фаолиятни режали ва мазмунли олиб бориш кўникмасига эга бўлишига аҳамият бериш лозимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1059-сонли Қарори.
2. Азимова З.Э. Тарбиявий ишлар тизимини интеграл диагностик асосда такомиллаштириш (Олий таълим муассасалари мисолида). // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Т.:, 2018 йил.
3. Киямов Н.С. Олий таълим муассасалари талабаларида мусикий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асосларини такомиллаштириш. // Педагогика фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Самарқанд, 2019 йил.
4. Очилов М., Очилова Н. Олий мактаб педагогикаси. Дарслик. Т.: “Алоқачи”, 2008, 304 б.
5. Рахманова М.Қ. Олий таълим муассасалари талабаларида ижтимоий фаолликни ривожлантириш. // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Самарқанд, 2019 йил.
6. Рустамова Р.Ш. Талаба-ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда маданий-маърифий тадбирлар самарадорлигини ошириш омиллари // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. Т.:, 2008 йил.
7. Санаева С.Б. Необходимость развития общепрофессиональных компетенций у студентов // Colloquium-journal, 2022, 3 (126), 13-15.
8. Санаева С.Б. Дидактические возможности развития методической компетенции будущих педагогов // Colloquium-journal, 2020, 3-4, 59-61
9. Surayyo Bobonazarovna Sanaeva. Preschool education instructions principles and innovative technologies of educational processing // Scientific Bulletin of Namangan State University, 2019, №8, 339-344.
10. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/12/25/forum/>

Ирода СИРОЖИДДИНОВА,
Андижон машинасозлик институти доценти
E-mail: siroziddinovairoda@gmail.com

АндГУ профессори, п.ф.д. З.Азимова тақризи асосида

THE ROLE OF PROJECT TECHNOLOGIES IN MODERN EDUCATION

Abstract

This scientific article examines the humanistic values of education, conclusions about the superiority of the rationalistic paradigm in pedagogy, the purpose of the educational process in achieving the necessary level of integral personal competence, which is determined by the state educational standard, the identification of significant factors affecting the educational process. a number of topical issues of the effectiveness of methodological tech.

Key words: Humanistic values, integral, paradigm, technology, localization.

РОЛЬ ПРОЕКТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются гуманистические ценности образования, выводы о превосходстве рационалистической парадигмы в педагогике, цель образовательного процесса в достижении необходимого уровня интегральной личностной компетентности, который определяется государственным образовательным стандартом, выявление значимых факторов, влияющих на образовательный процесс. упоминается ряд актуальных вопросов эффективности методических технологий.

Ключевые слова: Гуманистические ценности, интеграл, парадигма, технология, локализация.

ЛОЙИҲА ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу илмий мақолада таълимнинг гуманистик кадриятлари, педагогикада рационалистик парадигманинг устунлиги ҳақидаги ҳулосалар, давлат таълим стандарти белгиланган интеграл шахсий кўрсаткичларнинг зарур даражасига эришишда таълим жараёнининг мақсади, ўқув жараёнига таъсир кўрсатадиган аҳамиятли омилларни аниқлаш. бир қатор методик технологиялар самарадорлигининг долзарб масалалари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: Гуманистик кадриятлар, интеграл, парадигма, технология, лойиҳалаштириш.

Кириш. Мамлакатимизнинг узлуксиз таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг фанлар доирасидаги назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришлари билан бир қаторда уларни жаҳон андозаларига мос равишда касбий компетенциялар билан қуроллантириш, касбий малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш зарурати ҳам пайдо бўлмоқда. Педагогика фани таълимнинг гуманистик кадриятлари ва ўқитиш жараёнига рационалистик ёндашув орасидаги парадигмал танлов ҳолатида бўлганлиги сабабли у ёки бошқа назарияларнинг ҳақиқатлиги, ўринлилиги экспериментал тарзда текширишни амалга ошириш имконини берувчи лойиҳа технологиялари алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунда нафақат таълим жараёнининг таомил таркибий қисмлари эмас, балки ўқитиш жараёнининг самарадорлигининг кўрсаткичи бўлган маҳсулдор таълим технологияларининг ҳукмронлиги шароитларида педагогик объектларни лойиҳалаштиришнинг методологик асослари ҳам биринчи ўринга чиқади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Педагогик тизимда педагогик жараён муҳим компонент ҳисобланади. Олима В.С. Безрукованинг фикрига кўра, педагогик жараён ўқитувчи учун асосий лойиҳалаштириш объекти ҳисобланади. Умуман, “педагогик жараён” атамаси илмий тадқиқотларида одатда, “таълим-тарбия жараёни” ҳамда “педагогик жараён” атамалари синоним ҳисобланади. Чунки бу атама анча кенгрок ва тўлақонлирок ҳисобланади, бундан ташқари, ўзида – яхлитлик ва умумийлик каби асосий мезонларни мужассам қилган. В.С. Безрукова педагогик жараённи “иштирокчилар ривожланишининг ташқи омилларини мақсадга йўналтирилган тарзда саралаб олиниши ва фойдаланилишидан иборат тарбиявий

муносабатларни ташкил қилиш усули”, деб ҳисоблайди [2].

Тадқиқотчи У.Н.Ходжамкулов “таълим кластери” тушунчасини ёритишда рус олимларнинг фикрларига асосланади ҳамда таълим кластерининг мазмунини олий ўқув юртлари, бошланғич ва ўрта махсус таълим муассасалари, ихтисослаштирилган мактаблар, истеъмоличилар (иш берувчилар) ва мутахассисларнинг умумий мақсад ва хусусий манфаатдан иборат ҳамкорлиги сифатида изоҳлайди. Кластернинг асосий мақсади “ўз таркибига қирувчи таълимий-илмий-инновацион салоҳиятни нафақат юқори фуқаролик ва касбий лаёқатлилиқ даражаси билан, Балки, рақобатбардошлиги, янгиликларни қабул қила олиш қобилияти, янги таълим дастур ва технологияларини лойиҳалаш ҳамда амалга ошира олиш қобилиятига эга замонавий таълим мутахассисларини тайёрлаш учун бирлаштириш эканлиги қайд этилади.

Тадқиқот методологияси. Педагогик технологияларнинг асосий қисми ривожлантирувчи шахсга қаратилган таълимга қаратилади ва таянади, яна бир бошқа қисми эса – бозор иқтисодининг прагматик кадриятларига таянади. Фақат олдин режалаштирилган натижага қафолатли тарзда эришиш имконини берувчи технологияларнигина асл маънодаги технологиялар деб тан олиш мумкинлиги туфайли, педагогикада рационалистик парадигманинг устунлиги ҳақидаги ҳулосани чиқариш мумкин. Бироқ, ҳулосалар чиқаришда шошилмаймиз, зеро мақсадни белгилаш лойиҳалаштириш фаолиятининг анча муҳим компоненти ҳисобланади [1].

Бўлажак мутахассиснинг шаклланиш траекториясига боглиқ бўлмасдан олиниши мумкин бўлган фақат

талабаларнинг билимлар, малакалар ва кўникмаларга қаратилган анъанавий парадигмадан воз кечиб, давлат таълим стандарти белгилаган интеграл шахсий кўрсаткичларнинг зарур даражасига эришишни таълим жараёнининг мақсади деб қараш мумкин. Мутахассиснинг касбий компетентлигини бундай янгиланишларнинг бири сифатида қараш мумкин. Шахснинг бутун бир қатор махсус компетенциялар йиғиндисини ифодаладиган кўп омилли шахсий сифатини шакллантириш учун таълимнинг маданиятшунослик туридаги шахсга қаратилган таълим компетенциясига асосланиш зарур чунки мутахассиснинг касбий компетентлиги конструкт хоссалари атрофдаги социумнинг умуммаданий кадриятларига таянади [2].

Мутахассис касбий компетентлигининг гуманистик моҳиятини ҳар томонлама таҳлил қилгандан сўнг касбий таълим муассасалари битирувчиларида ушбу конструктнинг кафолатланган даражасига эришишга бўлган рационалистик ёндашув ҳақида гапириш мумкин. Демак, педагогикада парадигманинг методологик асосларидан воз кечишга йўл қўймаслик лозим. Мутахассиснинг касбий шаклланиш траекториясини шакллантиришда шахсга қаратилган ёндашувини унинг амалий қаратилганлиги ва таълим сифатини назорат қилишнинг объектив шакллари билан бирга қўллашга эришиш зарур.

Таҳлил ва натижалар. Замоновий педагогика фани таълим амалиёти ҳодисаларини оғзаки таҳлил қилиш билан чекланиб қолмайди. Педагогик билимнинг амалий соҳалари фаол ривожлантирилмоқда, педагогик ташхис (диагностика) ва таълим квалиметрияси улар қаторига киради. Бунда педагогик ташхис қилиш шунчаки ўзига хос психологик методикаларни кўчирибгина қолмасдан балки тиббиётда, иқтисодда ва саноатда ташхис қўйишнинг тегишли таомилларидан ҳам фойдаланади. Яъни, инсон фаолиятининг технологияга қаратилган бизни қизиқтирган объектнинг ҳолатини мазмуний ташхис қилиш лозим бўлган деярли барча соҳалари камраб олинади. Ахборот оқимларини объективлаштиришнинг универсал усули сифатидаги ташхиснинг зарурлиги мутахассиснинг тегишли билимлар соҳасида кузатилаётган объектнинг ривожланишини коррекция қилиш ва исталган натижага эришишга интилишдан келиб чиққан [3].

Илмий билишнинг сифатни ўлчашга қаратилган соҳаси бўлиши квалиметрия тегишли стандарт белгилаган эталонга яқинлашиш имконини беради. Муайян меъёрий кўрсаткичларни ўрнатиш билан эксперт ушбу меъёрининг ифодаланганлик даражасини миқдорий кўринишда баҳолаш имкониятига эга. Натижада, эксперт баҳоси ўша тадқиқот предмети ҳолатининг объектив кўрсаткичлари асосида ушбу предмет стандарт талабларига қай даражада мос келишини аниқлаш имкониятини пайдо қилади. Квалиметрик ёндашув материалларга ишлов бериш, иқтисодий операцияларни амалга ошириш ёки беморларни даволаш жараёнида жиддий кўрсаткичларни аниқроқ кузатиб бориш имконини беради. Таълим жараёнига нисбатан қўлланилганда квалиметрия алоҳида роль касб этади ва бу ўқув ютуқларининг белгиланган даражаларини башорат қилиш имконини беради [4].

Педагогика фанининг амалий соҳаларини ўрганишда биз илм-фаннинг анча узоқ соҳаларидан методологик ёндашувларни педагогикага тўғри (коррект) ўтказиш жараёнлари билан ишлаймиз. Педагогик объектларни лойиҳалаштириш ҳам инсон фаолиятининг турли туман соҳаларида қўлланиладиган алгоритмлаштирилган ёндашувларни қўллашга асосланади. Таълим технологияларини такомиллаштириш ва таълим жараёнининг натижаларини башорат қилишда максимал даражадаги аниқлигига эришиш мақсадида илмий билимларнинг

методологик жиҳатдан энг кўп даражада ривожланган, улкан табиий жараёнларни эмпирик тадқиқ қилиш – замоновий педагогик технология тажрибасига эга соҳасининг ютуқларидан фойдаланиш зарур [5].

Барча педагогик фанларга оид ўқув фанларида тадқиқ қилинаётган ҳодисаларни моделлаштириш ва экспериментал маълумотларни қайта ишлаш учун математик методлар қўлланилади. Бироқ, педагогик фанларни эксперимент ўтказмасдан ҳам у ёки бошқа жараённинг натижаларини олдиндан айтиб бера олиш имконини берувчи назарияларини башорат қилиш имкониятлари педагогик технологиянинг улкан ютуғидир. Бундай назарияни яратиш илгари сурилаётган назарий модель кўринишида берилган фақат ушбу ҳодисани тасвирлаш учун аҳамиятли параметрларни ва нисбатларни акс эттирувчи фаразни кўп марта апробациядан ўтказиш талаб қилинади. Натижада, тадқиқотчи ўтказилган математик ҳисоб ва эмпирик маълумотлар орасидаги статистик жиҳатдан аҳамиятли мувофиқликка эришади. Албатта, улар орасида идеал мукамал тўлиқ мосликка эришишнинг имкони йўқ, чунки эксперимент натижаларини аниқроқ башоратини олиш имконини берувчи янги назарий модел пайдо бўлса айнан шу янги назарияни афзал қўриш лозим бўлади [6].

Замоновий педагогик жараёнлардан олинган ушбу мисол илгари сурилган фараз- гипотезани тасдиқлаши лозим бўлган якуний натижага қаратиладиган таянадиган илмий тадқиқотнинг технологик характери яъни табиатини намойиш қилади. Бунда тадқиқ қилинаётган объектнинг назарий моделини фақат башорат қилинган натижалар ва эмпирик маълумотларнинг мувофиқлаштирилганлигининг юқори даражадаги аниқлигини намойиш қилиш йўли билангина рад этиш мумкин.

Таълим соҳасида педагогик тадқиқотларнинг технологик табиати назарий моделнинг экспериментал тарзда апробациядан ўтказиш ёрдамида тўғрилигини тасдиқлаш зарурлигидан иборат. Агар яратилаётган педагогик технологиянинг мақсади мутахассиснинг касбий компетентлигига эришиш бўлса, унда ушбу технологияни тадқиқ қилинаётган конструктнинг кафолатланган даражаси анъанавий схема бўйича талабаларнинг натижаларига таққослаганда юқори бўлганини эмпирик тарзда тасдиқлаш шарти билан махсусдор деб тан олиш мумкин.

Ўқув дастурини ишлаб чиқиш бўйича лойиҳалаштириш фаолияти жараёнида структуравий элементни ўрганиш асосида дастурнинг барча зарур ўқув элементларини янгилаш талаб қилинади. Бу тадқиқотчиға ўрганилаётган объект ёки ҳодисанинг очик, сабабларини омилли таҳлил қилиш ҳамда таъсир кўрсатиш омиллари орасида мавжуд зиддиятларни очиб бериш имконини беради.

Ўқув жараёнига таъсир кўрсатадиган аҳамиятли омилларни аниқлашдан бошлаймиз. Бунда ҳар қандай махсусдор таълим технологиянинг асосий вазифаси қўйилган мақсад ва якуний назорат натижаларининг бир бирига мос келиши ҳисобланади. Шундай қилиб, таъсир кўрсатувчи аҳамиятли омиллар сифатида қуйидагиларни қўриб чиқамиз:

Билимларнинг ушбу соҳасида мутахассиснинг касбий квалификацияси малакасининг асосий таркибий қисмларини белгиладиган давлат таълим стандарти талаблари. Бунда ҳар қандай ўқув дастури ушбу талабларга қаратилган ва уларни оптимал режимда малга ошириши зарур.

Ўқув жараёнининг тахминий ўқув дастурида мавжуд ва ўқитувчиға давлат таълим стандартининг талабларига тўла мос равишда ўз иш дастурини ишлаб чиқиш имконини берувчи қисқа тасвири.

Давлат таълим стандартининг талабларини у ёки бошқа даражада акс эттирадиган ва ўқув жараёнининг асосий максadini амалга оширишга ёрдам беришга хисса қўшадиган ўқув қўлланмаси.

Ўқув ахборотни ўзлаштириш жараёнини оптималлаштириш ва талабаларнинг ютуқлари даражаларини мониторинг қилишни амалга ошириш имконини берувчи дидактик таъминот.

Касбий компетентликнинг зарур даражасига эришиш жараёнида талабаларнинг таълим траекториясини шакллантириш таомилининг хусусиятлари. Таълим жараёнининг ўқитувчидан юқори касбий профессионал малака квалификация талаб қиладиган шахсга йўналтирилганлиги.

Ўқитувчининг ўз методик тизимини шакллантира олиш қобилиятида ифодаланадиган касбий профессионал квалификацияси.

Ўқитиш жараёнининг самарадорлигига таъсир қилувчи омилларни жуфт-жуфт қилиб ўрганишда уларни бирлаштирувчи кўрсаткичларни аниқлаш мумкин. Давлат таълим стандартлари билан боғлиқ бўлган дастлабки икки омилни фақат ўқув дастурини лойиҳадаштириш асосида бирлаштириш мумкин. Ўз ичига ўқув қўлланмаси ва зарур дидактик таъминотни олган сифатли ўқув-методик тўплам комплект таъсир кўрсатишнинг учинчи ва тўртинчи омилларини бирлаштириш имконини беради. Битирувчининг касбий компетентлигини ўқитувчининг юқори даражадаги касбий квалификациясисиз таъминлашнинг имкони йўқлиги сабабли ўқитишнинг методик тизими ҳам омилларнинг охириги жуфтлигини бирлаштирувчи кўрсаткич ҳисобланади. Санаб ўтилган таъсир кўрсатиш омилларини таҳлил қилишнинг бошқа эҳтимолий вариантлари ҳам ўз ичига ўқув дастурини, мутахассиснинг касбий шаклланиш траекториясини ва ўқитишнинг методик тизимини олган педагогик объектларни такомиллаштириш заруратида ишора қиладди.

Даставвал, ўқитиш методик тизимининг роли дастурий материални ўрганишнинг технологиклигини таъминлаш билан чекланмайди. Чунки муаммоли метод доимо лойиҳалар методи билан мустаҳкамлантирилади. Бизнинг ҳолатимизда, ўқитувчининг ўқув дастурини яратиш бўйича ўқитиш жараёнини оптимизация қилишнинг зарурий шarti бўлган лойиҳадаштириш амаллари зарур. Агар таъсир кўрсатишнинг барча санаб ўтилган омиллари ҳисобга олинса ва уларнинг ифодаланганлик даражалари эришиши мумкин бўлган максимал даражада бўлса, биз дастурий материални

тушунчали ўзлаштиришнинг кафолатланган натижасини олишимиз ва оптимизация шартини таъминлашга эришимиз мумкин [7].

Таълим тизимларининг (таълим, педагогик, дидактик, методик) ҳар қандай иерархик категориясининг маҳсулдорлиги кўрсаткичи сифатида ўқитувчининг лойиҳадаштириш фаолиятига таълим муассасасининг инновацион ижодий ишининг энг муҳим элементи сифатида қараш мумкин. Ўқитиш жараёнини технологиялаштириш бўйича ўқазилган тажриба-экспериментал иши ҳар қандай лойиҳа бутун педагогик фаолиятни илғор режимда тасвирлаши ҳамда стратегик ва тактик вазифаларга, ташки муҳит ва ички кучларни таҳлил қилишга, амалларни режалаштириш ва амалга оширишга, лойиҳани назорат қилиш ва баҳолашга, унинг толерантлигига ва хоказоларга қўйиладиган бир қатор талабларга мос келиши зарурлигини кўрсатди. Лойиҳани ишлаб чиқишда ҳар қандай фаолиятни ҳаракатларнинг: ташкилотчилик, ижроия, назорат ва коррекцион каби тўрт турининг йиғиндиси сифатида бериш мумкин [8].

Педагогик объектларни лойиҳадаштириш замонавий педагогик технологиялар методологиясидан педагогик билимлар соҳасида тўғри ўтказилган маълум алгоритмик тамойилларни қўллашга асосланган. Назарий педагогик кластер методи ўқув дастурини ишлаб чиқариш таомилига ва мутахассиснинг касбий шаклланиш траекториясини шакллантиришга ҳамда ўқитишнинг методик тизимини яратишга технологик характер беради[9]. Санаб ўтилган педагогик объектларни такомиллаштиришнинг зарурлиги таъсир кўрсатишнинг аҳамиятли омилларини таҳлил қилиш билан ҳам тасдиқланди.

Хулоса ва таклифлар. Ушбу тадқиқот олиб бориш жараёнида шундай хулосага келдикки, ўқитишнинг лойиҳадаштириш фаолияти натижасида ишлаб чиқилган методик тизимини таълим, педагогик, дидактик, методик тизимлари иерархиясида маҳсулдор категория деб қараш лозим. Бинобарин, педагогик объектларни такомиллаштиришнинг лойиҳадаштириш технологияларини таълим муассасасининг инновацион ижодий фаолиятининг энг муҳим кўрсаткичи сифатида қараш лозим. Лойиҳадаштириш фаолиятининг кластер методи ўқув дастурининг давлат таълим стандарти талабларига мос (мувофиқ) келиш даражасини, амалга ошириладиган ўқув даражасини мониторинг қилишнинг объективлик даражасини ва натижа сифатида бўлажак мутахассисларнинг касбий компетентлик даражасини оширади.

АДАБИЁТЛАР

1. Монахов В.М. Технологические основы конструирования учебного процесса. М.; Тула, 1995.
2. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного воспитания. Ростов н/Д., 2000.
3. Михайлычев Е.А. Дидактическая тестология. М., 2001. 432 с.
4. Сафонцев С.А. Образовательная квалиметрия в системе повышения квалификации: Монография. Ростов н/Д.: Ростов, гос. ун-т, 2003. 160 с.
5. Сафонцева Н.Ю., Сафонцев С.А. Основы современной натуральной философии. Ростов н/Д., 2001. 30 с.
6. Sirojiddinova I M- Improving the professional training of future engineers based on the cluster approach. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development Volume 02, May, 2022
7. Mahammadovna S. I. (2021) Needs and Factors for Developing Professional and Creative Abilities of Students of Higher Educational Institutions //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – T. 25. – №. 6. – C. 2804-2810
8. Iroda M. Et al. Rational Methods Awakening and Stimulating University Students Professional and Creative Abilities //Eastern European Scientific Journal. – 2019. – №. 1.
9. Pulatova Odinakhan Khamidovna, Poziljonova Zulfizar (2020) Pedagogical approach to the development of economic culture .Archive of Conferences Jun 10, 2020 GSHSA-Florida. Page 18-20

UO'K: 141.7:316.344.233:364.662(045)

Zokirjon SUYAROV,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: suyarovandu@gmail.com

PhD D.Samatovning taqrizi asosida

KAMBAG'ALLIKNING MOHIYATI, MAZMUNI VA IJTIMOYIY HODISA SIFATIDA

Аннотация

Ushbu maqolda kambag'allik uning kelib chiqish sabablari, jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'siri. Kambag'al aholi qatlamining himoya qilish muammolari falsafiy taxlil asosida ochib berilgan. Maqolada Davlatimiz rahbarining kambag'allik muammosiga doir fikr va mulohazalaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: kambag'allik, ijtimoiy qatlam, jamiyat, nafaqa, moddiy yordam, obod mahalla, obod qishloq.

БЕДНОСТЬ КАК СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ

Аннотация

В этой пословице бедность рассматривается как причина ее возникновения, отрицательное влияние на развитие общества. Проблемы защиты бедных слоев населения раскрываются на основе философского анализа. В статье использованы мнения и мнения главы нашего государства по проблеме бедности.

Ключевые слова: бедность, социальный слой, общество, пенсия, материальная помощь, благоустроенная махалля, Благоустроенное село.

POVERTY AS AN ESSENCE, MEANING AND SOCIAL PHENOMENON

Annotation

In this paper, poverty is the causes of its origin, its negative impact on the development of society. The problems of the protection of the poor population layer were revealed on the basis of a philosophical analysis. The article uses the views and comments of the head of our state on the problem of poverty.

Keywords: poverty, social stratum, society, pension, material assistance, prosperous neighborhood, prosperous village.

Kirish. Aholining kambag'al qatlami mamlakatga xos bo'lgan tezkor iqtisodiy o'sishdan foyda ko'rish imkoniyatidan mahrum bo'libgina qolmay, jamiyatning turli sohalarida ishtirok etish imkoniyati cheklanganligi tufayli rivojlanishga ham hissa qo'sha olmaydi. Davlat bepul o'rta ta'limni ta'minlaydi, tibbiy xizmatlarning asosiy paketini kafolatlaydi, "ijtimoiy ahamiyatli va xavfli" sharoitlar uchun parvarish zaif deb tasniflangan guruhlariga ixtisoslashgan yordam va kam ta'minlan.

O'zbekistonda Kambag'allikni kamaytirish dasturi ishlab chiqiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, mamlakatda kam ta'minlangan aholi soni 12-15 foizni (4,5-5 mln kishi) tashkil etadi. Oxirgi 2 yil ichida ijtimoiy nafaqa oluvchilar soni 1,3 barobarga ko'paydi, nafaqalar miqdori 2 barobarga oshdi.

Lekin kam ta'minlangan aholiga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam pulini to'lash yoki ular miqdorini oshirish orqali ushbu muammo to'liq yechilmaydi. Shuning uchun Jahon banki, BMTning Taraqqiyot Dasturi va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan birga O'zbekistonda Kambag'allikni kamaytirish dasturi ishlab chiqiladi[1].

Jahonning turli nuqtalarida notinchlik saqlanib qolayotgani, ziddiyat va zo'ravonliklar ortib borayotgani, ekologik ofatlar va boshqa zamonaviy xatarlar qashshoqlik va kambag'allikning global muammolarini kuchaytirmoqda.

Bu muammo ayniqsa pandemiya sharoitida keskin tus olmoqda. Tobora tashvishli ohang kasb etayotgan qashshoqlikning ovozi butun dunyo hamjamiyatini, barchamizni bezovta qilishi zarur[1].

Xalqimiz farovonligini oshirish maqsadida "har bir oila – tadbirkor", "yoshlar – kelajagimiz", "Obod qishloq", "Obod mahalla", tomorqani rivojlantirish kabi dasturlar qabul qilindi. O'tgan ikki yil davomida birgina oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturi doirasida byudjetdan qariyb 10 trillion so'm imtiyozli kreditlar ajratildi. Albatta, bu aholi bandligini

ta'minlash, oilalar uchun daromad manbai yaratishga xizmat qildi. Oilalarga imtiyozlar beradi. Ammo, bundanda ko'pi amalga oshirilishi lozim.

– Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, 12-15 foiz yoki 4-5 million aholimiz kambag'al. Bu ularning bir kunlik daromadi 10-13 ming so'mdan oshmayapti, degani. Yoki bir oilada mashina ham, chorva ham bo'lishi mumkin, lekin bir kishi og'ir kasal bo'lsa, oila daromadining kamida 70 foizi uni davolashga ketadi. Xo'sh bunday oilani o'ziga to'q deyish mumkinmi? Prezident sifatida meni odamlarimizning ovqatlanishi, davolanishi, bolalarini o'qitishi, kiyintirishi kabi hayotiy ehtiyojlari nima bo'layapti, degan savol har kuni qiyinaydi, – dedi Shavkat Mirziyoyev[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kambag'allikni jarayon va belgi sifatida ko'rib chiqishda o'rganilayotgan hodisaning idrokini aks ettiruvchi frazeologik birliklarga e'tibor qaratish lozim: bir tiyin olish - oz pul topish; non topmoq; non olish - zarur tirikchilik qilish; og'ir ahvolda yashash. Birinchidan, bu jarayon – "juda ham qiyin sharoitda kun kechirish", ikkinchidan, "kambag'al bo'lish" yoki "juda kambag'al bo'lish, kambag'allik" belgisidir.

Yuqoridagi "kambag'allik" tushunchasiga ma'lum mezonlar asosida berilgan ta'riflar ushbu ijtimoiy hodisaning mohiyatidan faqat bittasini ("birinchi tartib", "ikkinchi tartib" va boshqalar) aks ettiradi. Keling, "madaniyat" tushunchasining qancha ta'riflari mavjudligini eslaylik: 500 dan ortiq! Albatta, hodisaning mohiyati qarama-qarshiliklarning birligi va o'zaro kirib borishi sifatida ochilmaguncha, hodisaning talqini haqida gapirish to'g'riroqdir. Faqat shu holatdagina hodisaning chegarasini, uning boshqa shunga o'xshash hodisalardan farqini topish mumkin. Hodisa chegarasi uning mezon bilan almashtirilmasligi kerak. Mezon – bu hodisaning rivojlanish ko'rsatkichi, uning miqdoriy-sifat va sifat-miqdoriy

o'lchovidir. Qoida tariqasida, hodisa uchun bir nechta mezonlar mavjud. Ular buni boshqa hodisalar bilan "bog'lashlari" mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib, psixologik mezon nuqtai nazaridan, "kambag'allikka ta'riflar" ning uchinchi guruhini emas, balki ikkinchi va to'rtinchisini ham izohlash mumkin, chunki barcha holatlarda muhim nuqta sub'ektning u yoki bu shakllarini idrok etishidir. Shuning uchun "kambag'allik" tushunchasining ta'rifi, albatta, uning substantiv asosini – ijtimoiylikni o'z ichiga olishi kerak. Kambag'allik bu ijtimoiylikning asosiy holatidir. Shuning uchun bu sotsiallik holatining mohiyatini topish, sotsiallikning o'zini, shu jumladan uning darajalarini aniqlash kerak.

Faqat ijtimoiy falsafa o'zining umumiy uslubiy funksiyasi, ijtimoiy bilishning fanlararo darajasiga chiqish qobiliyati bilan qarama-qarshiliklarning birligi sifatidagi hodisaning mohiyatini ularning boshqa hodisalar bilan xilma-xil munosabatlarida namoyon bo'lishi orqali ochib berish imkonini beradi. Masalan, kambag'allik iqtisodiy hodisa sifatida yoki ma'naviy, axloqiy-siyosiy hodisa sifatida nimani anglatadi? Bundan tashqari, kambag'allik uning qarama-qarshi tomoni - boylik orqali mavjud. Shuning uchun – muallif kambag'allik va boylikning turli tushunchalarini tahlil qilishga murojaat qiladi.

Kambag'allik inson mavjudligining belgisi sifatida tirikchilik, pul, uy-joy, oziq-ovqat, mulkning yetishmasligi, turmush darajasining juda pastligi bilan tavsiflanadi, shuningdek, halokat va kambag'allik darajasiga ega. Ikkinchisi kambag'allikning og'ir darajasi sifatida belgilanadi.

Ijtimoiy-psixologik jihatdan kambag'allik umidsizlik, iqtidorsizlik, qiyin vaziyatdan chiqishning mumkin emasligini anglatishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, inson hayotidagi muammolarni o'z ichiga oladi.

Kambag'allik ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida qaraladi - "farovonlikdan mahrum qilish", "halokat(lar)", "kambag'al bo'lish", "rizq topish uchun mashaqqatli mehnat".

Tahlil va natijalar. O'rganilgan materialga asoslanib, shuni ta'kidlash kerakki, "kambag'allik" talqini ijtimoiylikning individual darajasida beriladi. Biroq, u to'liq emas, chunki u hodisaning mohiyatini ham, uning chuqurligini ham ochib bermaydi. Kambag'allik individual ijtimoiylik sifatida kambag'allarning majoziy xususiyatlari bilan mustahkamlangan iqtisodiy maqom, turmush tarzi asosida belgilanadi.

Kambag'allik belgilari bilan bir qatorda uning sabablari ham qayd etish mumkin:

Bu insonning munosib, ba'zan esa to'g'ri yashashini ta'minlaydigan shart-sharoitlarning yo'qligi;

Bu oddiy hayotni ta'minlamaydigan pul, oziq-ovqat, uy-joy yoki ularning ko'pchiligining yetishmasligi.

Shu nuqtayi nazardan, kambag'allikning umumiy ta'rifi quyidagicha bo'ladi:

Kambag'allik – bu shaxsning pul, uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechakning zarur miqdorda yo'qligi yoki ularning to'liq yo'qligida namoyon bo'ladigan holati; bu holatda yashash qiyin, quvonchsiz va bunday hayot - baxtsizlik, qayg'uni keltirib chiqishi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan "kambag'allik" tushunchasi semantik yoki juda kuchli, ammo shunga qaramay, shuni ta'kidlash kerakki, "kambag'allik" tushunchasining sinonimlarini yetishmasligi ta'riflanadi. Aslida kambag'allik yoki muhtojlik - shaxs va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro ta'sir, jamiyat tomonidan to'plangan ne'matlardan yetarli darajada foydalanmaslik yoki ma'naviy foydalana olmaslik, shuningdek, ijtimoiylik sifatida kambag'allikning barcha darajadagi ruhiy holati. Mavjud lug'at talqinlarida kambag'allik tushunchasining mohiyati moddiy qadriyatlarga qaratiladi, ma'naviy tarkibiy qismi esa shaxsning ijtimoiy-psixologik farovonligiga, uning kambag'alligini aks ettiruvchi holatda tushiniladi. Bu

kambag'allik o'zining moddiy mohiyatini "birlamchi" sifatida namoyon qilishini ko'rsatadi, bu hodisaning "birinchi tartib mohiyati" ni bilishda uning yagona mazmuni sifatida qabul qilinadi.

"Kambag'allik" tushunchasiga to'liqroq ta'rif berish uchun ushbu hodisaning iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik tarkibiy qismlariga murojaat qilishning o'zi yetarli emas. Kambag'allik holatidagi insonning ijtimoiy farovonligi, ijtimoiy og'ishlar, ijtimoiy chetlanish, ijtimoiy keskinlik insonning o'z mavqeyiga, uning hayotiy strategiyasiga munosabatini shakllantirish jarayonini belgilovchi omillardan biridir. Biroq, inson, ijtimoiy guruh, jamiyat, sivilizatsiya mavjudligida moddiy va ma'naviyatning birligini tushunishi muhimdir, aks holda "kambag'allik" tushunchasi uning ijtimoiy hodisasini aks ettirmaydi. Aytish mumkinki, kambag'allik vaqtinchalik dolzarb hodisadir, ya'ni u butun insoniyat tarixi davomida ijtimoiylikning bir qismi sifatida mavjud bo'lib, muayyan shaxslarga, hatto xalqlarga nisbatan ham vaqtinchalik, beqaror bo'lishi mumkin. Bu hodisa ham o'ziga xos ijtimoiy makonga ega, chunki u daromadlar birligi, moddiy va ma'naviy hayot darajasi, ijtimoiy, jumladan, shaxslararo munosabatlar tizimidagi o'rni obro'-e'tibori orqali belgilanadi.

Kambag'allikning ruhiy holati muammosi ham uning tabiati muammosi, ham mohiyati muammosidir. Agar kambag'allik o'zining ma'naviy tabiati bilan tavsiflansa, u yuksak axloq, ezigulik yaratish, haqiqatni izlash, go'zallikni ta'kidlashda namoyon bo'ladigan insonning yaxlit tizimining buzg'unchi holatini bildiradi. Kambag'allik ma'naviyatining muhim tarkibiy qismi insonparvarlik, adolat, zulmning barcha shakllaridan ozod bo'lish, shaxsni, xalqlarni, davlatlarni bostirish tamoyillarini tasdiqlovchi konstruktiv bo'lishi mumkin.

Vizual ravishda kambag'allikning mazmuni va sabablarini ijtimoiy hodisa sifatida aks ettiruvchi kambag'allik modeli "Kambag'allik va boylikning darajalararo taqsimlanishi" ning quyidagi grafik diagrammasi ko'rinishida ifodalanishi mumkin:

Demak, kambag'allik va boylik ijtimoiylikning uch darajasidagi ijtimoiy hodisadir:

shaxslar sifatida;

interdividuallik sifatida (oilalar, etnik guruh, ijtimoiy guruh);

yuqori individlar sifatida (jamiyat, sivilizatsiya, din, siyosat, huquq, axloq va boshqalar).

Individuallikning barcha darajalarida kambag'allikning tashuvchisi shaxs bo'lib, uning kambag'alligi kambag'al jamiyat, oila, kambag'al odamlar yoki millatning oqibatidir.

Shuning uchun, kambag'al odam - umumiylikning tashuvchisi, lekin ko'pincha uning mazmunining to'liqligida emas. Demak, kambag'al yoki boy odam kambag'allik yoki boylikni tavsiflovchi bir yoki bir nechta belgilar bilan ajralib turadi: iqtisodiy (moddiy) kambag'al, ma'naviy kambag'al va boshqalar. Qarama-qarshiliklarning birligi odatiy emas: moddiy jihatdan kambag'al, lekin ma'naviy jihatdan boy, muayyan ijtimoiy-madaniy vaziyatlar yoki tarixiy sharoitlar uchun tavsiflanadi.

Bugungi kunda global ijtimoiy xavf-bu aholini kambag'allash xavfi. Ishsizlik, iqtisodiy va ijtimoiy beqarorlik, umidlarning bajarilmasligi, rejalarining qulashi aholini marginalizatsiya qilish jarayonini kuchaytiradi. Kambag'allik holati jamiyatga potentsial imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon bermaydi va shuning uchun rivojlanadi. Shuning uchun u ijtimoiy rivojlanishdagi regress bilan bog'liq [6].

Ushbu masalalarni tushunish uchun kambag'allikning ijtimoiy hodisa sifatida mohiyatini tushunish muhimdir. Kambag'allikning tabiati uning tarkibiy elementlarining integratsiyalashuv asoslari bilan belgilanadi. Bunday holda, "kambag'allik" va "boylik" har qanday tizimning atributiv

xususiyatlari sifatida ishlaydi - tabiiy va ijtimoiy. Agar tabiatga murojaat qilsak, bir hujayrali organizmlarning hayotiy faoliyati "oddiy", ya'ni kambag'al tuzilish bilan tavsiflanadi. Yuqori hayvonlarning moddiy va ideal (reflektor, refleks) tabiatining tizimli-strukturaviy mazmuni yanada boy. Jismoniy va aqliy rivojlanish "me'yorlari" dan og'ish bilan tug'ilgan yoki ularni hayoti davomida "qabul qilgan" va nogiron bo'lgan odam sog'lom odamning jismoniy / aqliy tabiatiga (sog'liq) nisbatan yomon xarakterga ega. Demak, kambag'allikning individual ijtimoiylik sifatidagi tabiati antroposotsiologik va sotsial-antropologikdir. Birinchi holda, u insonning biosotsial mavjudligi bilan, ikkinchisida esa sotsiobiologik bilan bog'liq.

Individlararo ijtimoiylik sifatida kambag'allikning tabiati etnosotsial va sotsial-etnikdir. Etnik guruhlarining kambag'alligi ko'pincha tabiiy resurslarning mavjudligi va ishlatilishi, iqlim xususiyatlari, yashash joyi bilan belgilanadi va an'ana va urf-odatlariga bog'liq. Biroq, insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishi bilan ijtimoiy - tarkibiy qism

shaxslararo ijtimoiylik xarakterida kuchayib boradi, bu esa ijtimoiy komponentning o'z tabiatida hal qiluvchi omilga aylanishini ko'rsatadi. Masalan, barcha xalqaro hujjatlarda "kambag'al" deb atalgan Afrikaning ba'zi xalqlari mustamlakachilik natijasida shunday muhtojlikka yuz tutgan.

Xulosa va takliflar. Kambag'allik (shuningdek, boylik) o'z mohiyatiga ko'ra moddiy-ma'naviy va ma'naviy-moddiy hodisadir. Birinchisi, hayotiy vaziyatlar bilan belgilanadi: moddiy va ma'naviy qadriyatlarga kirish, ularni iste'mol qilish imkoniyati. Ikkinchisi - tarixiy, umuman vaqtinchalik sharoitlar, ularda asosiysi ma'naviy amaliy ehtiyojlar ishlab chiqilgan.

Kambag'allikning yuqori darajasi ham jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga sababdir. Bu, eng avvalo, hukumatga ishonchning kamligi va kam daromadli guruhlarining mavjud muammolarini hal qilishga qodir emasligi bilan bog'liq. Mazkur maqolada kambag'allikni kamaytirishning ijtimoiy-falsafiy asoslari bayon qilinadi [5].

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yildagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqidan. <https://president.uz/uz/lists/view/3851>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 07.06.2018 yildagi PQ-3777-son. <https://lex.uz/docs/3772869>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son
5. Suyarov Zokirjon Ergashevich (2021). Kambag'allikni kamaytirish dasturining ijtimoiy-falsafiy asoslari. Scientific progress, 2 (2), 1546-1549.
6. Suvarov, Z. E. (2021). O'zbekistonda kambag'allik muammosini ijtimoiy-falsafiy o'rganish. Academic research in educational sciences, 2(12), 1175-1182.

Абдухалиқ ТАШАНОВ,
ЎзМУ доценти, ф.ф.н.
E-mail: abdu_xoliq07@mail.ru

ЎзМУ доценти, ф.ф.н. Ж.Юсубов тақризи асосида

Р.Э. ПАРКНИНГ МАРГИНАЛ ИНСОН КОНЦЕПЦИЯСИ

Аннотация

Мақолада Чикаго социология мактабининг интеллектуал раҳбари Р.Э. Парк томонидан таклиф қилинган “маргинал одам” тушунчасининг этимологик ва фалсафий жиҳатлари, маргиналлик концепциясининг стандарт тарихи ва концепциянинг келиб чиқиши таҳлил қилинган. Шунингдек, инсон маргиналлашувининг ташқи ва ички омиллари – урбанизация, урф-одатлар, дин, ахлоқ, маданият, ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг таъсири ўрганилган.

Калит сўзлар: маргиналлик, шахс, инсон, жамият, маргиналлик концепцияси, Чикаго социология мактаби, Р.Э. Парк, урбанизация, урф-одатлар, дин, ахлоқ, маданият, ижтимоий гуруҳ.

КОНЦЕПЦИЯ «МАРГИНАЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК» Р.Э. ПАРКА

Аннотация

В статье интеллектуальный руководитель Чикагской школы социологии Р.Е. Анализируются этимолого-философские аспекты понятия «маргинальный человек», предложенного Парком, стандартная история понятия маргинальности и происхождения понятия. Также изучаются внешние и внутренние факторы маргинализации человека - урбанизация, обычаи, религия, этика, культура, социальные слои и влияния групп.

Ключевые слова: маргинальность, личность, инсон, общество, концепция маргинальности, Чикагская школа социологии, Р.Э. Парк, урбанизация, обычаи, религия, мораль, культура, социальная группа.

R.E. PARK'S MARGINAL HUMAN CONCEPT

Annotation

In the article, the intellectual director of the Chicago School of Sociology R.E. The etymological and philosophical aspects of the concept of "marginal person", proposed by Park, the standard history of the concept of marginality and the origin of the concept are analyzed. The external and internal factors of human marginalization are also studied - urbanization, customs, religion, ethics, culture, social strata and the influence of groups.

Key words: marginality, personality, foreign, society, concept of marginality, Chicago School of Sociology, R.E. Park, urbanization, customs, religion, morality, culture, social group.

Кириш. Гуманитар фанлар тарихида турли маданиятлар, жамиятлар, гуруҳлар, турмуш тарзи билан муносабатлар ва аралашуш шароитида инсон томонидан қўлга киритилган махсус фазилатларни аниқлашга уринишлар кўп бўлган. Ушбу уринишлар орасида муҳим ўринни 1920 йилларда Чикаго социология мактабининг интеллектуал раҳбари Р.Э. Парк томонидан таклиф қилинган “маргинал одам” тушунчаси эгаллайди. У классик макомга эга бўлди ва маълум маънода ўзининг самарадорлиги ва эвристик салоҳиятини саклаб келмоқда.

Этимологиянинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, латинча марго (чекка, чегара) дан олинган “маргинал” сўзи икки хил маънода тушунилади ва қўлланилади. Кундалик фойдаланишда (масалан, француз ва рус тилларида), шунингдек, ижтимоий-илмий, сиёсий ва мафкуравий асарларда у кўпинча бирон бир марказга нисбатан чеккада / чегарада / чеккада бўлишни англатади, нормаллик стандарти ва инсон / ижтимоий / маданий фаровонлик сифатида тушунилади. Сўзнинг бундай ишлатилиши моҳиятан баҳо бўлиб, “маргинал” ҳақида нафрат ёки ҳамдардлик билан айтилганидан қатъи назар, бу сўзнинг маъноси салбий, ҳатто камситувчидир. “Маргиналар” номидан гапирганда, баҳолаш кутбилиги тескари бўлиши мумкин, аммо концепциянинг умумий шакли моҳиятан ўзгармайди: бу ҳолда марказ салбий баҳолаш объектига айланади ва меъёрий стандарт ва инсоний тўғрилиқ “маргинал” позицияга жойлаштирилади. Р.Э. Парк “маргинал шахс” ҳақида гапирганда, чеккада эмас, балки икки маданий дунё ўртасида бўлишни англатишига эътибор қаратади. Гарчи бу икки

“маргиналлик” тушунчаси кўпинча чалкашиб кетса-да, улар тубдан фарқ қилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). “Маргинал одам” атамаси биринчи марта Р.Э.Паркнинг “Инсон миграцияси ва маргинал одам” (1928) эссесидан пайдо бўлган [1.167-176]. Кейинчалик, у “Шахс ва маданий тўқнашув” (1931) [2.175-192] ва “Маданий можаро ва маргинал одам” [3.172-175] мақолаларида ҳам ушбу тушунчага алоҳида тўхталиб ўтди. Шунингдек 1937 йилда Э.В. Стонекуистнинг китобига ёзган сўзбошисида ҳам ва бошқа асарларида бу тушунчани ишлатган. Ушбу концепциянинг ривожланишидаги муҳим босқич Э.В. Стонекуистнинг “Маргинал одам: шахсият ва маданий зиддиятни ўрганиш (1937) [4.9-36]. Кейинги босқич Э.Ч. Хюзнинг “Ижтимоий ўзгариш ва макомга норозилик: Маргинал одам ҳақида эссе” (1949) [5.220-228] номли асари билан боғлиқ. Маргиналлик концепциясининг стандарт тарихи ва концепциянинг келиб чиқиши Чикаголикларнинг шу ва шу каби нашрларини кўрсатиш мумкин. Улар билан бирга одатда Г. Симмелнинг “Нотаниш одам ҳақидаги очерк”и [6.7-13] тилга олинади ва маргинал шахс тушунчаси шу Симмел концепциясига бориб тақалади. Бундан ташқари А.Шугенинг “Бегона” (1944) [7.533-542] очеркида ҳам бегона ва маргинал шахс тушунчалари ижтимоий феноменология нуктаи назаридан қайта талқин қилинади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Маргиналлик ҳақидаги назарияларининг аниқ ва тушунарли бўлганларини аниқлашда классик манбаларнинг ҳаммаси ҳам уни тўғри тушунтурулмади. Уларнинг

айримлари маргиналлик тушунчасининг маънони сезиларли даражада чеклайди, кўп жиҳатдан бузади ва эвристик потенциалдан узоқлаштиради. Маргиналлик ҳақида анча кенгрок тушунчани қуйидаги фикрлар асосида шакллантириш мумкин.

- маргиналлик билан боғлиқ ҳодисалар доираси Э.Р. Парк томонидан нафақат “маргинал шахс” атамаси бевосита қўлланиладиган асарларда, балки ушбу атама ишлатилмаган ишларида, шу жумладан унинг адабиётга киритилишидан олдин ёзилган асарларда ҳам муҳокама қилинган. Ушбу жиҳатлар ҳисобга олиниши керак;

- маргиналликни муҳокама қилган Чикаго социологик мактаби вакиллариининг ўзига хос хусусияти шундаки, бу тушунчанинг турли жиҳатлари нафақат Э.Р.Парк, балки бу мактабнинг турли муаллифларнинг асарлари орасида тарқалиб кетган; унинг ҳамкасблари ва шогирдлари ижодида баъзи жиҳатлар уникдан яхшироқ ёки ўзидан бошқача ёритилган. Уларни ҳам ҳисобга олишга арзийди. Э.Р.Парк сингари, улар ҳам ҳар доим ҳам “маргинал одам” атамасини ишлатмайдилар ва баъзан унга тўлиқ ёки деярли синоним бўлган “маданий гибрид”, “иркий гибрид”, “чегарачи одам” сингари атамаларни ишлатадилар.

- “Маргинал шахс” тушунчаси Э.Р.Парк томонидан ишлаб чиқилган корреляциянинг умумий схемасига киритилган ва унинг маъносини ушбу схемадан ташқарида тўлиқ тушуниш мумкин эмас[8.21-33]. Ушбу инклюзия “маргинал шахс” тушунчасини кўп ўлчовлилик билан тўлдирди ва уни кўплаб ўзаро боғлиқ контекстларга жойлаштиради. Бу барча контекстларни ҳам ҳисобга олиш керак.

Маргинал шахс Э.Р.Парк томонидан ўзига хос замонавий шахсий (ёки “антропологик”) тип сифатида кўриб чиқилади ва шахснинг ўзига хос хусусиятларини улар шакллланган ижтимоий контекстдан ташқарида кўриб чиқиш мумкин эмаслиги сабабли, маргиналлик ҳодисасини тушуниш Э.Р.Парк ва унинг ҳамкасблари бутун матнларида кенг ифодаланган замонавий жамият таҳлили билан ўзаро боғлиқдир. Замонавий жамиятнинг асосий қисми асосан шаҳарларда яшагани учун маргиналлик тушунчаси ёзилган муҳим контекст шахар, шахар жамияти ва урбанизм таҳлили бўлиб, у ҳам Чикаго матнларининг бутун корпусида кенг намоён бўлади[9.93-118].

Шаҳар “дунёлар мозаикаси” сифатида Чикаголиклар учун “лаборатория” бўлиб чиқади, унда маргинал одамнинг хусусиятларини эмпирик тарзда осонгина аниқлаш ва ўрганиш мумкин. Шаҳар ва замонавий жамият - бу турли маданият ва турмуш тарзига эга бўлган турли гуруҳларни умумий ҳаёт орбитасига жалб қиладиган, жисмоний яқинлик ва ижтимоий масофанинг комбинациясини яратадиган махсус ижтимоий муҳит бўлиб, бу маргиналликнинг асосий шартидир. Ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг ҳудудий яқинлиги ва маданий фарқлари билан ажралиб турадиган шароитлари маргиналликнинг асосий жиҳатларидан бири ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги алоқа маданий низоларни келтириб чиқаради, уларнинг ўрни ва асосий агенти маргиналлашган шахсдир; бу маънода иккинчиси маданий диссонанслар ташувчиси, маданий жиҳатдан ностандарт фикрлаш ва ҳулқ-атвори, “эрийдиган қозон” ва маданий “фермент” деб аталади; ички маданий қарама-қаршилик контекстида бу антропологик типнинг деярли барча шахсий хусусиятлари тушунтирилади.

Шунингдек, гуруҳлараро муносабатларнинг энг муҳим ҳолатларидан бири бу “иркий муносабатлар” бўлиб, Чикаго мактаби вакиллари нафақат иркий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни, балки бутунги кунда (миллатлараро) муносабатлар деб аталадиган

муносабатларини ҳам инобатга олишади. Маданий тафовутлар мустаҳкамланган ва аниқланиши мумкин бўлган жисмоний фарқлар билан яширинган бундай гуруҳлараро муносабатлар Чикагодаги социологик тадқиқотларнинг асосий мавзуларидан бири бўлиб, маргиналлик муаммоларни муҳокама қилиш шаклида уларга иркий/маданий “аралаштириш”, иркий/маданий “дурагайлар” иркий хурофот тушунчалари қатъий қиритилган.

Э.Р.Паркнинг корреляциянинг умумий схемасига кўра, гуруҳлараро муносабатларнинг муқаррар жиҳати, ҳукмронлик муносабатлари бўлганлиги сабабли, маргиналлик муаммоси нафақат гуруҳларни доминант ва бўйсунувчига бўлишнинг аниқ кўринишида, балки жамоавий ҳаётни ташкил қилишда тенгсизликларнинг камроқ аниқ кириб бориши контекстида ҳам кўзга ташланади. Ўзи мансуб гуруҳлардан озми-кўпми узоқроқ бўлган маргинал одам уларнинг маданияти ва уларнинг ижтимоий назоратидан кўпроқ ёки камроқ озоддир. Бу нафақат маргинал шахснинг шахсий ва ҳулқ-атвор хусусиятларининг бутун мажмуаси билан боғлиқ (рационаллик, янгилик, ҳуқуқбузарликка мойиллик), балки ижтимоий назорат механизмларини сезиларли даражада ўзгартириш (анъаналар, дин, одатлар, қадриятлардан янгиликлар, мода ва мафкурага ўтказиш), маданият (дунёвийлаштириш, массивлаштириш), алоқа шакллари (шахсий алоқалар аҳамиятининг нисбатан камайиши ва оммавий ахборот воситалари воситачилигида аноним мулоқотнинг аҳамиятининг ошиши) ва бошқалар. Бу контекстларнинг барчаси ижтимоий назоратни ўзгартириш, ижтимоий ва маданий тартибсизлик, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарлик, дунёвийлик, оммавий жамиятни шакллантириш, коммуникацияларни рационализация қилиш, қайта куриш ва бошқалар - ўзига хос замонавий антропологик тип сифатида маргинал шахс билан бевосита боғлиқдир. Чунки уларнинг барчаси биринчи навбатда унда ва у орқали содир бўлган воқеаларда амалга оширилади.

Юқоридаги контекстларни статик, деб тушунмаслик керак, чунки Чикаго мактабида жамият ўзаро таъсир, ўз мухитлари билан рекурсив боғланган ва улар билан ўзаро алоқада бўлганда доимий равишда қайта ташкил этилган шахслар ва гуруҳларнинг мобил интерактив конфигурацияси сифатида қабул қилинган. Ушбу қайта ташкил этишнинг параметрларидан бири бу кўплаб тарқоқ, яхши изоляция қилинган биз-гуруҳлардан биз одатда “замонавий” деб таърифлайдиган такомиллашган ҳолдаги жамиятга эволюцион ўзгаришдир. Бу ўтишни бир гуруҳни бошқасидан ажратиб турувчи чегараларни йўқ қилмасдан ва уларнинг ўрнида кенг қамровли маданиятга эга бўлган катта гуруҳларни шакллантирмасдан тасвирлаб бўлмайди ва ҳатто тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра, маргиналликнинг бутун муаммоси диффузия ва аккумуляция жараёнлари каби контекстда ёзилган.

Биз, одатда, “замонавий” деб таърифлайдиган жамиятда биз – бошқа гуруҳлар яқингина ажратилган. Маргиналлик концепцияси вакиллариининг фикрича, бу ўринда бир гуруҳни бошқасидан ажратиб турувчи чегараларни йўқ қилмасдан ва уларнинг ўрнида кенг қамровли маданиятга эга бўлган катта гуруҳларни шакллантирмасдан тасвирлаб бўлмайди ва ҳатто тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга кўра, маргиналликнинг бутун муаммоси диффузия ва аккумуляция жараёнлари каби контекстда ёзилган[10.196-205].

Э.Р.Паркнинг маданий гуруҳлар ўртасидаги алоқа модели, унда рақобат, зиддият, турар жой ва ассимиляция каби босқичлар ажралиб туради, асл маданий гуруҳларнинг уларни ажратиб турувчи чегараларнинг йўқолиши ва кенгрок маданий бирликда емирилиши каби ўзаро изоляциясидан тўлиқ ўтишни белгилайди. Шу

нуктаи назардан, маргиналлик бошлангич ва якуний нукталар орасидаги бўшлиқда мавжуд бўлиб кўринади ва турли хил оралик ҳолатлар, шунингдек улар билан боғлиқ ҳодисалар, масалан, озчиликлар, миллатчилик ва космополитизм, маргинал гуруҳлар, гетто ва ҳ.к. изоляция ва ассимиляция ўртасидаги алоқа билан боғлиқ. Ушбу алоқалар орқали маргиналликнинг турли ташқи кўринишлари ва маргинал мартаба траекторияси аниқроқ бўлади.

Э.Р.Парк ва у мансуб бўлган Чикаго социологик мактаби вакиллари яратган асарларида кўпинча қайд этиладиган яна бир муҳим контекст мавжуд: эпицентрда маргинал шахс жойлашган маданий низолар экологик келиб чиқишига эга ва бу миграция, бу турли хил одамлар ва маданий келиб чиқиши бир хил ижтимоий гуруҳларини бирлаштиради. Шу муносабат билан, кўпинча маргинал шахснинг модели мигрант эканлиги ва миграцияга кирмайдиган, лекин бир хил чегарадош турдаги шахсни келтириб чиқарадиган бошқа ижтимоий ҳаракатлар турлари кўздан кетмади таъкидланади: бир ижтимоий ҳаракатдан, қатламдан бошқасига ўтиши, жинс тоифалари орасидаги чегараларни кесиш ўтиш, бир қасбдан бошқасига кўчиши ва бошқалар. Мобиллик маргиналликнинг муҳим контекстларидан бири сифатида кўриб чиқиши керак. Ниҳоят, маргиналлик ҳар доим ўзига хос ўзаро таъсир саҳналарида намоён бўлади ва маргинал турдаги одам ташриф буюриши мумкин бўлган жойлар қанча кўп бўлса, бу саҳналар шунчалик кўп. Ушбу саҳналар орасида чикаголиклар оилани [11.12-29], таълим муассасалари [12.728-736], қорхоналар ва қасблар [13.73-86]ни ажратиш кўрсатади.

Маргиналлик контекстларининг юқоридаги кенгайтирилган шарҳи тўлиқ деб даъво қила олмайди. Бироқ, классик Чикагодаги маргиналлик тушунчасини ўрганишда дизайн ва композицияда қанчалик кенгрок эканлигини кўрсатиш кифоя. Кейинчалик, биз ушбу ғоядан келиб чиқиб, бугунги кунда муқаррар бўлган баъзи тузатишлар ва аниқликларни киритган ҳолда ушбу концепцияни қайта қуришга ҳаракат қиламиз.

Хулоса: Маргинализм — индивиднинг жамият, ижтимоий гуруҳ ва табақалардан, уларнинг манфаатлари ва мақсад-муддаоларидан йироқлашуви, бегоналашувини ифодалайдиган ҳолат. Маргинализм ижтимоий, этник, қасбий ва ҳ.к. кўринишда намоён бўлиши мумкин. Кўпинча, маргинал вазият муҳожирлик шароитида юзага келади. Маргинализмга эътиборсизлик, бир томондан, ижтимоий низоларга сабаб бўлса, иккинчи томондан, индивидни ижтимоий фаоллашувидан ва маргинализмдан чиқиб кетишга ундаши ҳам мумкин [14.169-170].

Америкалик социолог Р.Парк томонидан XX асрнинг 20 йилларининг иккинчи ярмида мулатларга нисбатан муайян ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги оралик вазиятни эгаллаган индивид ёки бирор табақа, қатламга мансуб бўлмаган индивидни ифодаловчи “маргинал шахс” атамаси илк бор қўлланган. Унинг фикрича, жамиятда эгаллаб турган мавқеига кўра ўзига хос хусусиятларга, яъни безовталиқ, тажовузкорлик, шуҳратпараслик, қизиққонлик, тортинчоқлик ва эгоистик жиҳатларга эга бўлган кишилар маргинал шахсдир. Маргиналлик ҳолати индивид ёки гуруҳнинг руҳияти, мақоми, жамиятда тутган ўрнига муайян таъсир ўтказиб, уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳулқ-атворида яққол намоён бўлади.

Маргиналлик кўпроқ қолоқ мамлакатлар ижтимоий ҳаётига хос ҳодиса бўлиб, айрим ҳолларда жамият тараққиётига, унинг иқтисодий ва сиёсий барқарорлигига хавф туғдиради. Масалан, Бангладеш, Бирма, Шри-Ланка сингари Осиё ва бир қатор Африка давлатларида маргинал қатламлар таъсир кучига эга бўлиб, давлат тўнтаришлари, миллий-этник тўқнашув-мужароалар, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, яъни ижтимоий барқарорликнинг издан чиқишига сабаб бўлади. Шундай қилиб, маргинализм мамлакат аҳолиси маълум бир қисмининг “аросатда қолган”, ўз ижтимоий гуруҳидан бегоналашган, бошқа ижтимоий гуруҳга кўшилиб, унинг таркибида ўз ижтимоий мақомига эга бўлмаган, ҳуқуқий ҳолати ноаниқ ёки ҳақ-ҳуқуқлари аниқ белгиланмаган гуруҳ ёки шахсларнинг салбий сифатидир.

АДАБИЁТЛАР

1. Парк Р.Э. Человеческая миграция и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998. № 3. С. 167-176.
2. Парк Р.Э. Личность и культурный конфликт // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998. № 2. С. 175-192.
3. Парк Р.Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. 1998. № 2. С. 172-175.
4. Stonequist E.V. The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict. N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1937. // Стоунквист Э.В. Маргинальный человек: Исследование личности и культурного конфликта // Личность. Культура. Общество. 2006. Т. VIII. Вып. 1. С. 9-36.
5. Hughes E.C. Social Change and Status Protest: An Essay on the Marginal Man // Hughes E.C. The Sociological Eye. Chicago, N.Y.: Aldine-Atherton, 1971. P. 220-228.
6. Зиммель Г. Эссе о чужаке // Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». СПб.: «Владимир Даль», 2008. С. 7-13.
7. Шюц А. Чужак // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. М.: РОССПЭН, 2004. С. 533-549.
8. Николаев В.Г. Многомерные и редукционистские стратегии в чикагской социологии: случай человеческой экологии // Социологический журнал. 2009. № 2. С. 21-33.
9. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни // Избранные работы по социологии. М.: ИНИОН РАН, 2005. С. 93-118..
10. Park R.E. Reflections... P. 196-205.
11. Frazier E.F. Certain Aspects of Conflict in the Negro Family // Social Forces. 1931. Vol. 10, N. 1. P. 76-84; Frazier E.F. Children in Black and Mulatto Families // American Journal of Sociology. 1933. Vol. 39, N 1. P. 12-29.
12. Park R.E. Education and the Cultural Crisis // American Journal of Sociology. 1943. Vol. 48, N 6. P. 728-736.
13. Hughes E.C. Queries Concerning Industry and Society Growing Out of Study of Ethnic Relations in Industry // The Sociological Eye. P. 73-86.
14. Ташанов А. Вайронкор ғоялар ва бузғунчи мафқуралар –Тошкент, Турон замин зиё, 2015. -Б. 169-170

УДК: 811.512.21 Т-87

Диёрбек ТУРГУНПОЛТОВ,

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика университети талабаси

E-mail: turgunpolatovdiyorbek2002@gmail.com

ТошДУТАУ доценти, ф.ф.н Ш.Амонов тақризи асосида

THE PROGRESSIVE DEVELOPMENT OF LINGUOPOETICS AND ITS EDUCATIONAL IMPORTANCE

Annotation

During the years of independence, the use of the Uzbek language has expanded in practice, research aimed at its development on a scientific basis, the publication of scientific and popular books, textbooks, dictionaries on the specifics of our language contributes to the development of public opinion.

Keywords: linguopoetics, language of fiction, poetic speech, emotional-expressive means, elements of folk language, linguistic means, visual means, language art.

РАЗВИТИЕ ЛИНГВОПОЭТИКИ И ЕЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация

За годы Независимости узбекский язык начал использоваться на практике, издаются множество научно-популярных книг, пособий, новых словарей, посвященных особенностям языка, направленных на его развитие, которое способствует развитию общественного мышления.

Ключевые слова: лингвопоэтика, язык художественного произведения, поэтическая речь, средство эмоциональной выразительности, элементы народного языка, лингвистические средства, изобразительные средства, художественная литература.

ЛИНГВОПОЭТИКАНИНГ ТАДРИЖИЙ РИВОЖЛАНИШИ ВА УНИНГ МАЪРИФИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда нисбатда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар қўллаб-қўллаб чиқарилаётганлиги жамият тафаккурини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Калит сўзлар: лингвопоэтика, бадиий асар тили, поэтик нутқ, эмоционал-экспрессив восита, халқ тили элементлари, лингвистик восита, тасвирий воситалар, тил бадиияти.

Кириш. Мустақилликнинг дастлабки йилларида-ноқ ўзбек тилшунослиги соҳасида миллий ғоя ва миллий қадриятларни тиклашга жиддий эътибор қаратилди. Айтиш керакки, халқнинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлиши ўзбек тилини ривожлантириш, бу тилининг давлат мақомини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш алоҳида аҳамиятlidir. Шу асосда олиб қараганда, сўнгги йилларда ўзбек тили масалаларини илмий асосда тадқиқ этишнинг қатор йўналишлари ривожланди. Айниқса, бадиий адабиёт тили ва унинг таҳлили масалаларига бағишланган қатор асарларнинг юзага келганлиги бунга яққол таъкидлайди. Бу эса муҳим илмий йўналишлардан бири бўлган лингвопоэтиканинг ривожини белгилайди.

Лингвопоэтиканинг шаклланиши саксонинчи йилларда яратилган нутқ ва уни юзага келтирувчи омилларни тадқиқ этувчи жиддий асарларнинг майдонга келиши билан боғланади. Бу асарларда бадиий тил, бадиий нутқ ва уни ўрганадиган лингвистик поэтика йўналиши ўртасидаги муносабатлар ёритиб берилди, лингвистик поэтиканинг ўрганиш объекти, мундарижаси ойдинлашди. Ўзбек тилшунослигида ҳам муайян бир ижодкорнинг тилдан фойдаланиш маҳорати, ёзувчининг у ёки бу тил сатҳи бирликларини қўллашдаги ўзига хосликларини аниқлашга бағишланган, умуман, лингвопоэтик аспектдаги қўллаб-қўллаб тадқиқотлар мавжуд[1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. XX асрнинг охириги чорагидан бошлаб ўзбек тилшунослигида ўз мазмун-моҳиятига кўра, бадиий асар тилини ўрганишга турли нуқтаи назардан ёндашишга ҳаракат қилинган ишлар юзага кела бошлади. Жумладан, Н.Маҳмудов

Ойбек лирикасидаги ўхшатишлар ва Абдулла Қахҳор ҳикояларини лингвопоэтик жиҳатдан таҳлил қилди[2]. С.Х.Бабаева Ҳамид Олимжон поэзияси[3], Б.Чориев ва Ш.Эгамбердиевалар Ғафур Ғулум асарлари тилининг лингвопоэтик хусусиятлари юзасидан изланишлар олиб бордилар[4]. Кейинги йилларда лингвопоэтика муаммоларига бағишланган йирик ишлар қаторига И.К.Мирзаевнинг асарларини қиритиш мумкин[5]. Айниқса, олимнинг «Шеърлий матни лингвопоэтик талқин қилиш муаммолари» мавзусидаги докторлик диссертацияси лингвопоэтика соҳасидаги қўллаб-қўллаб мунозарали масалаларга чек қўйди. Ишда бир қатор ижодкорлар асарларини таҳлил қилиш орқали тилда мавжуд лексик, фразеологик ва грамматик бирликларнинг муомалага қиритилиши тўғрисида поэтик нутқ талаби билан юзага келиши, тил бирлигининг поэтик воситага айланиши сўзловчининг коммуникатив мақсади ҳамда нутқ қаратилган шахсга бўлган муносабатидан келиб чиқиши, нутқий вазият учун мос келадиган поэтизмларнинг тўғри танланиши уни эмоционал-экспрессив воситага айлантириши кўрсатиб берилган[6]. Г.Муҳаммаджоновнинг «80-йиллар охири ва 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи» мавзусидаги номзодлик диссертацияси ҳам лингвопоэтика билан боғлиқ масалаларга бирмунча ойдинлик қиритди[7]. М.Якуббековнинг ўзбек халқ қўшиқлари[8], Г.Жуманазаровнинг Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтик хусусиятларини аниқлашга оид тадқиқот иши ҳам шулар жумласидандир[9].

Юқорида қайд этилган манбалар лингвопоэтиканинг тадрижий ривожланиши ва ўзбек тилшунос-

лигида бадий матнни ўрганиш соҳасида эришилган ютуқлардан далолат беради.

Тадқиқот методологияси. Шеър поэтик нутқ талаблари жиҳатдан маълум бир тартибга солинган, ҳаётга муносабатни ҳис-туйғулар воситасида ифодаладиган, ўқувчига эстетик таъсир этадиган, муайян ритмик қурилишга эга бўлган ижод маҳсулидир. Иқбол Мирзо шеърӣ асарларида поэтик нутқнинг ёрқин ифодасини кузатиш мумкин. Шунга кўра мазкур тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари қуйидагилардан иборат:

1. Антонимия, синонимия ва омонимия ҳодисалари шеърнинг тил имкониятларини кенгайтириш билан бирга бадий нутқнинг лексик қимматини белгилаб беради. Унинг поэтик нутқдаги ўрни қайтариқлардан сақлаш, зидлаш муносабати орқали шеърнинг таъсир кучини ошириш, унинг бадий қимматини юксалтиришга хизмат қилишдир.

2. Шеърятда тарихий сўзлар ва халқ тили элементларини ўз ўрнида қўллаш шоирнинг бадий маҳорати ва услубий ўзига хослигини ифода этади. Бадий матнда одатий боғланишларнинг мос қўлланилиши ҳамда ноодатий боғланишларнинг кашф этилиб, бадий нутққа олиб кирилиши алоҳида ҳиссий-эмоционалликни юзага келтиради ҳамда таъсирчанликни оширади.

3. Муболаға, талмех, тазмин сингари бадий санъатларнинг замонавий шеърятда фаол қўлланилиши унинг мазмун ва маъно умрзоқлигини таъминлайди. Сўз такрорига асосланган стилистик фигуралар - анафора, эпифора ва инфораларда таъкидлаш ва бўрттириш кучли ифодаланади ва улардан ўз ўрнида унумли фойдаланиш шоирнинг маҳоратидан дарак беради.

Кейинги йилларда И.К.Мирзаевнинг “Шеърӣ матнни лингвопоэтик талқин қилиш муаммолари”, А.Сабирдиновнинг “Ойбек шеърӣятида сўз ва образ”, А.Бойниёзовнинг “Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадийати”, М.Йўлдошевнинг “Чўлпоннинг бадий тил маҳорати”, Р.Нормуродовнинг “Шукур Холмирзаевнинг бадий тил маҳорати”, У.Хўжамқуловнинг “Миртемир лирикасида сўз ва образ”, Г.Мухаммаджоновнинг “80-йиллар охири 90-йиллар бошларида ўзбек шеърӣятининг линвопоэтик тадқиқи”, Г.Имомовнинг “Миллийлик ва бадий нутқ”, С.Боймирзаевнинг “Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи”, О.Мамазияевнинг “Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация”, П.Қодиоровнинг “Тил ва эл”, Б.Йўлдошев, З.Шодиевнинг “Уфқ” трилогиясининг лингвопоэтик тадқиқи масалалари”, Б.Йўлдошев, Т.Қурбоновнинг “Бадий асар тили ва услуби масалалари”, Т.Қурбоновнинг “Тарихий бадий асар ва давр тили масалалари”, Б.Йўлдошев, Қ.Халиловнинг “Шоир Эркин Воҳидовнинг фразеологизм қўллаш маҳорати ҳақида”, А.Ҳайдаровнинг “Бадий тасвирнинг фоностилистик воситалари”, Н.Тўлановнинг “Ҳозирги ўзбек шеърӣятида бадий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили”, М.Юлдашев-

нинг “Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи” сингари илмий тадқиқотлар яратилди.

Жумладан, Л.Абдуллаева ўзининг монографиясида[10] ўзбек бадий адабиёти тилининг лексик стилистикаси муаммолари ҳақида фикр юритган. Э.Қиличев эса «Бадий тасвирнинг лексик воситалари» деб номланган китобида бадий тасвирда иштирок этадиган лексик воситалар, уларнинг ифода имкониятлари билан боғлиқ масалалар устида тўхталган. Б.Умурқуловнинг «Поэтик нутқ лексикаси» номли монографиясида ҳозирги ўзбек шеърӣяти тилининг лексик манбалари, поэтик лексика, анъанавий поэтизмлар, сўз вариантлари ва уларнинг эстетик қиммати каби масалалар тадқиқ этилган. Бадий матнни лингвопоэтик тадқиқ қилишнинг назарий масалалари, айниқса, М. Юлдашевнинг монографиясида[11] атрофлича ёритиб берилган. Унда матн таърифи, асосий бирликлари, лингвопоэтиканинг пайдо бўлиши ва тараққиёти, интертекстуаллик муаммоси каби масалалар ўртага ташланади. Шу билан бирга олим бадий матннинг лингвопоэтик таҳлили тамойилларини ҳам белгилайди.

Таҳлил ва натижалар. Таъкидлаш керакки, филологиянинг мазкур йўналиши тадрижий ривожланишда эканлиги ўзбек тилшунослигида бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи тадқиқиға бағишланган илмий ишларнинг ортиб бораётгани бунинг исботидир.

Герменевтика жамиятдаги гравитациянинг мавжудлик ҳолатини ўрганишға қаратилган фан. У борлиқнинг (Ер сайёрасида) мавжуд ҳар бир воқеа-ҳодисасининг ўрни ва ролини меъёрлаштиришға қаратилган таълимот. Герменевтиканинг предмети ва таълимоти бу-тушуниш назарияси, яъни олам ва одам борлиғи ва бирлигини тушуниш муаммоси. Тушуниш бу – геометрик фикрлаш демакдир. Ваҳоланки, Аллоҳ томонидан яратилган ҳар бир нарсa ва мавжудотнинг ўрни ва аҳамияти борлигини тушуниш, унинг мавжудлиги билан келишиш, ўзарo нифoқ, айниқса, интиқомға ўрин йўқлигини тушуниш ва атрофдагиларға шу тушунилган ғояни етказиш ҳақидаги таълимот. Бу борада Ўрта асрларда тасаввуф таълимоти қатор эътиборға молик ғояларни илгари сурган.

Герменевтика санъатнинг образли инъикосини инсоният борлиғи ижтимоий гравитациянинг қонуний кўринишларини яратишға қаратилган таълимот сифатида санъат воситасида борлиқ ҳодисаларининг образли изоҳини унинг барча қонун-қоидалари доирасида тушуниш, тушунтириш ҳамда уни ҳис қилиш методларини яратади[12].

Ҳулоса ва таклифлар. Ўзбек тилшунослигида бадий асар тилининг тадрижий ривожини, унинг маърифий аҳамияти, тилни лингвопрагматик жиҳатдан ўрганиш бўйича амалға оширилган ишларға ҳолисона баҳо бериш, бу борада эришилган ютуқ ва камчиликлар, амалға оширилиши лозим бўлган вазифаларни белгиланган тартибда аниқлаш лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзаев И. Шеърӣ матнни лингвопоэтик талқин қилиш муаммолари. – Тошкент, 1992;
2. Маҳмудов Н. Ойбек шеърӣятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, 6-сон, – Б.51.; шу муаллиф. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, 4-сон, – Б.34-38.
3. Бабаева С.Х. Лексико-стилистические особенности поэзии Хаида Алимджана. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1989. – 17 с.
4. Чориев Б. Гафур Гулом шеърӣяти тили. – Тошкент, 1990. – 112 б.; Эгамбердиева Ш. Ғ.Ғулом асарлари лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, № 1. Б.48-49.
5. Мирзаев И.К. Некоторые проблемы общей и стилистической типологии в связи интерпритации поэтического текста // Вопросы сравнительной типологии (германские, романские, русский, тюркские языки). Тезисы докладов республиканской научной конференции. – Ташкент: ТГПИИЯ, 1981, – С.223-224; Вопросы лингвистики

- поэтического текста. Библиографический указатель, часть 1. – Самарканд: СамГУ, 1986. – 73 с.; Теория лингвистического анализа текста. Курс лекций. – Самарканд: СамГУ, 1987. – 38 с.; Поэтическая рифма и структурное своеобразие языка // Актуальные вопросы романо-германской филологии и методики преподавания иностранных языков в вузе. Тезисы докладов республиканской научно-методической конференции. – Самарканд: СамГУ, 1988. – 110 с.
6. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии): Автореф. дисс... д-ра филол. наук, Ташкент, 1992. – 40 с.
 7. Мухаммаджонова Г. 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент: 2004. – 25 б.
 8. Якуббекова М.М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: филол.фан.д-ри. ...дис.автореф. – Тошкент, 2005. – 52 б.
 9. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – Тошкент, 2012.
 10. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы. – Тошкент: Фан, 1979.
 11. Юлдашев М.Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи: фил.фан.док.дисс.автореф.-Тошкент, 2009.
 12. Турғунпўлатов Д.Р. Мактабда лингвопоэтика санъатини герменевтик мезонлар билан ўрганиш. Хоразм маъмун академияси ахборотномаси. 1/2022. 6-345.
 13. Султонов И. Адабиёт назарияси. –Тошкент: 1982.
 14. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: 1968.
 15. Шпет Г.Г. Герменевтика и ее проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.- Москва:1989-1992.

Ali Tурсаотов,
Toshkent davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

TVChDPU dotsenti A.Abdulaxatov taqrizi asosida

SPORT MUSOBAQASI NAZORAT QILISH USULI VA OB'EKTI SIFATIDA

Аннотация

Maqolada jismoniy tarbiya va sport tizimida umumiy xarakterdagi boshqaruv usullari bilan bir qatorda sport musobaqalari ham boshqaruv usuli sifatida muvaffaqiyatli ishlaydi. "Sport va texnik natijalarning umumiy majmui" tushunchasi kiritiladi. Sport musobaqasining alohida elementlari nazorat omillari sifatida jismoniy tarbiya va sport tizimiga ta'sir etishi ko'rsatilgan. Biroq, eng samarali sport musobaqasi ob'ekt sifatida sport musobaqalari tizimini optimal boshqarish bilangina boshqaruv usuli sifatida qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: sport musobaqalari, elementar musobaqa, sport-texnika natijasi, jismoniy mashqlar.

СПОРТИВНОЕ СОРЕВНОВАНИЕ КАК СПОСОБ И ОБЪЕКТ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

В статье, помимо общих методов управления в системе физического воспитания и спорта, спортивные соревнования также успешно работают как метод управления. Будет введено понятие «общая совокупность спортивно-технических результатов». Было показано, что определенные элементы спортивных соревнований влияют на систему физического воспитания и спорта как управляющие факторы. Однако максимально эффективное соревнование как объект может быть использовано как метод оптимального управления системой спортивного соревнования.

Ключевые слова: спортивные соревнования, элементарные соревнования, спортивно-технические результаты, физические упражнения.

SPORTS COMPETITION AS A MANAGEMENT METHOD AND OBJECT

Annotation

In this article, in addition to general management methods in the system of physical education and sports, sports competitions also work successfully as a management method. The concept of "general set of sports and technical results" was introduced. It is also shown that certain elements of sports competitions affect the system of physical education and sports as control factors. However, the most effective sports competition as an object can be used as a method of optimal management of the sports competition system.

Key words: sports competition, elementary competition, sports and technical results, physical exercises.

Kirish. Jamiyatni ilmiy boshqarishni takomillashtirish dolzarb vazifa bo'lib, busiz ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotni amalga oshirish mumkin emas.

Kibernetika va tizimlar umumiy nazariyasi rivoji mahsuli bo'lgan boshqaruvning umumiy nazariyasi asosida hozirda alohida ijtimoiy tarmoqlarni boshqarishni o'rganishga o'tish zarur va mumkin. Boshqaruv jarayonini uni tarixiy va hukumat doirasidan ajralgan holda ko'rib bo'lmaydi. Menajmentning asosiy mazmunini faqat uni amalga oshirish doirasi nuqtai nazaridan tushunish mumkin. Hozirgi vaqtda alohida hududlarni boshqarishning o'ziga xos omillarini o'rganish eng istiqbolli hisoblanadi. Shu sababli, biz bu yo'ldan borar ekanmiz, muqarrar ravishda sportning ijtimoiy institutiga xos bo'lgan boshqaruv usullarini o'rganish zarurligiga kelamiz.

Tadqiqot dolzarbligi. Jismoniy madaniyat tizimining rivojlanishi har doim uning rivojlanishining barcha oldingi bosqichlariga xos bo'lgan ushbu xilma-xil tizimning turli jihatlari yangi shakl va usullarni izlashga asoslangan. Endi individual vazifalarni hal qilishdan jismoniy tarbiya harakatini uning barcha darajalarida boshqarishni takomillashtirish sifatida shakllantirish mumkin bo'lgan umumiy vazifani hal qilishga o'tish kerak - pedagogik jarayonni boshqarishdan tizimni boshqarishgacha.

Jismoniy tarbiya va sportga xos bo'lgan boshqaruv usullarini o'rganishga kirishar ekanmiz, birinchi navbatda umumiy, o'ziga xos bo'lmagan xarakterga ega bo'lgan, boshqa ijtimoiy sohalarida aniq o'xshashliklarga ega bo'lgan usullarni ta'kidlashimiz kerak. Taxmin qilish mumkinki, boshqaruvning kamida uchta usuli mavjud:

bevosita ma'muriy ta'sir;
iqtisodiy omillar majmui;
tashkiliy va uslubiy g'oyalar majmui.

Sport sohasi uchun birinchi usulning o'ziga xos xususiyati shundaki, direktiv nazorat harakati kamdan-kam hollarda sport tashkilotlarining butun tizimiga taalluqli bo'lib, asosan keyingi quyi bo'g'in bilan cheklanadi.

Jismoniy tarbiya va ushbu yo'nalishdagi faoliyatni rivojlantirish turli bo'limlar va bo'ysunuvchilarning juda ko'p sonli tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi, bu esa boshqaruv usuli sifatida to'g'ridan-to'g'ri ma'muriy ta'sirni qo'llash doirasini toraytiradi.

Iqtisodiy omillarning yig'indisi ijtimoiy ishlab chiqarish sohasida qo'llaniladigan omillarga o'xshaydi - masalan, moddiy rag'batlantirish, xarajatlarni hisobga olish va boshqalar.

Boshqarishning uchinchi usuli - tashkiliy-uslubiy g'oyalar majmuini ishlab chiqarish texnologiyasi bilan aniqlash mumkin.

Tadqiqotning maqsadi. Yuqorida aytib o'tilgan uchta usul jismoniy madaniyat tizimida turli xil samaradorlik bilan ishlaydi. Biroq, ushbu tizimda nazoratni o'rganayotganda, yana bir usulni ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir, bu sport musobaqalari tizimidir.

Bizningcha, ushbu to'rtinchi, o'ziga xos nazorat usulini ajratib ko'rsatish mumkin va maqsadga muvofiqdir, garchi unda uchta umumiy usul ham ishlashi aniq. Barcha boshqaruv usullarining ta'sirini o'rganish vazifasi dolzarbdir. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, umumiy bo'lgan uchta usul allaqachon boshqa ijtimoiy-iqtisodiy sohalariga nisbatan ko'p

jihatdan o'rganilgan, buni hali sport musobaqalari haqida aytib bo'lmaydi.

Jismoniy tarbiya va sport harakatini boshqarish tuzilmasini milliy miqyosda yoki boshqa miqyosda boshqaruv prizmasi orqali qarash kerak, deb taxmin qilish mumkin. Boshqaruv tuzilmasidagi o'zgarishlar bevosita o'zini namoyon qilmaydi, faqat yuqorida qayd etilgan to'rtta boshqaruv usulida ushbu o'zgarishlarni amalga oshirish orqali namoyon bo'ladi. Masalan, sportni boshqarishning davlat tizimini yaratish yoki jismoniy tarbiya va sport harakatini boshqarishning ommaviy shakllariga o'tish davrida turli tashkiliy va boshqaruv shakllari mavjud bo'lgan yoki mavjud bo'lmagan, ammo bu o'zgarishlarning hech biri sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmagan. Ushbu to'rtta boshqaruv usuli O'zbekiston sportining harakati tarixida uni boshqarishda ustunlik biz sanab o'tgan to'rtta usulning u yoki bu turiga tegishli bo'lgan davrlar bo'lgan. Shu bilan birga, barcha usullar bir-biridan sezilarli ustunliksiz intensiv qo'llanilgan davrlarni nomlash mumkin. Shu munosabat bilan, Olimpiya o'yinlariga tayyorgarlikning yakuniy bosqichi, O'zbekiston Olimpiya terma jamoalarini muvaffaqiyatli tayyorlash va shakllantirish bo'yicha kompleks maqsadli dasturni amalga oshirishda, to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalar, iqtisodiy omillar va yagona tashkiliy-uslubiy rahbarlik hamda mamlakat sport tashkilotlarining kuch-g'ayratini o'quv dasturining eng dolzarb yo'nalishlariga yo'naltirish maqsadida ta'sir o'tkazishning muhim vositasiga aylangan sport musobaqalari tizimidan foydalanildi.

Mavzuning o'rganganlik darajasi. Shunday qilib, hozirgi vaqtda sport musobaqalarini ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish vazifasi ikkita sababga ko'ra dolzarbdur:

- sport musobaqalari tizimi sport harakatini boshqarishning o'ziga xos usulidir, shuning uchun biz boshqaruvni umumiy lashtirishdan manfaatdor bo'lgan holda, tizimni vizual holatida qilish va uning asosida sport tizimining barcha imkoniyatlaridan foydalangan holda ushbu umumiy lashtirish zahiralari ko'rishimiz kerak.

- sport musobaqalari tizimining o'zi boshqarish ob'ekti bo'lib, uni boshqarishning samaradorligi turli ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida joylashgan ko'plab omillar bilan belgilanadi. Bu holat sport musobaqalari tizimini boshqarishni amalda kamroq qiyinlashtiradi.

Shunday qilib, biz nafaqat sport musobaqalari tizimining ushbu ikki tomoni o'rtasidagi dialektik munosabatlar, balki o'rganilayotgan hodisaning ikkala tomonini birgalikda o'rganish zarurligi haqida ham xulosaga kelamiz.

Tadqiqot natijalari. "Sport musobaqasi" tushunchasi o'zining asosiy tamoyili - jismoniy mashqlardan tobora uzoqlashmoqda. Katta sportga kelsak, jismoniy mashqlar faqat birlamchi manbalardan biri bo'lgan yirik axborot tizimi sifatida sport musobaqalari tizimining modeli shakllantirilmog'ida.

Sport musobaqalarining axborot tuzilmasining xilma-xilligi va murakkabligi yaqqol ko'rinib turibdiki, bu ko'p jihatdan ularni jozibador qiladi.

Sport mashqlarining axborot tuzilmasi miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini ta'minlaydi. Axborot tuzilishi ham miqdoriy, ham sifat jihatidan bo'lgan sport turlari guruhi

mavjud. Bular, xususan, masofadan harakatlanadigan sport turlari. Miqdoriy belgi - sportchining belgilangan masofani bosib o'tgan vaqti. Sifat - u yoki bu sportchining raqiblar ustidan qozongan g'alabasi.

Gimnastika kabi sub'ektiv bahoga ega bo'lgan sport turlarida oraliq axborot tuzilmalari bo'lishi mumkin: masalan, element to'liq baholash uchun yoki uning bir qismi uchun bajarilishi mumkin. Biroq, ayrim hollarda, sudyalarning elementning bajarilmasligi faktini aniqlaydilar va endi gap miqdoriy emas, balki sifat o'zgarishi haqida.

Elementar musobaqa aktlarining axborot tarkibini tahlil qilish asosida sport mashqlari yetarli darajada aniqlik bilan rasmiylashtirilishi mumkin.

Ushbu xulosa ikkita muhim ma'noga ega:

- elementar musobaqa aktining axborot tarkibi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan sport musobaqalarida hakamlik qilish, sport hakamligini ob'ektivlashtirishning texnik vositalariga asoslanadigan matematik rasmiylashtirish usullarini qo'llash orqali to'liq ob'ektivlashtirilishi mumkin;

- elementar musobaqa aktlarini rasmiylashtirish asosida yaxlit sport musobaqasining axborot modelini qurish mumkin, bu esa o'z navbatida sport musobaqasining optimal strategiyasi va taktikasini aniqlash va keyinchalik amalga oshirish maqsadida tahlil qilinishi mumkin.

Sport musobaqasi voqelikni obrazli aks ettirish shakllaridan biri sifatida qaralishi kerakligi sababli, sport musobaqasiga xos xususiyatlarni ijodiy jarayon sifatida ko'rib chiqish zarur. Musobaqaning ijodiy jarayon ekanligiga, xususan, o'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlari ishonch hosil qiladi. Sport musobaqasi masalasini ko'rib chiqsak, biz undagi ijodkorlik mavzusini, ijodkorlik ishini aniqlashimiz, nomlashimiz kerak. Bunday narsalardan biri, ijod mahsuli sport natijasi bo'lishi mumkin, deb taxmin qilish mantiqan to'g'ri.

Sport-texnika natijasini raqobatning namoyon bo'lish shakllaridan biri sifatida, inson faoliyatining ma'lum bir sohasi, uning xususiyatlari, tarkibiy qismlari, shakllanishining asosiy qonuniyatlari, ijtimoiy ahamiyatining uzviy aksi sifatida yanada chuqurroq o'rganish kerak.

Ko'rinib turibdiki, sport-texnika natijasi va uning o'sish sur'ati muayyan sport tizimining mazmuni va tashkil etilishining ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaralishi kerak.

Sport natijalarining o'zgarishi (o'sish yoki pasayish) belgisiga mos keladigan umumiy natijalar to'plamidan keladigan signal ma'lumotlarni qayta ishlash va qaror qabul qilgandan so'ng, tegishli ijtimoiy ijro etuvchi mexanizmi faollashtiradi.

Xulosa. Biz sport natijalarining umumiy to'plami tushunchasini kiritdik va u sportning ijtimoiy institutiga ta'sir qiluvchi samarali omil bo'lib xizmat qiladi, deb hisoblaymiz. Biroq, ushbu to'plamning ko'p omilliligi va uning yuqori axborot sig'imi shuni ko'rsatadiki, natijalarning umumiy to'plami faqat ushbu juda katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlashning avtomatik vositalaridan foydalanganda samarali boshqaruv omili bo'lib xizmat qiladi. Shunday qilib, biz yana bir bor oldingi xulosamizga qaytamiz: sport ijtimoiy institutini markazlashgan holda boshqarish imkoniyatlarini faqat zamonaviy, ilmiy-texnikaviy o'zgarishlar yutuqlaridan foydalangan holda to'liq amalga oshirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Usmonxo'jayev T.S. "Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari" T-2005 yil
2. Xo'jayev F. "Sport o'yinlari" T 2007
3. «Концепция развития физической культуры и массового спорта в Республике Узбекистан на период 2019-2023 годы.» (Постановление КМ РУз от 13.02.2019 г. № 118)
4. Физическая культура студента. Учебник для студентов ВУЗов / Под.ред. Ильинича В.И. – М.Гардарики 2007.
5. Максименко А.М. Основы теории и методики физической культуры. – М.; ФиС, 2001.
6. Керимов Ф.А. Спорт сохасидаги илмий тадқиқотлар, «Zar qalam», T – 2004
7. Родиченко В.С. «Теория и практика физической культуры». 1974 г.

Шахноза ТУРСУНКУЛОВА,
Самарқанд давлат университети доценти
mstursunkulova@mail.ru

СамДУ доценти Қ.Х.Аликулов тақризи асосида

ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ МАЪНАВИЙ МЕРОСИНING ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада, тасаввуф алломалари маънавий меросининг тарихий фалсафий таҳлиliga оид фикр-мулозалар берилган. Тасаввуф маънавий меросининг ўзига хос хусусиятлари, маънавий аҳамияти тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, ўзбек олимларининг тасаввуф методологияси борасидаги илмий изланишлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Тасаввуф, тарикат, тасаввуф алломалари, маънавий мерос, “Рашахот ал-ҳаёт”, Махдуми Аъзам, Самарқанднома.

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ СУФИЙСКИХ УЧЕНЫХ

Аннотация

В статье представлены взгляды на историко-философский анализ духовного наследия мистиков. Даются сведения о специфических особенностях и духовном значении духовного наследия суфизма. Также анализируются научные исследования узбекских ученых по методологии суфизма.

Ключевые слова: Тасаввуф, тарикат, суфийские ученые, духовное наследие, «Рашахот аль-хайят», Махдуми Аъзам, Самарканднома.

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE SPIRITUAL HERITAGE OF SUFI SCIENTISTS

Abstract

The article presents views on the historical and philosophical analysis of the spiritual heritage of the mystics. Information is given about the specific features and spiritual significance of the spiritual heritage of Sufism. The scientific research of Uzbek scientists on the methodology of Sufism is also analyzed.

Keywords: Sufism, tarikat, sufi scholars, spiritual heritage, Rashakhot al-Hayat, Makhdumi Azam, Samarkandnama.

Кириш. Аждодларимиз томонидан яратилган моддий ва маънавий мероси бугунги кунда биз келажак авлод учун қолдирилган миллий-тарихий қадрият, ғурурифтхор, ўзликни англаш воситаси ҳисобланади. Улар яратган санъат намуналари (расмлар, най, меҳнат куроллари, тақинчоқлар, безаклар), бадий-эстетик асарлар (мадҳия, достон, ғазал, шеър, асарлар) тарихийлиги, моҳиятан ҳаётийлиги, ўз даврига монандлиги билан аҳамиятлидир. Аждодларимиз асарларида ўз даврининг йирик ва долзарб муаммоларини кун тартибига олиб чиққан, уларнинг ечимлари бўйича реал тақлиф ва тавсиялар берган, мазкур тавсиялар бўйича амалий кўрсатмалар ҳам тайёрлашган, умумий маънода ўз ҳаётларида барқарорлик, фаровонлик, маънавият, маданият ва илм-маърифатни, ижодкорликни таъминлашга ҳаракат қилишган.

Албатта, улар ўз олдларига қўйган вазифаларни иложи борида амалга оширишга, зиддиятларни, қарама-қаршиликларни бартараф этишга ҳаракат қилишган. Энг қимматлиси улар ўз фикрларини у қандай шаклда бўлмасин, яъни диний, илмий, маданий, маънавий, сиёсий ҳамда турли хил тармоқларга тегишли бўлсада, тарихий реалликда амалга оширилган ҳамда тарих саҳифаларини ўз асарлари билан бойитган. Биз ҳақли равишда уларнинг ижодий фаолиятига мансуб барча асарларни у қандай шаклда бўлмасин маънавий мерос деб баҳолаймиз. Маънавий меросни кенг ва тор маънода тушуна бўлади. Кенг маънода олганда, маънавий меросга ҳамма нафақат ёзма асарлар, китоблар қиради, балки, тил, ёзув, кийим-кечаклар ва бошқаларни киритиш мумкин. Тор маънода эса, маълум бир турини олиш мумкин, масалан, бадий асарларни тушуниш мумкин.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тасаввуф алломаларининг (улар улугъ авлиёлар, ориф зотлар,

табаррук сиймолар ҳам дейилган) асарлари (маънавий мерос) тарихий-фалсафий, диний маърифий хусусиятлари, асар мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб таснифланади. Манбалар асосан, Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардан озиқланади, шу жиҳатлари билан жамики асарлардаги умумий ўхшашликни кўриш мумкин. Унинг қўпхиллиги эса, дин ва шариат, илм ва маърифат, фалсафа ва ахлоқ, ҳамда кўпвариантли методологияси билан характерланади.

Жумладан, Ўрта Осиё тарихида тасаввуфий позицияда жуда кўплаб олим-алломалар ижодий фаолият олиб боришган. Улар ижодида мансуб асарларнинг салмоғи ҳам жуда катта ва диққатга сазовордир. Ўтган асримизда ва ҳозирги кунда тасаввуф алломалари маънавий меросини ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича жаҳоннинг турли илмий тадқиқот марказлари ҳамда илмий тадқиқот муассасалари етакчилик қилади (Канада, АҚШ, Буюк Британия, Франция, БАА, Миср, Туркия). Мамлакатимизда ҳам “Ўтган йилларда халқимизнинг маънавий меросига янгича ёндашиш ва янгича фикрлаш тақозоси туфайли бизга номаълум бўлган кўпгина тасаввуф алломалари бўлган юртдошларимизни кашф этдик. Эндиликда уларнинг илмий-маърифий меросларини ўрганмоқдамиз, ҳаётга татбиқ этмоқдамиз ва у буюк зотларнинг фаолиятларига бағишланган илмий-амалий анжуманлар ўтказмоқдамиз”[1].

Тадқиқот методологияси. Замонавий илм-фанда, тасаввуф таълимотини ўрганишга XX асрнинг ўрталарида шарқшунос олимлар В.Бартольд, Е.Бертельс, кейинчалик В.Гордлевский, ўзбек олимларидан И.Мўминов, М.Хайруллаев, М.Баратов, В.Зоҳидовлар алоҳида эътибор қаратишган.

XX асрнинг охирларида Нажмиддин Комилов томонидан “Тасаввуф” номли китоб ёзилади. Муаллиф-

нинг китоблари биринчиси (“Комил инсон ахлоқи”) 1996 йилда, иккинчиси (“Тавҳид асрори”) 1999 йилда нашр этилади. Н.Комилов ҳулосаларига кўра, тасаввуф ҳақиқий маънода инсонпарвар таълимот ҳисобланади. Инсоннинг камолоти, рухий-маънавий юксалиши учун қайғуриб келган Гуманистик таълимотлар ривожига бизнинг ватандошларимизнинг ҳиссаси бекиёс”[2]. Воқеан, тасаввуф ғоялари бир бутунликни ташкил этадиган умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмидир. Дин, фалсафа, адабиёт, санъат ва ҳоказо - буларнинг ҳаммаси шу муаззам дарахтнинг шохлари бўлиб, унинг илдизи халқнинг ижоди, дунёқараш ва фикрий кашфиётларидир. Инсон бутун онгли тарихи давомида ўзини излади, ўрганди, бу йўлда юзлаб асотирлар, идеал қаҳрамонлар, назария ва таълимотларни яратди. Буларнинг кўпи тасаввуфга келиб қўшилган ва қайта ҳаёт топган[3].

Н.Комилов тасаввуфга оид китобларида Зуннун Мисрий (796-861), Боязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири)нинг “Хатм ул-авлиё” ва Мансур Ҳалож (858-922)ларнинг асарларидаги тасаввуфий қарашларни, ғояларни ўрганади. Шунингдек, Абу Саид Абул Хайр (967-1049), Абдуллох Ансорий (1006-1089)нинг “Манозил ус-соирин” (Сайр этувчиларнинг манзиллари) номли асарини, Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) “Ҳикматлар”ини, Яхё Сухравардий (1155-1191), Ибн ал-Арабий (1165-1240)нинг “Футухоти Маккия”, Нажмиддин Кубро (1145-1221)нинг “Рисола ат-турук” (Тарикатлар рисоласи), “Ал-Усул ал-ашара (Ўнта усул), “Одоб ус-соликин”, “Фавойих ул-жамол”, Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) ва шу каби шайх ул-машойхларнинг тасаввуф илмига оид қарашларини тадқиқ этганлар.

Абу Наср Саррож (вафоти 988 йил)нинг “Китоб ал-лумаъ”, Абу Исҳоқ Калободий (вафоти 990 йил)нинг “Ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф”, Мустамлий Бухорий (вафоти 1043 йил)нинг “Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф”, Абу Толиб Маккий (вафоти 998 йил)нинг “Қут ул-қулуб”, Сутламий (вафоти 1021 йил)нинг “Рисолат ал-маломатия”, Қушайрий (вафоти 1072 йил)нинг “Рисола фи ат-тасаввуф”, Ал-Ҳужвирий (вафоти 1076 йил)нинг “Кашф ул-маҳжуб”, Абдуллох Ансорийнинг “Манозил ус-соирин”, Фаридидин Аттор (1119-1222 йил)нинг “Тазкират ул-авлиё” номли асарларидаги фалсафий, тасаввуфий, ирфоний, диний ва бқ. жиҳатларни ўрганган.

Н.Комилов мазкур илмий асарларида А.Жомийнинг “Нафаҳот ул-инс мин ҳазорат ул-қудс” (664 та шайху суфийларнинг номи) асарини, А.Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат мин шамоил ул-футувват”, “Лисон ут-тайр”, “Хамса” ва бошқа кўплаб асарларидаги фалсафага, тасаввуфга тегишли бўлган фикр-мулоҳазаларини таҳлил этган. Асарда келтирилган ҳар бир фикр-мулоҳазалар мазмунан бой, ранг-баранг мавзуларга тегишли бўлиб, тарихий-фалсафий, илмий-тасаввуфий ғоя ва назариялар устида кизгин баҳс-мунозаралар олиб борилган.

Н.Комилов айтадики: “Тасаввуф ўзи Буюк бир романтик оламдир. Оламини Мутлақ Парвардигорнинг ижоди деб қараш, дунёни Илоҳнинг кўзгуси деб тушунириш ва барча гўзалликлар, кудратни Илоҳдан деб ҳисоблаш, Борлиқни романтик рангларда, шоирона ҳаёлий сурат-тимсоллар тарзида, илоҳий нурнинг порлашидан доимий ҳаракатда ва ижодда деб тасаввур этиш - ўзи бир Буюк Поэзия”дир[4]. Дарҳақиқат, олим тасаввуф манбалари таҳлиладан келиб чиқиб тасаввуфни романтика деб баҳолашининг ўзига хос сабаблари ҳам бор.

Ўзбек олимларидан тасаввуф тарихи, тасаввуфий манбаларни ўрганган, тарихчи олим Элёр Каримовдир. Илмий изланишларининг асосий қисмини тасаввуфнинг асосий моҳиятини ўрганишга қаратган тарихчи олим,

профессор Элёр Каримов 1990 йилда “Роль, место и социальные позиции духовенства Мавераннахра в XV в” мавзусидаги номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1998 йилда “Суфийские тарикаты в Центральной Азии XII-XV вв” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади.

Шунингдек, олим “Хўжа Ахрор ҳаёти ва фаолияти” номли рисоласини ҳам ёзади. Асарда XV асрнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-диний, маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган диний, сиёсий арбоб Хўжа Ахрорнинг таржimai ҳолидаги муҳим кирралар тарихий, илмий нуктаи назардан кенг ёритилган бўлиб, унинг диний-руҳонийлик салоҳияти, ўз даврининг йирик билимдони, сиёсатчиси сифатида таърифланади. Асарда олим Хўжа Ахрорнинг таржimai ҳоли тўғрисида тавсифланган манбалардан бирини алоҳида ажратиб кўрсатади. Ас-Сафий номи билан машҳур бўлган Фахриддин Али бин Хусайн ал-Воиз ал-Кошифий (938/1532 вафот этган)нинг авлиёлар ҳаётига оид машҳур “Рашаҳот ал-ҳаёт” (Рашаҳот) асаридадан фойдаланган ҳолда ҳам Мовароуннаҳрнинг диний-сиёсий ҳаётини, ҳам Хўжа Ахрорнинг ҳаёти ва фаолиятини таҳлил қилади. “Рашаҳот” тарихда муҳим аҳамиятга эга бўлган асарлар сирасига киради. “Рашаҳот”нинг маълум маънодаги тарихий аҳамияти шундаки, у Ўрта Осиё ислом тарихида мазкур ҳудуддаги кишиларда диний-мафқуравий дунёқарашни шакллантиришда муҳим рол ўйнайди[5].

Э.Каримов фикрича, “Рашаҳот”да дунёвий ва диний арбоблар ўртасидаги муносабатларга бағишланган ҳикоялар, хусусан, темурийзода Шохрухнинг Самарқанд тахти учун бошқа бир темурийзода Халил Султонга нисбатан олиб борган курашининг нақшбандий ётақчилари томонидан қўллаб-қувватланиши ҳақидаги маълумотлар асарга, шубҳасиз, қизиқшини орттиради. Ушбу манба, аввало, оригинал ва мустақил равишда шаклланган қатор тарихий ва биографик анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ва мувофиқлаштирган. Ас-Сафий асарида Хўжа Ахрор таржimai ҳолининг тўла ва расмий версияси билан қандай бўлса шундайлигича танишамиз ва муаллиф фикрига қўшилаемиз, дейди [6]. Бундан ташқари олим мазкур асарда “Бобурнома” (Бабуринаме), “Силсилат ул-орифин”, “Тарихи Рашидий” каби асарларга, қадимий қўлёзмаларга ҳам мурожаат қилиб, таҳлил қилади.

Тарихчи олим Комилхон Каттаев ҳам тасаввуф манбалари (маънавий мероси) бўйича илмий изланишлар олиб бормоқда. “Тасаввуф алломалари” китобида муаллиф Саййид Ота, Хожа Ахрор Вали, Махдуми Аъзам Даҳбедий, Шайх Худойдод Вали, Шох Нёматулло Вали, Махдуми Хоразмийларнинг асарлари, ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги тарихий маълумотларни тадқиқ этган. “Махдуми Аъзам тарихи ва мукамал Даҳбедийлар тарикати” мавзусидаги тадқиқот ишида, Махдуми Аъзам ва унинг авлодлари Даҳбедий хожалар тарихи тўғрисида маълумотлар берилган. Китоб тарихий манбалар, эски қадимий китоблар асосида яратилган бўлиб, Даҳбед тарихи, Махдуми Аъзамнинг ҳаёти ва фаолияти, тасаввуф ва даҳбедийлар силсиласига мансуб тарихий шахслар тўғрисидадир.

Махдуми Аъзамнинг асл исмлари – Сайид Аҳмадхожа Косоний (1461) бўлиб, “Аъзам сўзи” тасаввуф ва ислом фикршунослигида “улуғ” деган шарафли унвонни билдирган. Кўриниб турибдики, аллома ўз давридаёқ “улуғ”ликка эришган. К.Каттаев таъкидлашича, кўпгина манбаларда Махдуми Аъзамнинг маърифат-парварлик ва устозлик қарашларини улуғлашиб “Пири шасти”, яъни “Олтмиш авлиёни етиштирган муршид”, деб ҳам атаган[7].

К.Каттаевнинг “Самарқанднома” асарида тасаввуф илми, калом илми, ҳадис илмининг тарихий жиҳатлари

ёритилган. Тасаввуфнинг силсила сулуклари (маъноси: силсила-занжир, сулук - суфийлик) ажратиб кўрсатилган.

Жаъфария – асосчиси VIII асрда яшаган Ҳазрати Имом Жаъфари Содиқ. Қодирия - асосчиси XII асрда яшаган Абдул Қодири Желоний (Ҳазрати Ғавсул Аъзам Ҳасайни-Ҳусайни) бўлиб, ота томонидан Имом Ҳасаннинг ўн биринчи, она томонидан Имом Ҳусайннинг ўн иккинчи авлоди бўлганлари учун ҳам Ҳасайни-Ҳусайни лақабини олганлар). Яссавия - асосчиси 1166 йилда вафот этган Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий. Кубравия - асосчиси 1221 йилда мўғул босқинида шайх бўлган Ҳазрати Нажмиддин Кубро. Неъматуллоия - асосчиси XIV-XV асрларда Хурсонда яшаган Сайид Неъматулло Вали Табризий. Ушбу силсила-сулуклардан ташқари яна Бектошия, Бадавия, Жунайдия, Мавлавия, Рафоия, Сухравердия, Хилватия, Холидия, Шайхия, Шозалия, Чиштия, Қаландария каби сулуклар ҳам бўлган. Нақшбандия - асосчиси Хожа Баҳоваддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (лақаблири Хожаи Бузург – Баҳоваддин Нақшбандий)[9].

Таҳлил ва натижалар. Тасаввуф маънавий меросининг тарихий шаклланишини тадқиқ этарканмиз, албатта уларни даврларга бўлиб ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолат тасаввуф манбаларини ўрганишда тартиблиликни келтириб чиқаради. Тасаввуфнинг ривожланиш даврларини учга бўлиш мумкин:

1-давр. Тасаввуфнинг пайдо бўлиш, шаклланиш ва ёйилиш даври. VII-IX асрлар. Зунун Мисрий, Сари Сақатий, Харроз, Қассоб, Абу Саҳл Тустарий, Хорис Мухосибий, Иброҳим ибн Адҳам, Абу Усмон Маккий, Жунайд Боғодий, Мансур Халлож, Боязид Бистомий, Абу Саид Харақонийлар давридир.

2-давр. Тасаввуф ва исломнинг уйғунлиги даври. X-XI асрлар. Ғаззолий, Абу Саид Майхоний, Абдурахмон Сулаймий, Кушайрий, Хужвири йиллари даври.

3-давр. Тасаввуф тариқатларининг пайдо бўлиши ва тасаввуфнинг оммалашув даври. XII-XV асрлар[9]. Бу даврлар С.Каримов томонидан даврлаштирилган бўлиб, айнан учинчи даврининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган алломалар номлари мазкур бандда кўрсатилмаган. Чунки, улар жудаям кўп ва салмокли алломалар таркибини ташкил қилади. Уларга Аҳмад Жом (вафоти 1141-йил), Яхё Сухравардий (1155-1199-йиллар), Юсуф Ҳамадоний (1048-1140-йиллар), Абдуҳолик

Ғиждувоний (1103-1179-йиллар), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166-йил), Нажмиддин Кубро (1145-1221-йиллар), Азизиддин ан Насафий (XIII аср бошларида яшаган), Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389-йиллар), Хожа Аҳрор Валий (1404-1490-йиллар), Абдурахмон Жомий (1414-1492-йиллар), Хусайн Воиз Кошифий (1440/50-1505-йиллар), Алишер Навоий (1441-1501-йиллар) ва бошқаларни киритиш мумкин. Мазкур алломалар мероси, қадимий манбалар адабиётшунос, филолог, тарихчи ҳамда файласуф олимлар томонидан катта кизиқиш билан ўрганилмоқда.

Тасаввуф манбаларининг тарихий, фалсафий асослари кўплаб олимлар, тадқиқотчилар томонидан кизиқиш билан ўрганилмоқда. Тасаввуф манбалари тадқиқига қаратилган асарлар, бир томондан қадимий асарларни чуқурроқ тушуниш имконини берса, иккинчи томондан, тасаввуф фалсафаси, унинг тарихий, илмий-фалсафий моҳиятини намоён этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, биринчидан, тасаввуф алломалари маънавий мероси миллий ва умуминсоний қадрият, аждодларимизнинг бой ҳаётий тажрибалари ҳисобланади. Иккинчидан, эски қадимий асарлар, тасаввуф алломалари ҳаёти ва фаолияти билан танишиб чиқиш уларнинг мураккаб тафаккури, билими ва ақлий салоҳиятининг юксак бўлганлигини намоён қилади. Учунчидан, олимларнинг илмий изланишлари, тасаввуф манбалари моҳиятини чуқурроқ тушунишга имкон бериб, аниқ бир давр, асар тўғрисида конкрет маълумотларга эга бўлишни таъминлайди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, тасаввуф алломалари маънавий меросини ўрганиш бугунги кунда долзарб ҳисобланади. Уларга эскилик, ўтмишдаги диний дунёқараш деб эмас, балки, аждодларимиз маънавий мероси, миллий ва умуминсоний қадрият, ҳаётий тажриба, билим ва матонат, ўзликни англаш воситаси деб қараш лозим. Шу боис, ўз тарихимизни ўрганиш, тадқиқ этиш келажак авлод учун заруриятдир. Тасаввуф манбаларини тадқиқ этиш юқоридаги олим ва тадқиқотчиларнинг изланишлари билан тугалланиб қолгани йўқ, бундай изланишлар яна давом этмоқда. Тасаввуф таълимоти манбалари маънавий қадрият сифатида ҳозирги кунда ҳам илм-фанда долзарб мавзулардан бирини ташкил қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Каттаев К. Тасаввуф алломалари. Т. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 4 б.
2. Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Movarounnahr, O`zbekiston. 2009. 4-б.
3. Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Movarounnahr, O`zbekiston.. 2009. 5-б.
4. Комилов Н. Тасаввуф. Т.: Movarounnahr, O`zbekiston.. 2009. 140- б.
5. Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. Т.: Маънавият. 2003 й. 8-б.
6. Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. Т.: Маънавият. 2003 й. 10-б.
7. Каттаев К. Маҳдуми Аъзам тарихи ва мукамал Даҳбедийлар тариқати. Т.: Mashhur-press, 2016. 17-б.
8. Каттаев К. Самарқанднома. Т.: Mashhur-press, 2017. 133-б.
9. Шарқ фалсафасининг замонавий йўналишлари. Монография. Т., Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи. 2021. 21-б.

Акбар ЎТАМУРАДОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ таълими кафедраси профессори
E-mail: utamuradov.a@mail.ru

ЎЗМУ профессори, с.ф.д. Б.Омонов тақризи асосида

СИЁСИЙ ЕТАКЧИЛИК ФЕНОМЕНИГА АНЪАНАВИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР

Аннотация

Мақолада сиёсий етакчилик тушунчасининг мазмуни, давлат ва жамият тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти ўрганилган. Сиёсий етакчиликнинг антик давр файласуфлари, Қадимги шарқ мутафаккирлари асарларидан тортиб муаммога замонавий қарашларга қадар ёндашувларга ўрин берилган. Шунингдек, сиёсий етакчиликнинг турлари, уни шакллантирадиган омиллар ва шарт-шароитлар бизнинг жамиятимизда сиёсий етакчиликнинг айрим мисоллар билан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: сиёсий етакчи, давлат, жамият, бошқарув, имидж, тараққиёт, ислохотлар, анъанавий қарашлар, замонавий қарашлар, психологик хусусиятлар.

ТРАДИЦИОННЫЕ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ФЕНОМЕНУ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

Аннотация

В статье рассматривается значение понятия политического лидерства, его роль и значение в развитии государства и общества. Уделяется место подходам к политическому лидерству от произведений античных философов, древневосточных мыслителей до современных подходов к проблеме. Также анализируются типы политического лидерства, факторы и условия, его формирующие, на некоторых примерах политического лидерства в нашем обществе.

Ключевые слова: политический лидер, государство, общество, управление, имидж, развитие, реформы, традиционные взгляды, современные взгляды, психологические характеристики.

TRADITIONAL AND MODERN APPROACHES TO THE PHENOMENON OF POLITICAL LEADERSHIP

Annotation

The article discusses the meaning of the concept of political leadership, its role and significance in the development of the state and society. A place is given to approaches to political leadership from the works of ancient philosophers, ancient Eastern thinkers to modern approaches to the problem. It also analyzes the types of political leadership, the factors and conditions that form it, on some examples of political leadership in our society.

Key words: political leader, state, society, management, image, development, reforms, traditional views, modern views, psychological characteristics.

Кириш: Жамият ривож, амалга оширилаётган ислохотлар халқлар ва миллатлар томонидан амалга оширилса-да, уларнинг деярли барчаси муайян шахслар – лидерлар, етакчи ва йўлбошчилар номи билан боғлиқдир. Чунки давлатчилик руҳидаги уюшган тараққиёт намуналари борки, уларнинг негизидаги халқ фаровонлиги, юрт ободлиги ўзига ташкиллаштирилган ирода, ақл-тафаккур маҳсули ҳисобланади. “...халқимиз ўз ҳаётидаги ижобий ўзгаришларни келажакда эмас, балки бугун кўришни, улардан бугун баҳраманд бўлишни истайди. Аҳолимизнинг ана шундай табиий истак ва талабларини бажариш барча раҳбар ва етакчиларнинг асосий бурчи ва вазифасига айланиши шарт”[1.225].

Сиёсий фан назарияси ва амалиётида сиёсий етакчилик масаласини илмий ўрганишга алоҳида аҳамия қаратилган. Инглизча “leader” – “лидер” сўзи ўзбек тилида раҳбар, етакчи, йўлбошчи маъноларида келади. Бизнингча, “лидер” атамасини етакчи сўзи тўлиқ ифодалайди. Етакчи – муайян ташкилотнинг обрўли ва бошловчи шахси бўлиб, у ўзининг инсоний сифатлари билан ташкилот аъзоларига ижобий таъсир ўтказа олади[2.106]. Давлат раҳбари – йўл кўрсатувчи, йўлбошчи шахс. Етакчи – миллат тимсоли ҳамдир. Бундай нодир иктидорга эга раҳбар жамият аъзоларига кучли таъсир этувчи, муайян максادلarga эришиш йўлида қурашувчи и родали шахс бўлади. Сиёсий фаолият турига кўра, бундай сифат давлат ва жамиятнинг ўзаро алоқаларини боғловчи энг асосий бўгин: биринчи томон – етакчи ўз қўли остидагиларнинг

манфаат ва эҳтиёжларини ҳаммадан яхши билиб туради; иккинчи томон аҳоли шу манфаатни ифодалаш ва амалга ошириш учун ўз ваколатининг бир қисmini уларга ихтиёрий равишда ишониб топширади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Раҳбарлик ва сиёсий етакчиликка доир илк қарашлар М.Т. Цицероннинг “Нотиклик санъати ҳақида уч трактат”, Платоннинг “Диалог”, “Аристотелнинг “Сиёсат”, Н.Макиавеллининг “Ҳукмдор”, “Тит Ливийнинг биринчи декадаси ҳақида мулоҳаза”, Г.В. Гегелнинг “Ҳуқуқ фалсафаси”, Ф.Ницшенинг “Зардушт таволласи”, Г.Лебоннинг “Халқлар ва омма психологияси”, Кайковуснинг “Қобуснома”. Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шахри”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк”, Амир Темурнинг “Темур тузуклари” Алишер Навоийнинг “Ҳайратул аброр” асарларида учрайди.

Кейинги йилларда сиёсий етакчилик табиатини тадқиқ қилишга алоҳида аҳамият қаратиб келинмоқда. МДХ давлатларида И.В.Алешина, А.В.Дмитриев, В.В.Латилов, А.Т.Хлопов, Т.Лебедева, Т.Н.Ушакова, Г.Г.Почепцов, Н.Н.Голядкин, О.А.Феофанов, А.В.Григорьев, Д.Б.О’Дей, Г.Г.Хазагеров, Д.В.Ольшанский каби олимлар сиёсий имижни шакллантиришнинг ижтимоий-психологик механизмлари, ҳокимият технологиялари, сайлов технологиялари ва реклама муаммолари, сиёсий маркетинг, сиёсий коммуникация, паблик рилейшнз доирасида илмий ўрганилган.

Республикаимиз олимлари томонидан “сиёсий етакчи имижини шакллантириш технологиялари яхлит тарзда махсус ўрганилмаган бўлса-да, улар томонидан ёзилган қатор монография ва илмий мақолалар ушбу технологияларнинг айрим жиҳатларини ёритишга ёрдам беради. Ўзбекистонда сўнгги йилларда сиёсий етакчи имижини тадқиқи масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатимиз олимларидан Н.Қ.Жўраев, Қ.Назаров, Ш.Содиқова, Б.Омонов, У.Идиоров, Т.Алимардонов, Қ.Қуронбоев, М.Қирғизбоев, Н.Умарова, К.Алибековаларнинг асарларини ана шундай манбалар қаторига киритиш мумкин.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Замоनावий маҳаллий ва хорижий адабиётларда сиёсий етакчилик, уларнинг шаклланиши ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни муаммосининг ўрганилиш даражасини сарҳисоб қилсак, ушбу мақола мавзуси сиёсий фанларда анчагина кенг доирада таҳлил қилинган. Уларни ҳал қилиш учун тадқиқот қуйидаги усуллардан фойдаланган, жумладан: муаммоли - хронологик - раҳбарлик ва етакчилик фаолиятининг муайян шакллари ва усулларининг пайдо бўлишининг келиб чиқишини аниқлаш қаратилади. Қиёсий-тарихий услуб асосида етакчилик фаолиятининг мураккаблашиб бориши, улварни ўрганишда турли ёндашув ва қарашлар сонининг ортиб боришини таъкидлаш мумкин. Мантикий усул - етакчилик феномени билан боғлиқ мавжуд ҳодиса ва жараёнлар ўртасида аниқ муносабатларни аниқлаш имконини беради. Мавзу мақолада ушбу усуллардан биргаликда фойдаланиш мавжуд муаммони аниқроқ ва чуқурроқ текширишга имкон берди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Сиёсий етакчилик тадқиқининг илдиэлари антик даврларга бориб тақалади. Сиёсий етакчилик ҳодисаси ва сиёсий етакчи имижини шакллантиришга доир билимлар файласуфлар, тарихчилар, социолог, политолог ҳамда психологларнинг ишларида ўз аксини топган. Мутафаккирлар асосан сиёсий етакчи, унинг жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни ва роли, идеал ҳукмдор қандай бўлиши кераклиги каби масалаларга эътибор қаратишган. Айниқса, фуқаро ҳуқуқи, шахс эркинлиги ва қонуний манфаатлари олий қадрият саналган Рим, Юнонистонда бу фаолият соҳаси анча ривожланган эди. Машҳур мутафаккир Аристотель инсонга “сиёсий мавжудот”[3.34], яъни фуқаролик сифатларига эгалик қилувчи мавжудот, деб қараган. Инсонда ҳокимиятга интилиш туйғуси бор. Негаки, 11-13 ёшли ўсмирда сиёсий тасаввурларнинг ривожланиб бориши, 15 ёшда эса муайян аниқ сиёсий фикрга эга бўлиши тажриба асосида исботланган[4.124]. Сиёсий етакчилик ҳодисаси табиатида Абу Наср Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”, Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Амир Темурнинг “Темур тузуклари”, Николо Макиавеллининг “Ҳукмдор” асарларида махсус боблар ажратилган. Бу алломаларнинг фикрига кўра, сиёсий етакчи - бутун жамиятни жиқслаштириш, ижтимоий тартибларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, мамлакатни ривожлантириш учун ҳар қандай воситаларни қўлловчи арбобдир.

Сиёсий етакчининг жамият ҳаётида тутган мавқеи ва жамиятни ривожлантиришдаги ўрни Шарқнинг йирик мутафаккири Абу Наср Форобий томонидан ҳар жиҳатдан чуқур ўрганилган. Форобий яшаган даврда сиёсий етакчи тушунчаси “ҳоким”, “имом”, “раис” сўзлари билан ифодаланган. У ўзининг сиёсий етакчига доир таълимотини шахар-давлат ва унинг сиёсий раҳбари, ҳоким мисолида амалга ифодалайди. Форобийнинг фикрича, мукаммал жамиятда барча ўзининг муайян вазифаларига эга бўлиб, уларнинг орасидаги энг мукаммал шахс -

давлатни идора қилувчи биринчи раҳбар ҳисобланади. Унинг кўрсатишича, “ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни бахт-саодатга эришув даражасига кўтариш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Кимда бировни бахт-саодатга эриштириш, зарур бўлган иш-ҳаракат қабиларга руҳлантира олиш қобилияти бўлмаса ва бу иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз бўлса, бундай одам сира ҳам раҳбар бўла олмайди”[5.189].

Форобий “Фозил одамлар шаҳри” асарининг 25- ва 26-бобларида ҳокимлар, сиёсий етакчилар ва ҳукмдорлар ўн иккита хислат-фазилатни ўзида мужассамлаган бўлиши лозимлигини таъкидлайдики, булар бугунги кун раҳбарларига қўйиладиган талабларга ҳам мос келади. Булар - бойликка хирс қўймаслик, ўз манфаатини кўзламаслик, ҳақиқатни севиш, ҳақиқат учун курашиш, ботир, жасур, мард бўлиш[6.186]. Форобий мана шу хислатларнинг барчаси бир етакчида бўлиши қийин, бундай туғма қобилият камдан-кам етакчиларда учрайди дейди ва уларни нодир одамлар деб ҳисоблайди.

Юсуф Ҳос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий - ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга эътибор қаратган[7.329]. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди. Жумладан, «Шоҳликка даъвогарлар онадан ажиб бир истеъдод билан туғиладилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок, фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш ўқуви билан ҳам сийлайди»[8.329] деб таъкидлаган.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукаммал назарий асосларини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири, давлат арбоби Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назоратқилиш, итоат, ижро ва сифатлари тўғрисидаги қарашлари билан аҳамиятлидир.

Амир Темур раҳбарнинг адолатга таянишини лозим топган. Унинг фикрига кўра: “Раҳбар учун барча ишларда адолатга амал қилиши керак: у сотилмайдиган ва фазилат эгаси бўлган одамни вазирликка тайинлаш лозим, чунки адолатли вазир ўзи маҳдуд-раҳбар адаолатсизликларни тўғирлаши мумкин, аммо вазирнинг ўзи шундай бўлса, ҳалокат яқиндир”[9.83]. Соҳибқирон фикрича, давлат бошқарувида яна бир муҳим қонуният - қонун устуворлиги. “Қатъий тартиб ва қонунларга амал қилишим бахт-саодатим калити бўлди”. Бош қонунлар сифатида диний аҳкомларни ва улар асосида ёзилган фикрларни билган. Бунинг барчаси буюк Темур адолатли ва фозил бошқарувга алоҳида эътибор қаратганлигини кўрсатиб турибди.

А.Навоий учун адолат ва қонун ижтимоий тараққиётнинг асоси ҳисобланади. Унинг концепиясида ҳукмдор шахси алоҳида аҳамият касб этади. Фазилатли ва идеал шахс ҳақида мулоҳаза юритар экан Навоий ўзига хос инсонпарвар назарияни яратади. Ўз назариясида мутафаккир, бир томондан ҳукмдор ва боғбонни, бошқа томондан давлат ва боғни солиштиради. Унга кўра, агар боғбон ақлли ва меҳнатсевар бўлса, унинг боғи гуллаб-яшнайдир. Худди шундай агар мамлакатнинг ақлли, доно, адолатли, халқи учун қайғурадиган ва уни севадиган ҳукмдори бўлса, у ривожланиб фаровонлашади.

Сиёсий етакчи шахси, маънавияти ва имижини такомиллаштириш муаммоси кишилиқ жамияти тараққиётининг барча давларида, жумладан, Шарқ халқлари тарихида ҳам муҳим масала бўлиб келган. Чунки ҳар бир

даврдagi ижтимоий-сиёсий муносабатлар ижтимоий мавқе жиҳатидан етакчи шахснинг юқори ўринда туришини ҳамда аҳолининг ҳаёт кечириш тарзи, равнақи, даражаси, фаровонлиги, бахтли турмуш кечириши, шу юқори мавқедаги шахсга, унинг маънавияти ва имиж хислатларига боғлиқдир. Шарқ мутафаккирларининг сиёсий етакчи маънавияти ва имиж, бошқарув фаолиятига тааллуқли қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Тарихий манбаларда сиёсий етакчиларнинг бешта вазифаси кўрсатиб ўтилади. Булар: 1. Жамиятни жиқслаштириш ва бирлаштириш. 2. Энг мақбул сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш. 3. Ижтимоий ҳакамлик, қўриқчилик, оммани қонунсизликдан, амалдорларнинг ўзбошимчалигидан ҳимоялаш, жамиятда тартиб-қоидалар ва қонунчиликни ўрнатиш, рағбатлантириш ва жазолаш чорасини қўллаш. 4. Ҳокимият ва омманинг сиёсий, ҳиссий алоқа каналларини мустаҳкамлаш, оммавий ахборот воситалари, телевидениеда, сайловчилар билан бевосита алоқада бўлиш. 5. Янгилашни ташаббускори бўлиш ва оммани сиёсий мақсадларни амалга оширишга сафарбар қилиш. Ушбу вазифаларнинг ҳар бири ҳам муҳим бўлиб, улар биргаликда комплекс ҳолда бажарилгандагина, етакчининг обрў-эътибори халқ орасида юксалиб боради. Аслини олганда, етакчилик – бошқа кишиларга таъсир кўрсата билиш ва бошқарувчиликнинг юксак мақоми. У жиддий қарорлар қабул қилишга қодир бўлган шахснинг ижтимоий позициясидир. Етакчилик – сиёсат майдонида амалга ошириладиган махсус тadbиркорлик шакли. Бунда рақобатчилик қушовида барча томонлар ижтимоий вазифаларни ечиш бўйича дастурларини ўртоқлашади [10.110].

Имижеология янги илмий тадқиқот соҳаларидан бири сифатида кўпгина ижтимоий-сиёсий фанлар, хусусан, социология ва шахс психологияси, социал психология, сиёсий етакчи психологияси доирасида ривожланиб, татбиқий билим сифатида шаклланди. Сўнгги йилларда бу соҳада катта эмпирик материал ва тажриба тўпланди. Шунингдек, бу фанларнинг назарий ва амалий жиҳатлари, муаммога ёндашиш йўналишлари аниқ тадқиқот мақомига эга бўлди. Яна бир ҳолатни эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, маҳаллий ва хорижий адабиётларда имиж аниқ бир категория сифатида махсус ўрганилган, бироқ бошқа ҳодисаларни ўрганишда у иллюстрация сифатида кўриб чиқилган.

XX аср бошларида немис социологи ва политологи М. Вебер илк маротаба сиёсий етакчи турларини концептуал таҳлил қилди. М. Вебернинг фикрига кўра сиёсий етакчиликнинг учта тури мавжуд:

1. Анъанавий етакчилик. Мазкур етакчиликнинг тури анъаналар ва одатлар билан боғлиқ.
2. Харизматик етакчилик. Бу етакчининг табиатдан берилган қобилияти билан боғлиқ.
3. Оқилона етакчилик. Мазкур етакчилик қонун ва ҳуқуқий меъёрлар билан боғлиқ. Ушбу етакчиликка монанд бўлган шахслар асосан қонун ҳамда бюрократия билан боғлиқ бўлган тарзда бошқарувни амалга оширишади [11.38].

Америкалик олим М. Херман сиёсий етакчиликнинг тўртта турини кўрсатган:

1. Байроқдор етакчи. Мазкур етакчи муайян ғоя ёки мафкура асосида жамиятнинг бошқаради.
2. Савдогар етакчи. Ушбу етакчи учун мафкура ёки ғоялар катта аҳамиятга эга эмас. У ўз фаолиятида асосан иқтисодий ҳамда сиёсий дивидентларга эга бўлишга ҳаракат қилади.
3. Кўғирчоқ етакчи. Бу етакчи ўзининг хизматчиларига бевосита бўйсунди. Бундай етакчиларга мисол қилиб биз Франция қироли Людовик 16 ёки 1711-

1747 йилларда давлатни бошқарган Бухоро хони Абул Файзхонни айтишимиз мумкин.

4. Ўт ўчирувчи етакчи. Мазкур етакчи асосан инкирозли вазиятларда ўзини намойён қилади. Россиялик политологлар бундай етакчининг мумтоз мисоли сифатида Россия Федерациясининг собиқ президенти Б.Н. Ельцинни кўрсатишади. М. Херманнинг фикрига кўра реал сиёсатда сиёсий етакчиларда мазкур тўртта тур мужассам бўлади.

Шунингдек сиёсий етакчиларни психологик хусусиятларига кўра 5 та турга бўлиб ўрганилади.

1. Пароноидал. Мазкур етакчининг психологик тури мақсадга интилувчанлик хусусиятини ифодалайди. Ушбу етакчилар бутун ҳаётини муайян мақсадга эришиш учун бағишлашади. Пароноидал етакчи қонунларга бўйсунмаслиги мумкин. Унинг қонунларга итоат этмаслиги мақсад воситаларни оқлайди тамойили билан боғлиқ. У асосан жамиятни қайта қуришнинг глобал ғояларни илгари суради. Мазкур йўлда у бошқа инсонларни ҳам жалб қила олади. Ушбу турдаги етакчи ўзининг атрофидагиларига ишончсизлик билан қарайди ва у инсонларни дўст ва душманга ажратади.

2. Дипрессив. Ушбу феъл-атворга эга бўлган етакчи мустақил қарор қабул қила олмаслиги билан ажралиб туради.

3. Демонстратив. Бу феъл-атвор шундай етакчиларга хоски, у ўзининг фаолиятини кўз-кўз қилишга ҳаракат қилади ҳамда ташқи эффектларга катта эътибор қаратади.

4. Кампульсив. Ушбу феъл-атворга эга бўлган етакчи ҳар бир масалани идеал тарзда бажаришга ҳаракат қилади ва мавжуд бўлган қонунларга итоат қилади.

5. Шизоид. Мазкур етакчи эса назариячи ҳисобланади. У ҳар доим муайян назарияларни ихтиро қилади. Ҳамда мавжуд бўлган сиёсий партиялар ёки муайян гуруҳларга қўшилмасликка ҳаракат қилади, лекин реал сиёсий ҳаётда у ўзининг сиёсий фаолиятини муайян гуруҳлар ёки партиялар билан олиб боришга мажбур бўлади.

Француз сиёсатшунос олими Ж. Блондель сиёсий етакчилик муаммосини ўрганар экан, “инсоннинг бундай лаёқатини рўёбга чиқаришда ёшликда олган тарбияси ва у вояга етган муҳит муҳим ўрин тутати” [12.91], деган хулосага келади. Демак, ҳар бир шахсни мақсадли тарбия ва реал муҳит воситасида сиёсий етакчи сифатида вояга етказиш мумкин.

Мураккаб сиёсий вазиятларда майдонга чиқадиغان етакчилар сиёсий жараёнлар билан бирга, жамиятда маълум бир қатламни, сиёсий ташкилот ёки ҳаракатни бошқаради, зарурат туғилгудек бўлса, воқеаларнинг бориши ва сиёсий жараёнлар йўналишини ўзгартиради. Америкада Рональд Рейган, Европада Гельмут Колл, Вацлав Гавел, Маргарет Тэтчер сингари сиёсий етакчилар тарихий ривожланишни белгилувчи дастур ва ғояларни ўртага ташлаб сиёсий жараёнларни жонлантириб ўбордилар. Мисол учун М. Тэтчер нутқларидан бирида шундай сўзлар янграган: “Мен бошқарувга битта аниқ ўйлаб чиқилган мақсад билан киришдим: инглиз жамиятини тўлиқ давлат қарамоғидаги боқимандалик ҳолатидан ўз келажагига тўлиқ ишонган тadbиркор ҳолатига; “ўтираммиз” – ва – “кутаммиз” Англияси ўрнига “уйғон” – ва “юр” Англияси ўрнатилиши учун анъанавий “марҳамат қилиб менга беринг”дан “ҳаммасини ўзимиз қиламмиз” миллатига қўйилган ўзгартириш” [13.392]. Қўйилган буюк вазифаларни тасаввур қиляпсизми?! Миллат юксалиши учун нақадар тўғри, шарафли йўлни танлаб, ўз олдига қўйган вазифани худдалади бу темир иродали аёл!

Мамлакатимизнинг тарихий ривожланиш йўлида сиёсий етакчиларнинг роли салмоқли бўлган. Уларнинг сиёсий иродаси, қатъий позицияси шу халқ, мамлакат

тақдирига таъсир кўрсатган. Бу борада республикаимизни кўп йиллар бошқарган Ш.Рашидов, И.Каримов каби етакчиларнинг сайёи ҳаракатлари ва интилишлари туфайли Ўзбекистон халқи ҳаётида туб бурилишлар содир бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Биринчи Президент Ислоҳ Каримов ҳақидаги хотираларида шундай дейди: Вақт ва ҳаётнинг ўзи Ислоҳ Абдуғаниевич Каримовнинг замонамизнинг улуг сиёсатчиси, узокни кўрадиган ва стратегик фикр юритадиган шахс, дунё- да ва турли минтақаларда юз бераётган ўта мураккаб воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини давлатчилик нуқтаи назаридан кўра билиш қобилиятига эга бўлган, ўз юрти ва халқи учун, ҳар бир ватандошимизнинг тақдирини учун улкан масъулият туйғусини чуқур ҳис қиладиган атоқли раҳбар эканлигини ҳар томонлама тасдиқлади[14.4]. Шароф Рашидов ҳақида эса шундай дейди: Шароф Рашидовнинг мураккаб, шу билан бирга, шарафли ҳаёт йўлида ўзбек халқининг XX асрдаги тақдирини ўзининг ёркин ифодасини топди. Шароф Рашидов ўта машаққатли йилларда Ўзбекистонга қарийб чорак аср давомида раҳбарлик қилди. Унинг раҳнамолигида республикаимиз иқтисодий тараққиёт, илм-фан, таълим ва соғлиқни

сақлаш, маданият ва санъат соҳаларида улкан муваффақиятларга эришди[15.257].

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).

Сиёсий етакчилик борасидаги анъанавий ва замонавий қарашлар таҳлили шуни кўрсатадики, улар фаолиятини сиёсий тартибот, фуқаролик жамиятининг етуклиги, аҳоли турмуш даражаси каби омилларга боғлиқ бўлиб, у жамиятдаги вазиятни таҳлил этиш ва баҳолашни, ижтимоий муаммоларни ҳал этишга хизмат қилувчи фаолият йўналиши ва дастурини жорий этиши ҳамда йирик мақсадларни амалга ошириш учун ижрочиларни (амалдор шахслар, омма) сафарбар эта олиши лозим.

Сиёсий етакчилар жамиятни жипслаштириши, энг мақбул сиёсий қарорларни қабул қилиши, халқини катта мақсадлар сари руҳлантириши, сиёсий тизимни легитимлаштириши ва бошқа вазифаларни ҳам самарали амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Ҳақиқий сиёсий етакчилар рақобатдан кўрқмаслиги, доимо ўзи бошқараётган халқ фаровонлиги ва унинг манфаатларини кўзлаб фаолият юритиши керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш. «Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир» 2-жилд - Тошкент, «Ўзбекистон» 2019. –Б. 225
2. Политология. Словарь-справочник. М.А.Василин и другие. – М.: Пионер, 2003. – С.106.
3. Аристотель. Политика. Афинская полития. – М.: Мысль, 1997. – С.34.
4. Шестополь Е.Б. Личность и политика. – М.: Политиздат, 1988. – С.124.
5. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.189.
6. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.186-187.
7. Юсуф Хос Хожиб Қутадғу билиг.-Т.: Фан, 1971, 329-б.
8. Юсуф Хос Хожиб Қутадғу билиг.-Т.: Фан, 1971, 329-б.
9. Амир Темур тузуклари.-Тошкент :Ғофур Ғулом нашриёти,1996, Б- 83.
10. Политология. Маърузалар матни. –Т.: 2000. – Б. 108-110.
11. Масловский В.М. Концепция бюрократии Макса Вебера. Москва.2000. 38-бет.
12. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. – М.: Аст, 1992. – С.91.
13. Эргашев Ш., Бобоматов Т. XX аср: тақдирларда акс этган тарих. –Т.: Ўзбекистон, 2015. –Б. 392.
14. Мирзиёев Ш.М. «Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз» 1-жилд, -Тошкент, «Ўзбекистон» 2019. –Б. 4
15. Мирзиёев Ш. «Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир» 2-жилд - Тошкент, «Ўзбекистон» 2019. –Б. 257

Шавкат ХАМЗАЕВ,
Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси
E-mail: shavkatxamzayev84@gmail.com

БухМТИ доценти Г.С.Юнусова тақризи асосида

PROBLEMS OF DIALECTICAL INTERRELATIONS OF SPIRITUAL PERFECTION AND MORAL IDEAS OF A PERSON IN YASAWIYYA

Abstract

The article focuses on the analysis of the ideas of Hoja Ahmad Yassavi, such as humanity, solidarity, honesty, selfishness, negligence, arrogance, patience, contentment, morality, which are important in the spiritual and moral perfection of man. If we present the essence of its spiritual heritage to the young generation that creates the future of our motherland, the issues of dialectical connection of our society's worthy contribution to the spiritual and moral stability are described.

Key words: Khoja Ahmad Yassavi, man, spiritual perfection, moral vision, spiritual heritage, "Khikmet", lust, patience, morality.

ПРОБЛЕМЫ ДИАЛЕКТИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ДУХОВНОГО СОВЕРШЕНСТВА И НРАВСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЧЕЛОВЕКА В ЯСАВИИ

Аннотация

Статья посвящена анализу таких идей Ходжи Ахмада Яссави, как человечность, солидарность, честность, эгоизм, небрежность, высокомерие, терпение, довольство, нравственность, которые важны в духовно-нравственном совершенствовании человека. Если представить сущность его духовного наследия молодому поколению, создающему будущее нашей Родины, описываются вопросы диалектической связи достойного вклада нашего общества в духовно-нравственную стабильность.

Ключевые слова: Ходжа Ахмад Яссави, человек, духовное совершенство, нравственное видение, духовное наследие, «Хикмет», похоть, терпение, нравственность.

ЯССАВИЙЛИКДА ИНСОН РУҲИЙ-МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИГИ ВА АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ДИАЛЕКТИК БОҒЛИҚЛИГИ МАСАЛАСИ

Аннотация

Мақолада Хожа Аҳмад Яссавийнинг инсон руҳий-маънавий баркамоллиги ва ахлоқий қарашларида муҳим ҳисобланган инсонпарварлик, бирдамлик, ҳалоллик, нафс, ғофлат, кибру-хаво, сабр, қаноат, одоб-ахлоқ каби ғояларини таҳлиliga эътибор қаратилган. Унинг маънавий мероси мазмун-моҳиятини она-Ватанимиз келажагини яратувчи ёш авлодга тақдим этсак, жамиятимизнинг маънавий-ахлоқий барқарорлигига муносиб тарзда ҳиссамизни қўшиши диалектик алоқадорлиги масалалари баён қилинган.

Калит сўзлар: Хожа Аҳмад Яссавий, инсон, руҳий-маънавий баркамоллик, ахлоқий қараш, маънавий мерос, «Ҳикматлар», нафс, сабр, одоб-ахлоқ.

Кириш. Мамлакатимизда буюк аллома ва мутафаккирлар илмий-маънавий меросини ўрганиш ва оммалаштириш, баркамол авлодни вояга етказишда аждодларимизнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш борасида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда. “Томирларида буюк боболаримизнинг қони оқаётган ёшларимиз улуғ аждодларимизнинг муносиб ворислари бўлиши, улар каби улкан мақсадлар сари интилиб яшаши ва юксак марраларга эришиши учун барча зарур шарт-шароитларни яратишимиз зарур. Янги Ўзбекистон ёшлари ана шундай юксак даражаларга қўтарилиши учун барча имкониятларни ишга соламыз”[1]. Бу борада аждодларимиз тасаввуфий, маънавий меросидаги ижтимоий-фалсафий йўналишдаги тадқиқотларни янада чуқурлаштириш, айниқса, Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий меросидаги диний-ирфоний, бадий-ахлоқий, аксиологик қарашларини илмий-фалсафий таҳлил этиш, ўрганиш ва ундан қимматли инсон тарбиясида амалий фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хожа Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий меросидаги диний-ирфоний, бадий-ахлоқий, аксиологик қарашларини илмий-фалсафий таҳлил этиш, ўрганиш ва ундан қимматли инсон тарбиясида амалий фойдаланиш борасида қатор тадқиқотлар олиб борилган ва борилмоқда. Жумладан,

Ҳ.Алиқулов, М.Б.Баратов, В.Й.Зоҳидов, Ҳ.С.Кароматов, Н.Қомил, И.М.Мўминов, Г.Наврўзова, Ж.О.Неъматова, Р.Носиров, Э.Рустамов, Н.А.Усмонов, О.Усмонов, А.Фитрат, Э.Юсупов, Р.Шодиев, М.М.Хайруллаев, М.Ҳажиева, Н.Ҳасанов, И.Ҳаққулларнинг тадқиқотларида тасаввуф таълимоти, Марказий Осиёдаги тариқат йўналишлари, жумладан, Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти ва маънавий меросининг турли жиҳатлари юзасидан фикр-мулоҳазалар юритилган. Хусусан, профессор М.Ҳажиева тадқиқотларида Хожа Аҳмад Яссавийнинг маънавий-тарбиявий қарашларининг тарбиявий аҳамиятини атрофлича ўрганишга уринади, аммо унинг тадқиқотларида яссавия тариқатини асосан педагогик нуқтаи назаридан ўрганилган.

Тадқиқот методологияси. Яссавийлик тариқати жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг ғоявий ифодаси сифатида, ҳаёт муаммоларига жавоб топиш, қамолотга эришиш йўллари топишга интилиш сифатида вужудга келган. Хожа Аҳмад Яссавий мураккаб ижтимоий-тарихий шароитда яшаб ижод этган ҳамда ўз даврининг сиёсий, тарихий, иқтисодий, маънавий даражасини ҳикматларида акс эттирган. Мутасаввуф шоир инсонга ўз қалбининг энг чуқур жойларига назар ташлаш, қаллоблик ва риё пардаларини йиртиб, ёмон одатларни асло яширмасликни тарғиб этади. Шунинг учун

хам унинг маънавий-ахлоқий таълимотида шахснинг маънавий илоҳий камолотига тўсиқ бўладиган салбий хусусиятлар ошкоралашиб боради. Унинг асосий хусусияти шундаки, ислом дини, шариат меъёрларини бузмасдан, ижтимоий ҳаётдан, меҳнат қилишдан чалғитмасдан, инсонан турли қирғинларга бошламасдан норозилик билдиришдадир. Яссавийнинг бу ғояси билан Маҳатма Ганди ва рус ёзувчиси Лев Толстойлар таълимотига яқин туришини айтиб ўтиш ўринлидир. Хусусан, Лев Толстой “ёвузликка зўрлик билан қаршилиқ кўрсатмаслик”, сабр-қаноат ва тақдирга тан бериш ғоясини илгари сурган эди.

Таҳлил ва натижалар. Хожа Аҳмад Яссавий бутун ҳаёти давомида инсонларнинг бахт-саодати, маънавий поклиги учун курашиб, ҳикматлари орқали инсондаги салбий ҳаракатлар, жамиятнинг беқарор бўлишига сабаб бўлиши, уларни тартибга солиш учун эса Аллоҳни тушуниб етиш, одоб-ахлоқни ўртага қўйиш, қизу жувонларни ҳаёли қилиб тарбиялаш лозим, деб ҳисоблайди:

“Улуғ-кичик ёронлардин одоб кетти,
Қизу заъиф жувонлардин ҳаё кетти
“Алҳаёу мин ал-имон” деб Расул айтти,
Ҳаёсиз қавм ажойиблар бўлди, дўстлар”[2].

Демак, бу мисраларда инсонни одоб-ахлоққа, огоҳликка чорловчи қарашлар акс этган. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари орқали инсоннинг руҳий ҳолати, тасаввуфий ҳол лаззатини очиб беради. Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуф илмидаги тасаввурга кўра, Аллоҳга чин ошиқ - сўфийдир, яъни ишқ - илоҳни севиш, унга сифинишдан ташқари, балки шахснинг камолотга етишишининг энг афзал йўлидир:

Ишқ боғини меҳнат тортиб кўқартмасанг,
Хорлик тортса, шум нафсингни ўлдурмасанг,
Аллоҳ дебон ичга нурни тўлдирмасанг,
Валлоҳ, биллоҳ сенда ишқни нишони йўқ [3].

Аҳмад Яссавий ва у асос солган яссавия таълимотида ирфонга етишиш, маърифатли бўлиш, ҳақиқатни англаш, бу ошиқлик йўлидир. Унингча ошиқ ишқ воситасида Ҳаққа етади, Аллоҳни кўради ва ўзини аслини англайди. Аҳмад Яссавий ишқ йўлига асосий тўғонок деб нафс, ғофлат, кибру-хаво, дунёга боғланишни таъкидлайди. Шунинг учун нафсга қарши кураш, огоҳ бўлиш, тавба, сабру-таваккул инсонни бу фоний дунёдан ўзилиб бақо ҳолатига етишига ёрдам беради.

Хожа Аҳмад Яссавий инсондаги ёмон иллатларни келтириб чиқарадиган асосий сабаб нафс эканлигини ва унга қарши кураш лозимлигини уқтиради. Инсондаги ёмон нафсини, мол дунёга ҳирс қўйиш, тамағирлиқни қоралайди. Мутасаввуфни таърифича нафс “ябон кушидек қўлга қўнмас” бир нарса. Бу “куш” ўз хоҳишича “парвоз” этаверса, инсонни, одамийликдан чиқараверади, улкан гуноҳларни қилишга сабабчи бўлади. Таъкидлаш керакки, нафсга берилган инсон ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳаромдан ҳазар этмайди, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшашни ўйлайди. Оқибатда одам золим, бераҳм, риёкор кишига айланади. Хожа Аҳмад Яссавийнинг таъкидлашига кўра:

“Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб, гумроҳ бўлур.
Ётса-қўбса, шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадқирдор”[4].

Инсон нафсининг душманлигини билиш орқали ўзини англаши керак.

Чунки, нафс балоси инсон қалб ва вужудини банд этиб олганидан сўнг банда Аллоҳ номини зикр этмайди. Шунинг учун нафсни енгмоқ энг қатта жасоратдир. Хожа Аҳмад Яссавий болалигидаёқ нафсни жиловлаш инсон учун муҳимлигини англаб етади ва қуйидаги мисраларида изоҳлайди:

“Ўн учимда нафс, ҳавони қўлга олдим,
Нафс бошига юз минг бало қормаб солдим.
Такаббурни оёғ остида босиб олдим” [5].

Хожа Аҳмад Яссавий қатор ҳикматларида нафсга нисбатан золим сифатини қўллаган: “Золим нафсим ҳеч қўймайн ўтга солди”.

“Нафсим мени йўлдун уруб, хор айлади,
Термултуруб халойиқга зор айлади,
Зикр айтурмай, шайтон билан ёр айлади,
Ҳозир сан, деб нафс бошини янчдим мано” [6].

Хожа Аҳмад Яссавийнинг фикрига кўра, нафсга берилмаслик бу “такаббурнинг ерга уриб босиб олиш”нинг асосий йўли сабр ва таваккулдир. Чунки, сўфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳаловат топиш эса таваккул билан бўлади, сабр унинг инсонийлик қадрини сақласа, таваккул илоҳий қудрат бағишлайди. Сабр этувчи: ўзи ва оиласи учун зарур бўладиган барча неъматларни Аллоҳдан сўрайди, ундан ўзгага мурожат қилмайди; турмушдаги етишмовчиликлар пайтида Аллоҳга суянади. Натижада сабр иймоннинг ярмига, таваккул илоҳий файзга, эътиқодли кишининг иймонига тенглашади.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг таъкидлашича, позитив фазилатли инсон бўлиш учун нафсни назорат қилиш, яъни одам ўзини-ўзи бошқара олиши лозим.

Ҳикматларда ҳам нафсини жиловлай оладиган фарзанд ўзидаги салбий одатларни йўқотиши ҳақида айтиб ўтилади. Аллоҳни танимаслик, риёдан тилини тиймаслик, нодонлик, такаббурлик каби инсондаги салбий сифатлар Яссавийнинг антропологик қарашларида, золим нафснинг қилмишларидир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг “Аллоҳ дедим, шайтон мендин йироқ қочди, хою ҳавас, муомулиқ турмай кўчди” мисраларидаги, “хою ҳавас ва барча манманлик, Аллоҳ” деганда енгилари. Яъни, “Аллоҳ сари талпинмок” нафсдин қочмоқдир. Шунинг учун ҳам Хожа Аҳмад Яссавий: “нафс бошига юз минг бало” ёғдириш ташвишига тушганларга қарата “Золим агар жафо қилса Аллоҳ дегин. Илқинг очиб зоре айлаб бўйин сўнгил”, мисраларида нафсдан кечиб, Аллоҳ сари талпинмаган ишқи илоҳийдин махрум кимсаларга бир насихат бўлган.

Хожа Аҳмад Яссавийнинг руҳий кечинмаларида ошиқ бўлган инсон таъма ва манфаатдан, яъни тинчлик бермас ҳаёллар, ҳаваслардан воз кечмаса, нафсидан халос бўла олмайди. Хожа Аҳмад Яссавий ишқ дардига мубтало бўлган инсонни “Ошиқ куяр, жондин тўяр, ҳакни суяр”, дея таърифлайди. У “чин ошиқларнинг кўзи гирён, дили бир ёндир”, деб ёзади. “Чин ошиқ”, деб ҳақиқатнинг мағзини жонидан қила олган, муҳаббат шавқидан “уч юз олтмиш томири” тебранган, яъни тананинг ҳамма аъзоларига ишқнинг таъсири ўтган одамни “Ҳикматларида” қайд этади. “Ҳикматларда” дунё роҳатини, дунё бойлигини афзал билган одамни ошиқ деб билмаслик керак, у мунофиқ, “ёлғон ошиқ”лигини таъкидлайди:

“Ишқ даъвосин менга қилма, ёлғон ошиқ,
Ошиқ бўлсанг, бағринг ичра кўз қони йўқ,
Муҳаббатни шавқи бирла жом бермас,
Зое кечар умри ани ёлғони йўқ”[7].

Шу ўринда мутасаввуфнинг нафсга нисбатан қаттиққўллиги ва ботиний покланиш ҳақида фикр юритиши кўзга ташланади. Доктор Маҳмуд Асъад Жўшоннинг нафсга берилган таърифи қуйидагича: “нафсни тийиш, оз нарсаларга сабр-қаноат қилиш Исом динининг ва тасаввуфнинг солиқларга қўядиган энг асосий талабларидан бири эканлигини таъкидлайди. Олим фикрича, нафс - инсоннинг ўзлигидир. Нафснинг кули фақат ўзининг роҳати, тинчи, кайфу сафоси ва манфаатини ўйлайди. Шу боис у бошқалар билан рақобат қилади, ўзига душман орттиради, зиддият қилади. Бундай киши худбин, манфаатпараст бўлиб, жамият, юрт ҳақида

ўйламайди. Нафсни тиймаслик қандай оқибатларга олиб келишини билмаслиги туфайли разолат ботқоғига ботади. Бундай кишилар дангаса, текинхўр, мағрур, худбин, тантик, ярамас, ҳасадгўй, жаҳлдор, кек сакловчи, золим, ғаддор, вафосиз, сабрсиз, қонхўр бўладилар. Нафсининг қули бўлган кишилардан инсоният ва жамиятга асло фойда етмайди. Чунки, ҳавои нафсга эргашган киши бенажот, икки дунёси ҳам харобдир” [8].

Хожа Аҳмад Яссавий тариқатнинг дастлабки мақоми бўлган “Тавба”даёқ сўфийдан дунёвий ҳавасдан воз кечишни талаб этади. “Фақрнома”да “агар сўфий дунё неъматини тиласа, сўфий эмас, агар дуо ва зор билан меҳнат қилса, сўфи турур, агар сўфига бало келса, оҳ-воҳ демас ва сабр қилур, агар сўфи оч бўлса ва бараҳна бўлса, хушнуд бўлғай ва сабрдин ўзгани ихтиёр қилмағай, хуш тавозеълик бўлғай” [9].

Демак, сўфий қалбини дунё неъматларига эмас, балки Аллоҳга топширган. Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “сабрга” қуйидагича тасаввуфна таъриф берган: “Сабр, - дейди у - аччиқ, аммо фойда берувчи, у қаттиқ, аммо зиён-заҳматларни даф этувчи. Сабр, шодликлар калитидир - бандларни ечувчидир. Сабр ўртоқдир, суҳбати зерикарли, аммо мақсадга олиб борувчи, сабр - улфатдир, узокни қўзлаган, аммо охирида истакка етказувчидир. Сабр - уловдир, секин юрадиган, аммо манзилга элтувчидир. Сабр - туядир оғир қадам, лекин бекатга олиб борувчидир. Сабр-насихатгўй, ачитиб гапирадиган, киши табиати ундан озор чекади, лекин амал қилган охирида муродга етади. Сабр - табиб, бадхўр дори, бемор ундан озор тортади, аммо сўнгида соғлиққа эришади” [10].

Таъкидлаш керакки, Хожа Аҳмад Яссавий нафс ёки сабр деганда фақат моддий неъматларга хирс қўйиш ёки қўймаслиқни назарда тутмаган. Балки “бу дунё”, яъни ўтқинчи дунё эканлигини қуйидаги мисраларида сўз юритади:

“Бешак билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,
Инонмағил молинга, бир кун қўлдин кетаро,

Ота-она, қариндош қаён кетти, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун сенга етаро” [11].

Юкоридаги фикрлардан шу нарсга аёнлашадики, ҳикмат истилоҳи исломий ва тасаввуфий асосларга бевосита алоқадор бўлиб, алломанинг шариат асослари ва тасаввуфий тариқатлари талқини учун ифодаланган ва кейинчалик диний-ирфоний тафаккурдаги мустақил бир назм турига айланган. Мутасаввуф инсоннинг ахлоқий тақомили, яъни қомиллик босқичлари ва ижтимоий мавқеини маънавий-руҳоний, диний-ирфоний нуқтаи-назардан ҳал қилиш йўлида тасаввуфна шаклда, моддий-маънавий қадрият ва тадбирларни унутмаслик каби инсоний хусусиятлар тўғрисида кенг фикр юритган.

Хулоса ва таклифлар. Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларида ифодаланган тасаввуфий қарашларининг маънавий-ахлоқий, диний-фалсафий мазмун-моҳияти ниҳоятда теран ва маънога бойлиги билан ажралиб туради.

Мутасаввуфнинг бой мероси билан шуғулланган тадқиқотчи олимлар Яссавий танлаган йўлнинг ўзига хослигини қайд этиб, бу йўл кишилардаги салбий иллатларни йўқотиш учун кураш эканлигини таъкидлайдилар. Яссавий инсонларни дунёдан бутунлай юз ўгиришга даъват этмайди, балки инсон ҳаёти учун ноз-неъматлар, кийим-кечаклар, тураржой қабиларнинг зарур эканлигини ҳикматларида доимий таъкидлайди. Инсондаги нодонлик, баднафслик, молу дунёга хирс қўйиш, жаҳолат ва уларни шакллантирадиган омиллар қораланади [12].

Қайсики, Яссавий бутун ҳаёти давомида инсонларнинг бахт-саодати, маънавий поклиги учун курашиб, ҳикматлари орқали инсондаги салбий ҳаракатлар, жамиятнинг беқарор бўлишига сабаб бўлиши, уларни тартибга солиш учун эса Аллоҳни тушуниб етиш, одоб-ахлоқни ўртага қўйишни ўзининг қарашлари марказига қўяди. Унинг ирфоний қарашлари диний, маънавий-ахлоқий мазмун ва маънога бойлиги билан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2021. – Б.263.
2. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. - Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - Б. 62.
3. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. - Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - Б.129.
4. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - Б.57.
5. Яссавий А. Ҳикматлар. – Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.- Б.54
6. Яссавий А.Ҳикматлар.–Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.- Б.47.
7. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. - Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - Б.129.
8. Жўшон Маҳмуд Аъсад. Тасаввуф ва нафс тарбияси. – Тошкент.: Чўлпон,1998. – Б. 16-17.
9. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б.14-15.
10. Навоий А. Маҳбуб ул қулуб. – Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 - Б. 45.
11. Яссавий А. Ҳикматлар. . – Тошкент.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - Б.221.
12. Мўминов И. М. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан /Танланган асарлар. -1-том. –Тошкент.: Фан, 1969. – Б.116 – 117.

УДК: 343.

Суннатилло ХАМЗАХОНОВ,
Тошкент давлат юридик университети талабаси
E-mail: samuzb02@icloud.com

Одилжон СОБИРЖАНОВ,
Тошкент давлат юридик университети талабаси
E-mail: odiljon4279@icloud.com

Сардорбек ТУХТАМУРДОВ,
Тошкент давлат юридик университети талабаси
E-mail: sardor0007@icloud.com

Тошкент давлат юридик университети катта ўқитувчиси У.Х. Рахимова тақризи остида

FEATURES OF THE APPLICATION OF THE INSTITUTE FOR THE PRODUCTION OF FORENSIC EXAMINATIONS OF THE ANGLO-SAXON AND ROMANO-GERMANIC SYSTEMS OF LAW

Annotation

This article examines the organization and conducting of forensic activities in the developed countries of Europe and North America. When carrying out the study, the researchers relied on the work of well-known theorists of the criminal process, as well as statistics and reports reflecting the actual situation in practice in the field of forensic expertise

Key words: Forensic science, FSS, types of forensic expertise, implementation of foreign experience and practice.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТИТУТА ПРОИЗВОДСТВА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ АНГЛОСАКСОНСКОЙ И РОМАНО-GERMANСКОЙ СИСТЕМ ПРАВА

Аннотация

Данная статья исследует вопросы организации и осуществления судебно-экспертной деятельности в развитых странах Европы и Северной Америки. При проведении исследования, были применены труды известных теоретиков в области теории уголовного процесса, а также различные статистические данные и доклады, отражающих реальную практику в области судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, типы экспертиз, имплементация и внедрение зарубежного опыта и практик.

АНГЛО-САКСОН ВА РОМАНО-GERMAN ХУКУК ТИЗИМЛАРИНИНГ СУД ЭКСПЕРТИЗАЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИНСТИТУТИНИ ҚЎЛАШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада Европа ва Шимолий Американинг ривожланган мамлакатларида суд-тиббий фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш масалалари қўриб чиқилган. Тадқиқот давомида жиноят-процессуал назарияси соҳасидаги таниқли назарийчиларнинг асарлари, шунингдек суд-экспертиза соҳасидаги ҳақиқий амалиётни акс эттирувчи турли хил статистик маълумотлар ва ҳисоботлардан фойдаланилган.

Калит сўзлар: суд экспертизаси, экспертиза турлари, чет ел тажрибаси ва амалиётини жорий этиш ва амалга ошириш.

Введение. Наука уголовного-процессуального права, в отличие от большинства доктрин других различных отраслевых прав, выделяется своим стремительным развивающимся темпами и динамичностью. Одним из ряда беспрерывно прогрессирующих и совершенствующих институтов науки уголовного процесса является институт назначения и проведения судебных экспертиз. В доктрине уголовного процесса принято рассматривать институт судебной и иных видов экспертиз, используемых в досудебных стадиях, комплексно и детально, ввиду специфических особенностей данного института. Вышеуказанный прогресс ставит перед наукой уголовного процесса новые вопросы и задачи, требующих обоснованного всестороннего и правильно разрешенного исследователями в области уголовного процессуального права.

Анализ литературы. Правовые системы государств всего мира имеют свои собственные особые подходы к статусу и правовому положению проведения так называемой судебно-экспертной деятельности. Прежде всего, интерес вызывают правовой статус самих экспертов. Правовой статус данного участника уголовного процесса варьируется от статуса свидетелей (в странах общего права: США, Великобритания, Австралия и т.д.),

специфического свидетеля (Канада) до научного судьи (Бразилия, Мексика и т.д.). Кроме того, среди государств варьируется не только положения отдельных видов судебных экспертиз, но также и темпы ее внедрения и адаптации в уголовно-правовой процесс. Ключевую позицию в данных улучшениях играет широкое внедрение экспертиз ДНК, разработанные в середине 90-ых годов минувшего столетия[1]. В судебной практике выявлялось немало случаев несоответствия выводов экспертиз ДНК с другими видами судебных экспертиз, в результате чего все это приводило к пересмотру всего уголовного дела.

Так как ввиду вышеизложенного становится ясным, что охватить детально изучение новшеств, вводимых в судебно-экспертную деятельность в развитых и развивающихся государствах Земного шара представляется невозможным, в данной статье мы рассмотрим только те реформы, которые по нашему мнению, заслуживают особого внимания. Ориентироваться при этом мы будем прежде всего на эмпирический опыт развитых государств представителей двух крупнейших правовых систем – англосаксонской и континентальной правовой систем.

В США принята уникальная модель института судебно-экспертной деятельности. В соответствии с

категоризацией предложенной Национальным Институтом Правосудия в США, выделяют следующие виды

судебно-экспертной деятельности:

	общая токсикология;
	огнестрельное оружие/следы орудий труда;
	сомнительные документы;
	отслеживание улик;
	контролируемые вещества;
	биологический/серологический скрининг (включая анализ ДНК);
	анализ обломков пожара/поджога;
	доказательства впечатления;
	анализ структуры крови;
	осмотр места преступления;
	судебно-медицинское расследование смерти; и
	цифровые доказательства [2].

Методология исследования. В США принято выделять несколько дефиниций и толкований понятию судебно-экспертной деятельности. Общепринятым является толкование, предложенное Национальной Академией Наук США в соответствии с которым: «термин “судебно-медицинская экспертиза” охватывает широкий спектр дисциплин, каждая из которых имеет свою собственную особую практику. Судебно-медицинские дисциплины демонстрируют широкую вариативность в отношении методов, методологий, надежности, уровня ошибок, исследований, общей приемлемости и опубликованных материалов»[3]. Некоторые из дисциплин основаны на лабораторных исследованиях (например, анализ ядерной и митохондриальной ДНК, токсикология и анализ лекарств); другие основаны на экспертной интерпретации наблюдаемых закономерностей (например, отпечатки пальцев, образцы письма, следы инструментов, следы укусов). Некоторые виды деятельности требуют навыков и аналитических знаний лиц, прошедших подготовку в качестве ученых (например, химиков или биологов); другие виды деятельности проводятся учеными, а также лицами, прошедшими подготовку в правоохранительных органах (например, следователи на месте преступления, анализ брызг крови, налитки, специалисты по реконструкции преступлений), медицина (например, судебные патологоанатомы) или лабораторные методы (например, технологи). Многие процессы, используемые в криминалистических дисциплинах, в значительной степени являются эмпирическими приложениями науки, то есть они не основаны на совокупности знаний, которые признают основополагающие ограничения научных принципов и методологий, используемых для решения проблем и обнаружения[4].

В 1980-х годах стала очевидной возможность использования методов ДНК-технологий для идентификации людей в криминалистических и других целях. Ранние опасения по поводу использования ДНК для судебно-медицинской экспертизы включали следующее: были ли методы обнаружения научно обоснованными, то есть правильно ли они идентифицировали истинные совпадения и истинные несоответствия; является ли анализ ДНК судебно-медицинских образцов надежным, то есть даст ли он воспроизводимые результаты при определенных условиях использования. В докладе Управления по оценке технологий Конгресса за 1990 год был сделан вывод о том, что тесты ДНК были надежными и действительными в контексте судебной экспертизы, но требовали строгого набора стандартов и мер контроля качества, прежде чем они могли быть широко приняты[5]. В 1990 году Федеральное бюро расследований (ФБР) разработало руководящие принципы анализа ДНК и тестирования квалификации, а четыре года спустя создало Объединенную Систему Индексов ДНК (CODIS), которая

позволяет федеральным, государственным и местным криминалистическим лабораториям обмениваться и сравнивать профили ДНК в электронном виде, тем самым связывая преступления друг с другом и с осужденными правонарушителями.

Анализ и результат. В 1992 году Национальный исследовательский совет (NRC) опубликовал исследование, названное «DNA Technology in Forensic Science», в котором пришел к выводу, что «Ни одна лаборатория не должна позволять использовать свои результаты с помощью нового метода типирования ДНК в суде, если она не прошла... проверку квалификации с помощью слепых испытаний». Кроме того, в отчете содержится предупреждение о том, что необходимо ответить на многочисленные вопросы об использовании доказательств ДНК в контексте судебной экспертизы, которые редко приходится рассматривать ученым, занимающимся исследованиями ДНК, — например, вопросы, связанные с загрязнением, деградацией и рядом статистических проблем. Подтверждая достоверность научных данных, лежащих в основе анализа ДНК, последующий отчет NRC в 1996 году рекомендовал новые способы интерпретации доказательств ДНК, чтобы помочь ответить на ключевой вопрос присяжных заседателей — вероятность того, что два совпадающих образца могут принадлежать разным людям. В этом отчете за 1996 год был рекомендован набор статистических расчетов, учитывающих структуру населения, что повысило достоверность теста. В отчете также содержался призыв к проведению независимого повторного тестирования и содержались рекомендации по улучшению работы лабораторий и подотчетности, например, путем соблюдения высоких стандартов качества, аккредитации и тестирования квалификации. С тех пор за последние два десятилетия наблюдался огромный рост использования ДНК-улик при расследовании на месте преступления. В настоящее время более 175 финансируемых государством судебно-медицинских лабораторий и около 30 частных лабораторий ежегодно проводят сотни тысяч анализов ДНК в Соединенных Штатах. Кроме того, в большинстве стран Европы и Азии существуют программы судебной экспертизы ДНК. В 2003 году президент Джордж У. Буш объявил о 5-летней инициативе стоимостью 1 миллиард долларов по улучшению использования ДНК в системе уголовного правосудия. Названная Президентской инициативой по ДНК, программа требовала увеличения финансирования, обучения и помощи для обеспечения того, чтобы технология ДНК “полностью раскрыла свой потенциал для раскрытия преступлений, защиты невинных и выявления пропавших без вести”.

При этом несмотря на вышеуказанный прогресс и реформы в сфере судебно-медицинской экспертизы в США, существуют и ряд проблем, исследованных

различными национальными научно-исследовательским центрам. Согласно решению, принятому Конгрессом США о проведении соответствующих изысканий и и разработок существовавшим проблемам, Национальная Академия Наук подготовила доклад. В конце 2000-х – в начале 2010-х годов в США было огромное количество критических публикаций, отмечавших проблемы в проведении и организации экспертиз, так Верховный Суд США в вышестоящих инстанциях отменяет ряд решений нижестоящих инстанций, принятых на основе заключений экспертиз[6].

Другим примером государства со схожей существовавшей системой организации судебно-экспертной деятельности считается Великобритания. В прошлом главным центром представлявшим свои услуги в области организации деятельности судебных экспертов считалась государственная компания FSS (Forensic Science Service)[7], которая занималась предоставлением экспертных услуг государственных правоохранительным учреждениям и, даже частным лицам. Однако ввиду огромных затрат, которые требовала содержание данного учреждения, проект был развернут окончательно, однако в по стране существует ряд частных юридических лиц, которые осуществляют свою деятельность в области судебной экспертизы. В настоящее время при необходимости в привлечении лица ввиду нужды в исследовании, сборе или оценке собранных доказательств, не осуществимых без лица с определенными специфическими знаниями в области естественных или иных разделов наук, следственные или судебные органы – а равно и сторона защиты – вправе представлять экспертное заключение, полученное в результате привлечения лица к делу в качестве эксперта с составлением необходимых договоров о предоставлении экспертной услуги[8].

Рассмотрим опыт Франции более детально, в силу отражающих удовлетворительных результатов. Судебно-экспертная деятельность регулируется Кодексом Уголовного Расследования Франции. 244 статья ГПК Франции предоставляет толкование термину «судебная экспертиза» следующим образом: «экспертиза - это следственное действие, осуществляемое техническим специалистом, в котором появилась необходимость до или во время судебного разбирательства, с использованием технических приемов рассматриваемой области, с целью оказания помощи судье, при этом не вытесняя его при решении задачи»[9]. Известный французский адвокат,

член Президиума Парижской коллегии адвокатов (Франция) Дени Дюпре, описывая порядок организации судебно-экспертной деятельности, пишет, что «эксперт рассматривается как случайный сотрудник службы Юстиции, так как его деятельность находится вне судебной сферы. Французский эксперт не назначается на основании конкурса, а подает заявку на внесение в список после предоставления своего личного дела прокурору республики своего округа, затем экзамена на профессиональные навыки, квалификацию, предоставления своих званий и дипломов, с учетом его моральных качеств. После проверки Прокурором, его дело передается Генеральному прокурору, который ходатайствует перед Первым Председателем апелляционного суда о рассмотрении дела на генеральной ассамблее судей данного суда»[10].

Выводы и предложения. Резюмируя вышеизложенное, стоит отметить, что Республике Узбекистан – как государству, который стал на путь реформирования и либерализации уголовного и уголовно-процессуального законодательства жизненно необходимо опираясь на скопившийся эмирический и теоретический объем знаний, имплементировать в наше национальное законодательство самые эффективные и успешные институты, существующие на сегодняшний день в западных развитых государствах с адаптацией в перспективе граждан Республики Узбекистан. В частности, считаем довольно интересным внедрение в национальное законодательство опыта Великобритании, которая предполагает существование частных компаний и учреждений, предоставляющие свои услуги не только государственным правоохранительным органам, но также и частным лицам. Это позволит решить некоторые проблемы, возникающие на практике правоприменения в Республике Узбекистан, таких как: 1. Дефицит специалистов в области специфических видов судебной экспертизы; 2. Разгрузка государственных судебно-экспертных учреждений, которые в силу колоссального количества обязанностей, не имеют достаточного времени для всестороннего и глубокого изучения и сбора доказательств с дальнейшим их предоставлением в суд. Кроме того, опыт Франции также представляется в нашем мнении весьма интересным ввиду существующего порядка привлечения к делу в качестве судебных или следственных экспертов, которые позволяют при возникших негативных сомнениях без промедления привлечь к делу другого эксперта без задержки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клевно В. А. Судебная медицина : учебник для вузов / В. А. Клевно, В. В. Хохлов. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2018. — 413 с. — (Специалист). — ISBN 978-5-534-05195-7. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/422447> (дата обращения: 27.06.2022).
2. National Institute of Justice. 2006. Status and Needs of Forensic Science Service Providers: A Report to Congress. Available at www.ojp.usdoj.gov/nij/pubs-sum/213420.htm.
3. Strengthening Forensic Science in the United States 0 U.S. Congress, Office of Technology Assessment. 1990. Genetic Witness: Forensic Uses of DNA Tests. OTA-BA-438. Washington, DC: U.S.
4. «Криминалистическое обеспечение расследования преступлений. Проблемы, перспективы и инновации. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 45-летию кафедры криминалистики юридического факультета БГУ Минск, 12—13 октября 2017 г.
5. National Research Council. 1992. DNA Technology in Forensic Science. Washington, DC: National Academy Press, p. 55.
6. Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward - Committee on Identifying the Needs of the Forensic Sciences Community, National Research Council, Document No.: 228091, August 2009 Award Number: 2006-DN-BX-0001
7. <https://publications.parliament.uk/pa/cm201012/cmselect/cmsctech/855/85502.htm>
8. Уголовный процесс Англии и Уэльса, Бельгии и Дании: сравнительно-правовой аспект - Н.Г. Стойко, А.С. Шагинян, Красноярский государственный университет, Красноярск 2007 г. <https://law.sfu-kras.ru/data/method/e-library-kup/Mono>
9. 244 статья ГПК Французской Республики
10. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575015&pos=1;-16#pos=1;-16

Собир ХОДЖАЕВ,

*“Оила ва хотин-қизлар” илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи
социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

E-mail: khsobir@yahoo.com

Ўзбекистон ислом академияси доценти, соц.ф.д. Б.Фарфиев тақризи асосида

ФАОЛ ҚАРИШ ИНДЕКСИ КЕКСАЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ ЎЛЧАШ УСУЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур мақолада кишиларнинг кексайиши билан пайдо бўладиган ижтимоий фаоллик муаммоси турли фанлар: геронтология, тиббиёт, психология ва социология фанлари нуктаи-назаридан таҳлил қилинган. Шу билан бирга, жамиятда кишиларнинг ижтимоий фаоллиги ва узок умр кўришни ўлчайдиган фаол қариллик индекси, унинг йўналиши ва индикаторлари ҳамда хориж давлатларида фаол қариш бўйича олиб борилаётган сиёсат мазмуни очиқ берилган.

Калит сўзлар: кексалик, қариш, фаол қариш, узок умр кўриш, индекс, фаол қариш индекси, индикатор, ижтимоий фаоллик, волонтерлик, учинчи ёш, ёш кексалик, кекса шахс имижи.

ИНДЕКС АКТИВНОГО СТАРЕНИЯ КАК МЕТОД ИЗМЕРЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ПОЖИЛЫХ

Аннотация

В данной статье проблема социальной активности, возникающей при старении людей, анализируется с точки зрения различных дисциплин такие как геронтология, медицины, психологии и социологии. При этом раскрывается индекс активного старения, измеряющий социальную активность и продолжительность жизни людей в обществе, его направление и показатели, а также содержание политики активного старения в зарубежных странах.

Ключевые слова: старость, старение, активное старение, долголетие, индекс, индекс активного старения, индикатор, социальная активность, волонтерство, третий возраст, юная старость, имидж пожилого человека.

ACTIVE AGING INDEX AS A METHOD OF MEASURING THE SOCIAL ACTIVITY OF THE ELDERLY PEOPLE

Annotation

In this article, the problem of social activity that occurs during the aging of people is analyzed from the point of view of various disciplines such as gerontology, medicine, psychology and sociology. At the same time, the active aging index is disclosed, which measures the social activity and life expectancy of people in society, its direction and indicators, as well as the content of the active aging policy in foreign countries.

Key words: old age, aging, active aging, longevity, index, index of active aging, indicator, social activity, volunteering, third age, young old age, image of old person.

Қариш. Аҳолининг қариши одатда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг натижаси ҳамда асосий глобал муаммоларидан бири сифатида эътироф этилади. Шу билан бирга, сўнгги ўн йилликларда дунёда қаришни идрок этишда - нафақат аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришларни келиб чиқадиган муаммоларга кескин салбий муносабатдан, шу билан бирга истеъмо, турмуш тарзи ва сифати, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий фаолият ҳамда таълим соҳаларида намоён бўлаётган имкониятларга ўтиш тенденцияси кузатилмоқда.

Туғилишнинг қисқариши, ўртача умр кўриш давомийлигининг ошиши ва аҳолининг катта қисмининг пенсия ёшига эришиши натижасида бошланган аҳолининг қариши кексаларга нисбатан тор мақсадли сиёсат учун муаммога айланди. Бунинг учун нафақат давлат пенсия таъминоти ва соғлиқни сақлаш тизимлари барқарорлигини таъминлаш, балки бундай барқарорликка кексаларнинг ўзларининг фаол иштироки орқали эришиш учун ҳам бундай сиёсат қўламини кенгайтириш зарурияти пайдо бўлди. Ушбу мақсадга эришиш учун соғлом ва тўлақонли кексаликни таъминлашга ёрдам берадиган турмуш тарзини рағбатлантириш талаб этилар эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Кексалик социологиясининг асосий муаммоларидан бири кекса ёшни белгилаш ҳисобланади. Бу масалада бир қанча концепциялар мавжуд. Тиббиёт нуктаи назаридан, инсонда содир бўладиган физиологик ўзгаришларни белгилайдиган биологик ёш мавжуд. Жаҳон

соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) бўйича, 60 ёшдан 75 ёшгача бўлган кексалик, 77 ёшдан 90 ёшгача - қариллик, 90 ёшнинг бошланиши билан узок умр кўриш даври бошланади [1].

Ўтган асрнинг 50-йилларда фанга яна бир тушунча “учинчи ёш” тушунчаси киритилди [4]. Бу ёш киши нафақатга чиққандан кейин келадиган ҳаётнинг янги, фаол даври сифатида белгиланиб, олдинги ёш босқичларига тенг деб ҳисобланади.

XX асрнинг 70-йилларида демограф ва геронтологлар “учинчи ёш” концепциясини қайта кўриб чиқишни таклиф қилишди. Геронтологлар Б.Нейгартен ва Э.Шанас тадқиқотларига [10] кўра кекса кишиларни икки гуруҳ: “ёш кексалар” (the Young Old) ва “қари кексалар” (the Old Old) га бўлиш мумкин. Социологияда ёш “кексалар”га 75 ёшгача бўлган, фаол ҳаёт тарзини олиб борадиган, соғлиғи барқарор (яхши) ва умр кўриш давомийлиги юқори бўлган кекса кишилар қиради. П.Ласлеттнинг фикрича [9], “учинчи ёш” тушунчаси жамиятнинг иқтисодий ва демографик ривожланиши натижасида вужудга келган тарихий, маданий ва ижтимоий ҳодисадир.

Шундан келиб чиқадиган бўлса, замонавий ижтимоий геронтология нуктаи-назаридан **кексалик** қонуний равишда чегаралар билан расмий равишда белгиланади. Бирок, умр кўриш давомийлигининг ошиши ва турмуш тарзи сифатининг яхшиланиши билан кекса одамнинг янги қиёфасини намоён этадиган янги ёш гуруҳи - “учинчи ёш” ёки “ёш кексалар” пайдо бўлади.

Кекса одамларнинг киёфасини идрок этишнинг мавжуд стереотиплари, қонун ҳужжатлари кўпинча ушбу ёш тоифасига фаол ҳаётни давом эттиришга имкон бермайди.

Замоновий рус тадқиқотчилар И.С.Романовичев [3], Э.С.Румянцев [4] ва Э.В.Щанина [7] ларнинг фикрича, замонавий кекса шахс имижини шакллантиришнинг асосий нуктаси ижтимоий мослашувдир. Ҳеч кимга сир эмаски, 20-асрнинг биринчи ярмида бошланган жадал илмий-техникавий тараққиёт истеъмом жамияти деб аталадиган жамиятнинг пайдо бўлишига ёрдам берди, бунинг натижасида кейинги кекса авлоднинг ижтимоий мослашуви анча мураккаблашди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Йигирманчи аср Европа мамлакатлари томонидан биринчи навбатда кекса кишилар учун қашшоқлик хавфини камайтиришга қаратилган пенсия сиёсатининг жорий этилиши билан ажралиб туради. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими аста-секин кенгайишда давом этиб, бу давлатларда кексаларга тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатишни ҳам қамраб олди.

Фаол қариш сиёсатининг бир қатор йўналишлари: бандлик ва ижтимоий фаолликни рағбатлантириш, қашшоқликни камайтириш, саломатликни яхшилаш, фаровонликни яхшилаш ва кўпгина ҳолатларга тааллуқлидир. Бундай сиёсатлар одатда аниқ аниқ мақсадларга йўналтирилган бўлсада, улар кекса кишилар ҳаётининг барча жабҳаларига таъсир кўрсатадиган ягона глобал ёндашувга бирлаштирилиши керак, уларнинг аксарияти фаол қариш индекси (ФҚИ) лойиҳасига киритилган.

Фаол узок умр кўриш тушунчаси биринчи марта 2002 йилда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг фаол қариш стратегиясида ифодаланган бўлиб, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) таърифи [2] кўра, у "шахснинг соғлиғи, ижтимоий фаоллиги ва кексайган сари ҳаёт сифатини яхшилаш мақсадида ҳимояланганлик имкониятларини такомиллаштириш жараёнини" тавсифлайди. Фаол узок умр кўришнинг асосий принциплари 2002 йилда кексайиш муаммолари бўйича иккинчи Жаҳон Ассамблеясининг якуни ҳужжати – Мадрид халқаро ҳаракат режасига киритилган. **Фаол узок умр кўриш индекси** (Active ageing index) кўп ўлчовли таркибли индекс бўлиб, Европа Комиссиясининг Бандлик, ижтимоий масалалар ва интерпацияси бўйича Бош Директорати (DG YeMPL) ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси (UNECE) аҳолишунослик масалалари бўйича гуруҳининг қўшма лойиҳаси доирасида ишлаб чиқилган [2].

Active Ageing Index сўз бирикмаси ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилинганда **"Фаол қариш индекси"** деб таржима қилиниши лозим ва бу таржима БМТ нинг Европа Иқтисодий комиссияси (ЕИК) расмий ҳужжатларида кенг қўлланилади. Бироқ, фаол қариш тушунчаси лингвистик жиҳатдан "тезлаштирилган қариш" атамаси билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, оғир турмуш шароитида яшовчи шахс ёки кексаларнинг нисбий сони тез суръатлар билан ўсиб бораётган жамият тушунилади, шунинг учун салбий маънога эга [11]. Шундан келиб чиққан ҳолда мазкур мақолада ўзбек тилида мазмунан бу жараёни тўғри ифодалаш учун "фаол узок умр кўриш" атамаси танланганда мақсадга мувофиқ келишини айтиб ўтишни жоиз деб топдик.

ФҚИ лойиҳасининг мақсади турли сиёсий тадбир ва дастурларни амалга ошириш орқали кекса кишиларга жамиятга ҳисса қўшиш ва ўз салоҳиятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган соҳаларни аниқлашдан иборат. Бунинг учун индивидуал даражадаги фаол қаришга интилишлар самарали сиёсат ва дастурлар орқали қандай қўллаб-қувватланиши ва кенгайтирилиши мумкинлигини кўрсатадиган далиллар базасини тақдим этиш талаб этилади. ФҚИ томонидан ишлаб чиқиладиган

далиллар базаси бир қатор муҳим сиёсий саволларга жавоб беришга ёрдам беради:

Қандай қилиб баъзи мамлакатлар фаол қаришнинг барча соҳаларида бошқаларга қараганда яхшироқ натижаларга эришмоқда ва бу ҳолат пастроқ натижаларга эришган мамлакатлар учун қандай рағбат ва йўл-йўриқ бўлиши мумкин?

У ёки бу мамлакатда фаол қаришнинг қайси соҳаларида кўпроқ ютуқларга эришиш мумкин?

Бошқа давлатлар тажрибасидан қандай хулосаларга чиқариш мумкин?

2020 йилда дунёда 65 ёш ва ундан катта ёшдан катта бўлган аҳоли 728 миллионни ташкил этиб, унинг энг катта улуши асосан Осиё ва Европа ҳисобига тўғри келади. Бу кўрсаткич бўйича биринчи ўринда 28 фоиз билан Япония, кейинги ўринни Италия 23 фоиз билан ҳамда Финляндия, Португалия ва Греция қарийб 22 фоиз билан дастлабки бешликни банд қилишган. Ушбу ёш кўрсаткичи Хитойда 12 фоизни, АҚШда 16 фоиз, Ҳиндистонда 6 фоиз ва Африка қитъаси вакили Нигерияда 3 фоизни ташкил этган [12].

Ўзбекистонда эса кексалик тушунчаси одатда 60 ёшдан катта кишиларга нисбатан олингани учун Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари бўйича 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, уларнинг умумий сони 3,103,423 нафарни ташкил этди. Агар кексаларнинг умумий аҳоли сонига улушига эътибор қаратиладиган бўлса, бу миқдор 8,8 фоизни ташкил этади. Агар

65 ёшдан катта бўлган кишиларни кексалар тоифасига киритиладиган бўлса, у ҳолда уларнинг умумий сони 1 805 405 нафарни ташкил этган ҳолда умумий аҳоли улушида 5,1 фоиздан иборат бўлади [6].

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) фаол узок умр кўришнинг олти асосий детерминантлари: хулқ-атвор шакллари; индивидуал биологик ва психологик хусусиятлар; тиббий ва ижтимоий хизматлар; жисмоний муҳит; ижтимоий омилар; иқтисодий омиларни ажратиб кўрсатади.

Фаол қариш сиёсати инсоннинг ўртача умр кўриш давомийлигини оширишга асосланган салоҳиятини ривожлантириш ва рўёбга чиқаришга қаратилган. Фаол қариш сиёсатининг иккиламчи мақсади барча фуқароларга самарали ва мустақил ҳаётни давом эттириш имкониятини бериш, шу билан бирга кексаётган жамиятнинг барқарор ривожланиши учун унинг салоҳиятини сафарбар қилишдир.

Фаол қариш индекси ўз ичига 4 та: **бандлик; жамият ҳаётида иштирок этиш; мустақил, соғлом ва хавфсиз ҳаёт; фаол қариш учун қулай муҳит ва имкониятлар** йўналишларидан иборат бўлиб, жами бўлиб 22 та индивидуал кўрсаткичларни ўз ичига олади.

Биринчи ўртача йўналиш ютуқлар (натижалар) ни ўлчаса, тўртинчиси эса фаол қариш учун тааллуқли ижобий натижаларга эришиш учун дастлабки шароитларни ўлчашни кўзда тутди. Барча кўрсаткичлар ва жамланган таркибий индекслар эркаклар ва аёллар учун алоҳида ҳисобланади.

Фаол қариш индексида тааллуқли бўлган кўрсаткичлар

1. **Бандлик.** Аҳолининг 55 ёшдан 74 ёшгача бўлган бандлик даражаси 55-59 ёш, 60-64 ёш, 65-60 ёш ва 70-74 ёш тоифалари оралиғидаги меҳнат фаолияти билан ўлчанади.

2. **Жамият ҳаётида иштирок этиш.**

2.1 Волонтерлик (кўнгиллилар) фаолияти: ташкилот доирасида ҳақ тўланмайдиган волонтерлик фаолиятини амалга оширадиган 55 ва ундан катта ёшдаги кекса кишилар улуши. (камида ҳафтасига бир марта).

2.2 Болалар, набираларга қараш ва уларнинг парвариши: ўз фарзандлари ва набираларига ғамхўрлик қилаётган кекса кишиларнинг (55 ёш ва ундан катта) улуши (камида ҳафтасига бир марта).

2.3 Кексаларга ғамхўрлик қилиш ва қараш: кекса ёки ногирон қариндошларига ғамхўрлик қилаётган кекса кишиларнинг (55 ёшдан катта) улуши (камида ҳафтасига бир марта).

2.4 Сиёсий ҳаётдаги иштирок (55 ёшдан катта) улуши.

3. Мустақил, соғлом ва хавфсиз ҳаёт

3.1. Жисмоний фаоллик: деярли ҳар кунни жисмоний машқлар ёки спорт билан шуғулланадиган 55 ва ундан катта ёшдаги кишилар улуши

3.2. Соғлиқни сақлаш ва стоматологик хизматдан фойдаланиш имконияти: 12 ой ичида тиббий ёки стоматологик текширув ёки даволанишга эҳтиёжи бўлган 55 ва ундан катта ёшдаги кишилар улуши.

3.3. Мустақил/алоҳида яшаш: ёлғиз (бир кишилик уй хўжаликларида) ёки шериги (қарам фарзанди бўлмаган иккита кекса киши) билан яшовчи 75 ва ундан катта ёшдаги одамларнинг улуши.

3.4. Ўртача даромад: 65 ёшдан катта аҳолининг ўртача даромадининг 65 ёшгача бўлган аҳолининг ўртача даромадига нисбати.

3.5. Қашшоқлик хавфининг мавжуд эмаслиги: 65 ёшдан ошган ва қашшоқлик хавфи остида бўлмаган кекса кишилар нисбати (қашшоқлик чегараси миллий ўртача даромаднинг 50 фоизини ташкил қилади)

3.6. Жиддий моддий етишмовчилик (таъминланмаслик) нинг йўқлиги: 65 ёш ва ундан катта ёшдаги оғир моддий етишмовчилик шароитида яшамайдиган кекса одамларнинг улуши.

3.7. Жисмоний хавфсизлик: Қоронғи тушганда ўз яшаш жойида ташқарида ёлғиз қолишни хавфсиз ҳис қиладиган 55 ва ундан катта ёшдаги кишиларнинг улуши

3.8. Узлуксиз таълим: тўрт ҳафталик таълим ёки тренинга қатнашган 55 ёшдан 74 ёшгача бўлган кишиларнинг улуши

4. Фаол қариш учун қулай муҳит ва имкониятлар

4.1. 50 ва 55 ёшда ўртача умр кўриш давомийлиги

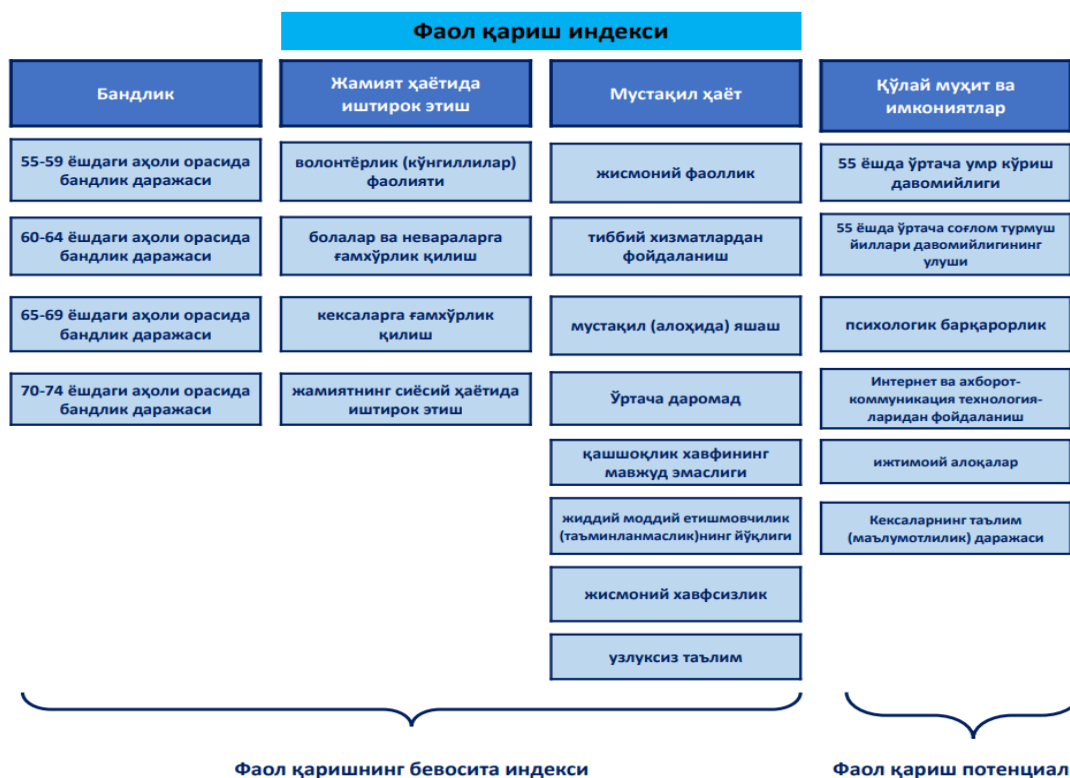
4.2. 55 ёшда ўртача соғлом турмуш давомийлиги (йиллари) улуши

4.3. 55 ва ундан катта ёшдаги кишилар орасида психологик барқарорлик

4.4. 55 ёшдан 74 ёшгача бўлган шахслар орасида ҳафтасига камида бир марта (шу жумладан ҳар кун) ахборот-коммуникатсия технологияларидан (АКТ) фойдалананадиганлар улуши.

4.5. Ижтимоий алоқалар: 55 ва ундан катта ёшли кишилар орасида дўстлари, қариндошлари ёки ҳамкасблари билан (норасмий/ишдан ташқари) ҳафтасига камида бир марта учрашадиган кишилар улуши

4.6. Таълим (маълумотлилиқ) даражаси: 55 ёшдан 74 ёшгача бўлган кишилар орасида, ўрта, ўрта махсус ва олий маълумотга эга бўлганлар улуши.

1-расм. Фаол қариш индекси тузилиши

ФҚИ - бу сиёсий чора-тадбирларнинг самарадорлиги ва ахборот-маънавий ишлар учун жуда мос бўлган таркибли индексдир. ФҚИнинг қўшимча аҳамияти шундаки, у кўп қиррали фаол қариш ходисасини акс эттирувчи индивидуал кўрсаткичлар панелидан фарқли ўлароқ, осон фойдаланиш мумкин бўлган ягона кўрсаткични тақдир этади, Бу кекса кишиларнинг салоҳиятини рўёбга чиқариш соҳасидаги умумий вазиятни кўп ўлчовли таҳлил қилиш учун барқарор ва ишлатиш учун қулай

инструмент саналади. Мураккаб ижтимоий ходисанинг осон талқин қилинадиган рақамли ифодаси сифатида ФҚИ барча даражадаги давлат органларининг аҳолининг қариши билан боғлиқ жараёнлардан хабардорлигини оширади ва оқилона қарорлар қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, у кексадарнинг иқтисодиёт ва жамиятга қўшган турли ҳиссаларини ифодалайди, шу билан ижтимоий бирдамлик ва авлодлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлайди.

2-расм. Фаол қариш индекси хусусиятлари

ФҚИ натижаларини бошқа мамлакатларнинг тегишли натижалари, масалан, иқтисодий ривожланиш даражаси бир хил бўлган давлатлар билан таққослаш орқали таҳлил қилиш мумкин. Йўналишлар сиёсат мақсадлари ёки экспертлар фикрларини инобатга олган ҳолда ҳам белгиланиши мумкин.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). ФҚИ барча ёшдаги кишилар учун мукаммал жамият қуриш йўлидаги таркибий ва маданий тўсиқларни аниқлаш орқали кекса кишиларнинг жамият ривожига ҳисса қўшишга тайёриги билан уни амалга ошириш имкониятлари ўртасидаги тафовутни кўрсатиб беради. ФҚИ инсоннинг бутун ҳаёти давомида бандлик, парвариш, таълим ва дам олишни ташкил этишдаги ўзгаришларни рағбатлантириш воситаси сифатида ишлатилиши мумкин. Бу иш билан шахсий ва оилавий ҳаёт ўртасидаги мувозанатни таъминлаш орқали таркибий элементларни кетма-кетликдан параллел равишда амалга оширишни кўзда тутгани, натижада бундан алоҳида шахс ҳам, жамият фойда кўради. ФҚИ турли ижтимоий ва иқтисодий фаолиятлар ва ўз салоҳиятини амалга ошириш учун мавжуд имкониятларни ифодалаш билан ҳаётнинг мувозанатини асоси ва баҳолаш мезони бўлиши мумкин.

ФҚИ лойиҳасини амалга ошириш натижаси кекса фуқароларнинг турмуш фаровонлиги ва ижтимоий-маданий ривожланишини ошириш, уларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, умр кўриш давомийлигини ва фаол умр кўриш салоҳиятини оширишга қаратилган чоратadbирларнинг шаклланиши тизими бўлади.

Лойиҳада белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш натижалари куйидагилардан иборат бўлади:

кекса фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш;

кекса авлод фуқароларини замонавий ҳаёт тарзига мослаштириш, уларнинг тўлақонли ҳаёт кечириши, фаол умр кўришлари учун шароитлар яратиш;

ижтимоий хизматлар кўрсатиш тизимини ривожлантириш, ижтимоий хизматлар ва парваришнинг янги технологиялари ва шакллари жорий этиш;

кекса фуқаролар учун қулай муҳитга эга ягона мулоқот, ижодий, консалтинг, маданий ва дам олиш платформасини яратиш;

кекса фуқароларнинг соғлигини мустаҳкамлаш, жисмоний фаоллигини ривожлантириш, спортга жалб қилиш ва соғлом турмуш тарзини шакллантириш;

кўнгиллилар ҳаракатини ривожлантириш;

фаол умр кўриш учун шарт-шароитлар ва янги имкониятлар яратиш орқали кекса фуқароларнинг ҳаёт давомийлиги ва сифатини ошириш.

Фаол қариш индексининг амалий аҳамияти шундаки, у фаол қаришни ҳар томонлама кўриб чиқишни белгилаб берадиган сиёсатни рағбатлантиради. Индекс кекса кишиларнинг ижтимоий ҳиссалари ва салоҳиятининг турли жиҳатлари тўғрисида кенгрок тасаввурга эга бўлиш имкониятини беради.

Шу тарзда, фаол қариш индекси сиёсатчиларга ва бошқа манфаатдор томонларга бошқа мамлакатларга нисбатан яхшиланиши мумкин бўлган соҳаларни аниқлашга ҳамда фаол қариш учун яхшироқ ва барқарор муҳитни яратиш борасидаги мақсадларни белгилашга ёрдам беради.

Шундай қилиб, ФҚИ лойиҳаси сиёсатчиларга фаол қариш кўрсаткичлари ва таркибли индекслар кўринишидаги қиёсий ва мазмунли далиллар базасига асосланган сиёсатни шакллантириш имкониятини беради. Индексдан яқин келажакдаги сиёсий ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлашда ҳам фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Всемирный доклад о старении и здоровье // Всемирная организация здоровья. URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/186463/10/9789244565049_rus.pdf
2. Концепция политики активного долголетия. Высшей школы экономики Москва, 2020. С 4.
3. Романычев И. С. Социальные стереотипы в отношении пожилых: противоречия и тенденции / И. С. Романычев // Среднерусский вестник общественных наук. – 2013. – № 1. – С. 64-68.
4. Румянцева Е. С. Социально-политическая активность пожилых людей в условиях трансформирующегося общества / Е. С. Румянцева // Вестник Поволжского института управления. – 2009. – С. 158-165
5. Современный образ пожилого человека: социологический аспект. Международный научно-исследовательский журнал • № 11 (65) • Часть 1 • Ноябрь 2017. Стр 59.
6. Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>

7. Щанина Е. В. Адаптация пожилых людей в условиях российской реальности / Е. В. Шанина // Социально-экономические явления и процессы. – 2015. – Т. 10, № 12. – С. 143-148.
8. Formosa M. The Third Age [Электронный ресурс] // The Universities of Third Age. – Режим доступа: <http://www.um.edu.mt/pub/formosam5.html>
9. Laslett P., A Fresh Map of Life: the Emergence of the Third Age. / P. Laslett. – London. – 1990.
10. Neugarten B. L., Age groups in American Society and the Rise of the Young Old. Political Consequences of Aging / B.L. LNeugarten // Annals of the American Academy of Social and Political Science. - 1974. - Volume 415.
11. Sidorenko, A., & Zaidi, A. (2013) “Active ageing in CIS countries: Semantics, challenges, and responses”. Current gerontology and geriatrics research, 2013.
12. <https://www.prb.org/resources/countries-with-the-oldest-populations-in-the-world/>

УДК: 323.1.(575.1)

Tamara XO'JANOVA,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti f.f.b.f.d. (PhD)
E-mail: txojanova@gmail.com

**THE MEANING AND SIGNIFICANCE OF THE CORRECT USE OF THE INFORMATION SOCIETY AND ITS
IDEOLOGICAL TECHNOLOGIES IN THE MEDIA SYSTEM IN THE IDEAL PROTECTION OF THE YOUNG
GENERATION**

Abstract

The article scientifically analyzes the methods and methods of ideological prevention in increasing and improving the responsibility of young people. At the same time, today's difficult time is an even more urgent issue of preserving and strengthening our peaceful life, ensuring the guaranteed security of our people.

Keywords: ideology, prevention, youth, responsibility, style, means, environment, spirituality, globalization, ideological immunity.

**AXBOROTLASHGAN JAMIYAT VA UNING MAFKURAVIY TEXNOLOGIYALARINI OAV TIZIMIDAGI
TO'G'RI FOYDALNISHNING YOSH AVLODNI G'OYAVIY HIMOYALASHDAGI MA'NO-MAZMUNI VA
AHAMIYATI**

Annotatsiya

Maqolada yoshlar mas'uliyatini oshirish va takomillashtirishda mafkuraviy profilaktika qilishning usul va usullari ilmiy tahlil qilingan. Shu bilan birga, bugungi murakkab davrda tinch-osoyshta hayotimizni asrab-avaylash va mustahkamlash, xalqimizning kafolatlangan xavfsizligini ta'minlash masalasi yanada dolzarbligi alohida ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: mafkura, profilaktika, yoshlar, mas'uliyat, uslub, vosita, muhit, ma'naviyat, globallashuv, mafkuraviy immunitet.

**СМЫСЛ И ЗНАЧЕНИЕ ПРАВИЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО
ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМЕ СМИ В ИДЕАЛЬНОЙ ЗАЩИТЕ МОЛОДОГО
ПОКОЛЕНИЯ**

Аннотация

В статье научно анализируются методы и способы идеологической профилактики в повышении и совершенствовании ответственности молодежи. В то же время сегодняшнее сложное время еще более актуальными вопросами сохранения и укрепления нашей мировой жизни, обеспечения гарантированной безопасности нашего народа.

Ключевые слова: идеология, профилактика, молодежь, ответственность, стиль, средства, среда, духовность, глобализация, идеологический иммунитет.

Kirish. Ma'lumki, «Informatsiya» tushunchasi dunyo-qarashni ifodalaydigan bilimlarning ifodasi sifatida qadimdan mavjud bo'lgan. Kibernetikaning kelib chiqishi va rivojlanishi bu tushunchani «aloqa» va «boshqaruv» tushunchalari bilan birga keng ko'llanishiga olib keldi. Hozirgi vaqtda axborotlar hosil qilish, qayta ishlash, saqlash, ko'paytirish va tarqatish alohida ilmiy soha – informatika (lot. tanishtirish, tushuntirish, sharq tillarida «xabar», «axborot») sohasini tashkil etadi. Ana shu soha bilan bog'liq shakllangan «Informatsiologiya» (lot. tanishtirish, tushuntirish va yunoncha: so'z, ta'limot) tirik xamda notirik tabiatdagi va umuman, olamdagi barcha jarayonlarni axborotlar asosida umumlashtirib o'rganuvchi fan hisoblanadi.

Jamiyatning kompyuterlashuvi va Internet tufayli vujudga kelayotgan muammolarning muhim spektri ijtimoiy taraqqiyot, uning manbalari, bosqich va rivojlanish mezonlari bilan bog'liq. Axborotlar sohasining tez sur'atlar bilan o'sishi, uni avtomatlashtirish usullarining rivojlantirilishi kompyuterlarning yaratilishi va kishilar hayotining turli sohalarini kompyuterlashtirishga olib keldi. Bu esa, o'z navbatida, «Informatsion jamiyat» nazariyasini maydonga keltirdi.

Bu nazariya hozirgi zamon industrial jamiyat to'g'risidagi ta'limotlar (Dj. Bell, U.Rostou, ZBjezinskiy va boshqalar) doirasida ilgari surilgan. Uning mualliflari O.Toffler, E.Masuda, Dj. Pelon, Dj. Martin va boshqalar hisoblanadi. Bu mualliflar insoniyat hayot tarzi modelini an'anaviy-industrial (sanoatlashgan) va postindustrial ko'rinishda qarab, so'nggi bosqich kelajagini axborotli-texnikaviy yoki axborotli-ekologiyaviy tarzda yuz berishini bashorat qilganlar. Kompyuterlashuvni umumsotsiologik

pozitsiyadan turib anglash jamiyat taraqqiyoti-ning yangi «triada» shaklidagi konsepsiyasini ilgari surishni taqozo qildi. Bu konsepsiyalardan keng tarqalgani amerikalik sotsiolog D.Belga taalluqli bo'lib, u asosiy ijtimoiy rivojlanish bosqichi sifatida agrar, industrial va postindustrial jamiyatlarni ajratib ko'rsatadi (postindustrial jamiyatni keyinchalik u informatsion jamiyat deb atagan). XXI asrning boshiga kelib postindustrial jamiyat fazasiga D.Bell hisoblashicha, AQSH, Yaponiya, G'arbiy Evropa davlatlari qadam qo'yadi.

Agar industrial jamiyat, D.Bell fikriga ko'ra, mahsulot ishlab chiqarish uchun mashinalar va insonlarni uyushtirishdan iborat bo'lsa, postindustrial jamiyatda esa markaziy o'rinni bilim, xususan, nazariy bilim egallaydi. «Postindustrial jamiyat ramzi» va «XX asr ikkinchi yarmi jamiyatini transformatsiya qilish omili» kompyuter hisoblanadi. U «ommaviy jamiyat boshqaruv apparati bo'lib, ijtimoiy axborotni qayta ishlash mexanizmidir. Uning katta hajmi sotsial aloqalarning kengayib borishi bilan deyarli birgalikda o'sib boradi». Ko'rinib turibdiki, hozirgi zamonda jamiyatning globallashgani va axborotlashgani (internetlashgani ham) – aniq dalil. Xo'sh, bu dalil jamiyatning sohalarida qanday namoyon bo'lmoqda? Iqtisodiyot sohasida ishlab chiqarish bilan xizmat ko'rsatish nisbatida birinchisining hisobiga ikkinchisining kengayishi ro'y bermoqda. Ma'naviy-madaniy sohadagi tub o'zgarishlar ommaviy ruhiyatda, ta'lim tizimida, har bir inson saviyasida o'z ifodasini topmokda. Odatda, bu sohadagi o'zgarishlar boshqa soxalar o'zgarishlariga zamin tayyorlaydi. Ma'naviy hayotdagi o'zgarishlar dastavval fanning yangi ratsional ko'rinish-larida hayot va inson haqidagi bilim tarmog'i

bo'lgan biologiyada vujudga kelmoqda. Dastlab mikroorganizmlarga tatbiqan shakllangan gen injeneriyasida hozirgi vaqtda inson genomi, irsiylikning genetik kodi masalalari jiddiy o'rganilmoqda. Ilmiy tadqiqotlar doirasiga alohida kishilarning o'ta sezgirlik qobiliyati-ni, biomadonini o'rganish kiritilmokda. Insonning imkoniyatlari, qobiliyatlari va qator sifatleri to'g'risida yangi qarashlar paydo bo'lmoqda. Shuningdek, olamning kelib chiqishi va rivojlanishi qonuniyatlariga, koinotdagi jarayonlarning kishilar hayotiga ta'siriga oid masalalar bo'yicha ham yangicha nuqtai nazarlar shakllanmoqsa. Kompyuterlashtirish kishilik jamiyati dinamikasining navbatdagi yo'nalishi sifatida, hayotning qator sohalarida bo'lgani kabi, san'atda ham jadal tatbiq etilmoqda. Maorif sohasida jiddiy o'zgarishlar bo'lmoqsa. Jumladan, kechayotgan fan inqilobi va axborotlashuv tufayli o'qish, o'qitish ishlarining samaradorligini yanada oshirish imkoniyati yaratilmokda. Buning natijasida rivojlangan mamlakatlar bo'lgan AQSH va Yaponiyada XXI asrda yalpi elektron oliy ta'limga o'tish vazifasi kun tartibiga qo'yilmoqda. Siyosiy sohada ham axborotlashuv inqilobi tufayli jiddiy o'zgarishlar kutilmoqsa. Chunonchi, davlat hokimiyati markazlashganligi o'rniga shaxs erkinligi salmog'i oshib bormokda. Natijada har bir fuqaroning demokratik qarorlar qabul qilishda bevosita ishtirok etishi ta'minlanadi. Boshqa tomondan qaraganda, davlat markazlashganligining kuchsizlanishi axborotlarga egalik qilish natijalari bilan ham bog'liq bo'lmoqda.

Informatsion jamiyat belgilari tashqi siyosat sohasida, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'lmoqda. AQShdan tashqari qator mamlakatlar, jumladan, Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Rossiya jahon miqyosida etakchi o'ringa da'vogarlik qilmoqda. Ayni vaqtda mintaqalararo ittifoqlarning (masalan, G'arbiy Evropa, Shimoliy Amerika) o'rni kuchaymoqda. Shuningdek, xalqaro tashkilotlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Jamiyatning axborotlashuvi ijtimoiy, texnologik, iqtisodiy, siyosiy va madaniy mexanizmlarning oddiygina bog'liqligi emas, balki uyg'unlashgan, umumiy rivojlanish jarayonidir. Insoniyat bilimining umumiy zaxirasi, informatsion aloqadorlik, intellektual daxlsizlik muammolari ham e'tiborni talab qiladi. Bu masalalar mazkur mavzuga sig'maydi, biroq ularni anglash va o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Internet tizimidan to'g'ri foydalanishni yoshlarni g'oyaviy himyalashdagi ma'no-mazmunini va ahamiyatiga to'xtalganimizda ular quyidagilardan iboratdir. Bugungi dunyo mislsiz ko'lamdagi axborotlar oqimi-ning bosimi ostida yashamoqda. Insoniyat hayotining barcha sohalarini uning asosiy strukturaviy elementi bo'lgan Internet tizimi bi-lan qamrab olingan. O'tgan asrning 80-yillari o'rtalariga kelib ko'pgina mamlakatlar axborot rivojlanishi yo'liga – Internet, multimedia, kosmonavtika, OAV, uyali, radio va sun'iy yo'ldosh aloqasiga asoslangan axborot tizimiga o'tdi. Shuni ta'kidlash ke-rakki, bugungi dunyoda axborot texnologiyasi sohasida sifat jihatidan ham juda muhim o'zgarishlar yuz bermoqsa. Agar birinchi kompyuterlardan 30-yillarda elektromexanik rele asosida hisoblash maqsadida foydalanilgan bo'lsa, 60-yillardagi ikkinchi av-loddan boshlab kompyuterlar yarim o'tkazgichli tranzistorlar asosida tayyorlanmokda. Ilgari bu kompyuterlar bir-biri bilan juda yaqin masofada boglangan bo'lsa, endilikda dunyoning xohlagan nuqtasidagi kompyuter boshqa joydagisi bilan bemalol bog'lanishi mumkin. Kompyuterlararo uzatilayotgan xabar esa oddiy yozishma, shaxsiy maktub yoki insoniyat va xalqlar taqsimiga xavf solayotgan terroristik harakatlar dasturi bo'lishi ham mumkin. Kompyuterlarning beshinchi avlodi hatto intellektual vazifalarni ham echishga qodir. Kompyuterlarning oltinchi va ettinchi avlodlari har birining protsessorida 80-100 million tranzistor bo'lib, har soniyada 2 milliardgacha vazifani bajara oladi. Ular bugungi kunda butun dunyo bo'ylab ro'y berayotgan voqealar oqimiga mos holda axborotlarni Internet tarmog'i orqali tarqatmoqda.

Bu yangi texnologiyadan insoniyat jamiyati taraqqiyotini ja-dallashtirish emas, balki uning taraqqiyotiga to'sqinlik qilish maqsadida foydalanish holatlari ham mavjud. Bunga kibernetika-rorizm yaqqol misol bo'la oladi. Kibernetika-rorizm (kiber – urush). – kompyuter va Internet tizimlariga hujum ma'nosini angla-tadi. Bu hodisa 1990 yillarda birinchi marta sodir etildi. Uning maqsadi muayyan hujjatlar biron-bir kompyuterda saqlangani-ni hisobga olib, uning faoliyatida uzilish hosil qilish, muhim axborotlarni yo'qotish, pul ishlab olish hisoblanadi. Masalan, 2005 yil avgustida kiberguruhlar SHri-Lanka davlatining «Qora tigril Internet» nomli elektron pochta-siga hujum qilganlar, 2006 yilda xakkerlar hindlarning yadro qurolini sinab ko'rishiga qarshilik qilib, Badha shahridagi Xind atom tadqiqotlari markazining kompyuterdagi kayd daftarchasini hamda elektron pochta-sini yo'q qilishgan. 2008 yilda birgina Kanada davlatida turli mahkama va tashkilotlarning kompyuter zaxirasiga 862 ta ana shunday xurujlar sodir etilgan. Ko'pgina hollarda bunday xatti-harakatlar banklarga qaratilgan bo'lib, ba'zida xakker-lar mo'maygina pul ishlab olgan hollar ham kuzatilmoksa.

Shuningdek, kibernetika-roristlar o'zlarining ba'zi buzg'unchi g'oya, maqsad va vazifalarini tarqatishda uyali telefon hamda Internetdan ham foydalanishmoqda. Muayyan mafkuraviy poligonlarning muttasil tarqatilgan axborotlaridagi yovuz va zararli g'oyalar oqimi, teleekranlar orqali doimiy namoyish etiladigan jangari filmlar, yosh avlodga ayniqsa bolalarga mo'ljallangan buzg'unchi g'oyalar asosida ishlangan o'yinlar, kompyuter tarmoqlari dasturlarini ishdan chiqaradigan «virus»larni tarkatish bunga yaqqol misol bo'ladi.

Yuqoridagi mulohazalar globallashtirish jarayonining mazmun-mohiyati, ijobiy va salbiy jihatlarini teran anglash, uning jamiyatimiz hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa, ma'naviy sohaga ta'sirini chuqur idrok etishni, g'oyalar falsafasi nuqtai nazaridan har tomonlama jiddiy o'rganishni taqozo etadi. Globallashtirishning milliy davlatchilik, xalqlarning azaldan mavjud bo'lgan qadriyatleri, urf-odat va an'analariga nisbatan tahdidi, milliy taraqqiyot tamoyillarini saqlab qolish va mustaqillikni mustaxkamlash bilan bevosita bog'liq blgan masalalar ham ushbu fenomen (hodisa)ning turli jihatlariga muttasil e'tiborni talab qiladi.

Ana shu sababdan ham bugungi kunda yosh avlodni mamlakatimizning milliy xavfsizligini ta'minlash, xalqimizning barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlar qalbi va ongida bunyodkor g'oyalarga ishonch va e'tiqod tuyg'usini shakllantirish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada Vatan ravnaqi, Yurt tinchligi, aholining ma'naviy kamoloti uchun mas'ul bo'lgan barcha davlat va jamoat tashkilotlari, oila, mahalla va ommaviy axborot vositalarining faoliyati samarasini, ma'naviy-ma'rifiy ishlarining ta'sirchanligini yanada oshirish hozirgi davrning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylanib bormoqda.

Mustaqillik o'zbek matbuotini, ommaviy axborot vositalarini o'z milliy zaminiga qaytardi, oyoqqa turg'izdi, o'zbek davlatchiligining asl ifodachisiga, g'oyaviy himoyachiga aylantirdi, unga huquqiy poydevor yaratdi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida shunday deyilgan: «Ommaviy axborot vositalari erkindir va qonunga muvofiq ishlaydi. Ular axborotning to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar. Senzuraga yo'l qo'yilmaydi» [1].

Mavjud bosma davriy nashrlarning 43 foizi, telekanallarning qariyb 53 foizi, radiokanallarning 85 foizi nodavlat ommaviy axborot vositalari hisoblanadi [8].

Axborot va so'z erkinligining mamlakatimizda yuqori darajada ta'minlanishi birinchidan, fuqarolarning konstitutsion shaxsiy huquqlarini kafolatlash bilan birga, o'sib kelayotgan yosh avlodning bilim olish jarayonida o'ziga kerakli axborotni ishonchsiz va noxolis tashqi axborot manbalaridan emas, balki mamlakatda ro'yxatga olingan va har bir berilgan axboroti

uchun javob beradigan manbalardan olishiga imkoniyat yaratadi.

Demokratik islohotlarni, milliy g'oyani hayotga tadbiq etishda, yangicha ong, yangicha tafakkur, yangicha dunyoqarashni shakllantirishni, ommaviy g'oyaviy qurollantirishda ommaviy axborot vositalarining o'rni va ahamiyati beqiyos bo'lib:

birinchidan, ommaviy axborot vositalari mustaqillikni mustahkamlashga, erkinlik va islohotlarni amalga oshirishga, yangicha tafakkur va zamonaviy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Darhaqiqat, O'zbekistonda barpo etilayotgan o'ziga xos demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyat ommaviy axborot vositalari faoliyatining ko'lamini, maqsad va vazifalarini belgilab beradi;

ikkinchidan, ommaviy axborot vositalari milliy mustaqillikning Vatan, xalq, millat taqdiridagi o'rni va ahamiyatini, o'tmish rejalari va xalqimizning bunyodkorlik faoliyati misolida yoshlarni g'oyaviy tarbiyalaydi, ularda Vatanga sadoqat, mustaqillikka muhabbat tuyg'ularini avj oldiradi;

uchinchidan, ommaviy axborot vositalari demokratik islohotlar ahamiyatini, davlatning ichki va tashqi siyosatini odamlar, yoshlar ongiga etkazadi. Inson va jamiyat manfaatlarini himoya qilishda davlat va jamiyat o'rtasida vositachilik vazifasini bajaradi;

to'rtinchidan, axborot vositalari ijtimoiy fikrni shakllantiruvchi omillardan biri. U jamoatchilikni hokimiyatni boshqarishda qatnashishga jalb etadi, qonunlar, qarorlar qabul qilishda qatnashishga da'vat qiladi, shy tariqa ularni sissiy, g'oyaviy ruhda tarbiyalaydi;

beshtinchidan, mustaqil O'zbekistonda axborotlarning mafkurasidan mutlaqo xoliligi nazarda tutiladi, jamiyatning xolisona, haqqoniy, xilma-xil axborotlarga bo'lgan ehtiyoji qondiriladi;

oltinchidan, mamlakat aholisini, chet el jamoatchiligini O'zbekistonning siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy hayotidagi o'zgarishlardan xabardor qilish va hokazolar.

Yurtimizda, avvalo, ommaviy axborot vositalari rivojini ta'minlaydigan, demokratik talab va standartlarga to'la mos keladigan mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi. Ushbu davrda ommaviy axborot vositalarini erkin va jadal rivojlantirishga, axborot sohasining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratilgan bir nechta qonun hujjatlari qabul qilindi [2].

So'nggi yillarda yangi tahrirdagi "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi Qonunga, shuningdek, "Telekommunikatsiyalar to'g'risida", "Reklama to'g'risida", "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi va boshqa bir qator qonunchilik hujjatlariga tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi. Bu esa yangi siyosiy shart-sharoitlarda ommaviy axborot vositalari sohasidagi demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ta'minladi. SHu bilan birga, nodavlat

ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish, ularning axborot sohasini demokratlashtirishda faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan keng qamrovli institutesional islohotlar amalga oshirildi [3].

O'zbekistonda AKTning yuqori darajada rivojlanganligi ham masofaviy ta'limni amalga oshirish uchun etarli shart-sharoitlar mavjudligini bildiradi. Internet xizmatining tobora yuksalib borayotgani, o'qitish jarayonida undan to'g'ri va unumli foydalanishga bo'lgan ehtiyoj yurtimiz ta'lim tizimida AKTning milliy strategiyasini izchil joriy etishni taqozo etmoqda. Ushbu strategiya o'zida oliy ta'lim maskanlarini AKT bilan ta'minlash orqali iqtisodiy-ijtimoiy ta'lim sifatini oshirish, elektron o'quv dasturlarini yaratish, o'qituvchi va o'quvchilarning AKTdan foydalanish bilim va ko'nikmalarini oshirish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Mashg'ulotlar chog'ida AKTdan keng foydalanish o'quv materiallarini talabalar tomonidan qabul qilish va o'zlashtirish samaradorligini yuksaltiradi [4].

Aytish lozimki, ta'lim sohasi jamiyat hayotining iqtisodiy sohasida o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etsa, ta'lim faoliyati esa, jamiyat iqtisodiy rivojlanishining muhim bir bo'lagi hisoblanadi. Shu sababli iqtisodiy ta'lim jarayonini axborotlashtirish orqali shaxsning intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, jamiyatdagi har bir fuqaroning iqtisodiy bilim va malakasini oshirish, tezkor ta'lim uchun shart-sharoit yaratish mumkin. Hozirgi kunda nafaqat ta'lim sohasiga, balki milliy iqtisodning barcha tarmoqlariga Internet, elektron tijorat, elektron biznes, virtual tijorat, virtual ta'lim, masofaviy o'qitish, virtual stend texnologiyalaridan keng ko'lamda foydalanilmoqda [5].

Butun jahon internet to'ri dunyo axborot makonining ajralmas muhim bo'g'iniga aylanib bo'ldi. Hozirda internetdan nafaqat kompyuter tarmoqlari orkali, balki kosmik aloqa yo'ldoshlari, planshet, kabel televideniya, radiosignallar, uyali aloqa vositalari orqali ham foydalanish mumkin [6].

Yoshlar ma'naviyatini yanada shakllantirish uchun OAV va internetdan to'g'ri foydalanish talab etiladi. Ulardan to'g'ri foydalangan holatdagina biz yoshlardan, ularning ma'naviy olamidani eng ezgu o'y va g'oyalar hamda ulkan marralarni hech ikkilanmasdan kutish mumkin [7].

Xulosa. Yoshlarni g'oyaviy jihatdan himoyalashini shakllantirish hamda rivojlantirish uzoq davom etadigan dialektik jarayon bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy va boshqa o'zgarishlarga butunlay bog'liq. Yoshlarning g'oyaviy himoyalash profilaktikasini bilish va zarur ijobiy yo'nalishda shakllantirishda "turmush tarzi" kategoriyasini to'g'ri tushunishning ahamiyati katta. Milliy mustaqillikning qo'lga kiritilishi o'zbek xalqi uchun ma'naviy yangilanishning, binobarin, jamiyatning ma'naviy hayotida, mafkuraviy profilaktika hamda ijtimoiy ong shakllarida yuz berayotgan jarayonlarni yangicha anglashning boshlanishi bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: "O'zbekiston", 2019.
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida YOshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi Qonuni 1991 yil 20 noyabr, 2014 yil 6 fevral yangi tahrirda.
3. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida YOshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni. Xalq so'zi. 2016 yil 15 sentyabr, №182 (6617).
4. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 1997 yil 29 avgust.
5. O'zbekiston Respublikasining "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" 1997 yil 29 avgust.
6. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti 2006 yil 25 avgustdagi "Milliy g'oya targ'iboti va ma'naviy ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida"gi PQ-454 sonli qarori "Xalq so'zi" gazetasi 2006 yil 26 avgust
7. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. 2008 yil 7 yanvar. "Xalq so'zi" 2008 yil 8 yanvar.
8. Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruza. 2010 yil 12 noyabr. – Toshkent: "O'zbekiston", 2010.

UDK 54:371.3.12.

Charos HAYDAROVA,
Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: charos_haydarova@inbox.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti.p.f.b. PhD. M.Sh.Ahadov taqrizi asosida

UMUMIY KIMYO FANIDAN KOMPYUTER ANIMATSIYASIGA ASOSLANGAN O'QUV ADABIYOTLARINI YARATISH METODIKASI

Annotatsiya

Maqolada umumiy kimyo fanidan kompyuter animatsiyasiga asoslangan o'quv adabiyotlarini yaratish undan ta'lim jarayoniga foydalanish samaradorligi haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, umumiy kimyo fanidan o'quv jarayonining sifat samaradorligini oshirishda 3D-bosma chizmalarning ahamiyati to'g'risida g'oyalar, simulyatorlarning imkoniyatlari qo'llanilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompyuter animatsiyasi, 3D informatsion texnologiyalar, animatsiya, programmashtirish, virtuallik, panoramik tasvirlar, 3D-bosma chizmalar, multimedia, multimedia texnologiyalari, 3D texnologiyalar, 3D –display.

МЕТОДОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ УЧЕБНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ОСНОВЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ АНИМАЦИИ ПО ОБЩЕЙ ХИМИИ

Аннотация

В статье представлена информация об эффективности создания учебной литературы на основе компьютерной анимации по общей химии и использования ее в учебном процессе.

Также представлены представления о важности 3D-печатных рисунков в повышении качества учебного процесса по общей химии, информация об использовании тренажеров.

Ключевые слова: компьютерная анимация, 3D-информационные технологии, анимация, программирование, виртуальность, панорамные изображения, 3D-печатные рисунки, мультимедиа, мультимедийные технологии, 3D-технологии, 3D-дисплей.

METHODOLOGY OF CREATING TRAINING LITERATURE BASED ON COMPUTER ANIMATION IN GENERAL CHEMISTRY

Annotation

The article provides information on the effectiveness of creating educational literature based on computer animation in general chemistry and using it in the educational process.

Also, ideas about the importance of 3D-printed drawings in improving the quality of the educational process in general chemistry, and information about the use of simulators are presented.

Key words: computer animation, 3D information technologies, animation, programming, virtuality, panoramic images, 3D printed drawings, multimedia, multimedia technologies, 3D technologies, 3D display.

Kirish. So'nggi o'n yillikda 3D texnologiyalarning rivojlanishi va barqaror o'sish ko'plab sohalarni to'xtatdi. Ba'zan ularning barchasini kuzatib borish qiyin. Kashfiyotchilar va poyabzal, moda dizayni, qurilish, avtomobilsozlik va aerokosmik sohadagi tadqiqotchilar tezroq sifatli mahsulot ishlab chiqarish uchun 3D bosib chiqarishni qabul qilishdi. Biroq ta'lim sohasida ham 3D texnologiyalarni qo'llash dolzarb ahamiyat kasb etadigan soha hisoblanadi.

Kompyuter animatsiyasi, jonlantirilgan tasvirlar yaratish uchun ishlatiladigan jarayon bo'lib bugungi kunda ta'lim sohasida keng qo'llanilmoqda.

Kompyuterda yaratilgan tasvirlar (KYT) ham statik sahnalar, ham dinamik tasvirlarni o'z ichiga oladi, kompyuter animatsiyasi esa faqat harakatlanuvchi tasvirlarga tegishlidir. Zamonaviy kompyuter animatsiyasi odatda 3D kompyuter grafikasini ishlatadi, garchi 2D kompyuter grafikasi hali uslubiy, past tarmoqli kengligi va tezkor real vaqtda ishlash uchun ishlatilsa ham. Ba'zan, animatsiyaning maqsadi kompyuterning o'zi, ba'zan esa film hisoblanadi.

Kompyuter animatsiyasi asosan 3D modellarning harakatini to'xtatish harakati uslublari va 2D tasvirlarning kvadratchalar animatsiyasi yordamida an'anaviy animatsiya texnikasi uchun raqamli voris hisoblanadi.

Kompyuter tomonidan ishlab chiqilgan animatsiyalar boshqa jismoniy asosidagi jarayonlarga qaraganda ko'proq nazorat qilinadi, effektlarni tortish uchun miniatyuralarni

yaratadi va boshqa texnologiyalar yordamida amalga oshirilmaydigan tasvirlarni yaratishga imkon beradi. Harakatning tasavvurini yaratish uchun kompyuter monitorida tasvir aks ettiriladi va takrorlanuvchi unga o'xshash yangi tasvir bilan takrorlanadi, biroq vaqt o'tishi bilan rivojlanadi. Bu ibora televizor va filmlar bilan harakatning illyustikligiga qanday ega ekanligi bilan bir xildir.

3D animatsiya uchun obyektlar (modellar) kompyuter monitorida (modellashirilgan) qurilgan va 3 o'lchamli raqamlar virtual skelet bilan o'ralgan. 2D formatidagi animatsiyalar uchun alohida skeletlari topilgan yoki bo'lmagan holda alohida obyektlar (rasmlar) va alohida shaffof qatlamlar qo'llaniladi. Shundan so'ng, rasmning oyoq-qo'llari, ko'zlari, og'zi, kiyimlari va boshqalar animator tomonidan asosiy ramkalar bo'yicha ko'chiriladi. Asosiy ramkalar orasidagi ko'rinishdagi farqlar kompyuter tomonidan avtomatik ravishda hisoblash yoki morflash deb nomlanadigan jarayonda hisoblanadi. Keyin esa va nihoyat, animatsiya ko'rsatiladi.

3D ko'rsatuvlar uchun, barcha ramkalar modellashirish tugagandan so'ng ko'rsatilishi kerak. 2D vektorli ko'rsatuvlar uchun renderlash jarayoni asosiy ramka illyustratsiya jarayonidir, ayni paytda kerakli ramkalar zarur bo'lganda chiqariladi. Oldindan tayyorlangan prezentatsiyalar uchun taqdim etilgan ramkalar raqamli video kabi boshqa formatga yoki vositaga o'tkaziladi. Shuningdek, ramkalar

oxirgi foydalanuvchilar auditoriyasiga taqdim etilganidek, real vaqt davomida ko'rsatilishi mumkin. Internet orqali uzatiladigan kam tarmoqli kengligi animatsiyasi (masalan, Adobe Flash, X3D) tez-tez oqim yoki oldindan yuklangan yuqori tarmoqli kengligi ko'rsatuvlariga muqobil ravishda real vaqtda ko'rsatish uchun oxirgi foydalanuvchilar kompyuterida dasturdan foydalanadi.

Munozara:Keyingi yillarda kompyuter animatsiyalariga asoslangan elektron o'quv adabiyotlarini, jumladan, interfaol o'rgatuvchi dasturlarni yaratish va ishlab chiqish keskin rivojlandi. Elektron o'quv nashrlarni tarmoq orqali tarqatish imkoniyati yaratildi. Elektron o'quv adabiyotlarining yana bir ahamiyatli jihati shundaki, undagi o'quv materiallari, tasviriy materiallar eskirmaydi va yemirilmaydi, saqlash uchun ko'p maydon va hajmni talab etmaydi. Shuning uchun elektron ta'limiy dasturlarni yaratish bosma nashrlardan ko'ra sezilarli darajada oshib bormoqda.

Bugungi kunda 3D texnologiyalari inson faoliyatining ta'lim sohalarida qo'llanilishini ko'rishimiz mumkin.

Ushbu faoliyat yo'nalishlarida 3D mahsulotlarini yaratish uchun keng ko'lamdagi dasturiy mahsulotlar mavjud. Ularning ayrimlari multimedaning alohida komponentlari bilan ishlashga mo'ljallangan.

3D texnologiyasining tadbiq etish sohalaridan asosiysi keng ma'noda ta'limdir: ya'ni videoentsiklopediya, interaktiv yo'naltirgich, trenajerlar, intellektual o'yinlar, kompyuter o'qitish tizimi va masofaviy ta'lim yo'nalishlaridir. Multimedia tizimini nafaqat oliy va o'rta ta'lim tizimida bundan tashqari malakali mutaxassislar tayyorlash

markazlarida, maktabgacha tarbiya korxonalarida ham muvafaqiyatli qo'llash mumkin.

Virtual borliq amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini his qilish mumkin emas. Shunga qaramay, u mavjud va inson bu xayoliy olamga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdan kechiradi, balki unga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ham ega bo'ladi, ushbu olamda mustaqil harakat qiladi, uni o'zgartira oladi.

Virtual olam — inson borlig'ining o'ziga xos shakli va odamlar ma'naviy aloqasining alohida madaniy ifodasidir. Ammo virtual borliq real fizik borliqdek lazzat baxsh eta olmaydi, chunki bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tuyg'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas, balki uni biz qanday idrok etishimiz bilan belgilanadi. Biz virtual dengizda cho'milishimiz mumkin, ammo bunda paydo bo'luvchi his-tuyg'ularimiz bu dengizni biz qanday idrok etishimizga bog'liq bo'ladi.

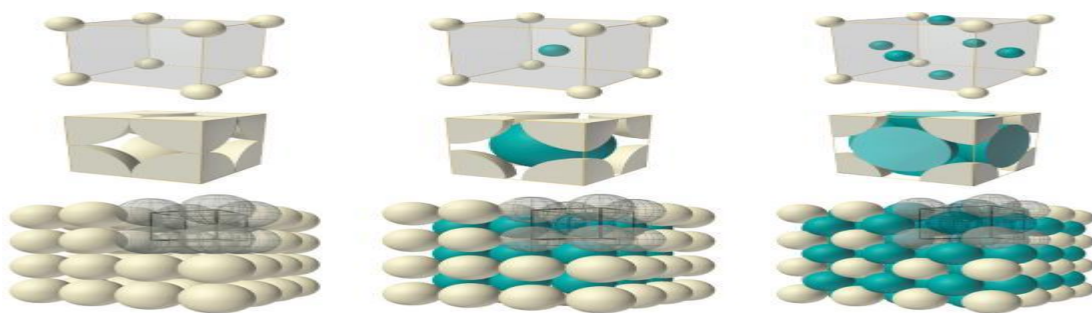
Natija:Biz ham maqolada aynan "Umumiy kimyo" fani yuzasidan kompyuter animatsiyalaridan asoslangan virtuallikni kimyo faniga tadbiq qilish haqida aytib o'tamiz: inson hayotida kimyo fanining muhimligini ko'rsatish maqsadida kimyo fani boshqa fanlarga nisbatan bir muncha o'zlashtirish murakkab fan hisoblanadi. Lekin fanni o'rganishda 3D texnologiyalarni joriy qilish bu masalani ancha yengillashtiradi.

Kimyoning eng muhim sinflari mavzusini o'rganishda oksidlar kislotalar asoslar va tuzlarning tuzilish formulalarini yozishda 3D elementlaridan foydalanish fanni o'zlashtirishni osonlashtiradi:1-rasm.

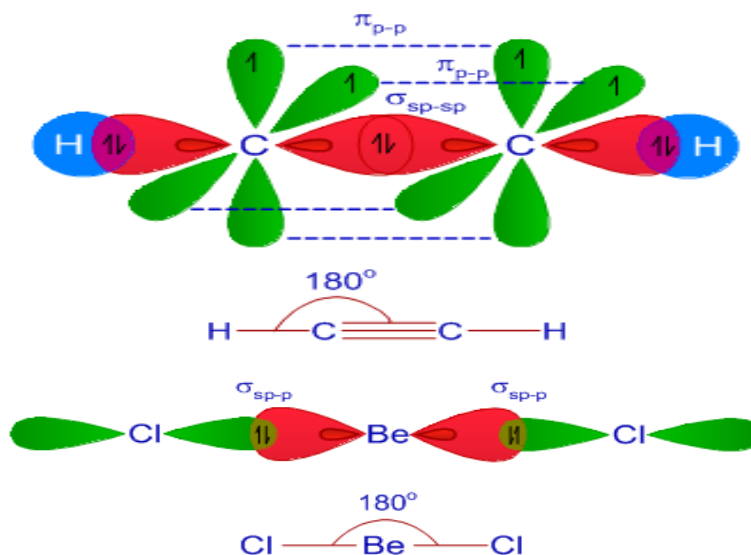

1-rasm.Oksid, kislota, asos va tuzlarning tuzilishini 3D tasvirlar orqali ko'rinishi

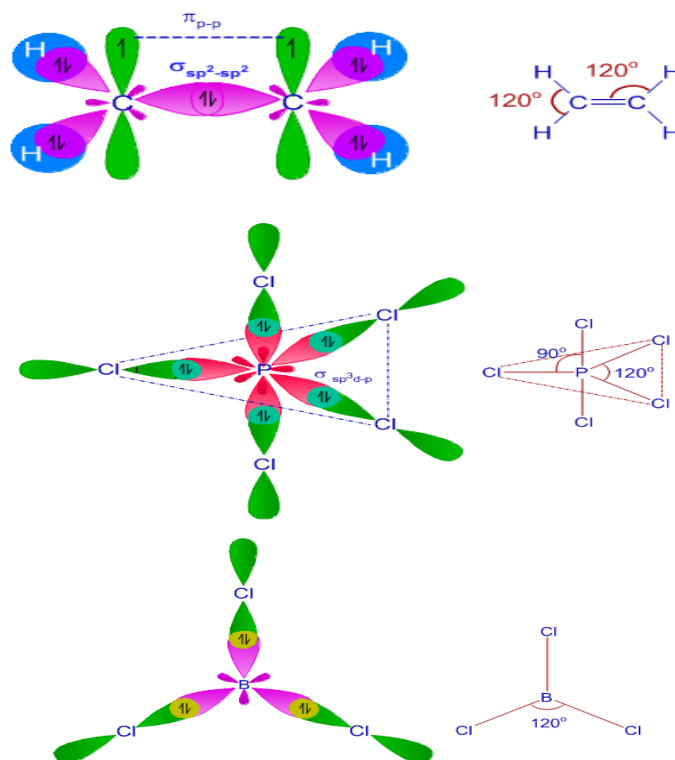
Kristal panjara turlari mavzusidan ham 3D elementlaridan foydalanish mumkin:2-rasm.

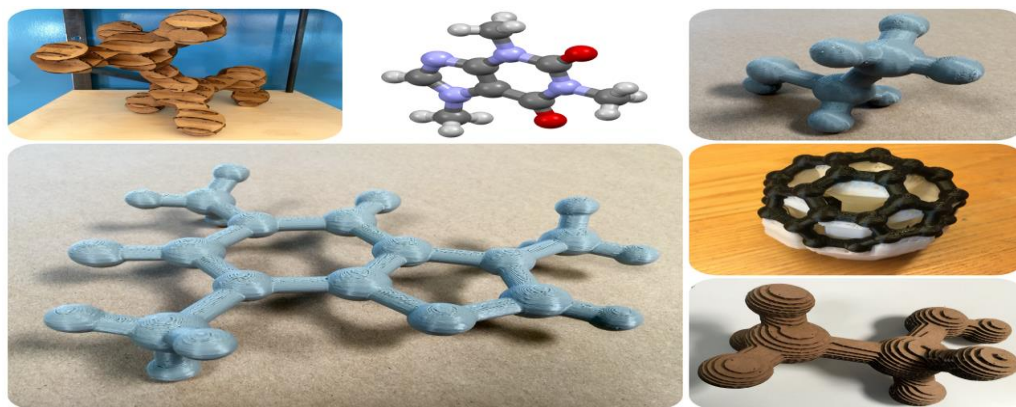

2-rasm.Krsitall panjalarning 3D tasvirlar orqali ko'rinishi.

Kimyoviy bog'lanishlar, gibridlanish mavzulari o'rganuvchilarda doim qiyinchilik tug'diradi kompyuter animatsiyalari orqali yaratilgan tasvirlar bilan o'rganuvchilarga qulaylik hosil qilinadi va oddiy ko'z bilan ko'rganda tasavvur hosil bo'ladi. 3-rasm.

3-rasm.3D modellar orqali kimyoviy tasvirlarni yaratish

Xulosa qilib aytganda kimyo ta'limida 3D modellar kompyuter animatsiyalariga asoslangan darsliklarni yaratish va ta'lim jarayonida undan samarali foydalanish murakkab mavzularni o'zlashirishda talabalarda yordam beradi hamda o'quvchilar (talabalar) fanga qiziqish bilan yondashadi. Yuqorida tavsiya qilayotgan axborot texnologiyalarning eng so'zngi yutuqlari va dasturlardan foydalangan holda o'quv

jarayoni tashkillashtirilsa, o'quvchilar (talabalar) kimyo fanidan raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, uzluksiz ta'lim muassasalarida elektron-ta'lim muhitini virtual 3D makonini shakllantirish, bu muhitda o'quv jarayonini tashkillashtirish va ta'lim sifatini oshirish hozirgi kunning kimyogarlari uchun ayni muddaodir.

ADABIYOTLAR

1. «Виртуальная реальность» в словаре по естественным наукам (недоступная ссылка) (недоступная ссылка с 14-06-2016 [1433 дня])
2. Фореман Н. ., Коралло Л.// Прошлое и будущее 3-D технологий виртуальной реальности. — Статья. — УДК 612.84 004.9 004.946. — журнал Научно-технический вестник ИТМО. — ноябрь-декабрь 2014.
3. Россохин А., Измагурова В.. Виртуальное счастье или виртуальная зависимость // Россохин А. В., Измагурова В. Л. Личность в изменённых состояниях сознания. М.: Смысл, 2004, с. 516—523
4. Wellner, P., Mackay, W. & Gold, R. Eds. Special issue on computer augmented environments: back to the real world. Communications of the ACM, Volume 36, Issue 7 (Июль 1993).
5. Розенсон И. А. Основы теории дизайна. — Питер, 2006. — С. 153—156. — 224 с. — (Учебник для вузов). — ISBN 5-469-01143-9., Происхождение понятия «виртуальная реальность».
6. Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / О старом и новом. — СПб.: Алетея, 2000.
7. Корнилов Ю. В. Иммерсивный подход в образовании // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2019. Т. 8. № 1 (26). С. 174-178. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/immersivnyy-podhod-v-obrazovanii>
8. Ixtiyarova G., Bekchanov D., Ahadov M. “Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar” o'quv qo'llanma. T.: “Universitet” 180-189 bet.

Rohat KHAMRAEVA,
Lecturer Bukhara State university
E-mail: rokhat3006@gmail.com

Based on the review by O.M.Fayzullaev doctor of philosophy in philological sciences

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH TO CORRESPONDENCE STUDENTS

Abstract

The article discusses the importance of introducing interactive teaching methods into the educational process. The main focus is on teaching English to part-time students. Today it is necessary to use methodological innovations in the educational process with the use of interactive teaching methods. A number of interactive methods are considered, the introduction of which will contribute to the achievement of the set goal – increasing the efficiency of the educational process, achieving high performance by all students.

Key words: interactive methods, problem-based learning, discussion, training, brainstorming.

SIRTQI BO'LIM TALABALARIGA INGLIZ TILI O'QITISHNING INTERFAOL METODLARI

Annotatsiya

Maqolada ta'lim jarayoniga interfaol o'qitish usullarini joriy etishning ahamiyati haqida so'z boradi. Asosiy e'tibor sirtqi bo'lim talabalariga ingliz tilini o'rgatishga qaratilgan. Bugungi kunda o'qitish jarayonida interfaol metodlarni qo'llagan holda o'qitishning innovatsion usullaridan foydalanish zarur. Bir qator interfaol usullar ko'rib chiqiladi, ularning joriy etilishi – o'quv jarayoni samaradorligini oshirish, barcha talabalar tomonidan yuqori natijalarga erishish kabi belgilangan maqsadga erishishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: interaktiv usullar, muammoli o'rganish, munozara, trening, aqliy hujum.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ ЗАОЧНЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматривается важность внедрения интерактивных методов обучения в образовательный процесс. Основной акцент делается на обучение английскому языку студентов-заочников. На сегодняшний день необходимо в образовательном процессе использовать методические инновации с применением интерактивных методов обучения. Рассматривается ряд интерактивных методов, внедрение которых будет способствовать достижению поставленной цели – повышение эффективности образовательного процесса, достижение всеми обучающимися высокой результативности.

Ключевые слова: интерактивные методы, тренинг, «мозговой штурм», дискуссия, проблемное обучение.

Introduction. The introduction of interactive forms of education is one of the most important areas for improving the preparation of students in modern universities.

For a teacher of the new time, it is not enough to be competent in his field of knowledge, it is necessary to use methodological innovations in the educational process, which today are associated with the use of interactive teaching methods. Interactive learning is based on the direct interaction of students with their experience and the experience of their friends [1].

Interactive learning involves immersing part-time students in a real environment of business cooperation to solve problems in order to development of the necessary qualities of a future specialist. All participants in the educational process interact with each other, exchange information, jointly solve problems and model the situation.

The use of interactive forms of learning when working with part-time students has a number of advantages, namely:

- involvement of students in the learning process no longer as passive listeners, but as active participants;
- increasing motivation to study the subject;
- development of modern technical teaching aids;

Formation and development of skills of independent work on searching for information and productive use of acquired knowledge in practice.

It should be noted that the educational process with students of distance learning, based on the use of interactive technologies, aims to involve all students in the learning process, regardless of their level of language proficiency. Team work

means that all participants exchange information and ideas. At such a lesson, an atmosphere of free communication is created, which is characterized by cooperation between participants in the educational process, equality of arguments, accumulation of common knowledge, fair assessment and mutual control.

Literature review. Consider a number of interactive learning methods:

1. Discussion in groups

Group discussions are usually held on a specific topic and aimed at finding the right solution and achieving a better understanding. Group discussions contribute to better assimilation

the material being studied.

At the first stage of the group discussion, part-time students are given task for a certain time, during which they must prepare a reasonable, detailed answer. The teacher can set specific rules for conducting group discussions:

- introduction of an algorithm for identifying a unanimous opinion;

- appointment of a leader to lead the group discussion.

At the second stage, such discussions with the teacher lead to group decisions. A type of group discussion is

"Round table", the purpose of which is to exchange information about the problems

and own understanding of this issue in order to get acquainted with the experience

and advances in this area.

"Aquarium". This method is a performance where some students act out the situation, while the rest observe and

analyze it. We used this method to practice adjectives and idioms on the topic "Body language". The following adjectives were practiced: nervous, furious, surprised, impatient, bored, unsure, worried, puzzled

- the following idioms: palms sweat, scratch one's head, tap one's foot, bite one's lip, cross one's arms, shrug one's shoulders, clench one's teeth, raise one's eyebrows. Some correspondence students were chosen as actors. They received a card with one or another adjective describing an emotional state and an idiom describing body language, and read the dialogue, depicting the emotional state and body language on the card. The rest watched and guessed what emotional state was guessed.

But they did not just name an adjective, but justified their decision with an idiom. For example, I think Kolya is worried because he is biting his lip. The acting out took place in several rounds in order to work out all the lexical units, so many students were able to play the role of actors and experts. The dialogue can be on any topic, as the actors convey not the content of the dialogue, but the emotional state.

Research Methodology. Carousel. This method helped us when working on a dialogic speech on the topic "Shopping". Each couple received a card indicating the product, place of purchase and price. Changing pairs clockwise and exchanging cards, the part-time students discussed different purchases with different partners using the lines from the sample dialogue. Thus, by the end of the work on this method, most of the students have already reproduced the lines of the dialogue.

2. Training. Training is a form of interactive learning, the purpose of which is that all participants are actively involved in the learning process.

Training requirements:

- the optimal number of participants is 15-20 people, according to the number participants in the audience, which contributes to the active cooperation of his members;
- familiarization of participants with the objectives of this session at the beginning of the training;
- Conducting at the first lesson the training-exercise "acquaintance" and acceptance of the "agreement", that is, the rules of the group's work;
- creating a friendly atmosphere of trust and maintaining it throughout the training;
- inclusion of all participants in active work during the training;
- respect for the feelings and opinions of each participant;
- technical support of the educational process;
- effective combination of theory and interactive exercises;
- Mandatory summarizing the results of training after the completion of the training.

The teacher conducting the training must have psychological and pedagogical knowledge and be able to skillfully use it in the learning process, know the methods of obtaining information, collect and present it participants, influence their behavior and their attitudes.

3. Discussion. During the discussion, participants should discuss problems publicly or freely exchange knowledge, opinions, ideas on controversial issues, questions. Its essential feature is the combination of dialogue-about-judgments and dispute-collisions of different points of view and positions.

Analysis and results. Discussion is student-centered learning. It is characterized by active interaction of students with each other and intensive, personality-oriented learning from the teacher. The merit of discussion is that it shows how well a group

understands this issue.

Any discussion, as a rule, takes place in three stages:

1. Statement of the problem;
2. Solving this problem;
3. Summing up.

The first stage is the adaptation of participants to each other, through what you can formulate the problem, goals of the meeting, regulations and rules debate. The second stage involves the performance of the participants, their answers to questions, collecting as many ideas and suggestions as possible, suppressing by the teacher the personal ambitions of the participants in the discussion and deviations from the discussion of topics. And the third stage is the analysis of the results of the discussion, the coordination of opinions and views, the joint formulation of decisions and their adoption. During the discussion, students can either complement each other or oppose each other [2].

3. Discussion.

During the discussion, participants should discuss problems publicly or freely exchange knowledge, opinions, ideas on controversial issues.

questions. Its essential feature is the combination of dialogue-about-judgments and dispute-collisions of different points of view and positions.

Discussion is student-centered learning. It is characterized by active interaction of students with each other and intensive, personality-oriented learning from the teacher. The merit of discussion is that it shows how well a group

understands this issue.

Any discussion, as a rule, takes place in three stages:

1. Statement of the problem;
2. Solving this problem;
3. Summing up.

The first stage is the adaptation of participants to each other, through what you can formulate the problem, goals of the meeting, regulations and rules debate. The second stage involves the performance of the participants, their answers to questions, collecting as many ideas and suggestions as possible, suppressing by the teacher the personal ambitions of the participants in the discussion and deviations from the discussion of topics. And the third stage is the analysis of the results of the discussion, the coordination of opinions and views, the joint formulation of decisions and their adoption. During the discussion, students can either complement each other or oppose each other [2].

4. The method of "brainstorming".

This is a fairly popular method of solving problems by stimulating creative activity. According to this technique, the teacher invites a group of students to give as many answers to the question as possible.

Brainstorming takes place in three stages [3].

The first step is to pose a problem to the group. Participants one by one make suggestions in a precise and concise manner, the teacher writes down their ideas on the blackboard or poster without any commentary.

The second stage is the discussion of these ideas and the exchange of points of view. At this stage, the group needs to find a way to use or improve their ideas. At the third stage, the group presents a presentation of the results of the work. For Brainstorming, you can divide the participants into several groups:

- generators of ideas that formulate various proposals for solving the problem;
- critics who try to find the negative in the proposed ideas;
- Analysts linking developed proposals with real conditions, taking into account critical comments, etc.

5. Problem based learning

Conclusion/Recommendations. In the context of problem-based learning, not only the problem of education or problematic task is important, but also the skillful presentation of questions by the teacher. Questions in the process of

organizing the activities of students will help teach them to reproduce the information received from memory and perform reproductive actions. As a result, this will stimulate the creative thinking of students, allowing them to discover and acquire new knowledge, skills and abilities.

Questions might be:

- What is the real idea? What's the point? Define...

Describe... Race say... Explain... What's the difference? Give examples... Summarize

... Classify.

- How can you decide differently? What are the reasons? Do you agree with this statement? Provide a

counterargument? What are the disadvantages? What is your forecast?

Basic principles of work in an interactive lesson:

- all participants are the same regardless of age, social status, experience and place of work;
- each participant has the right to express his opinion on each question; millet;
- there is no room for direct criticism of the individual.

Thus, the considered methods are aimed at increasing the efficiency of mastering the material studied by students, and stimulating them to study and master new knowledge. These methods can be used not only with part-time students.

LITERATURE

1. Safonova L.Yu. Application of interactive forms of education. Methodical instructions. Velikiye Luki, 2015. 39 p.
2. Boltaeva M.Sh. Business game in education // Young scientist. 2012. 252.
3. Korotaeva E.V. Fundamentals of interaction pedagogy: theory and practice: monograph. Yekaterinburg: Ed. UrGPU, 2013. 203 p.
4. Nizaeva L.F. Communicative competence: essence and component composition // Young scientist. 2016. No. 28 (132). pp. 933–935.
5. Boltaeva M.Sh., Boltaeva M.Sh. Innovative Teaching Methods Russian Language and Literature// Republican scientific and practical conference "Zamonaviy tilshunoslikning milliy yuksalish va ilmiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rni". Bukhara: Durdona, 2021. S.213-218.

УДК:368.289.

Хадичахон ШАРАФУТДИНОВА,
ТерДУ психология фанлари номзоди, доцент
E-mail: xadicha_sharafutdinova@mail.ru

ТДПУ профессори, псих.ф.д. Б.М.Умаров тақризи асосида

DIRECTIONS OF DESTRUCTIVE RELATIONSHIPS IN THE FAMILY

Annotation

This article is devoted to the directions of destructive attitudes in the family, it reveals the destruction of family relations, its meaning and essence, which leads to family breakdown, separation, deterioration of relations. Also, the article presents the types of individuals with destructive behavior in the family, their psychological characteristics.

Keywords: Family, interpersonal relationship, destruction, destructive relationship, constructive relationship.

НАПРАВЛЕНИЯ ДЕСТРУКТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ

Аннотация

Данная статья посвящена направлениям деструктивных установок в семье, раскрывает разрушение семейных отношений, его значение и сущность, что приводит к распаду семьи, расставанию, ухудшению отношений. Также в статье представлены типы лиц с деструктивным поведением в семье, их психологические особенности.

Ключевые слова: Семья, межличностные отношения, деструкция, деструктивное отношение, конструктивное отношение.

ОИЛАДА ДЕСТРУКТИВ МУНОСАБАТ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақола оилада деструктив муносабат йўналишларига бағишланган бўлиб, унда оила бузилишига, ажримларга, муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келувчи оилавий муносабатлар деструкцияси, унинг мазмунини ва моҳиятини очиқ берилган. Шунингдек, мақолада оилада деструктив хулқли шахс типлари, уларнинг психологик хусусиятлари келтирилган.

Калит сўзлар: Оила, шахслараро муносабат, деструкция, деструктив муносабат, конструктив муносабат.

Кириш. Оила муаммоси ҳар қандай жамиятнинг энг муҳим ижтимоий-психологик муаммоларидан ҳисобланиб, уни ҳал қилиш мамлакат тинчлиги ва хавфсизлиги масалалари билан боғлиқдир. Мазкур муаммо нисбатан яқинда, ўтган асрнинг охирида илмий таҳлил мавзусига айланган. Оилада деструктив муносабатлар соҳадаги тадқиқотлар, асосан оилавий низолар ва уларнинг сабаблари, олидини олиш йўллари йўналишида тадқиқ этилган бўлиб, қоида тариқасида, ҳар қандай турдаги низоли (масалан, эр-хотин ўртасидаги, қайнона-келин, ота-она ва фарзанд, фарзанд-фарзанд ва бошқалар) оилаларга қаратилган. Бизнинг фикримизча, оиланинг ижтимоий аҳволи ва ривожланишига таъсир килувчи омиллар оила аъзоларининг субъектив (индивидуал-психологик, ижтимоий, маънавий-ахлоқий, мулоқот, деструктив хулқ ва соғлом муносабат ўрнатишга қобилиятсизлиги) хусусиятларини ҳам оила мустаҳкамлиги омили деб эътироф этиш мумкин. Шунинг учун ўрганилаётган муаммо бўйича мавжуд маълумотларни тизимлаштириш долзарбдир.

Ушбу мақолада оилавий муносабатлар муаммоси мустақил ижтимоий-психологик ҳодиса сифатида кўриб чиқилади, бу оиланинг барча функциясининг деструкцияси билан боғлиқ бўлган, оилавий муносабатлар деструкциясини келтириб чиқарадиган сабаблар мажмуаси таҳлил қилинади.

Жисмоний, рухий, маънавий, ақлий камолоти меъёрида бўлган, тўғри тарбия қўрган ва булар таъсирида жамиятда узоқ тараққиёт натижасида шакллانган, аждодларимизнинг ақли-шуури меваси бўлган, инсониятнинг ҳаётини тизимга солиб турувчи қондаларни англаш, уларга амал қилишдек ижтимоий масъуллик хусусияти шаклланади. Энг аҳамиятлиси бундай ҳислат болалик даврида, оила қўйнида, оилавий муносабатлар

негизда аста секинлик билан таркиб топади ва кишининг ижтимоий хулқи даражасида намоён бўлади.

Тадқиқот методологияси. Ўзаро муносабатларда оила аъзоларининг оилапарварлиги, ўзаро бир бирларини тушуниши, қўллаб қувватлаши, ўзаро ҳурмат, ўзига ҳос индивидуал хусусиятлари, савияси, ижтимоий мавқеи, касби, дунёқараши, оиладаги мавжуд муаммоларга муносабати, муаммоларни мустақил ҳал қила олиш қобилияти қабилар оила мустаҳкамлиги ва тинчлигининг гаровидир. Ҳаётда айнан шу қабилар жихатлар яққол намоён бўлган, оилавий муносабатлари меъёрида бўлиб, бахтли турмуш қуриб оиласига, юртининг тинчлиги ва фаровонлигига катта ҳисса қўшаётган оилалар кўп.

Аммо, айрим оилаларда алоҳида оила аъзосининг хулқ-атворида деструктивликнинг мавжудлиги туфайли оилада соғлом психологик муносабатлар ўрнига муносабатларнинг бузилиши, ўзаро тушунмовчилик, аниқроғи тушуниш истагининг йўқлиги, бир сўз билан айтганда деструктив муносабатлар кузатилаётганлиги ҳақиқатдир. Бундай оилалардаги деструктив муносабатларнинг замирида деструктив шахс ёки шахслар туради.

Деструктив шахс - бу фаоллиги ижтимоий нормаларни, қонунларни бузишга йўналтирилган киши бўлиб, оилавий муносабатларда вайронкорлик, зулмкорлик, тажовуз ва шу қабил салбий деструктив ҳислатларга мойил шахсдир. Бундай шахс жамиятдан ташқарида яшай олмайди, чунки фақат бошқа кишилар билан муносабатларга киришиш орқали ўзини намоён қилиш, ўзини тасдиқлаш ва ўзини ривожлантириш усуллари топишга ҳаракат қилади.

Деструктив шахс – эркинликдан қочувчи агрессив типга кириб, оила турмушининг дастлабки йиллари, ҳатто дастлабки оиларидаёқ ўзининг салбий характер ҳислати,

муомала ва муносабатлардаги нуқсон туфайли ўзаро муносабатларнинг бузилишига сабабчи бўлади. Бунда у деструктивлик ёрдамида ўзини ривожлантириш имкониятини кўрсата олмаслиги туфайли юзага келадиган нотўқислик ҳиссидан қутилишга ҳаракат қилади. Деструктив ҳаракатлари билан бошқаларнинг ахлоқий, жисмоний имкониятларини йўққа чиқаради.

Деструктив шахс ўзининг ҳатти-ҳаракатларини адекват баҳолай олмайди, ўзаро муносабатларга, оламга ғаразли қарайди. Турмуш ўртоғининг, қайнона-қайнотаси ва оиланинг бошқа аъзолари томонидан билдирилган кичик танбеҳни ҳам жуда фожеали қабул қилади. Ўзини хўрланган, таққирланган, ҳатто ўзига нисбатан зўравонлик деб қабул қилади ва тезда бу ҳолатга негатив жавоб қайтаришга ҳаракат қилади.

Оилавий муносабатлар деструкциясининг сабаблари ҳақида гапирганда, уларнинг аниқ таснифини ажратиш кўрсатиш қийин, чунки деструктив муносабатли оилалар дуч келадиган муаммолар, қанда тарикасида, бир-бирига боғлиқдир. Кўпинча оилавий муносабатлар деструкцияси “психологик стресс” га олиб келади, бу эса, ўз навбатида, оилавий низоларни келтириб чиқаради, ўзаро муносабатларини кескинлаштиради, оила аъзоларининг жисмоний ва руҳий саломатлигига салбий

таъсир қилиб, баъзан оила аъзоларини ахлоқсиз ҳатти-ҳаракатларга ундайди. [9, б. 9].

Таҳлил ва натижалар. Муаммога аниқлик киритиш учун аввало “низоли оила” ҳамда “деструктив муносабатли оила” нинг фарқи ва ўхшаш жиҳатларини ажратиш олиш лозим. Низоли оилаларнинг турлари ва сабаблари психологияда маълум тизимга эга дейиш мумкин. Жумладан,

Низоли оила – бу оила аъзолари ўртасидаги қарама-қарши мотивлар ва муайян вазиятда бир-бирига мос келмайдиган мақсадлар асосида юзага келадиган келишмовчиликларни билдирадиган тушунча бўлиб, оила аъзоларининг манфаатлари, ниятлари, истаклари тўқнашуви сурункали эмоционал стресс ва оқибатда душманликка олиб келади.

Деструктив муносабатли оила – бу оилада оила аъзоларидан бири ёки бир нечтасида деструктив ҳулқ, деструктив характер, деструктив мулоқот қабилар хос бўлиб, айнан шу каби деструкция оқибатида оила аъзолари ўртасида турли кўринишдаги зиддиятлар, низолар юзага келади. Яъни оилада юз берадиган низога деструктив оила аъзоси ва унинг деструктив ҳаракатлари сабаб бўлади. Биз шартли равишда оиладаги деструктив муносабатга олиб келувчи қуйидаги йўналишларни ажратдик.

1-jadval

Оилада деструктив муносабат йўналишлари

Деструктив хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Деструктив хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ
Эркак	Аёл	Фарзанд	Бошқа аъзоси	Аёл	Эркак	Фарзанд	Бошқа аъзоси
1-йўналиш. “Эркак деструктив хулқли бўлган оила.” Эркак кишининг деструктив хулқи оилавий муносабатларда жиддий муаммоларга олиб келади. Айниқса, ўзбеклардаги “Эркак-оила бошлиғи” ҳақидаги ҳақиқат деструктив хулқли эркакда деструкциянинг юқори даражага кўтарилишига олиб келиши мумкин. Бундай эркаклар бўлган оилаларда аёлга, фарзандларга катта талаблар қўйилади.				1-йўналиш. “Аёл деструктив хулқли бўлган оила.” Оилада аёлнинг деструктив хулқи асосан, эри, қайнонаси, овсинлари, қайнсингил ва қайн укалари, баъзан қайнота билан муносабатларда бузилишлар ва низоларга олиб келади. Деструктив хулқли аёллар эрларига катта талаблар қўяди ва уларнинг асосий принциплари “Эркак киши оилани боқиши, таъминлаши керак” дан иборат бўлиб, барча масъулиятни ҳатто ўзи сабабчи бўлган жанжалли вазиятларни ҳам бошқаларга юклайди. Бундай аёллар кўпинча оилада “маънавий устун- аёл” “иқтисодий устун – эркак” бўлиши керак деб ҳисоблайдилар.			
Деструктив хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Деструктив хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ	Соғлом хулқ
Фарзанд	Эркак	Аёл	Бошқа аъзоси	Бошқа аъзоси	Фарзанд	Эркак	Аёл
1-йўналиш. “Фарзанд деструктив хулқли бўлган оила.” Оилада фарзанд деструктив хулқли бўлиши ота-она учун катта уқубат ва руҳий зарба ҳисобланади. Деструктив хулқли фарзанд ота-онасининг муносабатларидан аксарият ҳолларда норози, уладан бири ёки иккисига руҳий азоб беришга мойил, ижтимоий зарарли одатлари билан оиласида, маҳаллада умуман жамиятда девиант хулқ билан танилган, мустақил ҳаракатланишга ожиз. Агрессив хулқи туфайли муносабатлари кўпинча низо ва келишмовчиликларга сабабчи бўладилар, баъзилари эса жиноят йўлига кириб кетадилар.				1-йўналиш. “Оиланинг бошқа аъзоси (қайнона, қайнота, қайнука, қайнсингил, ёки бошқа қариндашлар) деструктив хулқли бўлган оила.” Бундай оилада доимий бўлмасида вақти вақти билан жанжаллар кузатилади. Оиланинг тинчлиги бузилади, унинг аъзолари ўртасида ҳар хил келишмовчилик, камситиш, ғийбат, ғашига тегиш қабилар оқибатида оиладаги руҳий муҳит бузилади. Бундай оиладагилар ўзини оилада нохуш сезади, бегоналашиш, тарафкашлик кучаяди ва аста секин оила ичидан емирилиб бошлайди.			

Оилада шахслараро муносабатлар деструкциясини ўрганиш бўйича олиб борган тадқиқотларимиз асосида унинг ҳам ирсий, ҳам ижтимоий асосларга эгаллиги ҳақида ҳулосага келдик. Ўзбекларда “Қазисан қартасан асли наслинга тортасан.” каби мақоллар шахс характерининг ирсий шартланганлигини англатса, “Онасини кўриб қизини ол!” каби мақоллар эса она тарбиясининг фарзанд хулқи ва характери шаклланишига ижтимоий таъсирини кўрсатади. Бизнинг назаримизда деструктив муносабатлар

деструктив шахс туфайли келиб чиқади. Деструктив шахснинг шаклланиши эсачуқур илдизга эга бўлади. Аниқроқ айтганда киши бир зумда, бир юмалаб деструктив шахсга айлана олмайди. Деструктив шахс деструктив индивидуал муносабатлар стили сифатида шаклланади.

Инсон ҳаёти давомида ҳеч бўлмаганда бир марта ҳалокатли муносабатда бўлиши мумкин. Энг муҳими унинг таъсирига тушиб қолмаслик ҳисобланади.

Тушунмовчилик, азоб-укубатлар, хафагарчилик ва безовта қилувчи фикрларга келиб қолмаслик учун вазиятни тўғри идрок қилиб позитив муносабатда бўлишга ҳаракат қилиш зарур. Оила севги асосида қурилганда эр-хотин муносабатлари ижобий бўлиб, ўзаро ишонч, ҳурмат, самимийлик устунлик қилади. Аммо ҳамма севишиб турмуш қурганларда ҳам бундай муносабат бўлавермайди. Чунки айримларда деструктив севги кузатилади.

Деструктив севги – бу ҳеч қачон ривожланмайдиган муносабатлар устун бўлган севги ҳисобланади. Чунки бу ерда барча асосий фикрлар даврий равишда тақдорланади. Деструктив севги муносабатларида одам шахс сифатида ривожланмайди, аксинча, аста-секин "ўзини йўқотади", ўз хоҳиш-истаклари ва

эҳтиёжларини унутади, ўзини ўзи қадрлаши пасаяди ва бирор нарсани ўзгартириш учун қуввати йўқолади.

Деструктив оилавий муносабатларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, оила аъзоларининг ҳеч бири оиладаги психологик муҳитдан мамнун эмас, лекин ҳеч қим вазиятни яхши томонга ўзгартиришга қодир бўлган ҳаракатларни қилишга тайёр ҳам эмас.

Узоқ вақт давомида деструктив муносабатларда бўлган одамлар кўпинча психосоматик касалликлар билан оғрий бошлайдилар. Доимий стресс ва кескин муҳит эр-хотиннинг руҳий ва жисмоний саломатлигига салбий таъсир қилади, шунингдек, оилада фарзандларининг нормал ривожланишига тўсқинлик қилади.

2-жадвал

Оилада шахслараро конструктив ва деструктив муносабатларнинг белгилари

Деструктив муносабат	Конструктив муносабат
Ўзини паст баҳолайди	Ўзини адекват баҳолайди, эр-хотин бир бирларининг фикрларини ҳурмат қилади
Ғам чекиш ва хафагарчилик хос	Эр-хотин ўз муаммоларини айтиш ва биргаликда ҳал этишдан қўрқмайди
Оила аъзоларидан бирининг фойдасига ўз истакларидан воз кечиш	Оиланинг ҳар бир аъзоси қизиқишлари ҳисобга олинади
Ўз фикри ва қарашларини бошқаникидек кўрсатишга уринади (проекция)	Оила аъзолари ўз-ўзлари билан бўлишлари мумкин. Зарурат бўлган ҳоллардагина бошқага ёрдам сўраб мурожаат қилади
Деструктив муносабатлар муаммоси мавжудлигини тан олмайди	Деструктив муносабатларни тан олиш ва таҳлил қилишни билади
Фрустрация, қўрқув, ваҳима, депрессия, қониқмаганлик. Ўз ҳаётини яшамаётгандек ҳис қилади.	Муносабатларнинг барча жиҳатларидан ва оиланинг саломатлигидан қониқиш.
Шериклар навбат билан таъкибчи ва қурбон, манипулятор ва манипуляция ролини синаб кўришади	Оиланинг ҳар бир аъзоси ўз роли ва мажбуриятларига эга
Умумий ҳаётий позицияга, орзу, режа ва мақсадларга эга эмас.	Оила аъзоларининг барчасида умумий орзулари бор. Бундай муносабатларнинг асосий мақсади оиланинг ҳар бир аъзосининг фаравонлигидир.
Доимо бир-бирдан норози бўлишади.	Соғлом ва тўлақонли муносабатларни ривожлантиради

Конструктив муносабатларга эга бўлган шериклар, улар ўртасида юзага келган ҳар қандай муаммоларни очик муҳокама қилишлари ва оиладаги психологик муҳит учун ўз масъулиятларини тан олишлари мумкин.

Оиладаги деструктив муносабатларни яхшилашнинг психологик усуллари

“Умр йўлдошингизни айбламанг!”

Эркак ва аёл ўртасидаги барча деструктив муносабатлар, албатта, битта ўзига хос хусусият билан бирлаштирилган. Ҳар бир шерик муносабатлардаги барча айбни муваффақиятсизлик билан боғлашга ҳаракат қилади, лекин уларнинг ҳеч бири хато қилганини тан олишни истамайди.

Деструктив муносабатларнинг классик намунаси: ичкиликбозликдан азият чекадиган ва оиладаги зўравонлик намоён бўлишига мойил бўлган эр вақти-вақти билан рафиқасига тажовузни намоён кераклигини таъкидлайди. Хотин, ўз навбатида, бу аҳволдан жуда норози, лекин эр-хотинни буюк севги бирлаштиргани ва ҳар бир зўравонликдан кейин, эр чин дилдан пушаймон бўлгани учун, муносабатлар давом этмоқда. Бундай муносабатларнинг ҳалокатли томони шундаки, турмуш ўртоғи қанчалик пушаймон бўлмасин, жисмоний ёки руҳий зўравонлик ҳолатлари қайта -қайта тақдорланади.

Бунинг сабаби шундаки, эр ва хотин доимий равишда таъкиб қилувчи ва қурбонлик ролини ўйнайди ва жуда камдан-кам ҳолларда шериклар бўладилар.

Эркакнинг тажовузкор ҳужумлари пайтида, у таъкибчига айланади ва муваффақиятсизлиги учун хотинини айблайди ва пушаймон бўлганидан кейин, эркак хотинининг эътиборсизлиги қурбонига айланади, у эркакни "қайта ўқитиш" керак деб қарор қилади. "Охир-оқибат, қурбоннинг позицияси турмуш ўртоғини безовта қилади ва у яна фаол тажовузкор ҳаракатларга мурожаат қилиб, таъкибчига айланади. Демак, деструктив муносабатлардан қутилиши учун оила аъзолари бир бирларини айблашдан ўзини тийишлари керак.

“Яширин эҳтиёжларни тан олинг!”

Деструктив муносабатлардаги оғриқли вазиятдан чиқиш йўлини топиш учун яширин эҳтиёжларингизни тан олиши, уларни камроқ деструктив йўллар билан қондиришга ҳаракат қилиши керак. Оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар яхшиланиши учун, ҳар бир киши ҳозирги вазиятда ўз айбини тан олиши, тўғри фикрлаши ва ҳулқ-атворини ўзгартириши лозим.

“Янги конструктив муносабатларни ўрнатинг”

Деструктив муносабатлар тугагандан сўнг, ҳеч қачон муносабатларни бошлашга шошилмаслик зарур. Ўтмишдаги муносабатлардан норози бўлишга олиб келган воқеаларни қайта кўриб чиқишга ҳаракат қилиниши лозим.

Сиз янги муносабатларга кирсангиз, руҳий шикастланган эмас, аксинча, ишончли ва бошқа одамга ишонувчанлик бўлсин. Унутманг улар ҳеч қачон сизнинг

эҳтиёжларингизни тўлиқ қондира олмайди. Ўзингизнинг ички психологик эҳтиёжларингизни бошқа, ҳатто энг яқин одам ҳисобига ҳал қилиб бўлмайди. Яна шуни унутмангки, сиз алоҳида, мустақил одамсиз ва шахсий бахтингиз учун тўлиқ жавобгарсиз. Токсик муносабатлардан чиқиш - бу ҳаётнинг охири эмас, балки олдинга қадам, тажриба ва доноликка эга бўлиш, шунингдек, муносиб ҳаёт кечириш имкониятидир.

Оиладаги деструктив хатти -ҳаракатлардан қочинг, чунки оилавий муносабатларнинг асосий мақсади шеригингизни барча бахтсизликлар учун айблаш эмас, вақти-вақти билан норозилигингизни турли йўللار билан ифодалаш эмас, балки бошқа одам билан бахтли бўлишдир.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтиш жоизки, оилаларда деструктив муносабатлар оила бузилишига, оила аъзоларининг ўз турмушидан қониқишнинг йўқолишига, ажримларга баъзан эса жиноятларга сабаб бўлади. Шу нуқтаи назардан оилавий муносабатлар деструкциясини бартараф этишда қуйидагиларни тавсия қиламиз:

турмуш қуриш ёшидаги йигит қизларнинг ҳулқ-атворида деструктивликни махсус психологик методикалар ёрдамида ўрганиш;

деструкцияга мойиллиги (характер акцентуацияси) бўлган ёшлар билан психологик коррекцион ишларни ташкил этиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Злоказов К. В. Деструктивное поведение в различных контекстах его проявления // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». — 2016
2. Сатыбалова Е.В. Человеческая деструктивность: основания и формы проявления Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук Екатеринбург 2002, стр.17.
3. Шарафутдинова Х.Г. Destruktion of family pelations psychoprorkophylaxis family – neighborhood educational institution South Asian Academic Research Journals -ISSN: 2249-7137. Vol. 10 Issue 11, November 2020. p 1005-1012.
4. Шарафутдинова Х.Г. Ижобий кайфият ва инсон руҳияти хусусиятлари Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами Тошкент 2020 й. 25 май, 271-275 б.
5. Куликов В. Б., Злоказов К. В. Деструктивное поведение: теоретико-методологический аспект // Психопедагогика в правоохранительных органах/ – 2006

УДК:372.678

Ойгул ШАРИПОВА,
Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.н
E-mail: oygul_sharipova@mail.ru

БухМТИ доценти Г.С.Юнусова тақризи асосида

THE PROBLEM OF THE BODY AND SPIRIT IN THE SUFI DOCTRINE OF KHOJAGON

Abstract

This article is devoted to the philosophical analysis of the issues of body and soul in the work "Rutbat-ul Hayat" (Criteria of Life) by Yusuf Hamadoni, the teacher of Abdulkhalik Gijduvani, the founder of the Khojagan sect in mystical teachings. It is said that this work serves to reveal the anthropological, epistemological, axiological nature of the sect.

Key words: Sufism, mysticism, thinking, Abdulkhalik Gijduvani, Yusuf Hamadoni, science, conscience, body, soul, social life, moral education, man, life.

ПРОБЛЕМА ТЕЛА И ДУХА В СУФИЙСКОМ УЧЕНИИ ХОДЖАГОНА

Аннотация

Данная статья посвящена философскому анализу вопросов тела и души в произведении «Рутбат-уль хайят» («Критерии жизни») Юсуфа Хамадония, учителя Абдулхалика Гиждувани, основателя секты Ходжаган в мистических учениях. Говорят, что это произведение служит раскрытию антропологической, эпистемологической, аксиологической природы секты.

Ключевые слова: суфизм, мистицизм, мышление, Абдулхалик Гиждувани, Юсуф Хамадония, наука, совесть, тело, душа, общественная жизнь, нравственное воспитание, человек, жизнь.

ХОЖАГОН ТАСАВВУФИЙ ТАЪЛИМОТИДА ТАНА ВА РУХ МАСАЛАСИ

Аннотация

Ушбу мақола орқали тасаввуф таълимотидаги хожагон тариқатининг асосчиси Абдулхалиқ Гиждуванининг устози Юсуф Хамадоний қаламига мансуб “Рутбат –ул ҳаёт”(Ҳаёт мезони) асаридаги тана ва рух масалаларининг фалсафий таҳлилига бағишланган. Ушбу асар тариқатнинг антропологик, гносеологик, аксиологик моҳиятини очишга хизмат қилиши ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: сўфийлик, мистика, тафаккур, Абдулхалиқ Гиждувани, Юсуф Хамадоний, илм, виждон, тана, рух, жон, ижтимоий ҳаёт, ахлоқий тарбия, инсон, ҳаёт.

Кириш. Тасаввуф инсонни баркамолликка етакловчи бир йўл бўлиб, унда моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги биринчи ўринга қўйилади. Моддий, яъни, жисмонан баркамолликни асосан рухий ҳолат бошқаради. Рухий-маънавий камолотга эришган инсонлар комил инсонлардир. Жамиятда мана шундай юсак мақомга эришиб, халқи, юрти учун камолот йўлини ўз асарлари орқали баён этган буюкларнинг ҳаёт йўли биз учун ибрат мактабидир.

Бизга маълумки, хожагон тасаввуфий тариқатининг асосчиси Абдулхалиқ Гиждуванининг устози Шайх Юсуф Хамадонийнинг “Рутбат ул-ҳаёт”, “Кашф”, “Рисола дар одоби тариқат”, “Рисола фи анал кавна мусаххарун лил-инсон”, “Рисола дар ахлоқ ва муножот” каби асарлари мавжуд бўлиб, юқоридаги масалаларга эътибор қаратилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Асарларининг орасида ҳажмий жиҳатидан ҳам салмоқлиси “Рутбат ул-ҳаёт”дир. Ушбу рисола инсон ҳаётининг фарқли даражалари тўғрисида савол-жавоб тариқасида ёзилган. Саволларга жавоб беришда Куръони Карим оятлари ва Ҳадиси Шарифдан далил келтиради, фалсафий хулосалардан фойдаланилади. Рисолада Аллоҳ ва унинг расулига ҳамду санолат айтиб, Яратганнинг сифатларини ифодоловчи номлар келтирилади ва фалсафанинг умумназарий масалаларига тегишли бўлган мавзулар ҳақида фикр билдирилади. Хожа Юсуф Хамадонийнинг “Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт)” асарида инсон ҳақидаги ғоялар, хусусан тана ва рух масаласи таҳлил этилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Марказий Осиё тасаввуф тарихи, тасаввуф таълимотининг диний-

ирфоний моҳияти масалаларига оид М. Болтаев, Н. Комилов, И. Ҳаққулов, Н. Ҳасанов, Э. Каримов, Р.Шодиев, Г.Наврўзова, М. Маматов, М. Жакбаров, З.Исҳоқова, Хожагон тасаввуфий таълимотининг шаклланиш тарихи ва етти пирларнинг ирфоний-фалсафий қарашлари Г. Наврўзова, С. Сайфуллоҳ, Н. Сафарова, О. Шарипова, С.С. Бухорий, Г.Юнусовларнинг тадқиқотларида очиб берилган ҳамда тақлиф ва тасвиялар ишлаб чиқилган. Шунингдек, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг “Тасаввуф ҳақида тасаввур” номли асарида тасаввуфнинг инсон қалбини поклашдаги ва маънавиятини такомиллашдаги моҳиятини очиб берилган. Профессор Н.Сафарованинг Марказий Осиёдаги илк тариқат хожагон тасаввуфий таълимотининг диний-фалсафий, ирфоний моҳиятини ҳамда “Етти пирлар” таъкира ва мақомотларидаги моҳиятига қаратилган изланишлари маълум даражада илмий-назарий аҳамиятга эга.

Тасаввуф таълимотидаги хожагон тариқатининг асосчиси Абдулхалиқ Гиждуванининг устози Юсуф Хамадоний таълимотига кейинги вақтларида махсус эътибор берилган бўлган. Бу табаррук инсон ҳақидаги Абдулхалиқ Гиждуванининг мақомотлари, ўзлари томонидан ёзилган “Рутбатул ҳаёт”, “Одоби тариқат”, “Инсон ва коинот ҳақида рисола” рисоалари Сайфулдин Сайфуллоҳ ва Нодирхон Ҳасанлар томонидан ўзбек тилига таржима қилинди ва нашр этилди. Профессор Г.Наврўзова ва Н.Нурматовлар томонидан “Юсуф Хамадоний етти пирларнинг табаррук устози” мавзусида монография чоп этиришди [1]. Ёш тадқиқотчи олимлар Гулзода Нуннунова ҳамда Санжар Барноевларнинг ҳам

Юсуф Ҳамадоний ҳаёти ва маънавий меросини фалсафий нуқтаи-назардан таҳлилига доир қатор тадқиқот ишлари чоп этилмоқда. Бироқ, Тасаввуф таълимотидаги ҳожагон тариқатидаги, хусусан, устоз Юсуф Ҳамадоний меросидаги тана ва рух, тана истакларини нафс билан боғланиши ва нафсни жиловлаш масалалари ёритилмаган.

Тадқиқот методологияси. Юсуф Ҳамадоний инсонга бутун борлиқни сарвари, энг ҳурмат ва иззатга сазовор махлуқот сифатида баҳо беради. Бутун борлиқ, жонли ва жонсиз табиат, наботот ва ҳайвонот инсон учун яралгани ва унинг тасарруфида эканлигини таъкидлайди. У инсонни тана ва руҳдан иборат мавжудот сифатида таҳлил этади.

Юсуф Ҳамадоний инсон вужудини бир жойда бадан, бошқа жойда тан, учинчи жойда вужуд иборалари орқали таҳлил этади. У инсон танасини куйидагича таърифлайди: “Бадандин омонат топширган бир уловдир ва шариат вазифаларини бажарувчи ҳаммолдир”[2]. Демак, Юсуф Ҳамадонийнинг фикрича, инсон учун тана улов, яъни, от - туя каби асл манзил-маконга, охират зиёратгоҳига етишга ёрдам берувчи воситадир. Шунингдек, инсон ўзига юклатилган вазифаларни бажариши учун тана ҳаммол, яъни ёрдамчидир. Юсуф Ҳамадоний танани, бир томондан, дин омонат топширилган улов деса, иккинчи томондан, шариат вазифаларини бажарувчи ҳаммол деб баҳо бермоқда.

Дарҳақиқат, танада жойлашган мия фаолияти ёрдамида инсон фикр юритади, кўз ёрдамида кўради, кулоқ билан эшитади, бурун билан ҳидлайди, тишлар билан овқатланади, ички узвлар билан уларни ҳазм қилиб, кераклинсини танада сақлаб, чиқиндиларни олиб ташлайди, қўл билан меҳнат қилади ва оёқлари уни зарурий маконга этади. Демакки, бадан зарурий, керакли улов ва ҳаммолдир. Юсуф Ҳамадоний инсон учун танани керак, зарурий деб ҳисоблайди. Юсуф Ҳамадонийнинг танани инсон камолоти учун зарурлигини таъкидлаши жуда ижобий ғоядир. Чунки, тана рух учун зулмат деб, руҳпарастлар умуман танани ролини ва ўрнини инкор этадилар. Тана талабларини умуман инкор этиш нотўғри эканлигини Юсуф Ҳамадоний тўғри таъкидламоқда. У яна шундай изоҳлайди: “бадан дин йулида ғозийнинг отидан ва ҳожининг туясидан афзал бўлмаганидек, тубан ҳам эмас”[3]. Демакки, тананинг мақоми ҳақ йўлига боровчи кишининг от ва туяси кабидир. Ғозийнинг дин йўлида ҳаракат қилишида, қай даражада от зарур бўлса ва ҳожини туясиз ҳажга бориб, фарзини адо этишдек бахтга муяссар бўла олмаса, инсон учун ҳам тана, от ва туя каби улов ва ҳаммол мақомида ҳисобланаркан.

Таҳлил ва натижалар. Юсуф Ҳамадоний инсон танасини тузилиши ҳақида ҳам фикр юритар экан, бу ҳақида “тўрт унсур (тупроқ, сув, олов, ҳаво) сенинг фитратинг ва мижозингдир. Унсурлардан иборат ҳар бир мавжудотда махлуқотнинг кейин яратилганлиги ва ўлимга маҳкумлигига доир минглаб аломат ва нишонлар бор” [4], - дейди. Яъни, тана фанийдир.

Рух – маънавий, рухий, номоддий ибтидоний ифодаловчи тушунча. Юсуф Ҳамадоний руҳга ҳам таъриф беради: “Рух- аслларнинг аслидир-дейди ва руҳнинг ўрни ва мақомини шундай изоҳлайди: “Рухнинг борлиги соясида бадан кўради, билади, эшитади, ушлайди, юради” [5]. Юқорида биз танада мавжуд имкониятлар инсонни фикрлашга, кўриш, ҳидлаш, таъм билиш, эзгу ҳаракат қилишга ёрдам беришини айтган эдик. Лекин, кўзни кўриши учун ҳам, миянинг тафаккур қилиши учун ҳам, кулоқни ишлаши-ю, қўл-оёқни ҳаракати учун ҳам баданда рух мавжуд бўлиши лозим. Демак, руҳсиз тана жонсиз улов ва ҳаммол кабидир. Танага рух кирганида ундаги барча имкониятлар уйғониб, токи рух унда яшар экан инсонга хизмат қилади. Рухнинг мақоми юксакдир. Лекин, тана бўлмаса инсон ўз олдига қўйган вазифаларни

бажара олмайди. Бу ғоялардан маълум бўлаяптики, Юсуф Ҳамадоний моддиюнчилар каби фақат танани инсон учун асосий демаган. Юсуф Ҳамадоний инсонга нисбатан таълимоти меъёрида бўлиб, моддиюнчи ёки руҳпараст каби бир томонлама ва чекланган эмас.

Юсуф Ҳамадоний тана ва руҳнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканлигини ва бири - иккинчисини такозо этиши ва уларнинг борлиги инсон тирикчилигининг асоси эканлигидан далолат беришини айтади. “Рухнинг хусусият-фазилятлари туфайли доноликда қатъият, назарда фаросат ва ибрат эшитишда ҳикматни англаш, эргашишда итоат, юришда хизмат юзага келади”[6], - дейди.

Рух ёрдамида танада жойлашган узвлар фақатгина оддий кўриш, эшитиш каби вазифаларни адо этиб қолмасдан, балки миянинг тафаккур қуввати, назарда фаросат ва ибрат, эшитганининг ҳикмат мағзи, қўл-оёқ охират озиғи учун ҳаракати каби улғувор, юксак мақомга етишга ёрдам берар экан. “Жўмардлик йўли, мушоҳада жойи, фазл мавзеси, қарам макони, яқинлик қароргоҳи, кудсият маскани, ҳаёт маҳали, унсият бўстони, севгидўстлик водийси, муҳаббат денгизи, сукунат майдони ва муқошафат йўли жон- руҳдир”[7], деб таърифлайди. У тана ва рух бир-бирини такозо этиши, боғлиқлиги билан бирга улар умуман бир-биридан фарқ қилишини куйидаги тарзда изоҳлайди: “Нутфа, алақа, гўшт, суяк, соч ва юз каби бошқа борлиқлар ҳам руҳга ўхшмайди, улар жонсиз, котиб қолган ва ўликдир. Лекин, бу борлиқлар рух билан доимо тирик, ҳаракатда ва тоза, бузилмайдилар, сасимайдилар ва йўқ бўлиб кетмайдилар”[8].

Демак, ҳаётнинг, ҳаракатнинг, тоза-озодаликнинг, аслиятни сақланишининг асоси рух экан. Шунинг учун уни аслнинг асли, деб таъриф берганлар. Юсуф Ҳамадоний рух орқали инсоннинг аъзолари ҳаракатланиши, натижада инсон ўз фаолиятини амалга ошириши мумкинлигини таъкидлайди. Рухни таърифлаб: “Ирода ва ихтиёр ҳам унда”[9] дейди. Инсон нима ишни ирода этса ва ихтиёр қилса, у ҳам рух қувватидан экан. “Рух кўришда кўздир ва кўзда кўришдир ва кўрадиган кўзнинг қурувчисидир. Рух кўришни ҳам кўради. Шунингдек, эшитиш ва эшитилган, сўзлашув ва сўзлашилган, ҳидлаш ва ҳидланган, топиш ва топилган, англаш ва англаганининг эшиги ҳам руҳдир”[10].

Юсуф Ҳамадоний инсон танасига рух кирганидан сўнг, покиза бўлган соф фаришталар Одамга сажда қилгани ҳодисасини шарҳлаб, шунга асосланиб ёзадики, агар рух жавҳар ва зот жиҳатидан фаришталардан кўра покрок, тозарок ва софрок бўлмаганда, Ҳаққа яқинлик ва макон жиҳатидан улардан улғуворроқ бўлмаганида эди, фаришталар руҳга сажда қилмаган бўлардилар.

Юсуф Ҳамадоний “Одам алайхиссаломга рух уфурилгач, унинг бошидан оёғига қадар нурунинг шуъласидан порлаб, нурланиб кетди. Малакут олами аъзоларининг ҳар бир зарраси бу офтоб нурунинг порлашидан янада жонланди, нурланди. Бутун коинот ҳайбат ва итоатга йўналди”[11], деб ёзади. Демак, рух танага уфурилгач, инсонга бутун борлиқ сажда этиб, унинг хизматида шай булади. Рухни аслларнинг асли дейиш билан бирга, Юсуф Ҳамадоний саҳиҳ ҳадисларга асосланиб, рух жисмдан олдин яратилганлигини ва одамларнинг қалбани бир-бири билан уйғун ёки ихтилофли бўлиши руҳнинг таниши ва бегоналаниши, улфат бўлиши ёки ихтилоф қилишига боғлиқ, деган фикрни эмас, бадан, қалб, руҳларда фарқ йук, фарқ инсоннинг ўз бадани, қалби ва руҳи воситасида қилган амалларида кўринади, дейди. Инсон тана ва руҳи уйғун бўлган ҳаётлик вақтида унга берилган неъматлардан қандай фойдаланганлиги, эзгу ёки ёмон амал қилганлигига қараб баҳоланишни Юсуф Ҳамадоний, инсон учун ўзини бутун борлиқда устун қилиб кўядиган ақлу идрок, фаҳму фаросат, тил ва

тафаккур қувватларини нима максадда сарфлагани, ҳаётий мезони эканлигини таъкидламоқда[12]. Инсон улардан эзгулик йўлида фойдаланиб, “ҳақиқий инсон”, “ҳазрати инсон” бўлиши мумкин. Шу билан бирга, унга берилган имкониятларни англамай тубан ҳайвон даражасига тушиши мумкин.

Юсуф Ҳамадоний инсон маънавий камолини қалб, сир ва рух ҳолати билан боғлайди. У инсон қалби Ҳақ йўлида бўлса, Иймон мақомида бўлишини ва Ҳақни кўриб тургани каби ва у ҳам сени кўриб тургани каби ҳолатда сир ва рух ибодати бўлиб, Эҳсон мақомига етган дейди. Демак, Юсуф Ҳамадоний фикрига кўра, инсон руҳи камолотининг даражалари қалб, сир, рух босқичлари бўлиб, Эҳсон энг юксак мақомдир. Унда рух бутун вужудни Ҳақ йўлига хизматда бўлишини бошқариб туради.

Юсуф Ҳамадоний бу мақомларни қуйдагича шарҳлайди: “Ақлли ва покиза инсонлар дуруст ва тўғри ишлари уйгоқ қалбдан вужудга келишини биладилар. Саҳиҳ (тўғри) фикрлар тамиз сирларидан ҳосил бўлади. Покиза сир эса, соф ва мукаддас, тоза рухдан вужудга келади”[13].

Юсуф Ҳамадонийнинг тана ва рухга оид ғоялари Абдулҳолик Ғиждувоний ва Баҳоуддин Накшбандларнинг ҳожагон ва нақшбандия тариқатлари “Даст ба қору, дил ба Ёр” (Қўл ишда-ю, қалб Аллоҳ билан) шиорини вужудга келишига ғоявий асос бўлган. Натижада, бу тариқат аҳли хилватни анжуманда қилиб, ҳалол меҳнат билан тананинг қувватларини эзгулик йўлида сарфлаб, мудом Ҳақни қалбда зикр этган, тафаккур ва шуқурда бўлган. Айнан бу тариқатларнинг тана ва рух истакларига меъёрда муносабати, “Даст ба қору, дил ба Ёр” лик талаби уларни жаҳон миқёсида тарқалишига ва ҳозирги кунда ҳам, тирик бўлиб яшашига имкон берган. Шунинг учун ҳам Юсуф Ҳамадонийнинг ғоялари бунёдкор бўлиб, баркамол инсон тарбияси учун муҳимдир.

Хулоса ва таклифлар. Юсуф Ҳамадонийнинг “Ҳаёт мезони” (Рутбат ул-ҳаёт) асаридаги ғоялардан қуйидаги умумий хулосаларни чиқариш мумкин:

Инсон тана ва рухдан таркиб топган ва бутун борликда энг олий мақомда турган зотдир.

Тана руҳсиз жонсиз ва ҳаракатсиз. Рух танасиз ўз олдидagi вазифаларни бажара олмайди. Тана руҳсиз, рух танасиз камол топа олмайди. Инсон ҳаёти учун иккаласи ҳам зарур.

Тана нафс билан боғланган. Тана ҳузур-ҳаловатини меъёрида сақлаш учун нафсни жиловлаши лозим.

Рух аслларнинг асли, латиф, боқийдир. Инсон камолоти қалб, сир ва рух мақомлари даражасидадир.

Қалб покляниши билан Иймон мақомига етади.

Сир ва рухнинг мақомлари ва инсон камолотининг олий даражаси Эҳсондир.

Тана ва рух аслини билиш ва уларга меъёрида муносабатда бўлиш зарур.

Тана фоний. Ундаги нафс истакларига берилиши инсонни ҳайвон ҳолатининг тубанлашувига олиб келади. Шунинг учун нафсни таниш, ўз-ўзини англаш, билишнинг асосидир.

Нафси жиловланган, буйсиндирилган тана рух итоатида бўлиб, эзгуликка хизмат килади ва Исломи мақомида бўлади.

Тана ва рух истакларига бундай меъёрда муносабатда бўлиш, инсон ҳаёти учун зарур.

Инсон ўзига берилган ҳаётий имконият, тана ва рух қувватларини эзгуликка сафарбар этиши ва шу билан тинч, хотиржам яшаши, ўз тириклик мезонини билишини англади.

Инсон ўз ҳузур-ҳаловати, хотиржамлиги манбаини тўғрилаши, меъёрига, мезонига етказиши ўз номига муносиб тирик мавжудот бўлишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Наврўзова Г., Нурматова Н. Юсуф Ҳамадоний етти пирларнинг табаррук устози. (монография) Т.: Nashir-PRESS, 2016. 140 б.
2. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.19.
3. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.19.
4. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.37.
5. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.49.
6. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт). Одоб тариқат. Коинот ва инсон. – Т.: O'zbekiston musulmonlari idorasi “Movarounnahr”, 2018. –Б.44.
7. Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт), *Одоб тариқат, *Коинот ва инсон ҳақида [Матн] : рисолалар / Хожа Юсуф Ҳамадоний ; таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С. Сайфуллоҳ, Н. Ҳасан. - Тошкент : Movarounnahr, 2017. –Б.63.
8. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.50.
9. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.50.
10. Ҳамадоний, Хожа Юсуф. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт), *Одоб тариқат, *Коинот ва инсон ҳақида [Матн] : рисолалар / Хожа Юсуф Ҳамадоний ; таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С. Сайфуллоҳ, Н. Ҳасан. - Тошкент : Movarounnahr, 2017. –Б.58.
11. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.51.
12. Наврўзова Г., Нурматова Н. Юсуф Ҳамадоний етти пирларнинг табаррук устози. (монография) Т.: Nashir-PRESS, 2016. 140 б.
13. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (рутбат ул-ҳаёт). - Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б.48.
14. Ғиждувоний, Абдулҳолик. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний (Рисолаи соҳибия)*Васиятнома [Матн] : рисолалар / А. Ғиждувоний ; таржимон ва сўзбоши муаллифлари: С. Сайфуллоҳ, Н. Ҳасан. - Тошкент : Movarounnahr, 2017.
15. Nunnanova G.B. Yusuf Hamadoni is the founder of the Central Asian school of sufizm // Научно методический журнал "Academy"№6(57).июнь 2020 62-65 с.
16. Барноев Санжар. Юсуф Ҳамадонийнинг инсон ва коинот уйғунлигига оид таълимоти ва меъёр масалалари // Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги (УзА). Илм-фан бўлими (электрон журнал) 2020-йил март сони.
17. Шадиев Р. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии в IX–XIII вв.: дис.... докт-ра. филос. наук.– Самарканд, 1993.–С. 120 //Э. Наджибулои. – 1993.
18. Шодиев Р. Т. Критический анализ нравственных норм среднеазиатского суфизма. – 1983.
19. Сафаров А. И., Хаккулов Н. К. Свойственные качества совершенному человеку в суфизме //Современная наука как социально-политический фактор развития государства. – 2019. – С. 48-50.

УЎК: 130.2:378.(575.1)

Азизбек ЭГАМБЕРДИЕВ,
АнДДУ доценти, фалсафа фанлари бўйича PhD
Email: aziz.botir@gmail.com
ТДИУ профессори, ф.ф.д Н.Ҳакимов тақризи асосида

AN ANALYSIS OF GLOBAL EMPIRICAL RESEARCH ON HIGHER EDUCATION TRANSFORMATION

Abstract

The article highlights the research on changes in the higher education system by major sociological research centers in the United States of America and the Russian Federation. Based on the results of the surveys, the changes taking place in universities around the world were analyzed. The dynamics of change of the attitude to higher education is revealed.

Keywords: USA, Russian Federation, questionnaire, university, students.

АНАЛИЗ ГЛОБАЛЬНЫХ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье освещаются исследования изменений в системе высшего образования, проводимые крупными социологическими исследовательскими центрами Соединенных Штатов Америки и Российской Федерации. По результатам опросов были проанализированы изменения, происходящие в университетах по всему миру. Выявлена динамика изменения отношения к высшему образованию.

Ключевые слова: США, Российская Федерация, анкета, вуз, студенты.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТРАНСФОРМАЦИЯСИГА ОИД ГЛОБАЛ ЭМПИРИК ТАДҚИҚОТЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада Америка Қўшма Штатлари ҳамда Россия Федерациясидаги йирик социологик сўров марказлари томонидан олий таълим тизимидаги ўзгаришларга бағишланган тадқиқотлар ёритиб берилган. Сўровномаларнинг натижалари асосида бутун дунёдаги университетларда бўлаётган ўзгаришлар таҳлил қилинган. Олий таълимга бўлган муносабатнинг ўзгариш динамикаси очиб берилган.

Калит сўзлар: АҚШ, Россия Федерация, сўровнома, университет, талабалар.

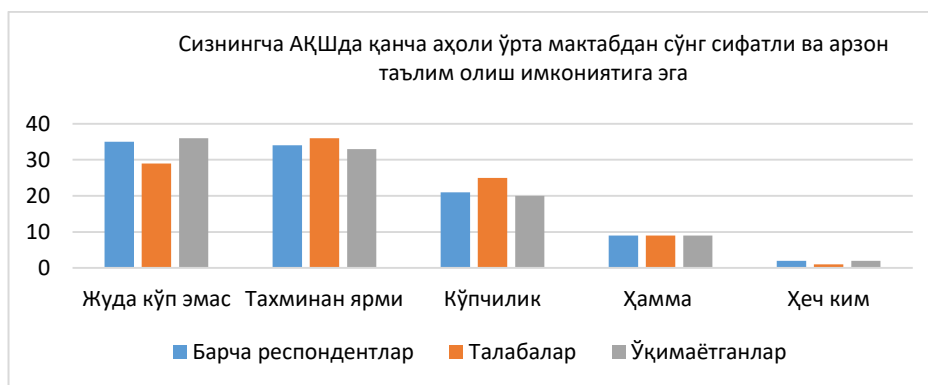
Кирриш. Олий таълим тизимидаги ўзгаришлар ва уларнинг ижтимоий онгда акс этиши масалалари бўйича дунёнинг аксарият етакчи социологик марказларида тадқиқотлар ўтказиб келинмоқда. Мана шундай етакчи социологик марказлардан бири Америка Қўшма Штатларида жойлашган Гэллуп институтидир. Институт америкалик социолог Жорж Гэллуптомонидан 1935 йилда асос солинган бўлиб, унда энг долзарб масалалар – халқаро муносабатлар, ташқи сиёсат, ижтимоий, иқтисодий сиёсий ва ҳуқуқий масалалар бўйича жамоатчилик фикрини ўрганиб боради. Дунё миқёсида Гэллуп энг обрўли ва ишончли сўровномалар тақдим эта оладиган илмий-тижорат муассасаси сифатида эътироф этилган. Шу сабабли ҳам биз тадқиқот давомида мана шу марказ фаолиятида олий таълим соҳасида олиб борилган тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш ва улар асосида дунёнинг энг ривожланган давлатларидаги олий таълим ривожланиш тенденциялари ва ривожланиш муаммоларини таҳлил қилдик.

Америка Қўшма Штатларида олий таълимнинг сифати билан боғлиқ масалалари жамоатчиликни ўйлантириб келаётган мавзулардан биридир. Камбағаллар ва қора танлиларни сифатли олий таълим олиш имкониятларини амалга ошириш ханузгача ҳал бўлмаган муаммолардан бири. Гэллуп институти ва Лумина фонди ҳамкорлигида ўтказилган сўровномада мана шу масалалар хусусида сўз боради[1].

Сўровнома 2021 йилнинг 19 октябридан 22 октябрга қадар онлайн тарзда ўтказилган. Унда ўрта мактаб ўқувчилари, олий таълим муассасаси талабалари

ва абитуриентлар, жами 11227 нафар респондентлар иштирок этган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Аниқланишича, олий таълимда ўқимайдиган америкаликларнинг 9 фоизи истаган фуқаро олий таълим олиш имконига эга эканини кўрсатиб ўтишган, 21 фоизи эса кўпчилик инсонлар ўзлари истаса олий маълумот олиши мумкин деб ҳисоблайдилар. 71 фоиз респондентлар эса АҚШ аҳолисининг ярмидан кўпи олий таълим олиш имкониятига эга эмаслигини таъкидлаганлар. Демак олий таълим билан камраб олинмаган аҳоли қатлами орасида бу тизимнинг очиклигига нисбатан жуда катта шубҳа бўлиб, турли сабаблар – иқтисодий, ижтимоий ва маданий омиллардан келиб чиқиб, жамият аъзолари олий маълумотлилар қатламига қўшила олмайди деган хулосага келганлар. Бу эса олий таълим борасидаги фуқаролик жамияти институтлари ва оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчилик ўртасида кенг камровли тушунтириш ва тарғибот ишларини амалга ошириш заруратини вужудга келтиради. Ўзбекистон шароитида ҳам чекка туманлар ва аҳолининг камбағал қатлами ўртасида олий маълумот олиш истаги ва бу борадаги маълумотлар, университетларнинг номи, профили ва бошқа маълумотлар жуда кам. Чунки, ижтимоий, иқтисодий ва диний сабабларга қўра олий маълумот олиш имкониятлари чекланган жамият аъзолари нафақат олий таълим тизими, балки жамиятнинг бошқа институтлари фаолиятида ҳам бохабар эмас. Ушбу институтларнинг имкониятларидан фойдаланиш йўллари ва воситаларини билмайди. Бу эса жамиятдан ажралиш, деструктив ғоялар таъсирига тушиб қолишга олиб келиши мумкин.

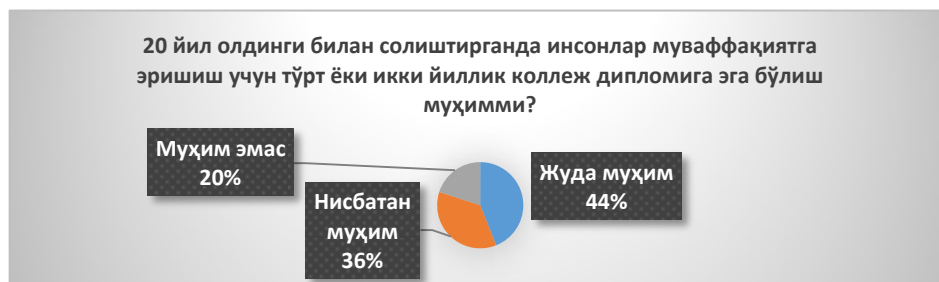
1-расм. Олий маълумотли бўлиш имкониятини аниқлаш бўйича саволнома натижалари[2].

Энди олий таълим билан қамраб олинган аҳоли ўртасида юқоридаги берилган саволларга жавобларни таҳлил қилсак. Маълум бўлишича, 9 фоизи истаган фуқаро олий таълим олиш имконига эга, деб ҳисоблайди ва бу рақамлар олий таълимга қамраб олинганлар билан баробардир. 25 фоиз талабалар эса фуқаролар ўзи истаса олий маълумот олиш имкониятига эгаллигини қайд этишган. Бу рақамлардан кўриниб турибдики, олий маълумот олишга бўлган тўсиқ нафақат маълумот даражаси, балки фуқароларнинг реал имкониятлари – иқтисодий шарт-шароитлар ҳам олий таълимга тўсиқ бўлиб турибди. Айниқса, олий маълумотга эга бўлмаган

фуқаролар ҳам, ўқиётганларнинг тўртдан биригина АҚШда сифатли олий маълумот олиш имконияти бор, деб таъкидлаётгани жуда мураккаб ҳодисадир.

Мана шундай пессимистик муносабатга қарамадан Америка Қўшма Штатларида катта ёшли респондентларнинг 44 фоизи ҳаётда муваффақиятга эришиш учун олий маълумотга эга бўлиш бундан 20 йил аввалгига қараганда зарурроқдир, деган хулосага келишган. Бу қарашлар аҳоли ўртасида олий таълим тизимининг трансформация жараёнларига бефарқ эмаслиги, олий таълимдаги ижобий ўзгаришларни баҳолаб боришини кўрсатиб беради.

Худди шундай талабаларнинг 57 фоизи ҳам олий таълимнинг аҳамияти 20 йил олдингига қараганда муҳимроқ деб, ҳисоблайди.

2-расм. Олий таълимга муносабатнинг йиллар давомида ўзгаришини аниқлаш бўйича саволнома натижалари[3].

Тадқиқот натижаларига кўра: “олимлар пандемия шароитида олий таълимнинг жозибдорлиги камайган, деб ҳисоблайдилар. Аҳолининг катта қисми олий маълумот олиш имкониятларига шубҳа билан қарайдилар. Шу билан бирга олий таълим хизматлари сўнги 40 йил ичида 169 фоизга ошганлиги аниқланган”[4]. Бу кўрсаткич дунёдаги энг барқарор иқтисодиёт учун жуда ҳам катта рақамлардир. Шу билан бирга америкаликлар тез муваффақиятга эришишнинг муҳим омили сифатида олий таълимни белгилаганлар ва бу соҳа масъулларига катта ишонч бағишлайди.

Ўзбекистонда олий маълумот олиш учун ижтимоий қатламларнинг барчасига шароит яратишга бўлган интилишлар бу сиёсатнинг нақадар тўғри эканини кўрсатиб турибди. Айниқса, темир дафтарларда рўйхатда турган фуқароларга олий таълим учун шартнома маблағларини тўлаш, ногиронлар ва қийналиб қолган қатламлар вакиллариининг ўқишга имтиёзлар билан қабул қилиниши каби янгиликлар ўз вақтида ва тўғри амалга оширилаётгани юқоридаги социологик сўров якунларида кўриниб турибди. Шу билан бирга олий таълим тизими обрўси ва жамиятда унга бўлган ишончни сақлаб туриши учун трансформация жараёнини жадаллаштириш зарурлиги аён бўлмоқда.

Россия Федерацияси таълим тизимидаги ўзгаришлар Ўзбекистонда ҳам кузатилади. Ҳар иккала давлат таълим тизими шиддат билан трансформация жараёни кузатишмоқда. Ҳозирги кунга келиб Россия Федерациясида Болоня келишувидан чиқиш масалалари кўтарилмоқда ва бу либерал кадрларнинг анъанавий рус маданиятига салбий таъсир кўрсатаётгани билан изоҳланмоқда[7]. Ҳарбнинг либерал кадрларини устуворлиги айниқса 2022 йилнинг 24 феврал куни бошланган махсус ҳарбий операция давомида яққол аниқ бўлиб қолди[8]. Чунки Ҳарбнинг кескин санкциялари шароитида трансформациялашган олий таълим тизими киска муддатда ўз жозибдорлигини йўқотади. Ўнлаб йирик илмий базалар, рейтинглар ва бошқа кўрсаткичлар билан алоқалар санкциялар натижасида узилади ва бу тизимнинг обрўсига жиддий салбий таъсир кўрсатади.

Россия Федерациясида олий таълим масалалари дунёнинг ривожланган давлатларидагидек мунтазам ва кенг миқёсда социологик жиҳатдан ўрганиб чиқилмайди. Ўтказилган тадқиқотлар жуда тор доирададир. Кенг миқёсдаги тадқиқотлар эса 4-5 йил аввалги сўровномалар ҳисобланади.

Бутун Россия жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази 1987 йилда тузилган обрўли ижтимоий фикрни

ўрганиш марказларидандир. 2018 йил 1 августда россияликларга олий таълимнинг аҳамиятини ўрганишга қаратилган сўровнома ўтказган.

Сўровномада олий таълим муваффақиятли карьера қилишнинг муҳим омили, деб ҳисоблайдиган 63 фоиз эканлиги аниқ бўлди. Бу кўрсаткич 2008 йилга нисбатан 10 фоизга камроқдир. Ёши катталарнинг 73 фоизи, 18-24 ёшлиларнинг эса 52 фоизи юқоридаги саволга ижобий жавоб берган. [9] лобаллашув таъсирида олий таълимдан бошқа ҳам таълим олиш имкониятлари кенгаймоқда. Ўқув марказлари, интернет курслари ва бошқа таълим моделлари ёшлар орасида анча оммалашган. Жамиятнинг катта ва консерватив институти бўлган олий таълимда ўзгаришларни амалга ошириш қийин кечади. Давлат ва жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб янги касбларни ўқитиш компетенцияларини шакллантириш, моддий-техника таъминоти ва ўқув адабиётлари билан боғлиқ муаммолар тезда ҳал бўлмайди. Шу сабабли ҳам университетлар жуда тез ўзгариши мумкин эмас. Абитурientлар эса унчалик талабгир бўлмаган касбларни ўрганишни хоҳламайди. Бу эса олий таълимга бўлган ишончни камайтирадиган омиллардан биридир. Шу билан бирга сўралганлардан ёш(18-24)лар орасида 56 фоизи муваффақиятли карьера қилишда олий маълумотлилиқ ҳақидаги дипломнинг ўрни ошириб юборилган деган фикрдалар[9].

Сўралганларнинг 51 фоизи олий маълумотсиз кам ҳақ тўланадиган унчалик обрўга эга бўлмаган ишда ишлашга маҳкум деган фикрга қўшилмайди[9]. Ушбу натижа ҳам олий таълимнинг ноанъанавий кўринишлари тобора ёшлар орасида оммалашаётгани ва дипломсиз ҳам ўз ҳаётини таъминлашга ишонаётганини билдиради.

Россия Федерациясида онлайн университетлар тармоғи кенгайиб бораётган бир шароитда ёшларнинг олий таълим ҳақидаги фикри ўрганилган.

Респондентларга “Агар сизга танлаш имконияти берилса 2025 йилда олий маълумот олармидингиз?” деб берилган саволга 35 фоизи “Олар эдим. Олий таълим муассасаларида фундаменталь билим берилади, 2025 йилда ҳам бусиз мумкин эмас” деб жавоб берган. “ишончим комил эмас, лекин ўқишга кирар эдим. Чунки мактаб битирувчиси ўзи мустақил равишда касб танлай олмайди, олий таълим муассасаси бу жараёнга киришишга ёрдам беради” деб жавоб берган. Сўралганларнинг 45 фоизи эса “2025 йил тугул, ҳозир ҳам олий таълим олишдан маъно кўрмайман” деб жавоб берган[12]. Россиядаги энг катта рақамли экотизим бўлган Сбер томонидан ўтказилган бу саволнома интернет тармоғида ташкил этилган бўлиб, афтидан бу сўровномада асосан фаолияти рақамли технологиялар билан боғланган респондентлар қатнашган кўринади. Чунки, анъанавий олий таълим тизимининг энг катта

рақиб рақамли технологиялар бўлиб қолаётгани сабаб тобора компьютер соҳасига қизиқувчилар ўртасида мустақил равишда ўрганувчилар кўпайиб бормоқда.

Қайд этиб ўтиш керакки, юқоридаги социологик тадқиқотларда респондентларнинг ижтимоий аҳволи ҳам муҳим ўрин тутди. Олий таълим олишга қизиқиш камбағал қатлами орасида камлиги қатор рус олимлари томонидан ўтказилган тадқиқотларда ҳам акс этиб турибди[13]. Чунки олий таълим жуда катта харажат талаб қиладиган хизмат туридир.

Хулоса ва таклифлар. Дунёнинг етакчи давлати бўлган Америка Қўшма Штати ҳамда Ўзбекистон билан жуда яқин алоқада бўлган, таълим тизимидаги ўхшашликлари кўп Россия Федерацияси ўтказилган тадқиқотлар олий таълим ривожининг маълум бир муаммолари ҳақида хулосалар чиқаришга имкон беради.

Биринчидан, олий таълим XXI асрда ҳам жамиятнинг барча қатламлари учун очиқ тизим эмас. Иқтисодий, маданий ва диний омиллар натижасида аҳолининг камбағал қисми олий маълумот олиш имкониятидан маҳрум бўлган. Бу эса Ўзбекистонда ҳам аҳолининг қийналиб қолган қатламларини олий таълимга жалб этиш бўйича қилинаётган ишларнинг тўғри экани, бу борадаги ташаббусларни давом эттириш кераклигини асослаб бера олади.

Иккинчидан, олий таълим муассасаларидаги ўқитиш сифатида жамиятнинг барча қатламларида ҳам эътирозлар мавжуд. Ушбу эътирозларга шиддат билан ривожланаётган илм-фан ва иқтисодиёт билан университетлар ўртасидаги алоқанинг сустлиги сабаб бўлиши мумкин. Шунингдек, пандемия шароитидаги масофавий таълим ҳам таълим тизимини маълум бир маънода дискредитация қилишга хизмат қиладди.

Учинчидан, пандемия ва унинг оқибатлари олий таълим субъектлари ҳаётига жиддий хавф солиб турибди. Жумладан, инсоннинг жисмоний ва руҳий саломатлигига оид дастлабки тадқиқотларнинг ўзиёқ коронавирус билан жиддий касалланган беморлар ўртасида билим олиш ва меҳнат қилиш жараёнида маълум бир қийинчиликлар келиб чиқаётганини кўрсатди.

Тўртинчидан, пандемия оқибатларидан бири иқтисодий занжирнинг узилиши олий таълим тизимида бир қатор мураккабликларни келтириб чиқарди. Жумладан, шартнома тўлашдаги қийинчиликлар олий таълим тизимини тарк этишга асосий сабаблардан бўлиб турибди.

Бешинчидан, ёшлар ўртасида олий таълим олмасдан ҳам муваффақиятли карьера қилиш мумкин деган фикр кенг тарқалган бўлиб, одатда улар турли ўқув марказлари ёки мустақил таълим олишни афзал кўрадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://news.gallup.com/opinion/gallup/392366/few-say-quality-affordable-higher-widely-available.aspx> (Muallif: Stefani Marken Gallup ta'lim bo'yicha tadqiqotlar bo'yicha ijrochi direktori.) Мурожаат этилган сана: 01.02.2022 й.
2. <https://www.gallup.com/analytics/391829/state-of-higher-education-2022.aspx> . Мурожаат этилган сана: 12.04.2022 й.
3. <https://news.gallup.com/opinion/gallup/392366/few-say-quality-affordable-higher-widely-available.aspx> Мурожаат этилган сана: 13.02.2022 й.
4. <https://news.gallup.com/opinion/gallup/392366/few-say-quality-affordable-higher-widely-available.aspx>
5. <https://www.kommersant.ru/doc/5367318> - Патрушев призвал отказаться от Болонской системы.
6. <https://www.colta.ru/news/29610-rossiyskie-uchenye-i-nauchnye-zhurnalisty-vystupili-protiv-voyny-s-ukrainoy> - Российские ученые и научные журналисты выступили против войны с Украиной
7. <https://vc.ru/sber/60987-opros-nuzhno-li-chelovechestvu-budushchego-vysshee-obrazovanie> - Опрос: нужно ли человечеству будущего высшее образование
8. Соколова М.В. "Социологическое исследование мотивации получения высшего образования" Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, no. 5, 2008, pp. 319-323.